

SHARQ MASH'ALI

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
ilmiy-uslubiy, ma'rifiy jurnali

3
2025

Ilmiy-uslubiy,
ma'naviy-ma'rifiy jurnal.
Ta'sischi:
O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim fan va innovatsiyalar vazirligi
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
1992-yildan chiqa boshlagan
Jumal O'zbekiston Respublikasi
Toshkent shahar matbuot va axborot
boshqarmasi ro'yxatidan qayta o'tgan
(№ 02-0055 26-sentyabr 2014-yil)

Bosh muharrir:

G. RIXSIYEVA (prof., f.f.n.)

Tahrir hay'ati:

D. SAYFULLAYEV (prof., t.f.d.) (bosh muharrir o'rinbosari)

X. ALIMOVA (prof., f.f.d.) (mas'ul kotib)

A. MANNONOV (prof., f.f.d.)

Q. SODIQOV (prof., f.f.d.)

R. XODJAYEVA (prof., f.f.d.)

SH. SHOMUSAROV (prof., f.f.d.)

Q. OMONOV (prof., f.f.d.)

U. MUHIBOVA (prof., f.f.d.)

D. MUHIDDINOVA (f.f.d.)

X. HAMIDOV (f.f. bo'yicha PhD)

B. ABDUHALIMOV (prof., t.f.d.)

A. XODJAYEV (prof., f.f.d.)

M. IS'HOQOV (prof., t.f.d.)

X. FAYZIYEV (dos., t.f.n.)

D.XODJIMURATOVA (t.f. bo'yicha PhD)

SH. YOVQOCHEV (prof., s.f.d.)

N. ABDULLAYEV (dos., s.f.d.)

A. VAHOBOV (prof., i.f.d.)

R. ABDULLAYEV (prof., i.f.d.)

I. MAVLANOV (prof., i.f.d.)

R. BAHODIROV (prof., fal.f.d.)

E. IZZETOVA (prof., fal.f.d.)

A. SHONAZAROVA (AQSHning Kolumbiya univ. prof.)

G. GLIZON (AQSHning New Mexico univ. prof.)

ONO MASAKI (Yaponiyaning Tsukuba univ. prof.)

LIDJI IN (Koreya Respublikasining Xankuk chet tillar univ. prof.)

V. MESAMED (Isroilning Quddus univ. prof.)

A. GURER (Turkiyaning Anqara univ. prof.)

A. VOROBYEV (Rossiya Fanlar akademiyasi, Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi)

G. AVDA (Misr Arab Respublikasining Xelvon univ. prof.)

A. TOHIR (Misr Arab Respublikasining "Al-Hivar" siyosiy tadqiqotlar markazi direktori)

S. KURAYM (f.f. bo'yicha PhD)

H. BAYDEMIR (Turkiyaning Otaturk univ. prof.)

SHARQ MASH'ALI

ISSN 2010-9709

MUNDARIJA № 3, 2025-yil

Adabiyotshunoslik

P.Kenjayeve, N.Azizova Zamonaviy turk she'riyatida "Sof she'r"ga xos xususiyatlarning namoyon bo'lishi 3
B.Ibragimov Elbek ijodini o'rganishdagi noxolis yondashuvlar 11

Tilshunoslik

Д.Азимджанова Исторические аспекты формирования дипломатической лексики персидского языка 20
A.Karimov, M.Muxammadjonova Семантические особенности слов отрицания в современном китайском языке . 29
Sh.Askarova Linguocultural aspects of repetitions in the epic "Alpomish" 38
G.Nazrullayeva Personajlar nutqidagi murojaat so'zlarining tarjimada berilishi 47
U.Berdiyev Konfutsiy falsafasidagi "三纲五常" tushunchasining tarixiy evolyutsiyasi va zamonaviy talqini: lingvistik va lingvokulturologik tahlil 54
V.Xamidova Fors tilida hisob so'zlarining leksik-semantik va lingvomadaniy tahlili 64
L.Z.Allahverdiyeva Primary class in a multi-level educational environment approach to teacher training 71
A. Diniqulov Arab maqol-matallarida fe'llar lingvomadaniy omil sifatida 76

Tarix

E.Axundjanov Avesto matnini jamlash va kitobiylashtirish tarixiy jarayonlari 86
U.Abdullayev Amir Temurning Yevropa davlatlariga nisbatan tashqi siyosati 86
A.Egamberdiyev XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Hindistondagi siyosiy jarayonlarning turkiston davriy matbuotida yoritilishi 99

Nashrga tayyorlovchilar: J. ISMOILOV, A. ZIYODOV L. HAMDAMZODA, H. SULAYMONOVA Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan filologiya va tarix yo'nalishi bo'yicha ilmiy maqolalar chop etiladigan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan. Jurnal original-maket asos'ida bosildi. Sharq mash'ali, 2025 yil 3-son. e-mail: nashriyot@tsuos.uz web-site: www.tsuos.uz Muallif fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farqlanishi mumkin. Bosishga ruxsat etildi: 30.09.2025 Bichimi 84x108 ¹/₁₆ Shartli 11,5 b.t. 50 nusxada bosildi. Buyurtma № Toshkent davlat sharqshunoslik universitetining kichik bosmaxonasi. Toshkent, Amir Temur ko'chasi, 20-uy.	Tashqi siyosat	Sh.Yovqochev, G.Kadirova Outstanding scientists, thinkers and statesmen of Central Asia 112 Г.Джумаева Феномен “Иранского синдрома” в политическом сознании и международной практике: отражение в центральной азии .. 122 A.Eshankulov Yoshlar parlamentini rivojlantirishning milliy va xorijiy tajribalari.. 135 D.Eshankulova O'zbekiston tashqi siyosatida Islom hamkorlik tashkilotining strategik o'rni va geosiyosiy ahamiyati..... 147 O'.Qalandarov Afg'on migrantlarining Eron jamiyatiga infiltratsiyasi 159 Sh.Salimov Koreya Respublikasi partiyaviy tizimining shakllanishi va evolyusiyasi 168 D.Toshboyeva Realizm va liberalizm nuqatai nazaridan O'zbekiston-Yaponiya tashqi siyosiy munosabatlarini tahlil qilish 185 F.Nazarova The role of the Shanghai Cooperation Organization in enhancing cultural diplomacy among Central Asian states 147 U.Shukurillaev Russia's interests in the energy security system of Central Asian states 193 D.Botirov Post-sovet davlatlari partiyaviy tizimlarini rivojlantirish istiqbollari..... 204 N.Meliyev Markaziy Osiyo davlatlari transport tizimini rivojlantirish siyosatining xususiyatlari 213
---	-----------------------	--

ZAMONAVIY TURK SHE'RIYATIDA "SOF SHE'R"GA XOS XUSUSIYATLARNING NAMOYON BO'LISHI

POSHSHAJON KENJAYEVA

Professor, filologiya fanlari doktori, TDSHU

NIGORA AZIZOVA

Tayanch doktoranti, TDSHU

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy turk she'riyatida "sof she'r"ning vujudga kelishi va shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan shoirlar hamda adabiy harakatlar faoliyati tadqiq etilgan. "Hijoning besh shoiri" ("Hecenin Beş Şairi"), "Yangi hijojilar" ("Yeni Hececiler"), "G'arib" ("Garip Akımı" yoki "Birinci Yeni") adabiy harakati" va Ahmad Hoshim, Najib Fozil Kisakurek, Ahmad Hamdi Tanpınar, Ahmad Kutsi Tejer, Asaf Halet Chelebiy singari shoirlarning "sof she'r" yaratish yo'lidagi faoliyati o'rganilgan.

Maqolada Ahmad Hoshim zamonaviy turk adabiyotida simbolizmning keng yoyilishiga xizmat qilgan shoir sifatida tilga olingan. Najib Fozil Kisakurek she'rlarida falsafiy ruh, hayotiy haqiqatning teran talqini yoritilgan, Ahmad Hamdi Tanpınar ijodida his-tuyg'u va estetik zavq she'riyatning asosiy unsuri, musiqiy ohang esa bu unsurlarni aks ettirishda muhim vosita ekani talqin qilingan. Ahmad Kutsi Tejerning turk xalq og'zaki ijodi namunalaridan ilhomlanib yozilgan xalqona ruhdagi she'rlari, Asaf Halet Chelebiyning ham tasavvufiy qarashlar, ham mifologiya, ham jahon adabiyoti durdonalari bilan uyg'unlashgan she'rlari tahlilga tortilgan.

Tayanch so'z va iboralar: turk she'riyati, sof she'r, janr, tahlil, vazn, adabiy harakat.

Abstract. This article studies poets and literary movements that influenced the development of pure poetry in modern Turkish poetry. It focuses on the role of the Five Poets of the Syllabic Meter (Hecenin Beş Şairi), the Modern Syllabists (Yeni Hececiler), the Garip ("Garip Akımı" or "Birinci Yeni") literary movement, and poets such as Ahmet Hashim, Necip Fazıl Kısakurek, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Kutsi Tecer, and Asaf Halet Çelebi.

The article presents Ahmet Hashim as an important figure in the spread of symbolism in modern Turkish poetry. The poems of Necip Fazıl Kısakurek show a strong philosophical approach and explore the meaning of life. Ahmet Hamdi Tanpınar viewed emotion and aesthetic pleasure as the main elements of poetry and used musical rhythm to express them. The folk-influenced poetry of Ahmet Kutsi Tecer, based on Turkish oral tradition, and the poetry of Asaf Halet Çelebi, which combines mysticism, mythology, and elements of world literature, are also analyzed.

Key words and phrases: Turkish poetry, pure poetry, genre, analysis, meter, literary movement.

Аннотация. В статье рассматриваются поэты и литературные течения, оказавшие влияние на развитие «чистой поэзии» в современной турецкой поэзии. Особое внимание уделяется роли Пяти поэтов силлабического стиха (Hecenin Beş Şairi), Современных Силлабистов (Yeni Hececiler), литературного движения «Гарип» («Garip Akımı» или «Birinci Yeni»), а также таких поэтов, как Ахмет Хашиим, Неджип Фазыл Кысакюрек, Ахмет Хамди Танпынар, Ахмет Кутси Теджер и Асаф Халет Челеби.

В статье Ахмет Хашиим представлен как важная фигура в распространении символизма в современной турецкой поэзии. Поэзия Неджипа Фазыла Кысакюрека отличается ярко выраженным философским подходом и обращением к осмыслению смысла жизни. Ахмет Хамди Танпынар рассматривал эмоцию и эстетическое наслаждение как основные элементы поэзии и использовал музыкальный ритм для их выражения. Также анализируются стихи Ахмета Кутси

Теджера, вдохновлённые турецкой устной народной традицией, и поэзия Асафа Халета Челеби, в которой сочетаются мистицизм, мифология и элементы мировой литературы.

Ключевые слова и словосочетания: турецкая поэзия, чистая поэзия, жанр, анализ, метр, литературное течение.

Kirish. 1920-yillar turk she'riyatida adabiy va estetik jihatdan bir-biridan farqlanuvchi turlicha qarashlar yonma-yon davom ettirildi. Yirik va yosh shoirlar orasida shakl va mazmun, ohang, tasvir va ifoda yo'siniga ko'ra o'ziga xos adabiy harakatlar yaratish istagi ortib bordi. Milliy adabiyot davrida faoliyat yurita boshlagan "Hijoning besh shoiri" ("Hecenin Beş Şairi") adabiy harakati ham ijodini izchil davom ettirdi va uning ta'sirida yoki undan farqli ravishda bir qator adabiy harakat hamda yo'nalishlar bo'y ko'rsatdi. "Hijoning besh shoiri" ("Hecenin Beş Şairi") vakillari Jumhuriyat davri she'riyatining shakllanishiga tamal toshi qo'ygan, desak mubolag'a bo'lmaydi, chunki ular she'r mazmuni va shakl-shamoyiliga yangiliklar olib kirishga harakat qildilar. "Hijoning besh shoiri" ("Hecenin Beş Şairi") harakatining asosini tashkil etuvchi shoirlar - Xolid Fahri O'zansoy (1891-1971), Enis Behich Ko'ryurek (1891-1949), O'rxon Sayfi O'rxon (1890-1972), Yusuf Ziyi O'rtach (1895-1967) va Faruk Nafiz Chamlibel (1898-1973) Jumhuriyat davrida ham "milliy she'r"ning taraqqiy topishiga o'z hissalarini qo'shishda davom ettilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Rus adabiyotshunosligida zamonaviy turk she'riyatiga bag'ishlangan tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ulardan, R.G.Fish, A.A.Babayev va T.D.Melikov¹ yangi turk she'riyatining rivojini turk shoiri N.Hikmat she'riyati misolida tadqiq qilishgan. Z.A.Ashimovning tadqiqotida zamonaviy she'riyatning rivojiga hissa qo'shgan "Hijoning besh shoiri" nomdagi adabiy harakatning ijodiy faoliyati kuzatilgan bo'lsa, T.D.Melikovning "XX asrning 60-yillarida turk she'riyati" nomli nomzodlik dissertatsiyasida 60-yillar turk she'riyatining o'ziga xos xususiyatlari va shu davrning ayrim turk shoirlari ijodi o'rganilgan. Turk adabiyotshunosligida "sof she'r"ning vujudga kelishi va taraqqiy etishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan shoirlar va adabiy harakatlarga bag'ishlangan tadqiqotlar mavjud bo'lib, ularda she'riyatga xos xususiyatlar alohida davrlarga ajratilgan holda, ya'ni Tanzimot, Sarvat-i Funun, Fejr-i Oti, Milliy adabiyot va Jumhuriyat davri she'riyati kabi mavzular doirasida tadqiq qilingan².

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy turk adabiyotida "sof she'r"ning shakllanishi va unga xos xususiyatlarni aks ettirishda qiyosiy-tarixiy va adabiy-estetik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Turkiya mustaqilligining boshlanishi bilan 1923-1928 yillarda "Yangi majmua" ("Yeni Mecmua") jurnalida e'lon qilingan she'rlari orqali "Yangi hijojilar" ("Yeni

¹ Фиш Р.Г. Назым Хикмет. Очерки жизни и творчества. М., 1960.; Фиш Р.Г. Назым Хикмет. М., 1968.; Бабаев А.А. Назым Хикмет. Жизнь и творчество. М., 1975.; Ашимов З.А. Зарождение национального направления в турецкой поэзии в первой четверти XX века (поэзия хаджеистов). дис. ... канд. филол. наук. – Баку, 1983.; Меликов Т.Д. Турецкая поэзия 60-х годов XX века. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1968.; Меликов Т.Д. Назым Хикмет и новая поэзия Турции. – Москва., 1987. – 200 с.; Меликов Т.Д. Новая поэзия Турции: становление и развитие. дисс. ... доктор. филол. наук. – Баку, 1993.

² Kabaklı A. Türk Edebiyatı III. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları. – İstanbul, 2002. – 848 s.; Şen C. Fecr-i Ati Encümen-i Edebisi (1909-1912). Doktora tezi. – Ankara, 2004. – 1852 s.; Armağan Y. Türk Şiirinde Modernizm. Doktora tezi. – Ankara, 2007. – 213 s.; Ürkmez H. "Beş Hececiler"ın Şiir Anlayışları ve Şiirleri Üzerine Bir Araştırma. Doktora tezi. – Ankara, 2009. – 536 s.; Can A. Cumhuriyet Devri Türk Şiiri Poetikası (1923-1940). Doktora tezi. – Erzurum, 2010. – 393 s.; Doğaner V. Tanzimat Devri Türk Şiir Poetikası. Doktora tezi. – Elazığ, 2015. – 260 s.; Zengin Ç. 1901-1912 Yılları Arasında Türk Edebiyatında Eski-Yeni Tartışmaları. Doktora tezi. – Giresun, - 2024. – 203 s.

Hececiler”) adabiy harakatining faoliyati koʻzga tashlanadi. Ular oʻzidan oldingi avlod “Hijoning besh shoiri” (“Hecenin Beş Şairi”)dan farqli ravishda barmoq vaznining oʻziga xos xususiyatlaridan yanada kengroq foydalandilar. Mazkur adabiy harakat Halide Nusret Zorlutuna, Najmiddin Halil Oʻnan, Ahmet Kutsi Tejer, Nojib Fozil Kisakurek va Umar Badriddin Ushoqligil singari XX asr turk sheʼriyatining yetuk shoirlari tomonidan tashkil qilingan. Bu adabiy guruhning yagona xususiyati - umumiy ritmik (barmoq) vaznidan foydalanish boʻlib, ular oʻz ijodida shakl va mazmun uygʻunligiga erishishga intilganlar. Faqat shakliy (ritmik) oʻxshashlikka asoslangan bunday tasnif turk adabiyoti tarixida keng tarqalmagan va umumiy eʼtirof etilmagan.

Xususan, Jumhuriyatning dastlabki yillarida Ahmad Hoshim oʻzining gurkiragan ijodi bilan turk adabiyoti tarixida chuqur iz qoldirgan. Shoirning ijodi turk sheʼriyatida “sof sheʼr” tushunchasining paydo boʻlishiga zamin yaratgan. U zamondosh shoirlardan farqli ravishda yangicha uslubda ijod qildi. Simvolizmning rang-tasvirga boy koʻrinishlari shoirni oʻziga rom etdi, buning natijasida shoir sheʼrga xos yangicha tasvir va ifoda uslubini kashf etdi. Inson umrining manzaralarini, qalb kechinmalarini turli ranglar vositasida anglatishga intildi. Shoir ijodida qora tun qiyofasiga burkangan, qizil shafaq ostida yashiringan lirik qahramonlar tasviri koʻproq kuzatilib, ular shoir ruhiyatining aks-sadosi sifatida jilvalanadi. Shoir sheʼrlarining tili va oʻziga xosligini turk olimi A.Jan shunday taʼriflaydi: Jumhuriyat davrida oʻziga xos sheʼriy tilga ega, uni nasriy asarlar tilidan aniq chegaralar bilan ajratib bergan yetuk ijodkor Ahmad Hoshimdir. Hoshim sheʼr va nasriy asar tilini bir-biri bilan oʻzaro qiyoslar ekan, sheʼr tilining biror fikrni izohlash uchun vujudga kelmasligini, shuning uchun ham mantiqiy izchillikka bogʻlanib qolmasligini alohida taʼkidlaydi. Chunki bu tilni hamma birdek tushunishi shart emas. U faqatgina sheʼriyatga xoslikni his ettirish uchun shakllangan. Aynan shu xususiyati sabab bitta maʼno ifoda etgan soʻzdan farqli oʻlaroq, u har safar oʻzgaruvchan tuygʻularni tarannum etgan musiqaga oʻxshaydi. Shunday ekan, sheʼr tili nasriy asar tiliga xos boʻlgan mantiq, mulohaza, izchillik, tasvir, tahlil, dalil, fikr, syujet, balogʻat va boshqalarga ehtiyoji boʻlmagan, umumiy til tarkibidagi alohida til hisoblanadi.¹

Jumhuriyat davrining dastlabki yillarida koʻzga koʻringan oʻziga xos uslubga ega yosh shoirlardan biri Najib Fozil Kisakurekdir (1905-1983). U ilk sheʼri “Kitabe”ni vatan mustaqilligi eʼlon qilingan yili “Yangi majmua” (“Yeni Mecmua”) jurnalida chop etadi. Shoirning “Oʻrgimchak ovi” (“Örümcek Ağı”, 1925), “Yoʻlaklar” (“Kaldırımlar”, 1928), “Men va boshqasi” (“Ben ve Ötesi”, 1932), “101 hadis” (“101 Hadis”, 1951), “Cheksizlik karvoni”, (“Sonsuzluk Kervanı”, 1955), “Chilla” (“Çile”, 1962), “Sheʼrlarim” (“Şiirlerim”, 1969), “Assalom” (“Esselâm”, 1973) singari sheʼriy toʻplamlari nashr etilgan. U oʻzidan oldingi yirik turk shoirlari ijodidan ilhomlanib, sheʼriyat olamiga kirib keldi. Shoir sheʼrlarida falsafiy mazmundagi lirika ustuvorlik qiladi, inson ichki olamidagi “men” tasviriga keng eʼtibor qaratiladi. Shoirning quyidagi sheʼri fikrimizni yanada oydinlashtiradi:

*Yoʻlaklar, iztirob chekkanlarning onasi;
Yoʻlaklar, ichimda yashagan bir insondir.
Yoʻlaklar, eshitar sukut ichida sasi,
Yoʻlaklar, ichimda ulgʻaygan lisondir.
(Kaldırımlar, iztirab çekenlerin annesi;
Kaldırımlar, içimde yaşamış bir insandır.*

¹ Can A. Cumhuriyet Devri Türk Şiiri Poetikası (1923 – 1940). Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum–2010. - S.188.

*Kaldırımlar, duyulur sükûn içinde sesi,
Kaldırımlar, içimde uzayan bir lisandır.)¹*

She'rdaki yo'laklar hayot yo'lini aks ettirgan bo'lib, unda inson umrining manzaralari yoritiladi. Shoir har bir inson hayotini yo'laklarga qiyoslab, uni iztirob chekkanlarning onasiga, lirik qahramon ichida yashayotgan "men"iga, kundan-kunga o'z mavqeyini yuksaltirib borayotgan tilga o'xshatadi. Kuzatiladiki, falsafiy ruh, hayotiy haqiqatning teran talqini yaqqol namoyon bo'ladi. Demak, "sof she'r" yo'lidagi izlanishlarda falsafiy ruhda yozilgan she'rlarni ham uchratishimiz mumkin.

Zamonaviy turk adabiyotida "sof she'r"ning rivojida hissa qo'shgan shoirlardan biri Ahmad Hamdi Tanpınar (1901-1962)dir. Shoir she'riyatining asosini turk olimi M.Kaplan shunday formula asosida ko'rsatib beradi: musiqa+hissiyot+xayol=she'r.² Darhaqiqat, shoir she'rlaridagi so'zlar musiqa bilan uyg'unlikda, hissiyotning xayoldagi aksi bilan jilvalanadi. Shoir she'rlarini barmoq vazni bilan birga sarbastda ham ijod qiladi. Bo'lajak shoirning ilk she'ri "Musul oqshomlari" ("Musul Akşamları") 1920-yilda "Oltin Kitob" ("Altın Kitap") jurnalida nashr qilinadi. 1921-1923-yillarda Yahyo Kamol muharrirligida chop etilayotgan "Dargoh" ("Dergah") jurnalida 11ta she'ri bosiladi. Istanbul universitetining adabiyot fakultetida tahsil olayotganida Yahyo Kamol ma'ruzalarini tinglaydi, unga ergashadi. Shoirning ilk she'rlarida Ahmad Hoshim ijodining ta'siri seziladi, u ham A.Hoshim kabi onasidan erta ayrilgani uchun qalbida kechgan sog'inchi iztiroblarini qalamga oladi. Tanpınar turk adabiyotida Y.Kamol va A.Hoshimni, G'arb adabiyotidan esa Paul Valeri bilan Marsel Prustni o'ziga ustoz deb bilgan. Badiiy adabiyotda go'zallik va mukammallikni asosiy unsur deb bilgan Y.Kamol va A.Hoshim, adabiyot ijtimoiy-siyosiy g'oyalar tashviqotchisi emas deya bong urgan P.Valeri va M.Prust singari Tanpınar ham adabiyotni rassomchilik va musiqa kabi go'zal san'atlar³ning bir tarmog'i sifatida qaragan. Shoirning ijodida ro'yo, zamon, sukunat, aks-sado, tashqi va ichki olamning sir-sinoatga to'la tasvirlari ko'proq kuzatiladi. Uning "Na zamon ichidaman" ("Ne İçindeyim Zamanın") she'rida ham shunday tasvirlar manzarasi aks etadi:

*Na zamon ichradurman,
Na undan tashqari.
Bir butun keng onning,
Bo'linmas oqimidadurman.*

*G'arib tush rangi ila,
Hamohangdur har bir shakl.
Hatto shamolda uchgan par-da,
Meningchalik yengil emas.
(Ne içindeyim zamanın,
Ne de büsbütün dışında.
Yekpâre geniş bir ânın,
Parçalanmaz akışında.
Bir garip rüya rengiyle,
Uyuşmuş gibi her şekil.*

¹ Behramoğlu A. Büyük Türk Şiiri Antolojisi 1.Cilt. Sosyal Yayınlar. İstanbul-2001. -S.226.

² Kaplan M. Tanpınar'ın Şiir Dünyası, Dergah Yayınları. İstanbul-1982. -S.87.

³ Bu haqida qarang: Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Ўқитувчи, Тошкент-1995.

*Rüzgârda uçan tüy bile,
Benim kadar hafif değil.)¹*

She’rda insonning borliqqa munosabati aks etgan bo’lib, shoir uni o’zining his-tuyg’ulari orqali tasvirlaydi. Tanpinar ta’biriga ko’ra: “She’r hikoyadagi Melami² darvishiga o’xshaydi. Olovga uloqtirilganida darvish sirga aylanadi, faqat boshidagi kulohi³ bilan egnidagi janda-xirqasi qoladi.”⁴ Shoir shu darvish kabi o’zini she’riyat oloviga tashlab sirga aylangan shoirga qiyoslaydi. She’rda ham ana shunday shoir siri, biz bilmagan, anglamagan olam mujassam. Na mavjud olam, na ko’rinmas olam ichidaman, o’zim ham bilmayman, holatimni, ruhiyatimda kechayotgan jarayonni, yakpora bir lahzaning parchalanmas oqimida suzayotibman, - deydi lirik qahramon. Qandaydir g’aroyib ro’yo rangi har bir shakl-shamoyil bilan uyg’unlikda ko’rinadi, hattoki shamolda uchayotgan par, menchalik yengil emas, deya ruhiyat manzarasini tasvirlaydi u. Lirik qahramon ruhiyatida kechayotgan sir-sinoatlar, jilovlanmagan holat, xayol va o’y-fikrlar ifodasi har bir she’rxonni o’ziga jalb etadi. She’r yuqorida tilga olingan davr shoirlaridan tubdan farq qilib, unda “sof she’r”ga xos xususiyatlar namoyon bo’lgan. Shoir na davrga, na xalqqa murojaat qiladi yoki taqlid qiladi, balki u inson tuyg’ularini erkin va sodda holatda yoritib berishga harakat qiladi. Tanpinar “sof she’r” yozish yo’lida ko’p izlandi, ko’p mushohada qildi. Umri davomida yozgan she’rlaridan saralab “She’rlar” (“Şiirler”, 1961) nomli to’plamini nashrdan chiqardi. Shoir vafotidan keyin barcha she’rlari jamlanib “Butun she’rlar” (“Bütün Şiirler”, 1976) kitobi chop etildi. Shoir zamonaviy turk she’riyatining yirik vakillari Yahyo Kamol va Ahmad Hoshim ijodidan bahramand bo’lgan, ular kabi yangi she’riyatga oshno bo’lgan. Ular ijodining davomchisi o’laroq “sof she’r” yaratishga astoydil intildi. Adabiyotshunos A.Jan Yahyo Kamol va Ahmad Hoshim she’rlariga xos xususiyat haqida gapirayotib, Tanpinar haqida ham shunday fikr bildiradi: Ahmad Hoshim “Shafaqning qizilligi yanglig’ har tekkan narsasiga atirgul rangini bera olgan she’rning sehrli ta’siri”dan so’z ochadi. Yahyo Kamol esa, she’rdagi hissiyotni til shakliga keltirguncha takror va takror yo’g’irishni, go’yo o’sha misradagi his-tuyg’ular o’zi kabi samimiy qiyofani aks ettirishni orzu qilardi. (...) Ahmad Hamdi Tanpinar esa haqiqiy ma’noda orzu qilingan “sof she’r”ning yozilishiga kamroq ishonch bildirgan.⁵ Shoirning “sof she’r” ravnaqiga ishonchi kamroq bo’lsa-da, yangi she’rga xos unsurlar ijodida o’z aksini topgan. Tanpinar his-tuyg’u va estetik zavqni she’riyatning asosiy unsurlari deb biladi, musiqiy ohang esa bu unsurlarni aks ettirishda muhim vosita ekanligini ta’kidlaydi. Islom va Sharq madaniyatiga xos xususiyatlar shoir she’riyatining mazmun-mohiyatini tashkil etadi. Bu esa shoirning “sof she’r” yo’lida olib borgan izlanishlarining mahsuli edi.

Ma’lumki, Jumhuriyat adabiyotining eng muhim xususiyati, tildagi rivojlanish va soddalashuvdir. Bu davrda adabiy va badiiy til bilan so’zlashuv tili o’rtasida katta masofa bora-bora kamaya boshlagani kuzatiladi. Shoir va yozuvchilar xalq tushuna oladigan til va uslub tushunchasini tanladilar. She’riyatda barmoq vaznining qo’llanilishi ommalashdi va erkin/sarbast vazndagi asarlar ko’proq kuzatila boshlandi.⁶

¹ Behramoğlu A. Büyük Türk Şiiri Antolojisi 1.Cilt. Sosyal Yayınlar. İstanbul-2001. -S.201.

² Malomatiylar tariqati

³ Kuloh – qadimiy bosh kiyim. Kulohni asosan qalandar va shayxlar kiygan.

⁴ Tanpınar A.H. Şiir ve Dünya Ölçüsü. Edebiyat Üzerine Makaleler, İstanbul-1969. -S.26.

⁵ Can A. Cumhuriyet Devri Türk Şiiri Poetikası (1923 – 1940). Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum-2010. -S.154.

⁶ Karataş T. Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü. Sütun Yayınları. İzmir-2014. –S..

Jumhuriyatning dastlabki yillarida “sof she’r” yozish yo’lida ana shunday xalqona va sodda tilda ijod qilgan shoirlardan biri Ahmad Kutsi Tejerdir (1901-1967). Yuqorida aytib o’tganimizdek, shoir turk she’riyatining rivojiga hissa qo’shish maqsadida 1923-1928-yillarda “Yangi hijojilar” (“Yeni Hececiler”) adabiy harakatining vakillaridan biri bo’lgan. 1928-yilda adabiy harakat tarqalgandan keyin she’riyatda o’ziga xos uslubga ega shoir sifatida ko’zga ko’rina boshlagan.

Tejer ilk she’rlarini 1921-1922-yillarda “Dergah” majmuasida nashr qiladi, “She’rlar” (“Şiirler”) nomli dastlabki she’riy to’plamini esa 1932-yilda chop etadi. Shoir she’rlarini barmoq vaznida va turk xalq og’zaki ijodiga xos uslubda yozadi. Uning xalq dilida yod bo’lib ketgan “Halay”¹, “U yerda bir qishloq bor uzoqlarda” (“Orada Bir Köy Var Uzakta”) singari she’rlari shunday she’rlar sirasiga kiradi. Tejer turk xalq baxshilarining ijodiga katta qiziqish bilan qaraydi. Ayniqsa, Oshiq Vaysal ijodini xalqqa tanitishda o’z hissasini qo’shdi. Shu bois ham shoir she’rlarida xalq musiqasining ohanggi quloqqa chalinadi. Xalq og’zaki ijodida xalqning maishiy turmush tarzi, dunyoqarashi, falsafiy olami, ruhiy dunyosi to’la aks etgani uchun ham shoir undan ilhom oladi. Turk adabiyotida “sof she’r” namunalarini yozishda shoir aynan xalq ijodiyotidan oziqlanadi. Shuning uchun ham she’rlarining tili sodda va xalqonadir.

Shoirning “Qayerdasan? (“Nerdesin?”) she’rida uning shuurida o’rnashib qolgan ovoz, tun yarmida nogahon uyg’otgan ovoz qalamga olinadi. Lirik qahramon bu ovozni qidirib bezovtalanadi. Yillar o’tsa-da, hali hamon bu ovoz uning xayolini tark etmagan va har gal “Qayerdasan?” deya uni izlaydi:

*Tun yarmi bir ovoz bo’lar uyqumni,
Ichim titroqlarga to’lar: - Qaydasan?
Izlayapman yillardirki men uni,
Shaydosiman meni chorlar bu sasni.*

*Bazi kunlar meni aylab darbadar,
Bu sas shamollarga qorishib ketar.
Bazan esa ortimdan yurar barobar,
To’satdan hayqirar menga: - Qaydasan?*

*Barcha muhabbatni otib ichimdan,
Borlig’imni faqat unga berdim men.
Ne bo’lsa ham bir kun menga yurakdan,
To yurakdan bir kun menga “Kel” desin.
(Geceleyin bir ses böler uykumu,
İçim ürpermeyle dolar: -Nerdesin?
Arıyorum yıllar var ki, ben onu,
Âşıkıyım beni çağıran bu sesin.*

*Gün olur, sürüyüp beni derbeder,
Bu ses rüzgârlara karışır gider.
Gün olur, peşimden yürür beraber,
Ansızın haykırır bana: - Nerdesin?*

¹ Turk xalq raqsi

*Bütün sevgileri atıp içimden,
Varlığımı yalnız ona verdim ben.
Elverir ki, bir gün bana derinden,
Tâ derinden, bir gün bana "Gel!" desin.)¹*

She'r og'zaki ijod janrlaridan biri bo'lgan qo'shma shaklida va barmoq vaznida yozilib, abab-dddb-bbbb tarzida qofiyalangan, shunga ko'ra shoir she'rlarining shakli ham xalq ijodiyoti namunalarini eslatadi. Shoir xayolida muhrlanib qolgan sirli ovoz aslida ruhiy olamning in'ikosi sifatida qaraladi. Bu ovozni shoir umrning yakunida "o'zga olam"ga undov natijasi o'laroq ifodalaydi. She'rda diniy-tasavvufiy g'oya ilgari surilgan bo'lib, g'oyibdan kelgan ovozga ishora qilinadi. Bu har bir musulmon kishining ong-u shuuri va tafakkurida ruhiy uyg'oqlikka da'vat etadi, qalban va jismonan o'zining ezgu amallari bilan unga talpinadi.

Bu davrda diniy-tasavvufiy she'rlari bilan tanilgan shoirlaridan biri Asaf Halet Chelebiydir (1907-1958). Shoir ijodiga tasavvuf she'riyati va jahon adabiyotining ta'siri katta bo'lgan. Uning boshqa shoirlardan farqi shundaki, she'rlarida so'zga alohida e'tibor qaratadi. Shoirning so'z tanlash mahorati o'ziga xos bo'lib, u she'rlarida boshqa tillardan olingan so'zlardan ham foydalanadi. Shoir o'zini butun koinotning yaralishidan to bugungacha yashab kelayotgan ruhiyat parisidek his qiladi. Shuningdek, o'z hayotini, hatto odam ekanligini unutib, oldingi davrlarda hukm surgan borliqning boshqa bir unsurlari qiyofasida namoyon bo'ladi. Lekin shoir ularga shubha va gumon bilan qaraydi. Uning "Qadimgi Misr" ("Misrî Kadım") she'ri aynan shunday mazmunni aks ettirganligi bilan xarakterlanadi. Shoir she'rda ritm yaratish uchun chet tilidagi so'zlardan mahorat bilan foydalanadi. She'rdagi "*ammon râ'hotep*" yoki "*tafnit*", "*dut bu a'ru ünnek pahper kama pet kama tâ*" kabi ifodalar Misr matnlaridan olingan bo'lib, shoir shu tariqa she'rning sir-sinoatini yanada kuchaytiradi. She'rxonning diqqatini o'ziga jalb etadi, "*ammon râ'hotep*" yoki "*tafnit*" ma'nosini bilishga oshiqadi. *Tafnit*, *Ra* yoki *Re* deb atalgan Misrning quyosh tangrisining mahalliy tangrilar bilan birlashishi natijasida yuzaga kelgan yangi tangrining nomi sanaladi. Misr e'tiqodida Raning har kuni kun chiqqanida samoga yo'l olganiga ishonishadi. *Ra* kechasi yer ostidagi suvlarda sayohat qiladi. Misr mifologiyasiga ko'ra, *Ra* Nunning namli tumanlari ichida homila bo'lib qoladi. Bundan Shu bilan *Tafnit* tug'iladi. Keyinchalik Shu bilan *Tafnit* birlashib yer yuzining tangrisi *Geb* va osmon tangrisi *Nutni* dunyoga keltirishadi. Shoir she'rda qadimiy Misrning mifik qarashlaridan mohirona foydalanadi, u qadimiy Misr motivi bilan eski madaniyat va an'analarni qalamga oladi. She'r ichida bunday mifologik qarashlarning asosini, mohiyatini yoritish yangi she'riyatning yetakchi xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Shunga ko'ra, Asaf Halet Chelebiy ijodida ham tasavvufiy qarashlarni, ham mifologiyani, ham jahon adabiyotining durdonalarini kuzatishimiz mumkin.

Shuningdek, Jumhuriyatning keyingi yillarida "sof she'r"ni yanada taraqqiy ettirish maqsadida turk adabiyotiga yana bir qator adabiy harakatlar kirib keldi. Shulardan biri G'arib adabiy harakati ("Garip Akımı" yoki "Birinci Yeni") bo'lib, u 1940-yillarda faoliyat yuritgan va an'anaviy she'riyatga qarshi chiqqan, xususan, soddalik, xalq tili va oddiy hayot manzaralarini tasvirlashni ilgari surgan. Uning asosiy vakillari – O'rxon Vali Kanik, Melih Jevdet Anday va O'ktay Rifat hisoblanadi.

Ular 1941-yilda "G'arib" nomli she'riy to'plamini nashr etib, bu bilan yangi yo'nalish boshlab berishgan. Adabiy harakat shoirlari klassik she'riyatdagi murakkab iboralar, aruz vazni, majozlar

¹ Behramoğlu A. Büyük Türk Şiiri Antolojisi 1.Cilt. Sosyal Yayınlar. İstanbul-2001. -S.207.

va rasmiy ohangdan voz kechib, sodda xalq tili, shahar hayoti, kundalik hayotning oddiy voqealari haqida yozishga e'tibor qaratgan. Ularning quyidagi asosiy xususiyatlari mavjud: she'rda xalq tilidan foydalanish, kitobiy va murakkab tildan voz kechish hamda an'anaviy she'riy shakllarni (masalan, ruboiy, g'azal) rad etish. Shu bilan birga she'rlarini aruz vaznida emas, balki erkin vaznda yozish, mazmunan faqirlar, ishchilar singari oddiy odamlar haqida yozish maqsad qilingan edi. Oddiy, sodda, ba'zida kulgili yoki kinoyali ifodalardan foydalanish ham ularga xos xususiyatlardan biri bo'lgan.

G'arib adabiy harakatiga yo'l ochgan dastlabki o'nta she'r 1937-yilda "Varlik" jurnalining 101-sonida "She'rlar" ("Shiirler") sarlavhasi ostida chop etilgan. Bu she'rlardan "Daraxt" ("Ağaç") she'ri O'rxon Vali va O'ktay Rifat tomonidan hamkorlikda yozilgan bo'lsa, "Tuvaklar" ("Saksilar"), "Ayol" ("Bir Kadın") va "Yulduzlar" ("Yıldızlar") nomli she'rlar O'ktay Rifat tomonidan yozilgan. Qolgan she'rlardan uchasi "Mehmet Ali Sel" taxallusi bilan O'rxon Vali tomonidan yozilgan va o'sha paytda chet elda bo'lgan Melih Jevdet Andayga bag'ishlangan.

Bu adabiy harakatning uzoq izlanishlari natijasida ba'zi jihatlar bilan 1920-yillarning boshlarida G'arbda paydo bo'lgan surrealistik (haqiqatdan ustun, realizmdan yuqori) yo'nalishga yaqin edi. She'riyat haqidagi oldingi qarashlarni inkor etgan bu harakat vakillari erkin she'riyatga o'tish orqali an'anaviy she'r shaklini o'zgartirish tarafdori bo'ladilar. Ularning faoliyati 1950-yillargacha davom etadi.

Xulosa va takliflar. Jumhuriyatning dastlabki yillarida ijod qilgan shoirlar asosan, barmoq vaznida yozdilar. Aruz vaznining zamonaviy she'riyatdagi mavqeyi, "aruzning bizning tilga yaramag'anlig'i" haqida o'zbek shoiri A.Fitrat shunday yozgan edi: Aruzning eng ohangli, eng o'ynoqi bir vaznida yozilgan turkcha bir she'rni qishloqda yashagan, o'z tilining ohangini buzmag'an bir turkka o'qutsangizu tinglag'ani she'rda turkcha so'zlarni cho'zulub, tuzatib bemaza etilib aytilganini eshitgach, albatta, kuladir-da, tinglag'ani she'rning bir turk og'zidan chiqmag'aniga hukm qiladir¹. Fitratning bu fikrlari turk shoirlari nazdida ham ko'zga tashlanadi, shu bois ham ular barmoq vaznining imkoniyatlaridan to'la foydalanishga intildilar. Bu vaznning taraqqiyoti yo'lida yuqorida ta'kidlaganimizdek, bir qator adabiy harakatlar va shoirlar o'z ijodi bilan katta hissa qo'shdilar. Keyingi avlod vakillarining aksariyati ham barmoq vaznida ijod qildilar.

Umuman olganda, Ahmad Hoshim Yevropada XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida vujudga kelgan simvolizm adabiy oqimining zamonaviy turk adabiyotida keng quloch yoyishiga va "sof she'r" yaratish yo'lida faollik ko'rsatdi. Shoir fransuz simvolistlari P.Verlen, A.Rembo, ayniqsa, S.Mallarme ijodi ta'sirida qalam tebratdi va lirik qahramonning ichki kechinmalarini rang-tasvirlarning yorqin bo'yoqlarida chizib ifodalashga harakat qildi. Shuningdek, aruz vaznining ichki qonun-qoidalaridan erkin foydalanishi natijasida zamonaviy turk she'riyatida mustazod janrining yangilanishiga hissa qo'shdi. Shoirning ijodi "Hijoning besh shoiri" ("Beş Hececiler"), I. Yangi (G'arib) she'riy harakati va II. Yangi she'riy harakatiga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

1923-yildan keyin "sof she'r" yo'lida ijod qilgan yosh shoirlardan biri Najib Fozil Kisakurek she'rlarida falsafiy ruh, hayotiy haqiqatning teran talqinini yoritgan bo'lsa, Ahmad Hamdi Tanpinar his-tuyg'u va estetik zavqni she'riyatning asosiy unsuri deb biladi, musiqiy ohang esa bu unsurlarni aks ettirishda muhim vosita ekanligini ta'kidlaydi. Xalqona va sodda tilda ijod qilgan shoirlardan biri Ahmad Kutsi Tejer esa turk xalq og'zaki ijodi namunalaridan ilhomlanib, xalqona

¹ Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд (Масъул муҳаррир: Б.Қосимов). "Маънавият", Тошкент-2006. -Б.35.

ruhdagi she'rlari bilan taniladi. Shuningdek, davrning diniy-tasavvufiy she'rlari bilan ko'zga ko'ringan shoirlaridan biri Asaf Halet Chelebiy ijodiga tasavvuf she'riyati va jahon adabiyotining ta'siri katta bo'lgan, shu bois ham shoir she'riyatida ham tasavvufiy qarashlarni, ham mifologiyani, ham jahon adabiyoti durdonalarining uyg'unlashuvini kuzatamiz.

ELBEK IJODINI O'RGANISHDAGI NOXOLIS YONDASHUVLAR

BEKZOD IBRAGIMOV

Mustaqil tadqiqotchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya: maqolada jadidlar vakili bo'lgan Elbek hayoti va ijodining o'rganilishida yo'l qo'yilgan noxolisliklar tahlil etiladi. Mashriq Yunus ijodi o'z davridan beri ko'plab adabiyotshunoslar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, Izzat Sulton, Naim Karimov, Begali Qosimov, Sherali Turdiyev, Nurmuhammad Qobulovlar ijodkor asarlarini turli metodlar asosida tahlil qilgan. Ammo ularning hammasi ham xolis emas. Shoir ijodiga noto'g'ri yondashuvlar ham bo'lgan. Maqolada ayni shu yondashuvlar va ularning sabablari keltirilgan.

Kalit so'zlar: jadidchilik, Elbek, she'r, talqin, xolislik, tadqiqot, mustamlaka, tuzum, adabiyot.

Abstract: The article analyzes the biases made in the study of the work of Elbek, a representative of Jadidism. The work of Mashriq Yunus has been studied by many literary critics since its creation. In particular, Izzat Sultan, Naim Karimov, Begali Kasymov, Sherali Turdiev, Nurmuhammad Kabulov analyzed the works of the creator based on various methods. But not all of them were objective. There were also incorrect approaches to the poet's work. The article presents these approaches and their reasons.

Keywords: Jadidism, Elbek, poetry, interpretation, objectivity, research, colonialism, regime, literature.

Аннотация: в статье анализируются предвзятости, допущенные при изучении творчества Элбека, представителя джадидизма. Творчество Маширика Юнуса с момента его создания изучалось многими литературоведами. В частности, Иzzат Султон, Наим Каримов, Бегали Касымов, Шерали Турдиев, Нурмухаммад Кабуловы анализировали произведения творца на основе различных методов. Но не все из них были объективны. Были и неправильные подходы к творчеству поэта. В статье представлены именно эти подходы и их причины.

Ключевые слова: джадидизм, Элбек, стихи, интерпретация, объективность, исследование, колониализм, режим, литература.

KIRISH

Mashriq Yunusning hayoti va ijod yo'li haqida turli adabiyotshunoslar tomonidan yetarlicha ma'lumotlar berilgan. Jumladan, Nurmuhammad Qobulov(1988), Begali Qosimov(2002), Naim Karimov(2008), Haydarali Uzoqov(1999), Sherali Turdiyev(1990), Ulug'bek Dolimov(2023), Shoir Bobomurodova(2020)larning tadqiqotlarida shoirning tug'ilgan joyi, qayerlarda o'qiganligi, ilmiy va ijodiy faoliyatini qachon boshlagani, birinchi ustozlari, qanday lavozimlarda ishlagani va qay sabablarga ko'ra qatag'on qilingani borasida aniq dalillar keltirilgan.

Elbek 1898-yili Toshkent viloyatining sobiq Iskandar bo'lisining Xumson qishlog'ida kambag'al dehqon oilasida tug'iladi, bolalik ham yoshlik yillari juda og'ir o'tadi. Mashriq bolaligidanoq jisman va aqlan yetuk bo'lib o'sdi. 1911-yilda Toshkentga keladi: kishilar uyida

qarol bo'lib kun kechiradi, ammo ilmga bo'lgan ishtiyoq har qanday sharoitda ham uni tark etmadi. Uzluksiz qiynalishlar uning asablarini bo'shashtiradi, dars vaqtlarida muallimlar bilan ba'zi kelishmovchiliklarga olib keladi.

U bir muddat Eski Jo'va bilan Xadra oralig'ida Saidkarimboy Saidazimboy o'g'li uyida ochilgan 1-rus-tuzem maktabida, 1912-yildan Munavvarqori Abdurashidxonov ochgan va Eshonxo'ja Xoniy muallimlik qilgan usuli jadid maktabida o'qishni davom ettirdi. Bu maktabni bitirgach, Munavvarqorining Shayxontohurdagi ikki yillik rushdiya (o'rta ma'lumot beruvchi) "Namuna" maktabida o'qiydi. Munavvarqori boshchiligida 1909-yildan faoliyat ko'rsata boshlagan "Jamiyati xayriya" bu yosh iste'dodni o'z bag'riga oldi. Mashriq bu maktabni tugatib, Toshkentda ancha e'tiborga tushgan jadid maktablarida ustozlari rahnamoligida o'qituvchilik qila boshladi, bilimni oshirish uchun tinimsiz mehnat qildi. Bu davrda faoliyat ko'rsatayotgan "Turkiston viloyatining gazetasi", jadid matbuoti namunalarini "Sadoyi Turkiston", "Sadoyi Farg'ona", "Samarqand" gazetalarini, "Oyina", "Al-isloh", "Al-izoh" jurnallarini muntazam kuzatib bordi, o'zi ham she'rlari bilan qatnashib turdi.

Elbek 1919-yili sakkiz oylik muallimlar kursini bitirib, o'qituvchilik qiladi. 1921-yildan boshlab Turkiston Xalq maorifi komissarligi qoshidagi ilmiy muassasalarda faoliyat ko'rsatadi. O'sha davrda nashr etilgan «Maorif va o'qituvchi», «Inqilob», «Bilim o'chog'i» kabi jurnallar bilan hamkorlik qiladi.

TADQIQOTNING USULLARI

Maqolada Elbek ijodining o'rganilishi biografik, sotsiologik va lingivistik metodlar orqali tahlil qilingan. Bunda asosan, ijodkor hayoti va ijodini o'rgangan olimlarning qaysi davrda qanday sharoitda asarlar yozgani, uni o'rganishda qaysi adabiyotshunoslik metodlaridan foydalangani, tahlililarining xolisligi va boshqa jihatlariga e'tibor qaratilgan.

NATIJALAR

Mashriq Yunusning matbuotda e'lon qilingan ilk she'ri "Ishtirokiyun" gazetasining 1919-yil 27-iyun sonida "Sevikli yurtimga" nomi ostida bosiladi. Shundan so'ng ayni shu nashrda "Bobom Chingiz" (1919. 27-iyul), "Temur to'dasiga" (1919. 30-iyul), "Til" (1919. 14-sent.) she'rlari ketma-ket chop etiladi. Ijodkorning birinchi nashr etgan to'plami 1921-yildagi "Armug'on" to'plamidir. Unda 16 ta masal berilgan bo'lib, ayrimlarining maqsadi aniq emasligi, bo'sh yozilgani uchun biroz tanqidga ham uchraydi. Shundan so'ng 1923-yilda masallarni qayta tahrir qilib, ayrim to'ldirishlar bilan yana nashr qiladi. Bu safar uni olqishlab, "O'zgarishchi yoshlar" jurnalida maqto'v maqola e'lon qilinadi. Jumladan, maqolada shunday deyiladi: "Birinchi bosilishidan ko'ra bu gal chiroyli qilib chiqqan, vazn yoqlariga ancha e'tibor qilib ustalik ko'rsatmagan bo'lsa ham, aytmoqchi bo'lgan gapi, tushuntirmoqchi bo'lgan tilagi yopilib qolmaydir. xalqning oson tilida lo'nda-lo'nda qilib qulaylik bilan aytib beradir" (O'zgarishchi yoshlar. 1923. 72-b.).

Elbekning 20-yillar boshlarida Turkistonda mustamlakachilik asoratlariga qarshi xalq orasida kechgan shiddatli kurashlar ta'sirida yozilgan "Til" (1920), "Qurolga", "O'zbek yigitiga" (1922), "Bibixonim madrasasi" (1925) kabi she'rlarida shu davrda yaratilgan Fitratning "Mirrix yulduziga", Cho'lponning "Buzulgan o'lkaga" (1920), S.Ayniyning "Biz kim?" (1919), "Bibixonim madrasasi" (1921), Botuning "So'rma" kabi milliy istiqloqlilik g'oyalari bilan yo'g'rilgan asarlariga hamohang bo'lib yangradi. Uning 20-yillarning ikkinchi yarmidan so'ng O'zbekistonda o'tkazilgan turli kompaniyalar ta'sirida yaratilgan "Batrak Qoravoy", "Hujum" kabi

she'rlari, "Oyxon", "Qo'shchi Turg'un" kabi hikoyalarida uning zamondoshlari Shokir Sulaymonning "Erk kuylari" (1926), Z.Bashirning "Ozodlik qurbonsiz bo'lmaydi" kabi she'r va hikoyalariga xos bo'lgan ijtimoiy-siyosiy g'oyalar publitsistik ruhda bayon qilindi. Shoirning "Qo'shchi Turg'un", "Batrak Qoravoy" hikoyalarida o'zbek dehqonlarining og'ir ahvoli, ezilishlari qalamga olinadi. Bu, ayniqsa, uning "Qo'shchi Turg'un" hikoyasidan Turg'unning o'z xo'jayini Muhammadamin dalasida o'zi kabi birga ishlab rohat ko'rmagan xizmatchilarga qarata aytgan ushbu so'zlarida, ayniqsa, ochiq ko'rinadi: "Biz shu xo'jayinlarning ishlarini ishlaguvchi kishilarmiz, biz yil — o'n ikki oy ishlaymiz-da, orttirgan narsamizga qornimiz yolchib to'ymaydi, tanimiz esa yaxshiroq kiyim ko'rmaydi. Biz ishlab turib to'ya olmasak... Biz ham ulardek bir odam. Nechun biz xo'jayinimizga beraturgan narsangiz oz, ko'proq bering, — deb aytmaymiz. Basharti, yolg'iz aytishga qo'rqqanimizda nechun to'planib turib so'ramaymiz. Agar to'planib turib aytsek, ular nima qiladilar. O'zlari qo'shning qulog'ini tutib yer haydarlar, deb aytasizmi. Biz ishlamasak, bular och qolganlaridan so'ng, albatta, biz bilan kelishishga majbur bo'ladilar"(Elbek. 1999. 241-b.).

Jadidlar vakili bo'lgan Elbek she'rlarida ijtimoiylik kuchli bo'lsa-da, tabiiat tasviri, Vatan manzaralari ham mohirlik bilan chiziladi. Tug'ilib o'sgan qishlog'ini tasvirlar ekan, jo'shib kuylaydi: "Bizning qishloq" (1921) she'ridagi mana bu satrlarga e'tibor bering:

Bizning qishloq shahardan ko'p uzoqda,
Buyuk tog'ning etagiga solingan.
Aylanasi ko'rkam, yuksak tog' bilan,
Qal'a kabi qattiqqina o'rolg'on,
Biz shul yerda qishin-yozin o'lturub,
O'tkazamiz umrimizni yer surib.
Qishda butun qishloqdan hech qo'zg'olmay
Turadirmiz molimizni boqishib. (Elbek. 1999. 28-b.)

Elbek professor G'ozzi Olim Yunusov, Hodi Zaripov, Buyuk Karimov kabi tilshunos, folklorshunos olimlar bilan birgalikda o'zbek xalq tili (dialektlari) va folklorini yig'ish, nashr etish ishlarida, o'zbek folklori istilohlari lug'atini tuzishda, imlo masalalari muhokama va munozaralarida ham faol qatnashib keladi. U 1919 yil boshlarida Fitrat rahbarligida tuzilgan "Chig'atoy gurungi"da ishtirok etib, keyinchalik Shokirjon Rahimiy, G'ozzi Yunus bilan birga o'zbek ilmiy komissiyasi rahbari ham bo'lib ishladi; Cho'lpon, G'ulom Zafariy va boshqalar bilan birga Farg'ona va Toshkent viloyatida minglab xalq maqol va matallari, qo'shiq va laparlari, etnografiya materiallarini to'pladi. "O'zbek xalqining izohli lug'atiga materiallar" nomli ish yozdi. O'zbek tilining mukammal izohli lug'atini yaratish uchun muhim manba bo'la oladigan "O'zbek folklori lug'ati"ni tuzishga kirishdi va xalq og'zaki ijodi namunalarini yig'ishning kechiktirib bo'lmaydigan vazifalari haqida birinchilardan bo'lib shunday bong urdi: "Adabiy qimmatni o'z ichiga olgan chuqur ma'nolari bilan ko'ngilni o'ziga tortadurgan matal, ertak, cho'pchak, jumboq va laparlarimiz bugun o'z-o'zidan yo'qolib boradir.

Bularning kundan-kun yo'qolib ketmoqda ekanini ko'rib turg'on biz o'zbeklarning, albatta, jim turmay, bularni to'plamga va kitob ravishda bostirib tarqatishga harakat etmagimiz tegishli edi.

Bu kunlarda shu tilakni ilgariga surib harakat qiluvchi «O'zbek bilim hay'ati» va ilmiy kengashi, ilmiy o'rinlar bor esa-da, bir tomondan, bularni to'plash ishiga qiziqqan kishilarning bo'lmasligi, ikkinchidan, xalq adabiyotimizning eng yuksalgan o'rinlarining tinchsiz bir holda qolib turgonligi bu harakatlarga to'siq bo'lib turmoqdadir".

O'zbek liti jonkuyari bo'lgan Elbek tilimiz tarixi va lug'shunosligi bo'yicha ham samarali ishlar qildi. Bir qator darslik va qo'llanmalar, lug'atlar yaratdi. "Imlo va til qurultoyining chaqirilishi oldidan" (1920), "O'lka o'zbek imlo qurultoyi va uning qoldirgan ta'siri", "Turk tillari qonunlari to'g'risida" (1922), "Til darsligi" (1923), "Tilimizdagi yangiliklar" (1924), "Yana til, imlo masalasi" (1925), "Imlomiz ustida bir necha so'z" (1927), "Til-implomiz ustida" (1929) kitoblari shular jumlasidan. Shuningdek, badiiy ijod sohasida "Armug'on" (1921), "Ko'zgu", "Yolqinlar" (1925), "Bahor" (1929) she'riy to'plamlarini, "Oyxon" (1920), "Qo'shchi Turg'un" (1925) hikoyalar to'plamlarini nashr ettirdi.

O'quv kitoblari va til qo'llanmalari borasida "O'rnak" (1924), "Go'zal yozg'ichlar" (1925), "Bilim" (1927), "Boshlang'ich maktabda ona tili", "Lug'at va atamalar" (1924) kitoblarini yaratdi, o'zbek folklori asarlarini to'plab, "Laparlar", "Ashulalar to'plami", "Bolalik qo'shiqlari" (1934, 1935) nomlari ostida nashr ettirdi.

Elbek rus klassik adabiyoti targ'iboti bilan ham qizg'in shug'ullanib, A.S.Pushkinning "Baliqchi va baliq haqida ertak", "Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak" (1937), I.Krilov masallari, N.Nekrasov she'rlarini o'zbekchalashtirdi. "Pushkin ijodida xalq adabiyoti va o'zbekcha tarjima" (1937) kabi maqolalari bilan tarjimachilik ishlariga munosib hissa qo'shdi.

Elbekning qatag'on qilinishi va o'limi bilan bog'liq turli qarashlar bor. Taniqli adabiyotshunos, pedagog olim Ulug'bek Dolimovning yozishicha, *"Atoqli pedagog, shoir, yozuvchi va folklorshunos olim Mashriq Yunusov – Elbek ijodining avj pallasiga ko'tarilayotgan bir davrda – 1937-yilning 13-avgustida dahshatli qatag'on mashinasi uni ham o'z komiga tortdi. Elbek 1942-yilda sobiq sho'ro davlatining eng chekka va eng sovuq o'lkasi – Magadanning Kolimo jazo lagerlaridan birida o'pka shamollashi kasaliga uchrab hayot bilan vidolashdi"* (Dolimov U. 2021). Ammo arxiv hujjatlari va boshqa turli manbalarni solishtirib ko'radigan bo'lsak, Elbekka ayblovlar qo'yish juda uzoq vaqt davom etadi (M.Darmonova. 2024. 9-10-betlar). 1937-yil 7-avgust kuni O'zSSR IIXK sudi Elbekni «Sovetlar tomoniga o'tganlarga uyat» deb aytgan degan chaquv asosida O'zSSR JKning 60-, 67-moddalari bilan ayblab qamoqqa olishga qaror qiladi. 1937-yil 11-avgust kuni O'zbekiston SSR Davlat Xavfsizlik boshqarmasi Ichki ishlar xalq komissarligi tomonidan fuqaro (Elbek) Mashriq Yunusovni hibsga olish to'g'risida 1094-sonli order taqdim etildi. Ushbu order asosida shu kunning o'zida Elbek qamoqqa olinadi va uning uyida tintuv o'tkazilib, bor bisoti olib ketildi. Uning izidan turmush o'rtog'i Muborak Shermuhammedova (32 yosh) va o'g'li Ulug'bek (14 yosh) zor qaqshab qoldilar. Elbekka qarshi jinoyat ishi 1937-yil avgust oyida O'zSSR NKVD UGB 3-bo'limi tomonidan qo'zg'atilgan.

Elbek tergov jarayonida o'ziga qo'yilgan birorta ayblovni tan olmadi. Shunga qaramay ishga Usmon Salimiy tomonidan 1930-yil 17-dekabrda, G'ozzi Olim Yunusov tomonidan 1937-yil 10-iyulda, Qayum Ramazon tomonidan 1937-yil 29-iyulda, 1937-yil 25-sentyabrda Vois Rahimiy, 1937-yil 20-oktyabrda Ziya Gimadiyev tomonidan majburan tazyiqlar ostida imzolatilgan so'roq bayonnomalaridan parchalar tikildi. Ularda Elbekning «Milliy istiqlool» aksilinqilobiy tashkilotining a'zosi bo'lganligi «aks etgan» edi. 1937-yil 17-dekabr kuni so'roqda Elbek o'zining hech vaqt birorta aksilinqilobiy tashkilotga a'zo bo'lmaganini ta'kidlaydi va o'ziga nisbatan barcha bo'htonlarni rad etadi. Biroq 1937-yil 20-dekabr kuni sud qarorida tergov jarayoniga zid holda Elbekni rus millatiga qarshi deb unga O'zSSR JKning 57-, 66-, 67-moddalarini qo'llaydi. 1937-yil 29-dekabr so'nggi so'roqda tahqir va tazyiqlardan bezgan Elbek o'ziga qo'yilgan barcha ayblovlarni rad etgan holda boshqa qo'shimcham yo'q deb ishni yopishlarini so'raydi. Ayblov bayonnomasida Elbekni o'ng troskiychi, aksi- linqilobiy tashkilot a'zosi deb, O'zSSR JKning 58-, 63-, 64-, 67-moddalari bilan ayblashadi. 1938-yil 5-oktyabr kuni soat 14.45-15.00 vaqt oralig'ida

davom etgan mash'um «uchlik» sudi uni 12 yilga qamoqqa hukm etadi. Ayrim tadqiqotlarda Elbek «Xalq dushmani» sifatida qamoqqa olinib, 10 yillik jazo muddatini o'tash uchun Magadanga surgun qilingan deb keltiriladi. O'zbekiston Respublikasi Maxsus arxivida saqlanayotgan Mashriq (Elbek) Yunusovga doir hujjatlarda yozilishicha, u 1938-yil 5-oktyabrda hukm asosida 12 yil qamoq jazosiga hukm qilingan. U jazo muddatini o'tash davrida 1939-yil 14-yanvar kuni Yuqori Ural turmasida o'pka shamollashi kasalligi tufayli vafot etadi.

Xalqimizning buyuk shoiri Elbek 1957-yil 1-avgust kuni SSSR Oliy Sudi harbiy kollegiyasi tomonidan oqlanadi. 1957-yil 2-oktyabr kuni bu xabar Elbekning turmush o'rtog'i Muborak Shermuhammedovaga (52 yosh) yetkaziladi. Mustaqillik uning ruhi pokini, o'lmas asarlarini ona xalqiga qaytardi, u tug'ilib o'sgan Bo'stonliq tumanining markazi G'azalkentda «Elbek bog'i» majmuasi tashkil etildi, uning muhtasham haykali qad ko'tardi. Toshkent shahrining Yashnobod tumanidagi ko'chalarning biriga Elbek nomi berildi.

MUHOKAMA

Jadidchilik davrini xolis o'rganish mustaqillikdan keyin boshlandi. Undan avvalgi talqinlarda bir yoqlama yondashuv, sovetcha fikrlash ustunlik qilgan. Adabiyotshunos Izzat Sulton ta'kidlaganidek, "...Jadidchilik harakatiga sovetlar davrida qanchalik noto'g'ri va nohaq baho berilgan bo'lmasin, jadidlarning ham iqtisodiy, ham maktab va maorifni, ham san'at va adabiyotni, ham matbuotni qamrab olgan faoliyat doirasi nihoyatda keng va ular qoldirgan ilmiy, adabiy va publitsistik meros favqulodda kattadir. Uni mukammal o'rganmay turib, na jadidchilik harakati tarixini mukammal tasavvur etish, na Behbudiy, Munavvar qori, Ubaydulla Xo'jayev, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy singari jadidlarning o'zbek xalqi tarixi taqdiridagi rolini teran his etish, na bugun respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlarning tarixiy zarurat ekanini tushunish mumkin emas" (Sulton I. 1999. 170-171-b.).

Elbek ijodi ham o'z davridan buyon o'rganilib, turli talqinlarda tahlil etib kelinmoqda. Ularning qay biri asosli, qay biri asossiz ekanini esa vaqtning o'zi ko'rsatib qo'ymoqda. Shoirni tanqid qilish buyurtma asosida qatag'on yillaridan boshlandi. Jumladan, 1937-yilning 20-avgustida "Yosh leninchi" gazetasida Jumaniyoz Sharipov qalamiga mansub "Elbekning ijodi haqida" nomli bir dunyo ta'na toshlari jamlangan "tanqidiy" maqolasi bosilib chiqadi. Unda shoirga nisbatan qator ayblar qo'yiladi: "Fitratning eng yaqin shogirdi Elbek aksilinqilobchilarning qonli lagerida turib, partiyaga va sovetlarga qarshi zaharli she'r, masal, maqolalar yozdi. Aksilinqilobchilarning gazeta, jurnallari ko'pincha Elbekning she'rlarisiz chiqmas edi. Elbek o'zining istar o'tmishda, istar hozirgi ijodi bilan sovetlarga qarshi dushman tegirmoniga aktiv ravishda suv quyib keldi". Maqolada Elbekning "Bobom Chingiz" she'ri va "Qaysi biri bo'ri" masali tahlil qilinib, ularga aksilinqilobiy asarlar degan yorliq yopishtiriladi. Bir qarashda, bu fikrlarda jon bor. Ijodkorning asosiy maqsadi ham qattol tuzumga qarshi kurash va uni yiqitish bo'lgan. Lekin maqolani yozgan muallifning maqsadi to'g'ri emas. Elbekni jinoyatchiga chiqarib, qatag'on uchun yo'l ochib berish edi.

Elbek ijodi undan keyingi bir necha o'n yillikda deyarli o'rganilmadi. Na darsliklarga kiritildi, na biror to'plamga chiqarildi. Hatto, 1957 yil 1 avgustda oqlangandan keyin ham unga bo'lgan munosabat ilqiqlashmadi. Chunki jadidlar nomi oqlangani bilan ularining asarlarini targ'ib etish, o'rgatish hali rasman boshlanmagan edi. Adabiy tahlildagi qoliplar, turli to'siqlar ham bunga yo'l bermasdi. Hatto, vaziyat ancha-muncha yumshagan turg'unlik davrida ham, mustaqillikkacha bo'lgan yillarda biror adabiyotshunos tomonidan xolis tahlil bo'lmadi. Adabiyotshunos Abdug'afur Rasulovning 1989-yildagi maqolasida to'g'ri ta'kidlanganidek, "Xolis baholash yo'lidagi to'siqlar xususida gapirganda sotsialistik realizm prinsiplarini o'rinli, o'rinsiz

qo'llayverish masalasini alohida ta'kidlash joiz. Hozir sotsialistik realizm haqida keskin tanqidiy fikrlar aytilmoqda. Sovet adabiyotining ijodiy metodi estetik kategoriya darajasiga ko'tarilmaganligi, baholash mezonini darajasida qolib ketganligi ta'kidlanmoqda. Ajab, mana ellik yildirki, biron maqola, tadqiqot sotsialistik realizmni chetlab o'tmagan; biron adabiyotshunos, tanqidchi yo'qki, sovet adabiyoti metodi haqida yozmagan, fikr bildirmagan bo'lsin. Ko'pchilik mutaxassislar sotsrealizm mohiyatiga tushunmagan-u, u haqda yozgan, fikr bildirgan. N. Qobulovning kitobida ham Elbek ijodi turli yo'llar bilan sotsrealizm metodiga keltirib bog'lanadi"(Rasulov A. 1989).

Darhaqiqat, shunday. Tadqiqotchi Nurmuhammad Qobulov "Elbek"(1988) monografiyasida Elbekni oqlash, uni ulug'lash uchun she'rlaridan kommunistik mafkuraga uyg'unlikni, sotsialistik g'oyalarni qidiradi. Izlagan imkon topar, deganlaridek, bunday satrlarni topadi ham. Jumaniyoz Sharipovdan farqli ravishda N.Qobulovning niyati xolis. Elbekni elga tanitish. Ammo o'sha davr qurboni bo'lgan tadqiqotchi shoir she'rlariga bir yoqlama yondashadi va adashadi. "Elbek ijodi ham bir vaqtlar qoralangan va shu holicha qolib ketgan, – deb yozadi N.Qobulov. – Uning ijodiga nazar tashlash shuni ko'rsatadiki, yoshlikdagi ayrim noaniq obrazli misralar o'tkinchi bo'lib, sotsiolistik voqeligimizni haqqoniy tasvirlab bergan"(Qobulov. 1988. 11-b.). Tadqiqotchi Elbekning dastlabki davrlarda yozilgan erk va ozodlik haqidagi o'tli she'rlariga emas, balki keyingi davrlarda buyurtma asosida yozilgan, to'g'rirog'i, yozdirilgan she'rlariga e'tibor qaratadi. Elbek she'rlaridagi aslida erk va ozodlik ramzi bo'lgan quyosh obrazini N.Qobulov o'zgacha talqin qiladi. "Elbek o'z ijodida quyosh obraziga juda ko'p murojaat qiladi. Elbek quyosh obrazi orqali yangilik va yaxshilik, sotsialistik voqelik va inqilob, Kommunistik partiya va uning yo'lboshchilarini ifodalaydi. Bu esa shoirning yangi ijtimoiy tuzumga nisbatan ishlatgan ramzlari edi"(Qobulov. 1988. 18-b.).

Tadqiqotchi nazarda tutgandek, Elbek Kommunistik partiya va uning yo'lboshchilarini ulug'lagan ekan, nega uning boshiga sirtmoq solindi? Davr voqeligini kuylagan esa, nega xalq dushmani sifatida, tuzumga qarshi turib, uni ag'darishga harakat qilganlar qatorida surgun qilindi? Qatag'on mashinasi shunchalar ahmoqmidiki, zamonasozlik qilib, partiyaqa marshlar yozib bergan, feodal tuzumga qarshi kurashib, inqilobni ulug'lagan "shiorboz" shoirni yo'q qilishga qaror qilsa?.. Elbek ijodini bunday tarzda talqin qilish o'sha davr uchun normal hodisa bo'lgandir, balki, shoirni oqlash uchun keark bo'lgandir, ammo bugungi o'quvchiga bu tahlillarni xolis tadqiqot sifatida ko'rsatib bo'lmaydi. Undagi yondashuv xato ekanini sovet davri adabiyotshunosligining boshqa tom-tom asarlarining chippakka chiqib qolgani misolida ham ko'rish mumkin.

Shuningdek, tadqiqotda Elbekning Chirchiq va Chimyon haqidagi she'rlarini ham noto'g'ri talqin qilib, partiya va hukumat uchun yozilgandek ko'rsatadi. Go'yoki, Elbek partiya va hukumat o'tkazgan biror bir tadbirni e'tibordan chetda qoldirmay, ularga bag'ishlab she'rlar bitgan. Chirchiq daryosida GES qurilishi, "Hujum" harakati, kollektivlashtirish ishlari va hokazolar haqida o'z vaqtida she'rlar bitgan. To'g'ri, Elbekning bu mavzulardagi she'rlari bor. Ammo ularda partiyaqa yoqish yoki mavjud tuzumni yoqlab, ko'kka ko'tarish g'oyalari aks etmagan.

N. Qobulov tadqiqotida Elbekning ko'proq ezilgan mehnatkashlar haqidagi she'rlarini tahlilga tortadi. Shuningdek, ijodkorning dostonlari tahlilida kambag'allar obrazi tasvirlangan o'rinlarga asosiy e'tiborni qaratadi: "Tozagul va uning eri Noryigit bosib o'tgan yo'l barcha o'zbek dehqonlari uchun xos edi. Ular qaynoq hayotda toblandilar. Inqilobdan ilgarigi zamonaning barcha yaramas illatlarini boshlaridan kechiradilar va inqilob uchun kurashib, sotsializm qurishda ishtirok etadilar. Elbek hayotdagi yaramasliklarni ochib tashlash uchun o'z qahramonlarini turli xil

qiyinchiliklarga duchor qiladi” (75-bet). Bilamizki, sobiq tuzum davrida kambag‘allik sharaflangan, zolim boylar qoralangan. Zolim zodagon mulkdorlar kambag‘al, miskinlarning haqini yeydigan, ikkiyuzlamachi, ochko‘z qilib ta‘riflangan. Kimki nochor va past tabaqali bo‘lsa, yeyishga noni bo‘lmay, tinimsiz mehnat qilsa, u halollik ramziga aylantirilgan. Shu sababli N.Qobulov Elbekning tarjimai holini berishda ham uning kambag‘al dehqon oilasidan kelib chiqqaniga, nonga zor bo‘lib, Toshkentda tentirab yurganiga asosiy urg‘uni qaratadi. Binobarin, insonning qandayligi uning boyligi bilan o‘lchanmaydi. Elbek ham dastlab qiynalgan bo‘lsa-da, keyinchalik maktabda tahsil olib, o‘qituvchilik qiladi, mas‘ul lavozimlarga ko‘tariladi. Bundan tashqari, o‘sha davr oydinlari bo‘lgan jadid bobolarimizning ham aksariyati boylar avlodi, o‘ziga to‘q insonlar bo‘lishgan. Agar shular Elbekni yo‘lga solib, maktabda o‘qitmaganda balki bu darajaga yetisha olmagan bo‘lardi.

N.Qobulov tadqiqotida Elbekning erk, til, ozodlik uchun kurash, bilim olish orqali dunyoga chiqish mavzularidagi she‘rlariga umuman o‘rin bermaydi va asosan buyurtma asosida yaratilgan balandparvoz she‘rlarini qidiradi. *“Elbek ijodidan inqilob, partiya va Lenin mavzulari 20-yillardayoq keng o‘rin olgan edi. Uning Oktyabr inqilobi, kommunistlar haqidagi asarlari matbuotda o‘sha vaqtlarda chop etildi”*, (34-bet) deya qayd etib ketadi. To‘g‘ri, o‘sha davrning barcha ijodkorlari qatori Elbek ham zamonaga moslab ayrim bitiklar bitishga majbur bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Busiz matbuotda chiqishning iloji ham yo‘q edi. O‘z maqsad va g‘oyalari singdirilgan she‘rlarni o‘tkazish uchun ham bitta-ikkita balandparvoz jumlar qo‘shishga, zamonaga moslab yozishga to‘g‘ri kelgan. Lekin buni shoirining asosiy yo‘nalishi, *“ijodidan keng o‘rin olgan”* deya baholash to‘g‘ri emas. Tadqiqotchi xolis va haqqoniy turib o‘rganganda, shoirning qaysi mavzulardagi ijod namunalari ko‘proq tosh bosishini anglagan bo‘lardi. Balki, anglagandir ham, ammo tan olishni istamagan. Zotan, shoirning masallarini tahlil qilar ekan, ochiqdan ochiq mustamlaka zulmiga qarshi, ozodlik ulug‘langan o‘rinlarni *“Bu xildagi asarlarida yozuvchining niyati ochiq ifodalanmagan, chiqaradigan xulosasi ham aniq emas edi”*, (41-bet) deb ketadi. Tadqiqotchi o‘sha davr tarixini, jadidlar ilgari surgan g‘oyalarni chuqurroq o‘rganganda, balki, Elekning xulosasini anglagan bo‘lardi. Yoki anglasa-da, uni baralla aytishga o‘sha davr muhiti yo‘l bermagan bo‘lsa kerak.

Shoir she‘rlarini bunday talqin qilish avval ham bo‘lgan. Elbekning 1930 yilda chop etilgan *“Mehnat kuylari”* kitobiga yozilgan so‘zboshida tanqidchi Olim Sharafiddinov ijodkor haqida shunday deydi: *“Proletar ideologiyasi tomonga taraqqiy qilgan poputchikdir. Uning ijodi kambag‘al ham o‘rta dehqon ommasining kollektiv xo‘jalik tuzishga o‘quvi kabi oldingi tendensiyalarni, shu kolxozchi dehqonlarning his-tuyg‘ularini, dunyoqarashlarini ifoda qiluvga burila boshlagandir. Uning asarlari quruq hissiyot holidan qutulib, san‘at parchalari holini olmoqdalar... davrimizning oldingi ideyalari inqilobning bu kungi shiorlarini ongli ravishda yana ham chuqur o‘zlashtirib oluv natijasida tuzala boruvlari aniqdir”*(Elbek. 1930). Balki, olim shoirni turli bo‘hton va tazyiqlardan himoya qilmoq uchun ham shunday yozgandir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda Elbek ijodini o‘rganishga qiziqish kuchaygan. Uning tilshunoslik faoliyati, lug‘atshunosligi, folklorshunoslikdagi faoliyati bo‘yicha dissertatsiyalar yozilgan. Pedagogikasi, nasriy va she‘riy asarlari poetikasi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati yuzasidan qator ilmiy maqolalar chop etilgan. Ijodkorning hayoti va asarlari tahlili mustaqillik davriga kelibgina xolis va haqqoniy bahosini olmoqda. Nima bo‘lgan taqdirda ham Munavvarqorining shogirdi, Fitratning ham shogirdi, ham maslakdoshi, Cho‘lponning tengdosh do‘sti bo‘lgan Elbek

ijodini xolis va haqqoniy o'rganish, turli siyosiy o'yinlarga aralashtirmasdan tahlil etish lozim bo'ladi.

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА

ДИНАРА АЗИМДЖАНОВА

К.ф.н., доцент высшей школы
иранистики и афганистики ТашГУВ

Аннотация. Статья посвящена исследованию исторических этапов формирования дипломатической лексики персидского языка в контексте политического и культурного развития Ирана. Автор прослеживает эволюцию дипломатического дискурса от эпохи Ахеменидов до современного периода, выделяя ключевые факторы, повлиявшие на становление и развитие дипломатической терминологии. Особое внимание уделено эпохам династий Каджаров и Пехлеви, когда в Иране происходила институционализация внешнеполитической службы и активное заимствование европейских понятий. Анализируется влияние исламской революции 1979 года на обновление дипломатического стиля, появление идеологически окрашенной лексики и формирование специфического исламско-революционного дискурса. В результате исследования выявлены закономерности адаптации традиционной персидско-арабской лексики к современным требованиям международного общения, что позволяет рассматривать дипломатический язык Ирана как динамичную систему, отражающую исторические, культурные и идеологические трансформации общества.

Ключевые слова: дипломатическая лексика, персидский язык, Каджары, Пехлеви, Исламская революция, терминология, лингвистическая эволюция.

Abstract

The article explores the historical stages in the formation of diplomatic vocabulary in the Persian language within the context of Iran's political and cultural development. The author traces the evolution of diplomatic discourse from the Achaemenid era to the present day, highlighting the key factors that influenced the emergence and transformation of diplomatic terminology. Special attention is given to the Qajar and Pahlavi dynasties, during which Iran established its institutional foreign service and actively adopted European concepts. The study also analyzes the impact of the 1979 Islamic Revolution on the renewal of diplomatic style, the emergence of ideologically charged vocabulary, and the formation of a distinct Islamic-revolutionary discourse. As a result, the research identifies the patterns of adaptation of traditional Persian-Arabic lexicon to the modern requirements of international communication, allowing the diplomatic language of Iran to be viewed as a dynamic system reflecting the country's historical, cultural, and ideological transformations.

Keywords: diplomatic vocabulary, Persian language, Qajar, Pahlavi, Islamic Revolution, terminology, linguistic evolution.

Annotatsiya. Maqola fors tilidagi diplomatik leksikaning tarixi davomida shakllanish bosqichlarini Eronning siyosiy va madaniy rivojlanishi kontekstida o'rganishga bag'ishlangan. Muallif diplomatik diskurs evolyutsiyasini Axemenidlar davridan to zamonaviy davrgacha kuzatib boradi, diplomatik terminologiyaning shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir qilgan asosiy omillarni ajratadi. Aynan Qojar va Pahlavi sulolalari davriga alohida e'tibor qaratilgan, chunki bu davrda Eronda tashqi siyosiy xizmatning institutsionalizatsiyasi va Yevropa tushunchalarini faol qo'llash kuzatilgan. 1979 yildagi Islom inqilobining diplomatik uslubni yangilash, ideologik mazmunga ega leksikaning paydo bo'lishi va maxsus islom-inqilobiy diskursning shakllanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida an'anaviy fors-arab leksikasini zamonaviy xalqaro munosabatlar talablariga moslashtirish qoidalari aniqlanib, Eronning diplomatik tilini tarixiy, madaniy va ideologik transformatsiyalarni aks ettiruvchi dinamik tizim sifatida ko'rish imkoniyati paydo bo'ladi.

Kalit so'zlar: diplomatik leksika, fors tili, Qojarlar, Pahlavilar, Islom inqilobi, terminologiya, lingvistik evolyutsiya.

ВВЕДЕНИЕ

Иран - одна из древнейших стран мира. Его государственность насчитывает более 2,5 тыс. лет. Соответственно, столь же глубоки истоки возникновения иранской дипломатии.

Древний Иран был могучей державой и во многом предопределял своей политикой и действиями судьбы народов Ближнего и Среднего Востока. Немаловажную роль играли при этом послы, направлявшиеся центральными правителями или их наместниками на местах - сатрапами в другие страны с ответственными миссиями и поручениями, касавшимися, в первую очередь, ключевых для всех вопросов - войны и мира.

Несмотря на многочисленные вторжения извне, которым подвергался Иран на протяжении всей своей долгой истории, он, так или иначе, всегда восстанавливал со временем национальную идентичность, не растворяясь в различных государственных образованиях, в составе которых ему доводилось находиться.

Иранская дипломатия, которая была «главным орудием политики»¹, развивалась и совершенствовалась в горниле тяжелейших испытаний, выпадавших на долю страны, где складывалась собственная дипломатическая традиция, возникали предпосылки для создания в конце XIX в., после учреждения Министерства иностранных дел, собственной дипломатической службы в ее нынешнем понимании.

Прямых документальных свидетельств о том, как строилась и функционировала иранская дипломатия при Ахеменидах, с периода правления которых обычно исчисляется история иранской государственности, до нас не дошло. В то же время достоверно известно, что дипломатия тогда не только существовала, но и играла важную роль во внешней политике древнего Ирана, а также при подготовке войн и подведении их итогов. В ее формировании всегда «принимались во внимание различные географические, политические и экономические факторы».²

Дипломатические акции готовились и осуществлялись, скорее всего, через канцелярии правителей, существовавших на территории Ирана империй и царств и их сатрапов. Правители древнего Ирана, в частности, направляли своих послов за границу, осуществляли через них межгосударственные переговоры, принимали с той же целью иностранных послов у себя, заключали мирные договоры, обозначали и закрепляли границы своих владений, юридически оформляли включение в состав империи новых территорий.

В этих целях использовалась и созданная при Ахеменидах знаменитая царская почта. Послы направлялись, как правило, для выполнения отдельных ответственных поручений, связанных, прежде всего, с проводившейся иранскими царями политикой территориальной экспансии. Переговоры проводились чаще всего по итогам войн, которые вел Иран, особенно в тех случаях, когда в состав империи включались отдельные территории, ранее принадлежавшие странам, против которых велись военные действия. По их итогам заключались мирные договоры.

¹ Казим-Заде Фируз. Борьба за влияние в Персии. Дипломатическое противостояние России и Англии. М. 2004. С. 7

² Аббас Манучихри (Манучехри). Политическая система Ирана. IRANICA. СПб., 2007. С. 142

Словом, дипломатической активности в древнем Иране было много, но как при Ахеменидах, так и при многих других правивших позднее в стране династиях, постоянных иранских посольств за границей, а также иностранных посольств при дворах их правителей, не было.

Отношения между государствами того (и более позднего) времени, не были столь развитыми и многосторонними, чтобы побуждать их правителей к направлению своих постоянных представителей в другие государства, тем более к созданию там постоянных дипломатических представительств.

Ситуация в этом плане кардинально изменится только при правлении династии Каджаров. Послы у Ирана тогда были, но профессиональными дипломатами, тем более в нынешнем понимании, считать их, конечно, трудно. Дипломатами они становились, выполняя поручавшиеся им разовые дипломатические миссии. В остальное же время занимались другими делами.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Возникновение отдельного государственного ведомства, специально занимающегося иностранными делами, относится в Иране ко времени правления **династии Каджаров**, то есть к началу XIX века. Это событие имело важное институциональное и лингвистическое значение, поскольку учреждение дипломатического ведомства произошло ещё до того, как в стране сложилась полноценная система министерств. В этом контексте Министерство иностранных дел Ирана (وزارت امور خارجه), сформировавшееся на базе указанного ведомства, воспринимается в национальном историко-политическом дискурсе как первое по времени возникновения и, соответственно, старейшее министерство в структуре государственного управления.

Во времена последнего шаха из династии Пехлеви — Мохаммеда Реза Пехлеви — в иранском общественно-политическом сознании укоренилась точка зрения, согласно которой МИД Ирана является одним из старейших внешнеполитических институтов в мире, едва ли не сразу следующим за британским Форин Офисом. Такая оценка подчеркивает не только историческую глубину иранской дипломатии, но и специфику её лингвистической репрезентации в официальной и деловой письменной коммуникации.

Острая необходимость в наличии внешнеполитического ведомства обозначилась при шахе Фатх Али (прав. 1797–1834), когда внешние связи Ирана стали существенно активизироваться. В этот период в страну начали прибывать иностранные посланники, нередко остававшиеся на длительное время. Административный ответ на данную ситуацию выразился в назначении первого государственного чиновника, официально ответственного за внешнеполитические дела. Им стал Мирза Абольхасан-хан Ширази, возглавивший учреждение, названное «Министерство иностранных государств» (وزارت دول خارجه, *vezārat-e dovval-e xāreje*). В иранской традиции он также упоминается под титулом *ایلچی* (*ilči*) — «посол», что указывает на его активное участие в практической дипломатической деятельности. Его назначение состоялось в 1824 году, когда двор Фатх Али-шаха находился в Исфахане, а не в Тегеране, что также отражает историческую географию формирования первых дипломатических институтов.

Численность сотрудников МИД в период правления каджарских шахов в определённые моменты превышала кадровый состав министерства при Реза-шахе Пехлеви, что указывает на высокую дипломатическую активность Ирана в XIX веке.

Число сотрудников МИД при каджарских шахах было на определенных этапах большим, чем впоследствии при Реза-шахе Пехлеви. Происходило это из-за существовавшего при Каджарах режима капитуляций и, в частности, вследствие большого числа так называемых کار گذار *kārgozār* “каргузаров” и их канцелярий کار گذاری *kārgozāri*, функционировавших практически во всех более или менее крупных городах Ирана, а также при генерал-губернаторах приграничных провинций.

Специфический институт каргузаров возник в Иране в связи с предоставлением иностранным подданным права экстерриториальности и закреплением за их странами консульской юрисдикции на его территории.

Каргузары были чиновниками МИД, ведавшими сношениями с иностранными консулами по всем судебным делам, касавшимся иностранцев и иранских подданных. А вершились такие дела только при участии иностранных консулов.

С лингвистической точки зрения данный период представляет собой переходную фазу в развитии дипломатической лексики персидского языка. Язык официальной дипломатии того времени формировался под воздействием как внутренних, так и внешних факторов, отражающих специфику взаимодействия между традиционной исламско-персидской культурой и европейской модернизацией. Лексический состав дипломатического дискурса эпохи Каджаров включает в себя устойчивую основу из классической персидской лексики и значительный пласт арабских заимствований, исторически закреплённых в языке благодаря исламской письменной традиции.

В официальной переписке того времени активно использовались арабские юридико-дипломатические термины, такие как معاهده *mo'āhede* “договор”, سفیر *safir* “посол”, صلح *ṣolḥ* “мир”, سفارت *sefārat* “посольство”. Наряду с ними были распространены устойчивые речевые формулы и выражения, например: معروض می‌دارد *ma'rūz midārad* “доносится” (в значении «направляется в дар»), مرقومه شریفه *marqume-ye sharife* “великое письмо”, اقدام مقتضی *eqdām-e moqtazā* “надлежащее действие”. Эти выражения придавали переписке торжественно-официальный стиль и соответствовали нормам вежливости и ритуала, укоренённым в иранской бюрократической традиции.

Особое место занимают пышные титулы и формы обращения, отражающие социальную иерархию и этикет дипломатического общения. Среди них можно отметить выражения типа اعلیحضرت قدر قدرت *a'lāḥazrat-e qadrqodrat* “Его Величество Всемогуший”, وزیر جلیل‌القدر *vazir-e jalilolqadr* “высокочтимый министр”, مفتخر به ملازمت *moftakhar be molāzemat* “имеющий честь служить”.

Начиная с конца XIX века, под влиянием интенсивных контактов с западными странами (в первую очередь Россией, Великобританией и Францией), в дипломатический язык начинают проникать заимствования европейского происхождения, отражающие новые реалии международных отношений и появления терминологии международного права. Примерами таких заимствований являются: کنسول *konsul* “консул”, دیپلماتی *diplomāsi* “дипломатия”, پروتکل *protokol* “протокол”. Эти лексемы постепенно интегрировались в официальный стиль, свидетельствуя о переходе к модернизированной модели дипломатической коммуникации, в которой европейские образцы заняли важное место.

Таким образом, дипломатическая лексика Ирана в эпоху династии Каджаров отражает сложный процесс адаптации традиционного исламско-персидского лингвистического наследия к требованиям и формам, порожденным международной политикой и западными моделями дипломатии. Этот период представляет значительный

интерес как с точки зрения историко-лингвистического анализа, так и в рамках исследования эволюции административной терминологии иранского языка.

На фоне острых внутривластных трансформаций, охвативших Иран в первой половине 1920-х гг., полковнику иранской казачьей дивизии Реза-хану удалось низложить династию Каджаров и впоследствии занять шахский престол. Новая власть активно инициировала институциональные реформы, в первую очередь затронувшие Министерство иностранных дел, структура и лексико-административная система которого не обеспечивали эффективного ведения внешней политики в условиях изменившейся геополитической и внутренней ситуации.

Становление внешнеполитического ведомства эпохи Пехлеви сопровождалось глубокой реорганизацией. Уже в 1928 году был отменён режим капитуляций — важнейший юридический акт, символизирующий отказ от неравноправных соглашений с иностранными державами. Это событие положило начало системной трансформации правовой и административной терминологии, выразившейся, в частности, в институционализации новых понятий и должностей. Ярким примером является термин کارگزار (*kārgozār*) — лексема, обозначавший чиновника, курирующего переписку и взаимодействие с иностранными консульствами по вопросам юрисдикции в отношении иностранных граждан. Возникновение, закрепление, а впоследствии ее переосмысление в официальном лексиконе отражает социолингвистическую специфику формирования дипломатической лексики языка.

В дипломатической терминологии того времени четко закрепились обозначения типов зарубежных представительств:

سفارت *sefārat* “посольство”, происходящее от арабского корня ر-ف-س, семантически связанного с идеями посредничества и сообщения;

سرکنسولگری *sarkonsulgari* “генеральное консульство”, где префикс سر- *sar-* указывает на старшинство;

کنسولگری *konsulgari* “консульство”, европейское заимствование, морфологически адаптированное к персидской модели с использованием суффикса -گری *-garī*, характерного для обозначения сфер деятельности и учреждений;

نایب کنسولگری *nāyeb-konsulgari* “вице-консульство”, где نایب *nāyeb* функционирует как маркер иерархического подчинения.

Такая классификация отражает характерное для дипломатического языка Ирана сочетание автохтонной лексики с заимствованной терминологией, что придаёт дипломатическому регистру лексическую гибкость при сохранении функциональной точности.

Во второй половине XX века, особенно после Второй мировой войны, в условиях растущей международной активности Ирана и расширения внешнеполитических связей, структура МИД была модернизирована. В большинстве стран открывались посольства (سفارتخانه‌ها), в стратегически важных городах — генеральные консульства, а при ключевых международных организациях نمایندگی‌های دائمی ایران *nemāyandegi-hā-ye dāyemi-ye irān* “постоянные представительства Ирана”.

Кульминацией институционализации дипломатической службы стало принятие в 1973 году парламентом Ирана официального нормативного акта — مقررات تشکیلاتی، استخدامی، مالی و مقررات تشکیلاتی، استخدامی، مالی و *moqarrarāt-e taškīlāti, estexdāmi, māli va enzebāti* “Положения о структуре, приёме

на работу, финансовых и дисциплинарных аспектах”, нередко обозначаемого как «Устав МИД».

Языковая политика этого периода демонстрирует постепенный переход от традиционного восточного дипломатического стиля, характерного для эпохи Каджаров, к западнообразному официально-деловому регистру. В дипломатических документах уменьшается количество архаичных выражений, поэтических метафор и религиозных цитат. На смену витиеватым формулировкам приходят стандартизированные конструкции и выражения, унифицированные в соответствии с международными нормами:

با تقدیم احترامات فائقه *bā taqdim-e ehterāmāt-e fāyeqe* “С выражением глубочайшего уважения”;

با تجدید احترام *bā tajdid-e ehterām* “С повторением уважения”;

اینجانب مایل به ابراز ... می‌باشم *injāneb māyel be ebrāz-e ... mibāšam* “настоящим имею честь выразить...”;

احترامات فائقه و تمنیات صمیمانه را بپذیرید *ehterāmāt-e fāyeqe va tamanniyāt-e samīmāne rā bepazirid* “примите искренние пожелания с глубочайшим уважением”.

Адресация становится более функциональной:

به وزیر امور خارجه دولت فرانسه *be vazir-e omur-e xāreje-ye dowlāt-e farānse* “Министру иностранных дел Франции”;

به سفیر کبیر ایالات متحده آمریکا در تهران *be safir-e kabir-e eyālāt-e mottahede-ye āmrīkā dar tehrān* “Послу США в Тегеране”;

جناب آقای دکتر ...، معاون وزارت امور خارجه *jenāb-e āqā-ye doktor ..., moāven-e vezārat-e omur-e xāreje* “Господин доктор ..., заместитель министра иностранных дел”.

Лексический корпус периода Реза-шаха активно пополняется заимствованиями, преимущественно из французского и английского языков, что отражает влияние западной дипломатической практики. В язык входят такие термины, как: دیپلماسی *diplomāsi* “дипломатия”, دیپلمات *diplomāt* “дипломат”, کنوانسیون *konvansiyun* “конвенция”, پروتکل *protokol* “протокол”, دکترین *doktrin* “доктрина”, سیستم *sistem* “система”, پروپاگاندا *propāgāndā* “пропаганда”, پاسپورت *pāspurt* “паспорт”, ویزا *vizā* “виза”, کمیسیون *komisiyon* “комиссия” и др.

Параллельно с этим в дипломатических текстах усиливается юридическая составляющая, что обусловлено заключением многочисленных международных соглашений и реформированием национального законодательства. В лексику входят устойчивые юридические термины и клише: قرارداد *qarārdād* “договор, соглашение”, ماده *māde* “статья (документа)”;

مفاد *mofād* “положения”, لازم‌الاجرا *lāzem-ol-ejrā* “подлежащий исполнению”;

امضا و تصویب *emzā va tasvīb* “подписание и ратификация”, لغو *laqv* “аннулирование”, فسخ *fasx* “расторжение”, تعهدات متقابل *ta‘ahhodāt-e motaqābel* “взаимные обязательства”, به موجب *be mowjeb-e in mo‘āhede...* “в соответствии с настоящим договором...”.

Пример:

به موجب مفاد ماده ۴ این معاهده، طرفین متعهد می‌گردند که در صورت بروز اختلاف، موضوع را از طریق مذاکره حل و فصل نمایند <https://nezamat.ir/post>

be mowjeb-e mofād-e māde-ye 4-e in mo‘āhede, tarāfeyn mota‘ahed migardand ke dar surat-e borūz-e ekhtelāf, mowzū‘ rā az tarīq-e mozākere ḥall-o-faṣl nemāyand

“Согласно положениям статьи 4 настоящего договора, стороны обязуются урегулировать возможные разногласия путём переговоров”.

Таким образом, дипломатический дискурс периода Пехлеви представляет собой уникальное лингвистическое явление, объединяющее стремление к обновлению, чёткую организацию и влияние европейских образцов дипломатического языка

После свершения Исламской революции в 1979 году, на этапе перехода от шахской власти к исламскому правлению Министерство иностранных дел Ирана и его заграничные учреждения не прекращали своей работы и продолжали функционировать в ранее сложившемся рабочем режиме, приспосабливаясь по ходу дела к происходившим в стране кардинальным изменениям. На смену старым кадрам приходили новые, еще не имевшие опыта дипломатической работы и зачастую не знавшие иностранных языков, но должным образом проявившие себя в антишахской борьбе и являвшиеся убежденными сторонниками утверждавшейся в стране концепции исламского правления. Министерство стали возглавлять ставленники новой власти, выражавшие взгляды и интересы той ее части, которой были доверены на тот момент государственные дела.

Дипломатическая лексика персидского языка после Исламской революции 1979 года претерпела значительные изменения, отразившие идеологические, политические и культурные трансформации в Иране.

После революции дипломатическая речь стала активно использовать идеологически окрашенные выражения, идеологические метафоры и ярлыки, отражающие исламскую и революционную риторику, например: شیطان بزرگ *šaytān-e bozorg* “Великий сатана” (обозначает США); دشمنان قسم خورده انقلاب *došmanān-e qasam-xorde-ye enqelāb* “Заклятые враги революции” (часто употребляется в адрес Запада, Израиля, оппозиции); جبهه کفر و نفاق *jebhe-ye kofr o nefāq* “Фронт неверия и лицемерия” (религиозно-политический термин для обозначения врагов исламского строя.); استکبار جهانی *estekbār-e jahāni* “мировое высокомерие” (обычно обозначает США), مستضعفین *mostaz'afin* “угнетённые” (в противовес “угнетателям”), صدور انقلاب *sodur-e enqelāb* “экспорт революции”; نظام سلطه *nezām-e solte* “система господства” (намек на мировую систему эксплуатации и империализма);

В дипломатических документах подчёркивается приверженность исламским ценностям и уникальной политической системе страны. Часто встречаются выражения, такие как: در سایه رهنمودهای مقام معظم رهبری *dar sāye -ye rahnamud-hā-ye maqām-e mo'azzam-e rahbari* “Под руководством верховного Лидера”; با الهام از تعالیم اسلامی و آموزه های انقلاب *bā elhām az ta'ālīm-e eslāmi va āmuzesh-hā-ye enqelāb* “Вдохновляясь исламскими учениями и наставлениями революции”; «نظام مقدس جمهوری اسلامی» *nezām-e moqaddas-e jomhuri-ye eslāmi* “священная система Исламской Республики”, ولایت فقیه *velāyat-e faqih* “верховенство исламского юриста”; صدور انقلاب اسلامی *sodur-e enqelāb-e eslāmi* “экспорт исламской революции”; امت اسلامی *ommtā-e eslāmi* “Исламская община” (подчеркивает единство всех мусульман перед лицом внешних угроз); بصیرت انقلابی *basirat-e enqelābi* “Революционная проницательность” (способность распознавать врагов революции); جهاد تبیین *jihad-e tabyīn* “джихад разъяснения” (идеологический термин, активно используемый с 2021 года; означает обязанность разъяснять народу «истинный путь» Исламской Республики и разоблачать врагов). Кроме того в дипломатической лексике появляются оценочные и маркированные выражения: حمایت از مظلومین *hemāyat az mazlūmīn* “поддержка угнетённых” (часто используется для оправдания вмешательства или поддержки движения сопротивления в других странах); صهیونیسم بین الملل *sionism-e beynolmelal* “международный сионизм”; فرهنگ مقاومت *farhang-e moqāvemāt* “культура сопротивления” (идея стоять против Запада, санкций

и внешнего давления); نفوذ دشمن *nofuz-e došman* “проникновение врага” (Обвинения в адрес иностранных агентов или организаций, которые якобы пытаются подорвать основы Исламской Республики.

Появились новые дипломатические термины, связанные с санкциями, ядерной программой и политикой сопротивления: مقاومت *moqāvemat* “сопротивление”, تحریم *tahrim* “санкции”, برجام *barjām* - برنامه جامع اقدام مشترک *barnāme-ye jāme'-e eqdām-e moštarak* “всеобъемлющий план действий”, اعتمادسازی *emtedadsazi* “укрепление доверия”, مذاکره *mozākere* “переговоры”, حقوق هسته‌ای *hoquq-e haste-yi* “ядерные права”, широко используются аббревиатуры, обозначающие различные международные организации и программы.

В первые годы после Исламской революции все официальные документы министерства и посольств, как и верительные и отзывные грамоты иранских послов, начинаются с тех пор именем Бога. Также претерпела существенные изменения практика оформления вербальных нот, но по прошествии ряда лет ноты вновь приобрели общепринятый вид¹.

Вместе с тем, в языке имеет место продолжение традиционной вежливости и формализма, часто используются политические эвфемизмы, сохраняется стремление к метафоричности и обходительности (например, чрезмерное употребление выражений в духе باکمال احترام *bā kamāl-e ehterām* “с величайшим уважением”, افتخار داریم که *eftexār mikomim ke* “мы гордимся тем, что...”).

Таким образом, язык дипломатии после Исламской революции отстаивает идеалы Исламской Республики; отражает сопротивление глобальному Западу; включает исламские и революционные символы и метафоры, но при этом остается формально-вежливым и риторически богатым, сохраняя наследие классического персидского дипломатического стиля.

ВЫВОДЫ

Таким образом, дипломатическая лексика персидского языка прошла длительный путь развития — от ритуально-официального языка древних держав до современного политизированного и идеологически окрашенного дипломатического дискурса. Каждый исторический этап — от Ахеменидов до Исламской Республики — вносил свой вклад в формирование лексической системы, отражая политические, культурные и социальные изменения в стране. Эпохи Каджаров и Пехлеви стали ключевыми для институционализации дипломатической службы и обновления языка под влиянием европейских моделей, тогда как после революции 1979 года дипломатическая речь приобрела выраженный исламско-идеологический характер. В целом, дипломатический язык Ирана представляет собой динамичную систему, сочетающую традиции классического персидского стиля и современные нормы международного общения.

¹ Островенко Е.Д. Дипломатические службы Ирана и Афганистана. М., «МГИМО-УНИВЕРСИТЕТ», 2018, стр 88.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ ОТРИЦАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

АКРАМДЖАН КАРИМОВ

Профессор, к.ф.н., TDSHU

МАДИНАБОНУ МУХАММАДЖОНОВА

Магистранка, TDSHU

Аннотация. Статья посвящена анализу семантической специфики слов отрицания в современном китайском языке, представляющей собой одну из ключевых категорий, определяющих структуру высказывания, его модальность и прагматическую направленность. В центре исследования находятся основные отрицательные слова 不 и 没, а также ряд производных форм и модально-отрицательных конструкций, активно функционирующих в современном дискурсе. Особое внимание уделяется различиям в их семантическом наполнении: темпорально-видовым значениям, особенностям употребления в состояниях актуальности/неактуальности действия, степени категоричности, эмоциональным и экспрессивным оттенкам. Анализ проводится на основе описательных и контекстуальных методов, что позволяет выявить, как отрицание взаимодействует с глагольной группой, модальными элементами и прагматической структурой высказывания. Рассматривается также влияние контекста на интерпретацию отрицания, включая случаи имплицитного и смягчённого отрицания, а также феномен семантического сдвига в диалогической речи. Полученные результаты демонстрируют, что семантика китайского отрицания обладает высокой степенью вариативности, тесно связанной с особенностями грамматического строя китайского языка и национально-культурными моделями речевого поведения. Исследование подчёркивает необходимость комплексного подхода к изучению отрицания, учитывающего взаимодействие семантики, грамматики и прагматики.

Ключевые слова: отрицание, семантика, отрицание 不, отрицание 没, модальность, видо-временные значения, прагматика, контекст, отрицательные конструкции, современный китайский язык.

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy xitoy tilidagi inkor soʻzlarining semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Inkor xitoy tilida gapning tuzilishini, uning modalligi va pragmatik yoʻnalishini belgilovchi muhim lingvistik kategoriyalardan biri hisoblanadi. Tadqiqot markazida asosiy inkor birliklari 不 (bu) va 没 (mei), shuningdek zamonaviy diskursda faol qoʻllanilayotgan ayrim hosila shakllar hamda modal-inkor konstruksiyalari turadi.

Ularning semantik mazmunidagi farqlarga alohida eʼtibor qaratiladi: zamon va aspekt maʼnolari, harakatning aktualligi yoki noaktualligi bilan bogʻliq qoʻllanish xususiyatlari, qatʼiylik darajasi, shuningdek emotsional va ekspressiv tuslari tahlil qilinadi. Tadqiqot tavsifiy va kontekstual metodlar asosida olib borilgan boʻlib, bu inkorning feʼl guruhi, modal elementlar va gapning pragmatik tuzilishi bilan qanday oʻzaro aloqada boʻlishini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, inkorni talqin qilishda kontekstning roli ham koʻrib chiqiladi. Jumladan, implitsit (yashirin) va yumshatilgan inkor holatlari, hamda dialogik nutqda yuzaga keladigan semantik siljish hodisasi tahlil qilinadi. Olingan natijalar xitoy tilidagi inkor semantikasi yuqori darajada variativ ekanligini hamda u tilning grammatik tuzilishi va nutqiy xulq-atvorning milliy-madaniy modellari bilan chambarchas bogʻliqligini koʻrsatadi.

Tadqiqot inkorni oʻrganishda semantika, grammatika va pragmatikaning oʻzaro taʼsirini hisobga oluvchi kompleks yondashuv zarurligini taʼkidlaydi.

Kalit soʻzlar: inkor, semantika, 不 inkori, 没 inkori, modallik, zamon-aspekt maʼnolari, pragmatika, kontekst, inkor konstruksiyalari, zamonaviy xitoy tili.

Abstract. The article examines the semantic specificity of negation words in modern Chinese, a key linguistic category shaping the structure, modality, and pragmatic orientation of utterances. The study focuses on the primary negative words 不 and 没, as well as several derivative forms and modal-negative constructions actively functioning in contemporary discourse. Special attention is given to the differences in their semantic properties, including temporal-aspectual meanings, patterns of use in contexts of action actuality and non-actuality, degrees of categorical force, and emotional or expressive nuances. The analysis is carried out using descriptive and contextual methods, which makes it possible to identify how negation interacts with verbal predicates, modal elements, and the pragmatic structure of the utterance. The article also considers the role of context in interpreting negation, including cases of implicit and mitigated negation, as well as the phenomenon of semantic shift in dialogic speech. The findings demonstrate that the semantics of Chinese negation is highly variable and closely linked to the grammatical system of the language and culturally conditioned models of speech behavior. The study underscores the need for a comprehensive approach to the analysis of negation, one that integrates semantic, grammatical, and pragmatic dimensions.

Keywords: negation; semantics; bu; mei; modality; aspectual-temporal meanings; pragmatics; context; negative constructions; modern Chinese language.

Введение

Отрицание является одной из фундаментальных категорий языка, обеспечивающих выражение несоответствия, отсутствия, противопоставления и логического 否定 в структуре высказывания. В китайском языке эта категория обладает особой спецификой, обусловленной аналитическим строем, отсутствием флексий, а также высокой зависимостью значения от контекста и позиционных характеристик.¹ Основные отрицательные слова 不 и 没 представляют собой не только средства выражения отрицания, но и маркеры сложных семантических отношений, связанных с видом, временем, модальностью и прагматическими параметрами высказывания. Их употребление формируется в тесной связи с характером действия, типом предиката, коммуникативной установкой говорящего и культурными нормами общения.

Современная китайская речевая практика демонстрирует значительную вариативность отрицательных конструкций, включая сочетания с модальными глаголами, усилительные и смягчённые формы, а также контекстуально обусловленные смысловые сдвиги. Это делает изучение семантики отрицания актуальным как в теоретическом, так и в прикладном аспекте, особенно в условиях межкультурной коммуникации и обучения китайскому языку как иностранному. Несмотря на значительное количество исследований, многие аспекты семантического функционирования отрицания остаются недостаточно изученными, в частности вопросы взаимодействия отрицательных слов с различными видами предикатов и закономерности интерпретации отрицания в различных типах дискурса.²

Настоящая статья направлена на всестороннее рассмотрение семантической специфики слов отрицания в современном китайском языке, выявление их функциональных различий и описание ключевых контекстуальных факторов, определяющих их употребление.

Методы исследования

¹ 吕叔湘. 现代汉语八百词. — 北京: 商务印书馆, 1999. - 552 с.

² Цой М. Л. Китайский язык: структура, семантика, функционирование. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2020. - 298 с.

В работе применяются описательный и сравнительно-аналитический методы для выявления семантических характеристик отрицательных слов. Контекстуальный анализ используется для определения значений отрицания в разных типах высказываний. Элементы дистрибутивного анализа помогают установить позиционные особенности отрицаний 不 и 没. Метод интерпретации речевых актов применяется для выявления прагматических оттенков отрицания. Для количественной поддержки наблюдений используется частотный анализ на материале современных текстов.

Основная часть

Семантическая специфика слов отрицания в современном китайском языке проявляется в их многофункциональности, контекстной обусловленности и богатстве смысловых оттенков, формируемых на стыке грамматики, прагматики и культурных норм общения.¹ Отрицательные слова 不 и 没 занимают центральное место в системе отрицания, однако их функции далеко выходят за рамки простой логической операции «отрицать действие».² Они формируют временную перспективу, задают степень категоричности или мягкости высказывания, определяют отношение говорящего к ситуации и позволяют выстраивать сложные коммуникативные стратегии.

1. Семантические особенности слова 不 и её взаимодействие со значением преднамеренности и потенциальности

Слово 不 представляет собой универсальный маркер отрицания, однако её семантика глубоко связана прежде всего не с аспектуальностью, а с категорией намеренности, потенциальной реализуемости и волевой направленности действия. В китайском языковом сознании действие, которое не предполагается или не планируется субъектом, естественным образом выражается с помощью 不.

Именно поэтому 不 используется при описании:

- намеренного отказа или волевого решения:
— 我不去 («Я не пойду» — решение, выбор, позиция).
- устойчивого свойства характера или привычки:
— 他不吃甜的 («Он не ест сладкое» — индивидуальная постоянная особенность).
- обобщённых высказываний о мире:
— 水不会往高处流 («Вода не течёт вверх» — закон, принцип).

Важнейшая особенность: слово 不 отрицательно влияет не на факт действия, а на его возможность. Она отменяет не результат, а потенциал, заложенный в ситуации.

Поэтому в структуре значения 不 ключевую роль играют такие компоненты, как:

- предрасположенность / непридрасположенность к действию,
- внутренняя установка субъекта,
- свойство ситуации, исключающее действие по самой её природе,
- оценочная модальность, встроенная в отрицание.

Например, выражение 不可以 («нельзя») передаёт не только запрет, но и нормативное, социально обусловленное значение — «так делать неправильно, недопустимо».

Выражение 不太 + прилагательное/глагол создаёт мягкое, смягчённое отрицание:

¹ Семёнов А. В. Семантика и прагматика китайского высказывания. — М. : МГЛУ, 2014. - 312 с.

² Каримов А.А. ХИТОЙ ТИЛИДА ИНКОР. —Ташкент, 2020. - 100 б.

— 不太同意 («Не совсем согласна»).

По сути, такая конструкция не только отрицает согласие, но и корректирует степень категоричности отрицания, превращая его в социально приемлемую форму.

Кроме того, 不 активно участвует в формировании общеповеденческих характеристик, что сближает семантику частицы с понятием «предсказуемость поведения». Так, выражение 他不喜欢说话 («Он не любит разговаривать») описывает психолингвистическую черту, а не конкретный акт действия.

Таким образом, модально-волевая природа слова 不 является фундаментальной: отрицание всегда связано с внутренней логикой намерения, привычки или естественного хода вещей.

2. Семантика слова 没 и её связь с темпоральностью и фактичностью

Слово 没 / 没有 выражает отрицание, которое затрагивает фактический результат, связанность действия с прошлым или отсутствие достижения определённого состояния. В отличие от 不, слово 没 не затрагивает волевую сферу субъекта, а описывает объективное отсутствие события.

Основные значения 没:

1. Отрицание действия, которое не произошло:
— 他没来 («Он не пришёл»).
2. Отрицание результата:
— 我没写完 («Я не закончила писать»).
3. Отрицание состояния, которое не наступило:
— 他没累 («Он не устал»).
4. Отрицание существования объекта:
— 这儿没有商店 («Здесь нет магазинов»).

Для слова 没 особенно характерна связь с результативными конструкциями и глагольными показателями, указывающими на завершённость.¹ Она фактически «отменяет факт существования результата», подчёркивая, что действие отсутствует в завершённой форме.

Важно отметить, что 没 не имеет отношения к воле, оценке или намерению говорящего — это нейтральное, фактологическое отрицание, которое фиксирует отсутствие события в реальности.

3. Отрицание и значения модальности, вероятности и оценки

Отрицание в китайском языке выполняет важные модальные функции. Оно может:

- указывать на невозможность:
— 不能 («нельзя, невозможно»);
- выражать отсутствие умения или навыка:
— 不会游泳 («Не умеет плавать»);
- задавать вероятность или сомнение:
— 不一定 («не обязательно», «возможно, нет»);
- выражать долженствование через отрицание:

¹ Каримов А.А. ХИТОЙ ТИЛИДА ИНКОР. — Ташкент, 2020. - 100 б.

— 不该这么说 («Не следует так говорить»).

В этих случаях отрицание не просто маркирует отсутствие действия, а формирует модальную оценку ситуации, связывая её с нормами, правилами и социальными ожиданиями.

Конструкция 不见得 («вряд ли», «не факт») также демонстрирует, как отрицание способно выражать когнитивную неопределённость и аккуратность в высказывании — черту китайского коммуникативного поведения.

4. Расширение отрицания в устойчивых выражениях и грамматикализованных конструкциях

Многие отрицательные структуры в современном китайском языке приобрели устойчивый, грамматикализованный характер, частично утратив свой первоначальный буквальный смысл.

Типичные примеры:

- 不得不 — «вынужден, ничего не остаётся»:

— 我不得不走 («Мне приходится уйти»).

Эта конструкция выражает парадоксальное усиление позитивного действия через двойное отрицание, превращаясь в модальную структуру обязательности.

- 不一定 — «не обязательно, возможно»:

Отрицание переходит в сферу вероятностной оценки.

- 不光...也... — «не только..., но и...»:

Здесь отрицание участвует в построении сопоставительной конструкции.

Эти примеры демонстрируют, что отрицательные слова в китайском языке могут выполнять роль служебных элементов, модальных маркеров, компонентов логического выделения.

5. Прагматические измерения отрицания: вежливость, смягчение и косвенные значения

Прагматика играет ключевую роль в интерпретации китайских отрицаний.¹ Коммуникативная стратегия китайской речи ориентирована на избегание прямой конфронтации, поэтому отрицание часто используется в смягчённой или косвенной форме.

Например, выражение:

— 我不太明白 («Я не совсем понимаю»)

часто выполняет функцию:

- вежливого несогласия,
- просьбы о разъяснении,
- выражения сомнений,
- снижения категоричности.

Существуют устойчивые смягчённые формы:

— 不方便 («неудобно» — означает отказ),

— 不太合适 («не очень подходит» — вежливый негативный ответ),

— 不太好说 («сложно сказать» — стремление уклониться от ответа).

Таким образом, отрицание становится инструментом коммуникативной деликатности, обеспечивая баланс между содержанием и социальными нормами.

¹ Цой М. Л. Китайский язык: структура, семантика, функционирование. — СПб. : Изд-во СПбГУ, 2020. - 298 с.

6. Двойное отрицание и его семантическая роль

Двойное отрицание в китайском языке не всегда преобразует отрицание в утверждение, как это бывает в европейских языках. Наоборот, оно нередко усиливает смысл, делая высказывание более эмоционально насыщенным или более категоричным.

Типы двойного отрицания:

1. Усиление утверждения:

— 我不是不知道 («Я прекрасно знаю»).

2. Усиление отрицания через противопоставление:

— 不是不好，而是太贵 («Не то чтобы плохо, просто слишком дорого»).

3. Смягчённое разъяснение:

— 我不是不同意，只是我需要时间 («Я не то чтобы против, просто мне нужно время»).

Здесь отрицание используется как средство логического выделения и прагматического смягчения, что подчёркивает высокую семантическую гибкость конструкции.

7. Отрицание в сложных синтаксических структурах

Современный китайский язык формирует обширный набор синтаксических конструкций с отрицанием.¹ Наиболее важные из них:

- 不...也不... — «ни..., ни...»
- 不但不...反而... — «не только не..., но наоборот...»
- 不是...而是... — конструкция фокусировки
- 没...就... — причинно-следственные значения с отрицательной предпосылкой
- 不要...! — императивная негативная форма

Каждая конструкция обладает своей семантической спецификой: распределением отрицания, контрастивностью, уточнением фокуса или выражением предостережения.

Например:

— 你不要生气 («Не злись») — прямое отрицание эмоционального состояния.

— 他不但不生气，反而笑了 («Он не только не рассердился, а наоборот засмеялся») —

отрицание здесь играет роль логического контраста.

Семантическая система отрицания в современном китайском языке отличается сложностью и многоуровневостью.² Слова 不 и 没 представляют собой не просто грамматические единицы, а семантико-прагматические инструменты, формирующие:

- временную перспективу;
- модальные и оценочные оттенки;
- коммуникативные стратегии;
- степень категоричности или смягчённости;
- структуру логического противопоставления;
- способы построения культурно приемлемого общения.

Таким образом, отрицание в китайском языке отражает не только грамматические закономерности, но и особенности китайского мышления, этнопрагматики и

¹ 何杰. 现代汉语否定结构研究. — 北京: 语文出版社, 2010. - 276 с.

² Семёнов А. В. Семантика и прагматика китайского высказывания. — М.: МГЛУ, 2014. - 312 с.

коммуникативной этики, что делает его важнейшим объектом лингвистического анализа и одним из наиболее выразительных средств современной китайской грамматики.¹

Результаты и обсуждение

Проведённый анализ подтвердил, что система отрицания в современном китайском языке представляет собой многоуровневую структуру, где семантика, грамматические особенности и прагматические функции проявляются во взаимосвязанной и динамичной форме. Полученные результаты демонстрируют, что функционирование отрицательных слов 不 и 没 не сводится к простой противопоставленности по признаку «результативное/нерезультативное действие», а формирует более широкую и гибкую модель выражения отрицания, встраиваемую в разные типы высказываний и коммуникативных ситуаций.

Прежде всего, выявлено, что отрицательная частица 不 сохраняет устойчивую связь с действиями, характеризующимися регулярностью, потенциальностью или оценочностью. Она активно взаимодействует с глаголами, обозначающими состояния, эмоции и модальные значения, что делает её универсальным средством отрицания, ориентированным на настоящее или будущее время. Материал исследования показывает, что 不 служит не только отрицанием действия, но и способом выражения субъективного отношения говорящего — отказа, нежелания, невозможности или морально-нормативной оценки. Именно поэтому выражения типа 不想, 不愿意, 不应该 формируют отдельный пласт конструкций, где отрицание тесно связано с внутренними установками субъекта.

В отличие от неё, отрицательная частица 没 демонстрирует выраженную ориентацию на фактичность и результат действия. Она неизменно указывает на отсутствие реализации события в прошлом или на отсутствие результата, который ожидался или предполагался. Исследовательский материал показывает, что конструкция 没+глагол чаще всего связана с описанием неосуществившихся действий или событий: 没去, 没看到, 没完成. Данные примеры подтверждают, что употребление 没 тесно связано с грамматической категорией завершённости и аспектуальной спецификой глагола, включая результативные дополнения (没有做完, 没有写好), что подчёркивает её фундаментальную связь с аспектуальной системой китайского языка.

Отдельного внимания заслуживает функционирование отрицания в сочетании с модальными глаголами. Исследование подтвердило, что конструкции с 不 существенно расширяют семантическое пространство отрицания. Выражения 不能, 不会, 不可能, 不应该 формируют отдельный модально-отрицательный слой, где отрицание может выражать невозможность действия, отсутствие навыка, нормативно-оценочное несогласие или логическую маловероятность. Эти структуры становятся важным инструментом выражения субъективной модальности и оценочных значений. В то же время частица 没 практически не участвует в модально-оценочных конструкциях, что подтверждает её ярко выраженную предметно-фактическую направленность.

Прагматический анализ показал, что отрицание в китайском языке не ограничивается выражением логического противопоставления. Оно активно используется для реализации

¹ Цой М. Л. Китайский язык: структура, семантика, функционирование. — СПб. : Изд-во СПбГУ, 2020. - 298 с.

речевых стратегий — смягчения категоричности, выражения сомнения, снижения степени ответственности высказывания, а также для косвенного несогласия. Наиболее частотные конструкции 不太..., 不一定, 不怎么 служат полифункциональными средствами выражения неопределённости, что отражает коммуникативную установку на непрямоту и вежливое взаимодействие, характерную для китайской культуры. Такие формы позволяют говорящему не только отрицать факт или утверждение, но и модулировать степень уверенности, соблюдая принципы гармоничного общения.

Особый интерес вызывают явления двойного отрицания. Полученные данные показали, что в китайском языке двойное отрицание чаще усиливает негативный смысл, чем превращается в утверждение, как это нередко происходит в языках индоевропейской системы. Конструкции типа 不是不..., 不能不... формируют сложные смысловые сочетания, где отрицание служит средством логического акцента или скрытой обязательности. Например, 不能不去 означает не утверждение «можно идти», а необходимость — «надо идти». Подобные конструкции представляют собой важный элемент семантической структуры языка, позволяя выражать многослойные значения, сочетающие отрицание, оценку и модальность.

Наконец, проведённое исследование показало, что функционирование отрицания в китайском языке следует рассматривать не изолированно, а в рамках более широкой связи «аспект — контекст — прагматика». Только при таком комплексном подходе становится возможным корректно объяснить распределение отрицательных частиц, их взаимодействие с типами глаголов, модальными формами и прагматическими установками говорящих.

В целом результаты убедительно подтверждают, что система отрицания в китайском языке — это многомерное явление, функционирующее на стыке грамматики, семантики и прагматики. Её изучение требует внимательного анализа контекста, структуры высказывания и коммуникативной ситуации, что делает отрицание важным и сложным компонентом китайской лингвистической картины мира.

Выводы

Проведённое исследование позволило установить, что система отрицания в современном китайском языке обладает многоуровневой организацией и представляет собой совокупность семантических, грамматических и прагматических механизмов, функционирующих во взаимосвязи. Анализ теоретических положений и примеров из реальной речи показал, что отрицательные конструкции в китайском языке не ограничиваются простой логической функцией выражения отсутствия действия или состояния. Напротив, они формируют важные смысловые отношения внутри высказывания, определяют модальность, задают временную перспективу и отражают коммуникативную стратегию говорящего.

Отрицательные частицы 不 и 没 / 没有 являются ключевыми элементами данной системы, однако их семантические характеристики существенно различаются. Частица 不 реализует значения, связанные с будущей или настоящей ситуацией, волевой установкой, устойчивыми свойствами субъекта или объективными закономерностями явлений. Она способна передавать как нейтральное отрицание, так и модальные оттенки — отказ, несогласие, запрет, сомнение, мягкость или категоричность. Именно эта многозначность делает её одним из наиболее гибких средств выражения отрицания, активно используемым в разговорной и письменной речи.

В отличие от неё, частица 没 преимущественно описывает отсутствие факта, результата или состояния, относящихся к прошлому или к моменту речи. Она характеризуется высокой степенью фактологичности и не включает субъективно-волевых компонентов, что отличает её от 不 и формирует специфический семантический диапазон. Кроме того, функция отрицания существования объекта позволяет частице 没 расширять сферу употребления за пределы глагольной группы, вступая в связь с именными конструкциями и обозначая отсутствие тех или иных сущностей в пространстве или ситуации.

Отдельного внимания заслуживает прагматический аспект функционирования отрицания. В китайской коммуникативной традиции отрицание часто используется не только для передачи буквального смысла, но и для реализации стратегий смягчения, косвенного выражения позиции, снижения категоричности или, напротив, усиления аргументации. Такие выражения, как 不太方便, 不好意思, 不一定, 不见得, демонстрируют способность отрицания выполнять роль инструмента межличностной гармонизации и вежливого взаимодействия. Подобные конструкции позволяют говорящему избегать прямой конфронтации, корректировать тон высказывания и одновременно передавать собственное отношение к обсуждаемой ситуации.

Исследование также выявило значимость устойчивых отрицательных конструкций и двойных отрицаний, которые нередко приобретают новые значения в процессе грамматикализации. Конструкции типа 不得不, 不是...而是..., 不但不...反而... показывают, что отрицание в китайском языке может превращаться в средство логического акцентирования, усиления или контраста. Двойное отрицание, в отличие от европейских языков, не всегда ведёт к утверждению, что подчёркивает специфику китайской синтаксической и семантической системы.

Заключение

Таким образом, отрицание в китайском языке является не просто формальной категорией, а многомерным явлением, вовлекающим семантику, прагматику, синтаксис и особенности национальной языковой картины мира. Исследование подтвердило, что частицы 不 и 没 выполняют различающиеся, но взаимодополняющие функции, формируя целостную структуру отрицания, в которой грамматические закономерности сочетаются с гибкостью контекстуального использования. Установленные выводы подчёркивают необходимость комплексного подхода при анализе отрицания, включающего изучение не только формальных правил, но и прагматических особенностей, коммуникативных традиций и культурных факторов.

В совокупности рассмотренные явления подтверждают, что отрицание является значимым элементом структуры китайского высказывания, влияющим на его семантическую точность, коммуникативную выразительность и структурную связность.

Результаты работы создают основу для дальнейших исследований, связанных с контрастивной типологией отрицания, изучением его когнитивных механизмов, а также более глубоким анализом функций отрицания в различных регистрах современного китайского языка.

LINGUOCULTURAL ASPECTS OF REPETITIONS IN THE EPIC “ALPOMISH”

Askarova Shakhnoza

Researcher of Tashkent State University of Oriental Studies

Abstract: This article discusses today's current issues – language and culture, their mutual relations, the linguistic and cultural aspects of the repetitions in the English translation of the rare work “Alpomish”, which embodies the national customs and traditions of the Uzbek people. The ability of the translator, who is a bridge between two unrelated languages, as well as suggestions and recommendations on translation difficulties and their elimination, are given. By the word dance, it is meant that the participation of words, phrases, and sentences that come as a means of repeated expression decorates the epic in terms of content and form.

Key words: Linguoculturology, translation studies, repetition, dance of words, difficulty, judgment.

Annotatsiya: Mazkur maqolada bugining dolzarb masalalaridan – til va madaniyat, ularning o'zaro munosabatlari, o'zbek xalqining milliy urf-odat, an'alarini mujassamlagan nodir asar “Alpomish”ning inglizcha tarjimasidagi takrorlarning lingvomadaniy jihatlarini haqida fikr yuritiladi. Noqardosh ikki til orasidagi ko'priklar bo'lmish tarjimonning bu boradagi qobiliyati, tarjima qiyinchiliklari va ularni bartaraf qilish bo'yicha taklif va tavsiyalar beriladi. So'z raqsi deganda asosan takror ifoda vositasi sifatida kelgan so'z, so'z birikmalari, gaplarning ishtiroki dostonni mazmunan, shaklan bezatishi nazarda tutilgan.

Kalit so'zlar: lingvomadaniyatshunoslik, tarjimashunoslik, takror, so'z o'yini, qiyinchilik, mulohaza.

Аннотация: В данной статье рассматриваются актуальные вопросы современности – языка и культуры, их взаимоотношения, лингвокультурные аспекты повторов в английском переводе редкого произведения «Алпомиш», воплощающего национальные обычаи и традиции узбекского народа. Приводятся умения переводчика, являющегося мостом между двумя неродственными языками, а также предложения и рекомендации по трудностям перевода и их устранению. Под словом танец подразумевается, что участие слов, фраз и предложений, выступающих в качестве средства многократной выразительности, украшает эпос по содержанию и форме.

Ключевые слова: Лингвокультурология, переводоведение, повтор, изменение слов, трудность, рассуждение.

Introduction. The essence of repetition as an emotionally enhancing stylistic technique is that it occurs as a result of two or more repetitions, directed to a specific goal through a neutral syntactic norm, in order to increase the logical or emotional impact of the reader on the expression and to give a special feeling. Z.P. Kulikova stated that repetition is such a language unit that it conveys not only spiritual and semantic information, but also covers emotional-expressive content when conveying certain feelings of the speaker in many cases. By the way, in such a view, repetition performs two main functions: reinforcing-differentiating and emotional-expressive¹.

Based on the analysis of existing linguistic studies, it should be noted that repetition is a multifunctional subject of stylistic linguistic phenomenon. Repetition has a special place in poetry as a rhetorical technique. For example, repetition has become the main stylistic factor as a function of increasing the emotional-expressive impact on the recipient, including the functions of aesthetic, topical relevance and attention-grabbing functions of text tone.

¹ Куликова З.П. Повтор как средство экспрессивности и гармонизации поэтических текстов: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 25.

Discussion. The functions of repetition in a literary text can vary depending on the context and the text. Here are some of them:

1. Emphasis: Repetition of certain words, phrases or structures can be used to emphasize and confirm an idea or emotional content. It helps to attract the reader's attention and create a unique atmosphere in the text. For example:

Original: *Sen bormasang, **yoring** qalmoq oladi,*

***Barchin** yig'lab, nima iloj qiladi?*

Translation: *If you don't go – **the fault** is your own.*

*What can poor **Barchin** do alone?*

While the original words *yoring*, *Barchin* logically indicate that we are talking about a lover, the English word **the fault**, **Barchin** are also semantically repeated, indicating a skillful translation. In fact, the fault means a mistake. Anyway, in the speech Alpomish's sister Kaldirgoch said to her brother, Alpomish's sister Kaldirgoch meant that if her future daughter did not fight to reach Barchinoy, she would fall into the hands of the Kalmyks and it would be her brother's fault. In the course of events, it is depicted that for some reason, Barchin, his family, and her kin with ten thousand houses went and settled in the land of Kalmakhshah, and Alpomish became indifferent to Barchin.

Until Hakimbek's sister touched his heart and pride and asked, "What is wrong with me?" works in the tribe. These verses attract the reader's attention not only in the original text, but also in the translation and create a unique atmosphere in the text.

2. Reinforcement of meaning: Certain words, ideas, or motifs are repeated to reinforce meaning and convey information more effectively. This helps the reader to better understand and remember the main points of the text. For example:

Original: ***Bir nechuk nomardga ko'ngil bermagil,***

Lodon ko'ngling har hayolga bo'lmagil,

Ko'p yashagin, ko'p yilgacha o'lmagin,

Yo'lda nomardlarni hamroh qilmagin.

According to the tradition of folklore works, without going directly to the goal, at first, the addressee uses beautiful expressions, images, similes and adjectives in honor of the addressee. This strengthens the meaning and information, makes it easier for the listener (reader) to understand the essence of the ideas in the text, and in some cases (mainly, until the epic is written down) to keep it in mind.

Translation: ***Don't go with a coward: in them don't believe.***

Chatterboxes as friends, do not receive.

Don't lose your soul, in meditating too long,

Be happy, brother, and live, and sing life's song

If we compare the original and the translation, the repetition of the Uzbek text (in the first and fourth lines of the verses) is a simple repetition of the verse in the translation. But the essence has not changed. At this point, it can be said that the translator's efforts were related to the preservation of the rhyme.

3. Symbolism: The repetition of certain images, symbols or motifs in fiction can perform a special symbolic function. It adds depth and dimension to the work and helps reveal its main themes and ideas. For example:

Original: *Qozonda qaynagan shirboz go'shmidi,*

Shu qizingning agar boshi bo'shmidi?

*Bo'shi bo'shmi, deyin sendan so'rayin,
Kelin qilib biror ro'mol o'rayin.*

The question about whether Barchin is “single” (*boshi bo'sh*), and if that is the case, the motive of the betrothal, that Surkhayil should betroth her to the son of Maston Korajon, and then take her as his bride, is repeatedly told by the old women who went to Boybicha as suitors, these part attracts attention. However, this part of the original, that is, the appeal addressed to Barchinoy's mother with Karajan's mother and accompanying old women, remained untranslated into English. Below the translation of the research author of these four verses is given.

*Translation: Is it juicy meat in the pot that's being cooked?
Is this daughter of yours single or hooked?
If she is single, let me ask for her hand,
Let's us be kins to each other to the end. (Translation is ours).*

In fact, the word “go'sh” (the word meat in dialect) in the first line is written according to the rules of orthography (from the orthographic point of view, it is the word “go'sht”), given that the epic has been passed from mouth to mouth since ancient times, it was performed in the language of the Bakhshis' and written in this way by the scribes. So, the motif of betrothal takes place in almost 3 pages of the epic, and this very content is repeated in many places. In this case, the dynamics of the epic rises from stanza to stanza, that is, the proposal of the maston, which started softly at first, becomes stricter and rougher depending on Boybicha's response consisting of facial and mental expression.

The end of this plot ends unsuccessfully (the old woman was attacked by 9 dogs, after her clothes were dirty, torn, Barchin's mother put new clothes on her, and finally the proposal of marriage was rejected).

4. Structural unity: Repetition of certain phrases, structures or motifs can be used to create structural unity in a text. It helps to organize and connect different parts of the work, to emphasize their connections and to ensure the harmony of the work. For example:

*Original: Men ketarman yorim izlab,
Bu jarohat bag'rim tuzlab,
Yolg'izman, bo'taday bo'zlab,
Bobom Qultoy xush qol endi.*

Structures describing the state of the lover in the verses, such as looking for a half, bagrim salting, bozlab as a bush, are found in several places of the work and serve to ensure the integrity of the events.

*Translation: He said goodbye to his granddad, and Qaldirg'och,
And told them he was off to make a match.
Like a young camel, my pain now roars.
Is it easy, with no loved one nigh?
Do not miss me, granddad Qultoy!*

These are examples of the functions of repetition in a literary text. Different authors create unique effects and styles by using repetition in different ways and for different purposes. Semantic according to the quantum meaning of the repetition in use; pragmatic in terms of presenting the text to the reader; we note the presence of cognitive and other functions from the point of view of understanding and perception of the literary and artistic text. In our opinion, the stylistic function individualizes the author's literary and artistic work.

In fact, the stylistic function of repetition directs the artist to describe his unique style features in a clear image, fully reveal its content, and includes tasks such as pictorial-expressive, melodic, informative, expressive, and compositional. As a stylistic technique, the properties of repetition refer to the feelings and mood of the reader, intensifying and strengthening the thoughts in his mind. Therefore, in our opinion, the main stylistic aspect of repetition is the existence of a function that instills strong emotions and sophistication in the reader or listener. The essence of such an effect is the manifestation of repeated units with sound and lexical content, which is explained by the relational and remote repetition of one or another language unit used several times in a specific text.

Language reflects essential aspects of culture and serves as the foundation for communication among individuals and members of society. It shapes a person's mental and social dimensions as a means of understanding a nation's culture and conveying it to others. Language is an integral part of culture and expresses the overall outcome of human life in its social and spiritual spheres. At the same time, as a form of thought and a means of communication, it is closely interconnected with culture.

Language ensures the exchange of experience and knowledge among people and transforms them into a shared collective experience. In this process, language simultaneously appears as a reflection of culture and as a means of acquiring and mastering it. Therefore, every speaker of a language should embody the characteristics specific to their own culture.

In recent years, linguistic research has primarily focused on the social, spiritual, and national-cultural relationships between language and culture. This has created opportunities for a deeper study of the interconnection between them.

The method of repetition is closely linked with culture, and this feature is reflected in language. The process of perceiving the characteristics of objects and phenomena in the world is represented differently in each language. The emphasis on the direct and indirect meanings of a word is influenced by the goals, culture, traditions, customs, and environment of a particular people.

Repetition has several specific types, such as word repetition, phrase repetition, and sentence repetition.

Table № 1. The Expression of Word Repetition in the Original and in the Translation of the Epic "Alpomish"

Original	Translation
"Ul boylarga qattiq azob berarman , Boshin kesib men ham dorga ilarman, Undayin kishiga azob berarman , Fuqaroning vaqtin xushlab turarman, Moli-davlatini olib berarman " ¹ .	"Let me torture these riches severely, Cutting their heads, I will hang them, I will torture such people, I make happy my humble citizen, I will seize property and wealth from them" ² .

In the excerpts taken from the original text and the translation of the epic "Alpomish", word repetition is used to provide emphasis and to intensify emotional expression. From the perspective of meaning and word usage in the original, it can be concluded that the translation has been effective.

¹ Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлиқ достони / [Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли; Ёзиб олувчи М.Зарифов]. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 35.

² Alpomish. Translated by Mamurov K. – Tashkent: Zeboprint, 2023. – P. 33.

Table № 2. The grammatical expression of repetition in the original text of the epic “Alpomish” and its English translation

Original	Translation
“Ul boylarga qattiq azob berarman , Boshin kesib men ham dorga ilarman , Undayin kishiga azob berarman , Fuqaroning vaqtin xushlab turarman, Moli-davlatini olib berarman ” ¹ .	“ Let me torture these riches severely, Cutting their heads, I will hang them, I will torture such people, I make happy my humble citizen, I will seize property and wealth from them” ² .

As it can be understood, in these lines both the original and the translation contain a repetition of a compound verb formed with an auxiliary verb, which syntactically functions as the predicate of the sentence. In the translation, however, it appears instead in the function of the subject.

Table № 3. The expression of phrase repetition in the original text of the epic “Alpomish” and its English translation

Original	Translation
“Boybicha, bilmading aytar so‘zimdi, Termiltmagin bunda ikki ko‘zingdi, Tortinmay bera ber Barchin qizingdi, Barchin qizing Qorajonga lozimdi(r), Hazil bilma mening aytgan so‘zimdi” ³ .	“ Might the beauty Barchin stand up? Might suffer the soul in her body, soft? Fall coming the crows sit in the orchard, Off into the sky she hurled her torch hard. The beauty Barchin did such an affair ” ⁴ .

Since the phrase repetition used in the original text did not find its direct reflection in the English translation, it was necessary to provide other lines from the translation as illustrative examples.

Table № 4. The expression of sentence repetition in the original text of the epic “Alpomish” and its English translation

Original	Translation
“Elni abgor qipti, zulm qilayin, Qaysi yurt dan kelganini bilayin, Ulug‘, katta-kichi, sendan so‘rayin, Qaysi yurt dan kelganini bilayin” ⁵ .	“ They destructed my land I’ll torture them, Let me know what land they came from I’m asking you great adult and young Let me know what land they came from ” ⁶ .

In the given examples, sentence repetition is present, and the translation reflects it beautifully, just like in the original. Here, the number of syllables in each line, the rhyme, and the content all create a harmonious unity. Each person uses linguistic units based on its own culture and national mentality. For this reason, repetition serves not only to convey information clearly but also to enhance the expressive impact of the text. Repetition is not limited to a mere function of textual expression; it also reveals a key feature in guiding and organizing the conveyed information.

¹ Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони / [Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли; Ёзиб олувчи М.Зарифов]. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 35.

² Alpomish. Translated by Mamurov K. – Tashkent: Zeboprint, 2023. – P. 33.

³ Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони / [Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли; Ёзиб олувчи М.Зарифов]. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 35.

⁴ Alpomish. Translated by Mamurov K. – Tashkent: Zeboprint, 2023. – P. 323.

⁵ Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони / [Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли; Ёзиб олувчи М.Зарифов]. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 35.

⁶ Alpomish. Translated by Mamurov K. – Tashkent: Zeboprint, 2023. – P. 33

In the process of text creation, according to the principle of linguistic economy a cognitive aspect – meaningful information to be conveyed is compressed using various linguistic units. Rational and economical use of language units, in accordance with this principle, helps ensure the semantic richness of the text.

Conclusion. Therefore, as a means of repetition, not only modern linguistics and literary studies, but also examples of folk oral creativity were very beautifully decorated, and word, phrase, and sentence repetitions were actively involved. In “Alpomish” not only words, but also entire verses were able to enter the word game, and each repetition was able to perfectly fulfill the tasks assigned to it in the development of events. The reason why we took this work as the basis of our scientific work is the fertility and abundance of repetitions in it. The repetitions in the epic “Alpomish” serve various functions: enhancing expressiveness, emphasizing key semantic elements, and creating rhythmic and phonetic harmony. These repetitions define the musical-phonetic aspects of the epic as an integral part of national poetic traditions. In translating “Alpomish”, the translator sought to preserve the meaning of the repetitions from the original by selecting proportionate equivalents in English wherever possible. However, due to differences in grammatical and poetic systems, some repeated units were not fully conveyed, resulting in a certain degree of stylistic divergence between the original and the translation.

Through “Alpomish”, the ancient customs, values, social relations, and moral concepts of the Uzbek people are extensively depicted. In the translation, such elements are conveyed not directly but through images, events, and poetic devices. The translation enables the historical and cultural heritage of the Turkic peoples to reach a global readership. By preserving both realism and imagery, conveying folk symbols understandably, and adapting them to the context of modern cultures, the translation enhances its cultural and didactic functions.

PERSONAJLAR NUTQIDAGI MUROJAAT SO‘ZLARINING TARJIMADA BERILISHI

GULNOZA NAZRULLAYEVA

Katta o‘qituvchisi, PhD. TDSHU

Annotatsiya. Muloqot jarayonida kommunikanlar o‘rtasidagi munosabatlar mohiyatini belgilashda murojaat birliklari muhim ahamiyat kasb etadi. Murojaat birliklarining kommunikativ roli kishilar orasidagi turli shaxslararo va ijtimoiy munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Murojaat muloqot jarayonida aloqani ta‘minlovchi, milliy, madaniy va ijtimoiy xususiyatga ega asosiy kommunikativ birlikdir. Erkak va ayollar nutqida qo‘llaniladigan murojaat shakllarida gender xoslanishlar kuzatiladi. Chunonchi, asliyatdagi erkak personajlarga nisbatan **बाबू** [bābū], **साहब** [sāhab], **भाई** [bhāī], **सरदार** [sardār], **मियाँ** [miyāñ], **सरकार** [sarkār], **आर्य** [āry]; ayol personajlarga nisbatan esa **भद्रे** [bhadre], **महरी** [mehri] kabi murojaat so‘zlarining ko‘p qo‘llanilishi kuzatiladi.

Tayanch so‘zlar: personaj, murojaat, tarjima, gender, nutq

Аннотация. В процессе коммуникации обращенческие единицы играют важную роль в определении характера взаимоотношений между коммуникантами. Их коммуникативная функция

проявляется в различных межличностных и социальных отношениях между людьми. Обращение представляет собой основную коммуникативную единицу, обеспечивающую контакт в процессе общения и обладающую национальными, культурными и социальными особенностями. В мужской и женской речи формы обращения демонстрируют гендерную специфику. В частности, в оригинальных текстах по отношению к мужским персонажам часто употребляются такие формы обращения, как बाबू [bābū], साहब [sāhab], भाई [bhāī], सरदार [sardār], मियाँ [miyāñ], सरकार [sarkār], आर्य [āry]; по отношению к женским персонажам — такие формы, как भद्रे [bhadre], महेरी [mehri] и другие.

Ключевые слова: Персонаж, обращение, перевод, гендер, речь

Annotation. In the process of communication, forms of address play a significant role in defining the nature of relationships between communicants. Their communicative function manifests in various interpersonal and social interactions. Address forms are essential communicative units that ensure connection during interaction and reflect national, cultural, and social characteristics. In male and female speech, address forms exhibit gender-specific features. For instance, in original texts, male characters are frequently addressed with terms such as bābū (बाबू), sāhab (साहब), bhāī (भाई), sardār (सरदार), miyāñ (मियाँ), sarkār (सरकार), and āry (आर्य); while female characters are often addressed with forms like bhadre (भद्रे) and meherī (महेरी), among others.

Keywords: Character, form of address, translate, gender, speech

Kirish: Turli tizimli tillarda universal va bir-biriga nomuvofiq murojaat shakllari uchrab, ular til va jamiyatning uzviyligini ifodalaydi. Insonlar suhbatlashayotgan paytda ularning yagona maqsadi o'z fikrlari va tuyg'ularini tushuntirib berish, yetkazishdangina iborat bo'lmaydi. Kommunikantlar bir vaqtning o'zida bir-biriga bo'lgan munosabatni aniq vositalar yordamida ifodalaydi. Binobarin, ular o'zlarining jamiyatdagi guruh belgilari va suhbatdagi o'rini belgilovchi jarayonda ham ishtirok etadi.

Muloqot jarayonida kommunikantlar o'rtasidagi munosabatlar mohiyatini belgilashda murojaat birliklari muhim ahamiyat kasb etadi. Murojaat birliklarining kommunikativ roli kishilar orasidagi turli shaxslararo va ijtimoiy munosabatlarda namoyon bo'ladi. Murojaat muloqot jarayonida aloqani ta'minlovchi, milliy, madaniy va ijtimoiy xususiyatga ega asosiy kommunikativ birlikdir.

Tadqiqotimizda "murojaat" deganda shaxs va uning xususiyatlari (tashqi va ichki sifatleri, yoshi, jinsi, kasbi, ijtimoiy mavqeyi)ni bildiruvchi, adresantning atrofdagi voqelikka, shu jumladan, adresatga munosabatini ifodalovchi hamda shaxsga ifoda adresati sifatida o'zini tanishtirishga imkon beruvchi kommunikativ birlik tushuniladi.

Odatda, murojaat shakli haqida gapirilganda, eng avval, tinglovchi nazarda tutiladi. Aslida bu murojaatning ikkinchi obyektidir. Tinglovchi ham ijtimoiy – mantiqiy obyekt sifatida, ham lisoniy obyekt sifatida bir-biriga to'la mos tushadi: tinglovchi – sen, ya'ni ijtimoiy shaxs sifatida – o'zga. Buning nutqdagi ifodalanishi – mantiqiy-grammatik shakllanishi ham o'zga, ya'ni ikkinchi shaxs, birlik yoki ko'plik. Bu ijtimoiy o'zga – grammatik ikkinchi shaxs so'zlovchining ziddi bo'lib, u fikr qabul qiluvchi sifatidagi ijtimoiy figuradir – nutq va u orqali ifodalanayotgan fikr unga qaratilgan.

Maqsad va vazifalar: Muloqot jarayonida suhbatdoshlar ma'lum bir ijtimoiy qoidaga amal qilgan holda, o'zaro murojaat shakllarini tanlaydilar va bu bilan har ikki taraf o'zaro aloqa va ijtimoiy status, tabaqa munosabatlarini ifodalaydilar. Ana shu ma'noda murojaat shakllarini tadqiq etish ahamiyatli va zarur.

Metodlar: Tadqiqotni amalga oshirishda tavsiflash, tasniflash, qiyoslash, chog'ishtirish metodlaridan foydalanildi.

Erishilgan natijalar: Murojaat shakllari va ularning ijtimoiy munosabatlarni ifodalashdagi o'rniga bag'ishlangan eng klassik namunaga aylangan va ulkan ahamiyatga ega bo'lgan ilk tadqiqot 1960-yilda Broun va Gilman tomonidan nashr qilingan. Broun va uning hamkasblari xulosasiga ko'ra,

murojaat shakllari, eng avvalo, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabatga ko'ra tanlanadi va bu munosabat ikki semantik hajm va o'lehov orqali tahlil qilinishi mumkin.

Dunyo tilshunosligida murojaat birliklari sotsiolingvistik, psixolingvistik va kommunikativ-pragmatik nuqtayi nazardan qator tadqiqotlarda, xususan, ingliz, nemis, slavyan tillarida¹, ayniqsa, rus tili misolida alohida o'rganilgan².

O'zbek tilshunosligida Sh.Iskandarova, S.Mo'minov, Z.Akbarova, N.Ahmedova va Q.Rasulovlarning izlanishlarida³ murojaat shakllarining mazmuniy tuzilishi, propozitsiya, pressupozitsiya hamda konnotatsiya masalalari tadqiq etilgan. Shuningdek, D.Ashirbayevaning tadqiqotida⁴ koreys va o'zbek diskursidagi murojaat birliklari qiyosiy jihatdan o'rganilgan.

S.I.Vlaxov va S.P.Florin, V.M.Tarasov, L.S.Bizikoyeva, G.A.Nabiullina hamda L.Kamarovalarning ishlarida⁵ murojaat shakllarining ayrim masalalari rus va ingliz tillari materiallari asosida tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan tadqiqotga tortilgan.

Qayd etilganlar bilan birga, M.Umarovanning tadqiqotida o'zbek tilidagi murojaatlarning urdu tiliga tarjima qilishdagi milliy kolorit bilan bog'liq ayrim jihatlar xususida fikrlar bayon qilingan¹.

¹ Brown R., Ford M. Address in American English // Journal of Abnormal and Social Psychology, 1961. – P. 375-385; Poyton C. Terms of Address in Australian English // Australian English – St. Lucia. – P. 55-69; Slobin D.I., Miller S.H., Porter L.W. Forms of Address and Social Relations in a Business Organization // Journal of Personality and Social Psychology, 1968, № 8. – P. 289-293; Paulston Ch. B. Pronouns of Address in Swedish: Social class, Semantics and Changing System Текст // Language In Society. – London, 1974. Vol. 5. №3. – P. 359-386; Stone G. Address in Slavic Languages. – SEER, 1977. Vol. 55, № 4. – P. 491-505; Wooton A. J. Children's use of address terms. Adult-child conversation. – New York, 1981. – P. 142-158.

² Гольдин В.Е. Обращение: теоретические проблемы. – Саратов, 1987. – 136 с.; Рыжова Л.П. Обращение как компонент коммуникативного акта: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М.: ИРЯ им А.С.Пушкина, 1982. – 24 с.; Полонский А.В. Категорияльная и функциональная сущность адресатности (на материале русского языка в сопоставлении с польским): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Орёл, 2000. – 40 с.; Глаголева Н.М. Функционально-семантическое поле обращения в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Таганрог, 2004. – 162 с.; Дорофеева А.В. Английское обращение в системе и в дискурсе: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тверь, 2005. – 22 с.; Балакай А.А. Этикетные обращения: функционально-семантические и лексикографические аспекты: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Новокузнецк, 2005. – 22 с.; Глаголева Н.М. Функционально-семантическое поле обращения в современном русском языке: Дис. . канд. филолог. наук. – М.: РГБ, 2005. – 162 с.; Кожухова Л.В. Обращение как индикатор характера социальных и межличностных отношений: структурно-семантический и функциональный аспекты. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ставрополь, 2009. – 22 с.

³ Искандарова Ш.М. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. ... дисс.автореф. – Самарканд, 1993. – 27 б.; Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. д-ри. ... дисс.автореф. – Тошкент, 2000. – 47 б.; Акбарова З.А. Ўзбек тилида муурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 135 б.; Аҳмедова Н. Ўзбек тилида муурожаат бирликларининг семантик-коннотатив тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс.автореф. – Тошкент, 2008. – 26 б.; Расулов Қ. Ўзбек мулоқот хулқининг функционал хосланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 24 б.

⁴ Аширбаева Д.Р. Корейс ва ўзбек дискурсида муурожаат бирликларининг қиёсий тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2022. – 146 б.

⁵ Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе. – М.: Высшая школа, 1986. – 432 б.; Тарасов В.М. Особенности перевода обращений: Автореф.дисс.канд. филол. наук. – М., 2011. – 22 с.; <http://naukarus.com/problema-perevoda-obrascheniy-kak-leksicheskikh-realiy-na-materiale-perevoda-nartskogo-eposa-s-osetinskogo-yazyka-na-russk>; Набиуллина Г.А. Перевод обращений с русского на татарский язык в диалоге культур//Филологические науки. Вопросы теории и науки. – Тамбов: Грамота, 2015. №9. – С. 134.; Камарова Л. Особенности перевода обращений (на материале произведений Ч.Т.Айтматова). <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2580>.

Tojik tadqiqotchisi S.Tolibiyning ishida² hindiy tilidagi murojaat birliklari haqida ma'lumotlar keltirilib, qarindoshlik terminlariga oid, stilistik jihatdan neytral va faol bo'lgan murojaat shakllari tahlilga tortilgan.

2017-yil 8-9-iyun kunlari Xelsinki universitetida bo'lib o'tgan INAR xalqaro konferensiyasida sharq va g'arb tillarida murojaat shakllarining turli xil muammolariga bag'ishlangan 30 ga yaqin ilmiy ma'ruzalarning taqdim etilishi mazkur masalaning hozirgi kunda zamonaviy tilshunoslik va tarjimashunoslik sohalarida dolzarb ekanligidan dalolat beradi³.

Bolgar tarjimashunoslari S.I.Vlaxov va S.P.Florinlar murojaat so'zlarini tarjima qilinishiga ko'ra quyidagi mavzuiy guruhlariga ajratadilar:

- umumiy hurmatni ifodalovchi murojaatlar;
- jamiyatdagi o'rni va ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra qo'llanadigan murojaatlar;
- qarindoshlik va boshqa yaqinlik rishtalariga ko'ra aytiladigan murojaatlar;
- odatiy murojaatlar;
- hissiy ekspressivlikni ifodalovchi murojaatlar;
- jonzotlarga nisbatan qo'llanadigan chaqiruv va murojaatlar⁴.

Hindiy tilidan o'zbek tiliga tarjima qilingan asarlardagi murojaat shakllarini, dastavval, obyektning aniq yoki noaniqligiga ko'ra ikki turga ajratib tahlil qilish mumkin:

- 1) aniq murojaat shakllari;
- 2) mavhum murojaat shakllari.

1. Aniq murojaat shakllari

Aniq murojaat shakllariga ism, laqab, taxallus, insonga xos bo'lgan belgi-xususiyatni bildiruvchi leksik, insonni atovchi nominativ birliklar kiradi. Personajlar nutqidagi aniq murojaat birliklari o'z navbatida, erkaklarga hamda ayollarga nisbatan ishlatiladigan xitoblarga bo'linadi. Quyidagi misollarni ko'rib chiqamiz:

Erkaklarga nisbatan qo'llanadigan murojaatlar

La'chiyning nutqida uchragan murojaat so'zi: "नहीं भाई!" – लाची ने बड़ी सख्ती से कहा - "इस मनीआर्डर को वापस कर दो, फौरन वापस कर दो!" – यह कहकर लाची ने बड़ी तेज़ी से दरवाज़ा अन्दर से बन्द कर लिया। ["Nahīn bhāī!" – lāchī ne baṛī sakhtī se kahā - "Is manīārḍar ko vāpas kar do, phauran vāpas kar do!" – yah kehkar lāchī ne baḍī teẓī se darvāzā andar se band kar liyā.]

Tarjimasi: *Yo'q, og'a, - dedi Laychiy g'oyat jiddiy ohangda, - bu pulni qaytarib yuboring, darrov qaytarib yuboring. – Shunday deb Laychiy shiddat bilan eshikni ichkarisidan yopib oldi*⁵.

Jumlada keltirilgan भाई [bhāī] qarindoshlikni ifodalovchi murojaat so'zi hisoblanadi. Uning so'zma-so'z tarjimasi aka bo'lib, bu xitob orqali notanish odamga ham murojaat qilish mumkin. Tarjimada ushbu murojaat og'a so'zi vositasida ifodalangan.

¹ Умарова М. XX аср ўзбек насри намуналарининг урду тилидаги таржималарида миллий колоритнинг ифодаланиши: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2022. – 56 б.

² Толиби С. Функционирование языка в конкретных социально-релевантных условиях (на примере языка хинди) // Филология. – С. 223-230.

³ Ходжаева Н. Мурожаат бирликлари таржимаси хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. ЎзБРес ФА, 2017. – Б. 47.

⁴ Влахов С.И., Флорин С.П. Непереваемое в переводе. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 228.

⁵ चन्दर क। एक लड़की हज़ार दीवाने। – नई दिल्ली, 2013. – Р. 41.

⁶ Чандар К. Бир қизга минг ошиқ. (Ҳиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2011. – № 4. – Б. 36.

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, "aka" ma'nosida keladigan भाई [bhāī] so'zi kontekstga qarab, ayrim o'rinlarda o'rtoq, do'st murojaatlari vazifasini ham bajaradi va har ikkala jins vakiliga nisbatan ishlatilishi mumkin. Fikrimizni quyidagi misol bilan quvvatlashga harakat qilamiz:

शर्मा – भाई, चिढ़ाओ मत, अगर मेरी बुद्धि काम करता तो तुम्हारी शरण क्यों आता? चुपचाप काम न कर डालता? जब कुछ नहीं बन पड़ा है तब तुम्हारे पास आया हूँ। बताओ क्या करूँ? [Śarmā – bhāī, chidhāo mat, agar merī buddhī kām kartā to tumhārī śaraṇ kyo ātā? Chupchāp kām na kar ḍāltā? Jab kuch nahīn ban paṛā hai tab tumhāre pās āyā hūṇ. Batao kyā karūṇ?]

Tarjimasi: Padmasinh: **E, xotin**, chaqavermasang-chi, hadeb! Aqlim bo'lsa, kelib-kelib senga dardimni ochamanmi? Indamay bilganimni qilib ketavermaymanmi? Hech narsa qo'limdan kelmagani uchun oldingga keldim-da. Ayt, nima qilay?²

Bu jumlada tarjimon भाई [bhāī] "aka" so'zini kontekstdan kelib chiqqan holda, ya'ni Padmasinhning ayoliga murojaatini "xotin" deb juda o'rinli tarjima qilgan.

"हाँ तात!" दिव्या ने उनके केशों में दृष्टि गड़ाए उत्तर दिया, "अब उनके प्रासाद में नित्य नियम से समाज होता है। नवीन शिष्याएँ भी उन्होंने स्वीकार की हैं।" drṣṭi garāe uttar diyā, ṇme ṇtāt! Divyā ne unke keśo ṇ "Hā [³ "Ab unke prāsād meṇ nitya niyam se samāj hotā hai. Navīn śiṣyāeṇ bhī unhoṇne svīkār kī haiṇ.]"]

Tarjimasi: Ha, **bobo**, - javob berdi Divya, uning oppoq sochlaridan ko'zini uzmay. – Endi ustozning saroyida tez-tez yig'inlar bo'lib turadi. U kishi yangi shogirdlar ham olganmishlar⁴.

Bu jumlada Divya हाँ तात [hāṇ tāt] deya o'zidan katta amakiga murojaat qiladi. हाँ तात [hāṇ tāt] so'zining tarkibidagi हाँ [hāṇ] "yaxshi, to'g'ri, rozilik" ma'nolarida ishlatiladi. तात [tāt] esa, o'zidan yoshi ulug' insonlarga murojaat qilganda ishlatilib, qarindoshlikni ifadolovchi bobo, amaki degan ma'nolarni bildiradi. Tarjimada buni aks etganini ko'rish mumkin.

हाँ, तात, धर्मस्थान के सम्मुख तो सभी नागरिक समान हैं? [Hāṇ, tāt, dharmāsthān ke sammukh to sabhī nāgarik samān haiṇ?]

Tarjimasi: **Bobo**, adolat qarshisida barcha teng huquqlimi? – so'radi u⁶.

तात, आयुष्मान पृथुसेन ही वे युवक थे? [Tāt, āyusmān Prṭhusen hī ve yuvak the?]

Tarjimasi: **Amaki**, haligi yigit rostdan ham Prithusen edimi?⁸

Ushbu misollarda Divya personaji तात [tāt] bobo, amaki deya murojaat qiladi. तात [tāt] so'zi juda to'g'ri qo'llanilgan desak bo'ladi. Chunki Divya o'zidan katta odamga gapirayotgan edi. तात [tāt] esa yuqorida ta'kidlanganidek yoshi ulug' insonlarga hurmat yuzasidan qo'llaniladi.

¹ प्रेमचन्द। सेवासदन। - इलाहाबाद: हंस प्रकाशन, 1919. – P. 79.

² Премчанд. Фидойи. (Хиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси). – Тошкент: O'zbekiston, 2012. – Б. 69.

³ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. – P. 24.

⁴ Яшпал. Раққоса. (Хиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 71.

⁵ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. – P. 24.

⁶ Яшпал. Раққоса. (Хиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 70.

⁷ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. – P. 23.

⁸ Яшпал. Раққоса. (Хиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 70.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'zlovchi shaxsning jamiyatda tutgan ijtimoiy o'rniga mos holda *janob*, *taqsir* so'zlarini murojaat shakli sifatida qo'llash mavjud. Bu so'zlardan *janob* davlat va hukumat boshliqlariga murojaatda qo'llanishi barqaror holga kelib qat'iylashgan, *taqsir* so'zi esa ko'proq diniy ilmlilik darajasida yuqori turuvchilarga nisbatan qo'llanishi rasmiylashgan¹. Hindiydan o'zbek tiliga qilingan tarjimalarda ham *janob*, *taqsir* murojaatlaridan keng foydalanilganini ko'rish mumkin.

La'chiyning vokzal boshlig'iga qilgan murojaatida ziyolilar qatlamidagi erkaklar uchun ishlatiladigan, arab, fors tilidan o'zlashgan murojaat so'zini ko'rishimiz mumkin: *लाची ने बड़े संकोच से कहा – “स्टेशन मास्टर साहब! अब नहीं चुराऊँगी, अब... बस अब माफ़ करो!” “लेकिन ऐसा काम करती क्यों हो?” “आप तो जानते हैं स्टेशन मास्टर साहब! सारा इलाका जानता है”* [Lāchī ne baṛe saṅkoch se kahā – “Sṭeśan Māṣṭar sāhab! Ab nahīn churāūṅgī, ab... bas ab māf karo!” “Lekin aisā kām kartī kyon ho?” “Āp to jānte haiṅ, Sṭeśan Māṣṭar sāhab! ... Sārā ilākā jāntā hai.”]

Tarjimasi: *La'chiy yurak hovuchlab, sarosimlanib javob berdi: - Boshliq janoblari! Endi o'g'irlamayman, endi... shu galcha kechiring! - Nega bunday qilding, axir, nega? - O'zingiz bilasizku, boshliq janoblari!.. Butun tuman biladi*³.

Bu o'rinda *साहब [sāhab]* universal murojaat shakli bo'lib, u asliyatda *vokzal boshlig'i* ma'nosida kelgan. Mutarjim uni *boshliq janoblari* deb tarjima qilgan. La'chiy o'g'rilik qilib noto'g'ri ish qilganligi uchun vokzal boshlig'ining ko'nglini yumshatish maqsadida tarjimon *boshliq janoblari* murojaatidan foydalangan. *“वसन्त तो दो महीने में भी न आएगा।” “नहीं बाबू, अब की वसन्त जल्दी आएगा”* [“Vasant to do mahinē meṅ bhī na āegā.” “Nahīn bābū, ab kī vasant jaldī āegā.”]

Tarjimasi: - *Bahor hali ikki oysiz kelmaydi. - Yo'q, taqsir, bu gal bahor tez keladi*⁵.

*मियाँ, आशिक बनना मुँह का नेवाला नहीं है*⁶ [Miyān, āsiq bannā muṅh kā nevālā nahīn hai.]

Tarjimasi: *Taqsir, jazman bo'lish anoyining ishi emas*⁷.

Keyingi misolda *मियाँ [miyān]* murojaati keltirilgan. Bu so'z, odatda, ayol kishi turmush o'rtog'iga xitob qilganda qo'llanib, hurmat ma'nosini ifodalaydi. Shu bilan birga, musulmon diniga mansub shaxslarga murojaat qilganda ham ishlatadi.

*चीकीदार हकबकाकर पीछे हट गया। चेहरे पर हवाइयाँ उड़ने लगी। बोला, सरकार, क्या यह आपके घरकी है?*⁸ [Chīkīdār hakbakākār pīchhe haṭ gayā. Chehre par havāiyāṅ uṛne lagī. Bolā, “Sarkār, kyā yah āpke gharkī hai?”]

Tarjimasi: *Bog' qorovuli kalovlanib, orqasiga chekindi. Rangi quv o'chib, tutila-tutilla: - T-taqsir, bu o'zlarining zaifalarimi? – dedi egilib*¹.

¹ Акбарова З.А. Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 31.

² चन्दर क। एक लड़की हज़ार दीवाने। – नई दिल्ली, 2013. – P. 46.

³ Чандар К. Бир қизга минг ошиқ. (Ҳиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2011. – № 4. – Б. 27.

⁴ चन्दर क। एक लड़की हज़ार दीवाने। – नई दिल्ली, 2013. – P. 52.

⁵ Чандар К. Бир қизга минг ошиқ. (Ҳиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2011. – № 4. – Б. 30.

⁶ प्रेमचन्द। सेवासदन। - इलाहाबाद: हंस प्रकाशन, 1919. – P. 133.

⁷ Премчанд. Фидойи. (Ҳиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси). – Тошкент: O'zbekiston, 2012. – Б. 112.

⁸ प्रेमचन्द। सेवासदन। - इलाहाबाद: हंस प्रकाशन, 1919. – P. 36.

Keltirilgan misolimizda bog' qorovuli **सरकार** [sarkār] murojaat birligini qo'llagan. Qishloq joylarda kambag'al odamlar mansabdorlarga **सरकार** [sarkār] hukumat kabi so'zlar bilan murojaat qilishadi. Bu o'rinda tarjimon **taqsir** so'zini ishlatib, murojaat ma'nosini o'zbek kitobxoniga to'g'ri yetkazib bera olgan.

Hindiydan o'zbek tiliga qilingan tarjimalarda *janob*, *taqsir* murojaatlaridan tashqari din peshvolariga nisbatan qo'llaniladigan bir qator xitob so'zlarini ham uchratish mumkin. Ma'lumki, Hindiston boshqa davlatlardan dinlar va kastalarning turli-tumanligi bilan ajralib turadi. Shu bois hindiy tilida din peshvolariga qarata aytiladigan murojaatlar faol qo'llaniladi. Masalan:

“नहीं आर्य?” दिव्या ने दृष्टि उठा उत्तर देने का यत्न किया, परन्तु नेत्रों में आर्द्रता अनुभव होने से ग्रीवा झुक गई।
[“Nahīṇ, ārya?” Divyā ne dṛṣṭi ūṭhā uttar dene kā yatn kiyā, parantu netron meṇ ārdratā anubhav hone se grīvā jhuk gāi.]

Tarjimasi: *Yo'q, **sohib**, - dedi Divya namlangan ko'zlarini hamon yerdan uzolmay*³.

Qayd etilgan jumlada **आर्य** [ārya] *sohib* murojaat so'zi qo'llanilgan. Bu diniy so'z bo'lib, oriy hindulariga tegishlidir. Bu din dastlab shimoliy Hindistonda, keyinroq janubiy Hindistonda va boshqa Hindiston mintaqalariga tarqalgan. Rudradxir personaji hindu diniga mansub bo'lgani uchun Divya unga nisbatan **आर्य** [ārya] *sohib* murojaatini qo'llagan. Ammo tarjimada bunday o'ziga xos nozik kitobxon uchun ochiq qolgan.

बुद्धिमान जन देखें और जानें! माया के बन्धन में जीव को इसी प्रकार सुख की मिथ्यानुभूति का भ्रम होता है।
[Buddhimān jan dekheṇ aur jāneṇ! Māyā ke bandhan meṇ jīv ko isī prakār sukh kī mithyānubhūti kā bhram hotā hai.]

Tarjimasi: - **Ey, aqli raso hamshaharlarim**, bilib qo'ying! Mayya tuzog'iga ilingan odamzod ana shunday g'aflatda qolib, o'zini baxtli hisoblaydi!⁵

Ushbu jumlada brahmanlarga tegishli murojaatni ko'rishimiz mumkin. Hindistondagi oliy kastalardan biri. Kelib chiqishi bo'yicha kohinlarning qadimgi tabaqasiga mansub. Qadimda Braxmanlar kohinlik vazifasini o'tab, qurbonlik marosimlariga rahbarlik qilgan, xalq orasida vedalarni targ'ib etish bilan shug'ullangan. O'rta asrlarda esa davlat ishlarida ham qatnashib, ko'proq qozilik lavozimini egallagan. Hozirgi ko'pchilik braxmanlarning kun kechirish manbayi diniy marosimlar bilan emas, balki davlat xizmati, dehqonchilik va boshqa yumushlar bilan bog'liq. Hindistondagi hukmron sinf va ziyolilarning aksariyati braxmanlardir. Shuning uchun **बुद्धिमान जन** [buddhimān jan] murojaati “dono odam” ma'nosini beradi. Tarjimon personajning braxman diniga mansubligiga jumla orasida ishora qilib o'tgan.

बाबू [bābū] murojaati Hindiston yarim orolida erkaklarga nisbatan hurmat belgisi sifatida ishlatiladi. Ayrim madaniyatlarda *babu* xitobi yaqin insonga muloyim munosabatda bo'lishni bildiradi. Ushbu so'zga hurmat qo'shimchasi “ji” qo'shilib *babuji* hosil qilinadi. *Babuji* Hindistonning shimoliy va sharqiy qismlarida otaga nisbatan hurmatni ifodalaydi. Shuningdek, *babu* odamni ismini chaqirganda hurmat ko'rsatish uchun ham ishlatiladi.

¹ Премчанд. Фидойи. (Хиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси). – Тошкент: О'zbekiston, 2012. – Б. 32.

² यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. – प. 31.

³ Яшпал. Раққоса. (Хиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 74.

⁴ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. – प. 16.

⁵ Яшпал. Раққоса. (Хиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 65.

Navbatdagi gapda babu murojaat soʻzini tarjimon oʻzbekchalashtirganini koʻrishimiz mumkin: “ऐनकवाले बाबू एक आना, छातेवाली बीबी एक आना दाढ़ी वाले सरदारजी एक आना....” जैसे वह भीख न भाँग रही हो, क्यू में खड़े हुए लोगों को नीलाम कर रही हो। [“Ainakvāle bābū ek ānā, chhātevalī bībī ek ānā, dārhī vāle Sardārjī ek ānā...” Jaise vah bhīkh na bhāṅg rahī ho, kyū meṇ khare hue logṇ ko nīlām kar rahī ho.]

Tarjimasi: Hoy ko ‘zoynak taqqan **janob**, bir anna xayr qiling! Hoy soyabon tutgan xonim, bir anna xayr qiling! Hoy soqolli sardorjiy bir anna xayr qiling².

Ayollarga nisbatan qoʻllanadigan murojaatlar

एक दिन उन्होंने विचित्र ही बात कह दी थी, “भद्रे, तुम्हारी कला तुम्हारी आकर्षण शक्ति का निखार मात्र है जो नारी में सृष्टि की आदि शक्ति है।”³ [Ek din unhone vichitr hī bāt kah dī thī, “Bhadre, tumhārī kalā tumhārī ākarṣaṇ śakti kā nikhār mātr hai jo nārī meṇ sṛṣṭi kī ādi śakti hai.”]

Tarjimasi: Bir kuni bu yigit unga juda qiziq gap aytdi: - Azizim, har bir aqlda azaldan berilgan tugʻma isteʼdod bor, lekin u doim yuzaga chiqavermaydi. Sening sanʼatda barkamolliging ana shu isteʼdodning yorqin jilvasi, xolos⁴.

Ushbu misolda **भद्रे** [bhadre] murojaat shaklini koʻrish mumkin. Bu soʻz “xayrli ish qiladigan va yaxshilik keltiradigan kishi” maʼnosi anglatadi. **भद्रे** [bhadre] soʻzi xonim, odobli odam, madaniyatli odamlarga murojaat qilinganda ishlatiladi.

भद्रे, अनेक दिन पश्चात् देवी मल्लिका के प्रासाद में जा रही हैं। आज भद्रे को सन्तोष होगा⁵ [Bhadre, anek din paschāt Devī Mallikā ke prāsād meṇ jā rahī haiṇ. Āj Bhadre ko santosḥ hogā.]

Tarjimasi:- Xonim anchadan beri Mallika deviyning saroyiga qadam ranjida qilmadilar. Bugun sizni koʻrib, deviy rosa xursand boʻladilar, - dedi Chhaya koʻzi Divyaning koʻziga tushgach⁶.

भद्रे [bhadre] soʻzi ayollarga nisbatan qoʻllaniladi. Mifologiyaga koʻra, Bhadra Shani Devning singlisi. Demak, bu soʻz hindu dini bilan bogʻliq. Azizim, xonim murojaat soʻzlariga muqobil boʻladi:

भद्रे, महादेवी अम्मा से कह रही थीं कि तात और पितृव्य कुमारी की आयु का विचार क्यों नहीं करते!⁷ [Bhadre, Mahādevī Ammā se kah rahī thīṇ ki tāt aur pitṛvya Kumārī kī āyu kā vichār kyon nahīn karte!]

– **Xonim**, - dedi u biroz sukutdan soʻng, - mahadeviy taqdiringizni oʻylamayotganliklari uchun mahapandit bilan amakilaringiz ustidan onamga shikoyat qildilar⁸.

भोलोने कहा – **महरी**, अब तो सेठजी आ जायेगे पजेमे?⁹ [Bholone kahā – mehrī, ab to sethjhī ā jāyege pajeme?]

¹ चन्दर क। एक लड़की हज़ार दीवाने। - नई दिल्ली, 2013. - P. 91.

² Чандар К. Бир қизга минг ошиқ. (Ҳиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси) // Жаҳон адабиёти. - Тошкент: Шарқ, 2011. - № 4. - Б. 37.

³ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. - P. 23.

⁴ Яшпал. Раққоса. (Ҳиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. - Тошкент: Шарқ, 2009. - Б. 70.

⁵ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. - P. 29.

⁶ Яшпал. Раққоса. (Ҳиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. - Тошкент: Шарқ, 2009. - Б. 75.

⁷ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. - P. 27.

⁸ Яшпал. Раққоса. (Ҳиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. - Тошкент: Шарқ, 2009. - Б. 74.

⁹ प्रेमचन्द। सेवासदन। - इलाहाबाद: हंस प्रकाशन, 1919. - P. 60.

Tarjimasi: *Bho'liy dedi: - Yordamchi, endi sethjiyni qo'lga kiritsak kerak, a?*¹

Qayd etilgan jumlada asliyat tilida Bho'liy xolasiga **महरी** [*mehri*] deya murojaat qiladi. **महरी** [*mehri*] hind jamiyatida quyi tabaqaga nisbatan ishlatiladigan so'z bo'lib, odatda, undan xizmatkor ayollarga murojaat qilganda foydalaniladi. Tarjimon ushbu murojaat shaklini *yordamchi* deb o'g'irgan. O'zbek tilining me'yorlaridan kelib chiqadigan bo'lsak, bunday murojaat shaklini qo'llash nomuvofiq istifoda sanaladi. Uning o'rniga ismi bilan *falonchi xola* deb xitob qilish maqsadga muvofiq bo'lardi. Shu bilan birga, jumlada **सेठजी** [*sethji*] so'zi ham ishlatilgan bo'lib, u do'kondor yoki savdogarlarga murojaat qilganda qo'llaniladi. Tarjimon bu so'zni *sethjiyni* shaklida, ya'ni transliteratsiya usuli bilan bergan, lekin murojaat qilinayotgan personaj haqida tushuncha bermagan.

2. Mavhum murojaat shakllari

Z.M.Dimshits murojaat shakllarining tarkibiga bevosita undov so'zlarni ham kiritadi. Shunga o'xshash fikr hind tilshunosi K.Guruning ilmiy-nazariy qarashlarida ham kuzatiladi. Uning fikricha, hindiy tilidagi murojaat so'zlariga mansub bo'lgan undov so'zlar turli xil his-hayajon va ichki kechinmalarni ifoda etadi, lekin ularning nomini atamaydigan maxsus leksik-grammatik so'zlar qatoridir. Shuning uchun undov so'zlar mustaqil so'z turkumlariga ham yordamchi so'z turkumlariga ham kirmaydi².

Mavhum murojaat shakllari guruhida asosiy murojaat ifodalovchi so'z aniq tushunchani anglatmasdan, balki unga ishora qiladi. Masalan, *ey*, *hoy* kabi undovlar, *sen*, *siz* singari kishilik olmoshlari shular jumlasidandir. Misollarga murojaat qilamiz:

लाची ने हँसकर कहा – अरे बाबू! तुमने तो अभी तस्वीर शुरू भी नहीं की, यह कागज़ तो अभी कोरा ही है³
[Lāchī ne haṁskar kahā – “Are bābū! Tumne to abhī tasvīr śurū bhī nahīn kī, yah kāgaz to abhī korā hī hai.”]

Tarjimasi: *La'chiy kulib, dedi: Ey bobu! Siz suvratni hali boshlamabsiz ham-ku, qog'oz oppoqligicha turibdi*⁴.

Asliyatda La'chiy Xubchandga **अरे** [*are*] deya murojaat qiladi. **अरे** [*are*] U o'zbek tilida *voy*, *e*, *ey*, *eh*, *hoy* undovlariga muqobil bo'ladi. Mazkur jumlaning esa tarjimon mohirona tarjima qilgan. Gapning tarkibiga kirgan murojaatlarda gapning boshida va oxirida kelgan murojaatlar, gapning o'rtasida joylashgan murojaatlarga qaraganda kuchliroq ajratiladi.

अरे क्या सो रहा है? हाके चला⁵ [Are kyā so rahā hai? Hāke chal.]

Tarjimasi: – **Hoy**, uxlab qolganmisan? Haydasang-chi!..⁶

Ushbu jumladagi **अरे** [*are*] undovi hayrat, ajablanish, chaqirish yoki e'tibor qaratish uchun qo'llaniladi. **अरे** [*are*] har xil kontekstlarda ishlatilib, qanday ohangda aytilishiga qarab muloyimlik yoki qo'pollik o'ttenkalarini ifodalashi mumkin.

सहसा उसके कान में आवाज़ आई, अरे यह कौन औरत बेंच पर बैठो है?⁷ [Sehsā uske kān meṁ āvāz āi, “Are yah kaun aurat beṁch par baiṭho hai?”?]

¹ Премчанд. Фидойи. (Хиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси). – Тошкент: O'zbekiston, 2012. – Б. 53.

² Ходжаева Н. Мурожаат бирликлари таржимаси хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2017. - №1. – Б. 47.

³ चन्दर क। एक लड़की हज़ार दीवाने। – नई दिल्ली, 2013. – Р. 91.

⁴ Чандар К. Бир қизга минг ошиқ. (Хиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2011. – № 4. – Б. 24.

⁵ प्रेमचन्द। सेवासदन। - इलाहाबाद: हंस प्रकाशन, 1919. – Р. 11.

⁶ Премчанд. Фидойи. (Хиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси). – Тошкент: O'zbekiston, 2012. – Б. 10.

Tarjimasi: *Shu payt to'satdan kimningdir baqirgan ovozi eshitildi: - Hoy, o'rindi qda o'tirgan xotin, kimsan?*².

दास-पुत्र को अभिजात वंश के युवकों के साथ शिविका में कन्धा देने का अधिकार नहीं है।³ [Dās-putr ko abhijāt vaṇś ke yuvkoṅ ke sāth śivikā meṅ kandhā dene kā adhiḱār nahīn hai.].

– **Hoy qulvachcha, chiq chetga!** *Asilzodalar bilan tenglashishni kim qo'yibdi senga!*⁴

Keltirilgan misolda **दास-पुत्र** [dās-putr] so'zi "qulning o'g'li" ma'nosini ifodalaydi. Tarjimon emotsional-ekspressivlikni oshirish uchun uni **qulvachcha** deb o'g'irgan. Garchi asliyatda **hoy** undovi uchramasa-da, tarjimon konnotativ ma'noni yanada kuchaytirish maqsadida undan foydalangan. Umuman, badiiy asar personajlari nutqida ey undoviga nisbatan **hoy** faolroq qo'llaniladi.

“ओ मेहरू! दाहीजार तू भी यह काम करने लगा है?”⁵ [O Mehrū! Dāhījār tū bhī yah kāṁ karne lagā hai?]

Tarjimasi: – **O'v Mehru!** *Turib-turib sen shu ishga qo'l urdingmi, a? Huv soqolingga o't tushsin!*⁶

Mazkur kontekstda “ओ मेहरू!” [O Mehrū] shaxsni chaqirish va u bilan bahs qilish uchun ishlatilgan undov bo'lib, tarjimada “**O'v Mehru!**” deb berilgan. Bu o'rinda “o'v” undovi orqali murojaat obyektiga ishorat qilingan, undan so'ng kelgan “Mehru” antroponimi “o'v”ni izohlab, aniqlashtirib berishga xizmat qilgan.

Murojaat birliklarida konnotativ ma'nolarning ifodalanishi

Murojaat birliklari nutqda denotativ va konnotativ semalardan iborat tizim sifatida reallashadi. Demak, murojaat birliklari denotativ semali hamda konnotativ semali turlarga ajraladi. Chunki murojaat birliklari nafaqat e'tiborni qaratish, jalb etish semasiga, balki emotsional konnotativ ma'noga ham egadir⁷.

Konnotativ ma'noga ega bo'lgan murojaat birliklarining semantik maydoni juda keng bo'lib, ularni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Erkalash-suyish ma'nosida
2. Dalda berish, qo'llab quvvatlash ma'nosida
3. G'azab, haqorat, do'q-po'pisa ma'nosida
4. Kesatish ma'nosida
5. Kamsitish ma'nosida
6. Mazax qilish ma'nosida⁸.

Erkalash-suyish ma'nosini quyida keltirilgan misollar vositasida ko'rib chiqamiz:

वत्से, खिन्न होने का कारण नहीं। अभ्यागत का सत्कार करना ही चाहिए। पितृव्य दास-पुत्र को नमस्कार करना नहीं चाहते, परन्तु अभ्यागत की अभ्यर्थना तो उन्होंने भी की ही। मद्र की परिपाटी की उपेक्षा आर्य कैसे करते?⁹

¹ प्रेमचन्द। सेवासदन। - इलाहाबाद: हंस प्रकाशन, 1919. – P. 34.

² Премчанд. Фидойи. (Хиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси). – Тошкент: O'zbekiston, 2012. – Б. 30-31.

³ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. – P. 17.

⁴ Яшпал. Раққоса. (Хиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 65.

⁵ साहनी भ। बसन्ती। - नयी दिल्ली: राजकमल प्रकाशन, 1982. – P. 24.

⁶ Саҳний Б. Басантий. (Хиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси). – Тошкент: Turon-iqbol, 2010. – Б. 18.

⁷ Аҳмедова Н.Ш. Мурожаат бирликларининг семантик-коннотатив маънолари: Филол. фанл. номз. ... дисс.– Тошкент, 2008. – Б. 9.

⁸ Аширбаева Д.Р. Корейс ва ўзбек дискурсида мурожаат бирликларининг қиёсий тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2022. – Б. 136-137.

⁹ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. – P. 22.

[Vatse, khinna hone kā kārāṇ nahīṇ. Abhyāgat kā satkāṛ karnā hī chāhīe. Piṭṛvya dās-putr ko namaskār karnā nahīṇ chāhte, parantu abhyāgat kī abhyarthanā to unhoṇne bhī kī hī. Madṛ kī paripāṭī kī upekṣā ārya kaise karte?]

Tarjimasi:- *Xafa bo 'Ima, shirmoy qizim, - Prabudh Sharma jiyanini yupatdi, - mehmonni e'zozlash – har birimiz uchun farzu qarz. Amaking qulvachcha bilan salomlashishni istamasalar ham mehmon bilan so'rashishga majbur bo'ldilar-ku! Urf-odatlarimizga amal qilmay bo'ladimi!*¹

Ba'zi lingvomadaniyatlar uchun me'yoriy hisoblangan murojaatlar, shuningdek, erkalash-suyish otenkalari boshqa xalqlarning lisoniy mental an'analari uchun begona bo'lishi mumkin. Chunonchi, keltirilgan misolda Prabudh Sharma jiyanini erkalatib **वत्से** [vatse] unga “buzoqcha” deb murojaat qiladi. Odatda, hindiy tilida bu murojaat kichkina qizlarni erkalash-suyish ma'nosida ishlatiladi. Ma'lumki, “hind ayoli sigirga qiyoslanganda u xursand bo'ladi, chunki hind xalqining idrokida sigir go'zallik timsoli sifatida gavdalanadi. Shuningdek, Hindistonda sigir, buzoq muqaddas hayvon sanaladi”². Bu o'rinda tarjimon o'zbek lisoniy mental an'analari va aksiologik me'yorlardan kelib chiqib, **वत्से** [vatse] “buzoqcha” murojaatini *shirmoy qizim* deb juda mohirona tarjima qilgan.

*बालिश, पितृव्य का मत उस प्रकार है तो क्षोभ का क्या कारण है। मतभेद स्वाभाविक है। तात की गोष्ठियों में तूने विज्ञों को कभी एकमत होते देखा है? और उनमें मूर्ख कौन है, “आचार्य प्रवर्धन या पंडित ईक्रीद; या अर्हत धर्मरक्षित और चीवुक या आर्य मानिश?”*³ – [“Bāliś, piṭṛvya kā mat us prakār hai to kṣobh kā kyā kārāṇ hai? Matbhed svābhāvik hai. Tāt kī goṣṭhiyoṇ meṇ tūne vigyoṇ ko kabhī ekmat hote dekhā hai? Aur unmeṇ mūrkh kaun hai – ‘Āchārya Pravardhan yā Paṇḍit Īkrid; yā Arhat Dharmarakṣit aur Chīvuk yā Ārya Māniś?"]

Tarjimasi: **Bolaginam**, - dedi Prabudh Sharma mehr bilan Divyaning yelkasiga qoqib, - *amakingning fe'li o'zi shunaqa. Qo'y, qayg'uraverma. Hamma ham bir xil o'ylamaydi. O'zing bilasan, bobongning majlislarida ne-ne oqilu donolar ham doimo kelisholmay, tortishgani-tortishgan. Acharya Pravardhan, Pandit Ikrid, donishmandlar Dharmrakshit va Chivuk yoki Marishni kim aqlsiz deya oladi!*⁴

Qayd etilgan jumlada Prabudh Sharma personaji Divyaga **बालिश** [bāliś] deb murojaat qiladi. **बालिश** [bāliś] so'zi bolalarcha, bolaginam deya tarjima qilinadi. Ya'ni biron kishini erkalab gapirganda ishlatiladi. Ko'rinadiki, ushbu murojaat tarjimada ham erkalash-suyish ma'nosini saqlagan holda to'g'ri yetkazib berilgan.

बाले, अब तो देवी मल्लिका अपने अवसाद से मुक्ति-लाभ कर कला की आराधना में रत हो गई हैं न? [Bāle, ab to Devī Mallikā apne avśād se mukti-lābh kar kalā kī ārādhanā meṇ rat ho gāi haiṇ na?]

Tarjimasi: **Oppoq qizim**, Mallika deviy sahnaga qaytgani rostmi? – *so'radi u biron narsa deyish kerakligini his etib*⁶.

¹ Яшпал. Раққоса. (Хиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 70.

² Usmanova Sh. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari. – Toshkent: ToshDShI, 2017. – B. 122.

³ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. – P. 22.

⁴ Яшпал. Раққоса. (Хиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 70.

⁵ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. – P. 24.

⁶ Яшпал. Раққоса. (Хиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 71.

Bu yerda Mahapandit Divyani **बाले** [bāle] deya erkalab murojaat qiladi. **बाले** [bāle] bolaginam ma'nosini beradi. Mutarjim kontekstdan kelib chiqqan holda, yoshi ulug' kishining kichkina qizga murojaat tarzini inobatga olgan va erkalatish konnotatsiyasini saqlab *oppoq qizim* deb juda o'rinli tarjima qilgan.

बाले, माला-गुन्थन, तूलिका-लेखन और नृत्य-वीणा छोड़कर तुम किन नई ग्रन्थियों में उलझ रही हो वत्से!
[Bāle, mālā-guñthan, tūlikā-lekhan aur nr̥tya-vīṇā choṛkar tum kin naī granthiyoṇ meṇ ulajh rahī ho, vatse!]

Tarjimasi:– **Qizalog'im**, gulchambar, rasm, o'yin-kulgini tashlab, og'rimagan boshingni og'ritib nima qilasan?²

सत्य है बाले, मल्लिका की उत्तराधिकारिणी का उनके समान ही प्रतिभाशाली होना सुगम नहीं। प्रकृति में क्रम सम रूप से नहीं चलते। मल्लिका अपनी गुरु देवी इन्द्रा से कहीं आगे बढ़ गई। जन इन्द्रा को भूल ही गया।³ [Satya hai, bāle, Mallikā kī uttrādhikāriṇī kā unke samān hī pratibhāśālī honā sugam nahīṇ. Prakṛti meṇ kram sam rūp se nahīṇ chalte. Mallikā apnī guru Devī Indrā se kahīṇ āge baṛh gaī. Jan Indrā ko bhūl hī gayā...]

Tarjimasi:– Rost aytasan, **qizalog'im**. Mallikaga munosib o'rinbosar bo'lish, uningdek mahoratga erishish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi. Tabiatda aynan bir xil narsaning o'zi yo'q. mallika ustozlari Indrdan ham o'tib ketdi. Xalq esa allaqachon Indrni unutib yuborgan...⁴

Yuqorida keltirilgan har ikki jumlada ham Mahapandit Divya evarasini erkalab **बाले** [bāle] deb murojaat qiladi. O'zbek tilida mazkur murojat *qizalog'im* degan ma'noni beradi. Ikkala jumladagi murojaat so'zi tarjimada adekvat berilgan.

Quyidagi misolda Dumaruning La'chiyga bo'lgan kesatq murojatini ko'rish mumkin:

“अभी नहीं,” दुमरू हँसकर बोला, “मेरे प्यारे! पहले अपना काम करो फिर पच्चीस रुपये ले जाओ। यदि मुझ पर विश्वास न हो तो कहो मामन के पास रख दूँ।”⁵ [“Abhī nahīṇ,” Dumārū haṇskar bolā, “mere pyāre! Pehle apnā kām karo fir pachchīs rupye le jāo. Yadi mujh par viśvās na ho to kaho, Māman ke pās rakh dūṇ”.]

Tarjimasi: - Hozir emas, - Dumaru kulib dedi. – **Azizim!** Avval ishni qoyil qil-da, keyin yigirma besh rupiyani jaraqlatib sanab ol. Bordi-yu, menga ishonmasang, ruxsating bilan Ma'manga berib qo'yaman⁶.

Erkak yoki ayolga murojaat qilishning shaxssiz shaklida **मेरे प्यारे** [mere pyāre] ishlatiladi. O'zbek tiliga *azizim* deb tarjima qilinadi. Aslida *azizim* so'zi mehr bilan murojaat qilganda ishlatiladi. Bu o'rinda tarjimon Dumaruning nutqidagi kesatq ma'nosini mohirona qilib yetkazib bera olgan.

Kesatq ma'nosini quyidagi misolda ham ko'rishimiz mumkin:

¹ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. – P. 24.

² Яшпал. Раққоса. (Ҳиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 71.

³ यशपाल। दिव्या। - नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन, 2022. – P. 24.

⁴ Яшпал. Раққоса. (Ҳиндий тилидан Ҳамид Жабборов таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б. 71.

⁵ चन्दर क। एक लड़की हज़ार दीवाने। – नई दिल्ली, 2013. – P. 91.

⁶ Чандар К. Бир қизга минг ошиқ. (Ҳиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2011. – № 4. – Б. 52.

सुमन ने बात काट कर कहा, महाशय, यह आप क्या कहते हैं?¹ [Suman ne bāt kāṭ kar kahā, “Mahāśay, yah āp kyā kehṭe hāi?”]

Tarjimasi: *Suman uning so‘zini bo‘lib, dedi: - Janob, nima deganingiz bu?*²

Ushbu jumlada **महाशय** [mahāśay] murojaat birligi ishlatilgan bo‘lib, u “janob oliylari” degan ma‘noni anglatadi. Asliyatdagi kontekstga qaralsa, Suman personaji kesatiq bilan murojaat qilayotganining guvohi bo‘lamiz. Tarjimada esa bu ma‘no ko‘rsatilmagan. Bu o‘rinda tarjimada *janobi oliylari* deb o‘g‘irish maqsadga muvofiq bo‘lardi.

G‘azab, jahl ma‘nosini quyidagi misolda kuzatishimiz mumkin. Binobarin, ona o‘z farzandining hadeb uxlayverishidan jahli chiqib, uni koyiydi hamda **कम्बख्त** [kambakht] qarg‘ishini ishlatadi:

सुबह उसे माँ ने कच्ची नींद से जगा दिया, वरना वह जाने कब तक सोती रहती। “उठ कम्बख्त, लकड़ियाँ चुन के ला। आज खाना नहीं पकाएगी क्या? सूरज सिर पर आ गया है!”³ [Subah use māñ ne kachchī nīñḍ se jagā diyā, varnā vah jāñe kab tak sotī rehtī. “Uṭh kambakht, lakṛiyāñ chun ke lā. Āj khāñā nahīñ pakāegī kyā? Sūraj sir par ā gayā hai!”]

Tarjimasi: *Ertalab onasi uni uyg‘otib, uyqusining beliga tepdi, bo‘lmasa yana qachongacha yotishini Xudo bilardi. – Tur, juvonmarg, o‘tin terib kel. Bugun ovqat bo‘lmaydimi yo? Kun tepaga keldi*⁴.

कम्बख्त [kambakht] so‘zi aslida “baxtsiz”⁵ ma‘nosini beradi. Hamda biron kimni la‘natlaganda ishlatiladi. Tarjimon esa “juvonmarg” qarg‘ishini ishlatadi. “Juvonmarg” qarg‘ishi barchaga ayonki, erta, vaqtli o‘tib ketgan insonga nisbatan ishlatiladi. Ushbu haqorat so‘zini *badbaxt* deya berish mumkin edi. Romandan bizga yaxshi ma‘lumki, aslida ona o‘z farzandiga yomonlikni ravo ko‘rmaydi, lekin shu vaziyatda u farzandini qarg‘ab yuboradi.

Xulosa: Murojaat inson nutqiy jarayoninng ajralmas qismidir. Biroq nutqiy jarayonining ikkinchi jihati konsituativ, ekstralingvistik omillarga ham bog‘liq bo‘ladi. Murojaatning mazmunan har xil shakllanishi, uning quvonch, qo‘rqinch, gina, iltifot, nafrat kabi ma‘no ottenkalari qo‘shilgan holda ifodalanishi, avvalo, ijtimoiy muhit va sharoitdan kelib chiqadigan munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Til esa ana shu munosabatni qanday bo‘lsa o‘shanday, asliga mos holda ro‘yobga chiqishi uchun vosita bo‘ladi. Tarjimaning vazifasi esa til birliklarini asliga mos holda, ma‘no ottenkalarini saqlagan holda kitobxonga yetkazishdan iboratdir.

¹ प्रेमचन्द। सेवासदन। - इलाहाबाद: हंस प्रकाशन, 1919. – P. 91.

² Премчанд. Фидойи. (Хиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси). – Тошкент: O‘zbekiston, 2012. – Б. 79.

³ चन्दर क। एक लड़की हज़ार दीवाने। – नई दिल्ली, 2013. – P. 72.

⁴ Чандар К. Бир қизга минг ошиқ. (Хиндий тилидан Амир Файзулло таржимаси) // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: Шарқ, 2011. – № 4. – Б. 40.

⁵ Улициферов О.Г. Современный русско-хинди словарь. – М.: Медиа, 2004. – Б. 320.

Konfutsiy falsafasidagi "三纲五常" tushunchasining tarixiy evolyutsiyasi va zamonaviy talqini: lingvistik va lingvokulturologik tahlil

UMID BERDIYEV

Tayanch doktoranti TDSHU

Annotatsiya

Konfutsiy falsafasining asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan "Uch asosiy tamoyil va besh doimiy fazilat" (三纲五常) konsepsiyasining tarixiy rivoji va zamonaviy talqini batafsil tahlil qilingan. Ushbu maqolada, avvalo, uch tamoyil (ota-farzand, hukmdor-fuqaro va er-xotin munosabatlari) orqali jamiyatlardagi ierarxik tartib va shaxslararo vazifalarning aniq belgilanishi hamda ularning ijtimoiy muvozanatni saqlashdagi roli va ahamiyati yoritiladi. hamda besh doimiy fazilat (insonparvarlik, adolat, odob, donolik va ishonchlilik) tushunchalarining shakllanish tarixini ko'rib chiqiladi. Konfutsiychilikning Han, Yuan va Qing davrlaridagi falsafiy talqinlari orasidagi farqlar, ya'ni Han davrida axloqiy mas'uliyatga urg'u berilgan bo'lsa, Yuan va Qing davrlarida esa mutlaq itoat g'oyasining kuchaygani turli falsafiy sharhlari va interpretatsiyalariga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, maqolada Konfutsiy falsafasi Islom, G'arb va Buddizm kabi boshqa diniy va falsafiy tizimlar bilan qiyosiy tahlil qilinib, ularning o'xshash va farqli jihatlari yoritiladi. Uch asosiy tamoyilning dastlabki talqinlarida — ya'ni hukmdor, ota va er kabi ijtimoiy ierarxiyada yuqori maqomga ega bo'lgan shaxslarning yuqori mavqedagi shaxslarning axloqiy mas'uliyati asosiy o'rin tutgan bo'lsa, keyingi davrlarda bu konsepsiya mutlaq itoat shaklida talqin qilingani qayd etiladi. Natijada, Konfutsiychilikning lingvistik va lingvokulturologik jihatlari, xususan 'junzi', 'li', va 'xiao' kabi tushunchalarning tilda ifodalanishi hamda ularning madaniy kontekstlardagi qo'llanilishi misollar asosida yoritiladi. Ushbu tushunchalarning tarjimadagi muammolari va madaniyatlararo talqin farqlari tahlil qilinadi jihatlari hamda ularning zamonaviy dunyo uchun dolzarbligi ochib beriladi. Tadqiqotda tarixiy va nazariy tahlillar xalqaro ilmiy adabiyotlar bilan asoslangan holda taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: Konfutsiy falsafasi, uch asosiy tamoyil va besh doimiy fazilat (三纲五常), ierarxik munosabatlar, konfutsiy axloqi, junzi, li, xiao, lingvokulturologiya, madaniyatlararo talqin, tarjima muammolari.

Аннотация

В данной научной статье подробно анализируется историческое развитие и современная интерпретация одной из ключевых категорий конфуцианской философии — «трёх основополагающих принципов и пяти постоянных добродетелей» (三纲五常). В первую очередь рассматриваются три принципа (отношения отец-сын, правитель-подданный, муж-жена) как основа иерархического порядка и распределения социальных ролей в обществе, а также их значение для поддержания общественного равновесия. Также изучается происхождение и развитие понятий пяти постоянных добродетелей — человеколюбия, справедливости, ритуала, мудрости и искренности. Особое внимание уделяется различиям в философских интерпретациях конфуцианства в эпохи Хань, Юань и Цин — от акцента на моральную ответственность правящих до утверждения идеи безусловного подчинения. Статья также включает сравнительный анализ конфуцианской этики с исламской, западной и буддийской философскими системами. Подчёркивается, что первоначальные интерпретации трёх принципов опирались на моральный пример высших слоёв общества, тогда как позднейшие трактовки настаивали на безусловной лояльности низших. В заключение освещаются лингвистические и лингвокультурологические аспекты, включая анализ терминов «цзюньцзы», «ли», «сяо» и их функционирование в языковом и культурном контексте. Обсуждаются также трудности перевода этих понятий и различия в их

восприятии в разных культурах. Исследование опирается на международную научную литературу и включает как исторический, так и теоретический анализ.

Ключевые слова: конфуцианская философия, три основополагающих принципа и пять постоянных добродетелей (三纲五常), иерархические отношения, конфуцианская этика, цзюньцзы, ли, сяо, лингвокультурология, межкультурная интерпретация, проблемы перевода.

Abstract

This scientific article provides a detailed analysis of the historical development and modern interpretation of one of the key concepts in Confucian philosophy — the “Three Guiding Principles and Five Constant Virtues” (三纲五常). The study first examines the three principles (parent-child, ruler-subject, and husband-wife relations) as foundational elements of hierarchical order and clearly defined interpersonal responsibilities in society, emphasizing their role in maintaining social balance. It also explores the historical formation of the five constant virtues — benevolence, righteousness, propriety, wisdom, and trustworthiness. Special attention is given to the differences in philosophical interpretations of Confucianism during the Han, Yuan, and Qing dynasties: while the Han era emphasized moral responsibility of those in power, the Yuan and Qing periods reinforced the ideology of unconditional obedience. The article offers a comparative analysis of Confucianism with other religious and philosophical systems such as Islam, Western thought, and Buddhism, highlighting similarities and contrasts. In the early interpretations of the Three Principles, moral responsibility of socially superior individuals (e.g. ruler, father, husband) was central, whereas later interpretations shifted towards a model of absolute obedience. The article also addresses linguistic and cultural-linguistic aspects of Confucian concepts such as junzi, li, and xiao, analyzing their use in language and cultural contexts, as well as challenges in their translation and intercultural understanding. The research is supported by historical and theoretical analysis based on international academic literature.

Keywords: Confucian philosophy, Three Guiding Principles and Five Constant Virtues (三纲五常), hierarchical relations, Confucian ethics, junzi, li, xiao, linguocultural studies, intercultural interpretation, translation challenges.

“Uch me’yor va besh doimiy fazilat” (三纲五常) tushunchasining shakllanishi va falsafiy asoslari: “Uch me’yor va besh doimiy fazilat” (三纲五常) atamasi ilk bor G’arbiy Han sulolasi davrida (miloddan avvalgi 206 – milodiy 9-yillar) taniqli konfutsiylik olimi va siyosiy mutafakkir **Dong Zhongshu** (董仲舒) tomonidan ilmiy-falsafiy muomalaga kiritilgan. Ushbu konsepsiya Konfutsiy ta’limotining ijtimoiy tartibni saqlashga qaratilgan asosiy axloqiy va siyosiy tamoyillarini ifodalaydi¹.

Uch me’yor (三纲, sāngāng) — bu jamiyatdagi uch muhim insonlararo munosabat doirasidagi ierarxiya va rollarni belgilovchi axloqiy-siyosiy prinsiplar bo’lib, quyidagilarni o’z ichiga oladi:

1. **Hukmdor va xizmatkor (君臣):** xizmatkorning hukmdorga sadoqati (忠, zhōng) — davlat tuzilmasida fuqarolarning sodiqligi va itoati bilan bog’liq.

2. **Ota va farzand (父子):** farzandning ota-onaga bo’lgan hurmati va itoati (孝, xiào) — oilaviy tuzumda avlodlararo axloqiy bog’liqlikni ta’minlaydi.

3. **Er va xotin (夫妻):** xotinning erga itoati (順, shùn) — gender rollari va nikohdagi rollarning an’anaviy talqinini aks ettiradi.

Dong Zhongshu ushbu uch me’yorni **Yin-Yang** (阴阳) kosmologik tizimi bilan uyg’unlashtirgan holda talqin etadi. Uning ta’kidlashicha, har bir ijtimoiy munosabatda dominant

¹ 乐爱国.儒家“三纲五常”的本义、演变及其辨正——以朱熹理学的诠释为中心[J].学习与实践,2018(12):120-121.

pozitsiyani egallovchi tomon (hukmdor, ota, er) **yang** (阳 – faol, ustun, ijobiy) tamoyiliga, bo'ysunuvchi tomon esa (xizmatkor, farzand, xotin) **yin** (阴 – passiv, itoatkor, salbiy) tamoyiliga mos keladi. Bu tafakkur doirasida jamiyatdagi tartib, uyg'unlik va barqarorlikni saqlash har bir shaxsning o'z ijtimoiy roliga muvofiq harakat qilishi orqali ta'minlanadi.

Mazkur qat'iy ierarxik tuzilma konfutsiylikda jamiyatning axloqiy poydevori sifatida qaralgan bo'lsa-da, keyingi tarixiy bosqichlarda bu yondashuv ayrim mutafakkirlar tomonidan **gender tengsizligi, mutlaq itoat** va **fikr erkinligining cheklanishi** nuqtayi nazaridan tanqid qilingan. Biroq, u Xitoy feodal jamiyatining ijtimoiy strukturasi asrlar davomida shakllantirishda va saqlab qolishda muhim g'oyaviy vosita bo'lib xizmat qilgan.

Besh doimiy fazilat (五常) va ularning Konfutsiylikdagi axloqiy-falsafiy mohiyati: Besh doimiy fazilat (五常, *wǔcháng*) — Konfutsiy falsafasida insonning o'zgarmas va universal axloqiy sifatlari sifatida qaraladi. Bu fazilatlar shaxsiy komillik sari yo'lning tamal toshi bo'lib xizmat qiladi va jamiyatdagi axloqiy uyg'unlikni saqlashga xizmat qiladi. Ushbu fazilatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. 仁 (*rén*) — **insonparvarlik, rahm-shafqat:** Bu Konfutsiylikdagi markaziy fazilat bo'lib, boshqalarga mehr va g'amxo'rlik bilan munosabatda bo'lishni anglatadi. U insonlararo munosabatlarning asosini tashkil etadi.

2. 义 (*yì*) — **adolat, to'g'rilik:** Bu foyda yoki shaxsiy manfaatlardan ustun bo'lgan axloqiy to'g'ri qaror qabul qilish fazilatini bildiradi.

3. 礼 (*lǐ*) — **odob-axloq, marosimlarga hurmat:** Ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlarni hurmat qilish, muomala madaniyati va rasm-rusumga rioya qilish orqali jamiyatdagi tartibni saqlaydi.

4. 智 (*zhì*) — **donishmandlik, aqllilik:** Aql bilan fikrlash, bilim asosida qaror qabul qilish, yaxshilik va yomonlikni ajratish qobiliyati bu fazilatga xosdir.

5. 信 (*xìn*) — **ishonchlilik, vafodorlik:** So'zida turish, halollik va boshqalarning ishonchini oqlash kabi xususiyatlarni o'z ichiga oladi.

Bu fazilatlar Konfutsiylikda **“junzi” (君子)** — ya'ni fazilatli, komil inson obrazini shakllantirishda asosiy mezon sifatida qaraladi. “Junzi” nafaqat o'z shaxsini tarbiyalaydi, balki jamiyatga axloqiy yetakchilik qiladi. Shu sababli, bu fazilatlar nafaqat individual rivojlanish uchun, balki ijtimoiy uyg'unlik, hamjihatlik va madaniy muvozanatni ta'minlash uchun ham zaruriy deb hisoblanadi¹.

Mazkur tushunchalarni o'zbek tiliga “me'yor” (asosiy qoida) va “doimiy fazilat” (o'zgarmas axloqiy sifat) deb tarjima qilish ularning mohiyatini yetarli darajada ifodalaydi. Ayni paytda, zamonaviy falsafiy va ijtimoiy kontekstda **“Uch me'yor” (三纲)** tushunchasi, ayniqsa gender tengsizlikni oqlovchi vosita sifatida ishlatilgani uchun tanqid ostida bo'lsa-da, **“Besh fazilat” (五常)** keng doiradagi madaniyatlar tomonidan **umuminsoniy axloqiy qadriyatlar** sifatida e'tirof etiladi.

“三纲” (Uch asosiy tamoyil) tushunchasining xitoy manbalaridagi ta'rifi va sharhlari: “三纲” (*sāngāng*) — “uch asosiy tamoyil” tushunchasi Konfutsiylik axloqiy-siyosiy tizimining markaziy tushunchalaridan biri bo'lib, jamiyatdagi ijtimoiy tartib va ierarxiyani saqlab turuvchi me'yoriy asosni ifodalaydi. Ushbu konsepsiyaning klassik talqini **G'arbiy Han sulolasi** davridagi mashhur tarixchi va faylasuf 班固 (*Bān Gù*) tomonidan yozilgan 《白虎通·三纲六纪》 (*Báihǔ*

¹ 吾妻重二.朱子学再考:「三綱五常」をめぐって[J].東アジア文化交渉研究,2020(03):307-311

tōng · sāngāng liù jì) asarida keltirilgan. U bu tushunchani qadimgi falsafiy-marosimiy manba 《礼纬含文嘉》 (*Lǐ wěi hán wénjiā*) dan iqtibos asosida quyidagicha izohlaydi:

「君为臣纲，父为子纲，夫为妻纲。」¹
"Hukmdor — xizmatkorning tayanchi, ota — farzandning tayanchi, er — xotinining tayanchi."

Bu ta'rifda “纲” (*gāng*) soʻzi **tayanch**, **ustun**, yoki **yoʻl-yoʻriq belgilovchi mezon** maʼnosida ishlatilgan boʻlib, ijtimoiy munosabatlar tuzilmasida **har bir ustki ierarxik pogʻonadagi shaxsning axloqiy va maʼnaviy masʼuliyatini** bildiradi. Bu tamoyillar jamiyatdagi rollar, burchlar va ijtimoiy oʻrinlarni belgilash orqali uygʻunlikni saqlashga qaratilgan. Shunday qilib, “三纲” tizimi Konfutsiy taʼlimotining axloqiy asoslaridan biri sifatida **siyosiy, oilaviy va gender munosabatlarni** tartibga solishda muhim gʻoyaviy vosita boʻlib xizmat qilgan.

真德秀 (Zhēn Déxiù, Chen Dexiu) talqinida “三纲”ning kengaytirilgan izohi

Song sulolasi davrining yirik konfutsiylik faylasufi 真德秀 (Zhēn Déxiù) ushbu uch asosiy tamoyilni quyidagicha izohlaydi:²

「君为臣纲，君正则臣亦正矣；父为子纲，父正则子亦正矣；夫为妻纲，夫正则妻亦正矣。」

"Hukmdor — xizmatkorning tayanchi: agar hukmdor odil boʻlsa, xizmatkor ham odil boʻladi; ota — farzandning tayanchi: agar ota toʻgʻri boʻlsa, farzand ham toʻgʻri boʻladi; er — xotinining tayanchi: agar er pok boʻlsa, xotin ham pok boʻladi."

Bu talqinda “三纲” faqat ierarxik tartibni emas, balki **axloqiy namuna** tamoyilini ham oʻz ichiga oladi. Yuqori maqomdagi shaxs (hukmdor, ota, er) jamiyatda namunaviy xulq koʻrsatmogʻi lozim, chunki pastki pogʻonadagi shaxslarning axloqiy holati koʻp jihatdan ularga bogʻliq. Bunda Konfutsiychilikning muhim tamoyillaridan biri — **yuqori axloqiy mavqega ega shaxsning ijtimoiy taʼsiri** konsepsiyasi yotadi.

Shu bilan birga, bu yondashuv konfutsiychilikda itoat gʻoyasining mutlaq emasligini, balki u **axloqiy adolat, poklik va toʻgʻrilik asosida shakllanishi kerakligini** koʻrsatadi. Yaʼni, ijtimoiy tartib va itoat faqatgina ustun tomonning axloqiy yetukligi sharti bilan asoslanadi.

Ushbu izoh “三纲” (*sāngāng*) — *Uch asosiy tamoyil* tushunchasining mohiyatini **ijtimoiy va axloqiy masʼuliyat** nuqtayi nazaridan chuqur ochib beradi. Faylasuf 真德秀 (Chen Dexiu) tomonidan ilgari surilgan talqin Konfutsiylikda faqatgina ierarxik itoatga asoslangan tuzilmani emas, balki bu ierarxiyaning **axloqiy asosga qurilgan model** ekanligini koʻrsatadi. Unga koʻra, jamiyatdagi har bir ijtimoiy mavqe egasi — bu hukmdor boʻladimi, ota yoki er boʻladimi — oʻz axloqiy burchini toʻgʻri bajarsa, bu jamiyatda **tashqi tartib va ichki uygʻunlikning** qaror topishiga xizmat qiladi.

Bu yondashuv Konfutsiychilikda “三纲” tizimi faqatgina **past pogʻonadagi shaxslarning mutlaq boʻysunishi** orqali ishlaydi degan notoʻgʻri tasavvurni rad etadi. Aksincha, bu modelda **yuqori maqomdagi insonlarning namunaviy axloqiy pozitsiyasi** asosiy eʼtiborda turadi. Yaʼni, hukmdor odil boʻlsa — fuqarolar unga ergashadi; ota mehribon va pok boʻlsa — farzand unga hurmat qiladi; er halol va sadoqatli boʻlsa — xotin unga sodiq boʻladi.

¹ 乐爱国.儒家“三纲五常”的本义、演变及其辨正——以朱熹理学的诠释为中心[J].学习与实践,2018(12):120-121.

² https://baike.baidu.com/item/%E7%9C%9F%E5%BE%B7%E7%A7%80/3744001?fromModule=lemma_inlink

Shu nuqtai nazardan, “三纲” tizimi **axloqiy yetakchilik** tamoyiliga asoslanadi. Yuqori pog‘onadagi shaxsning harakati faqat o‘zining emas, balki u bilan ijtimoiy aloqada bo‘lgan shaxslarning axloqiy holatiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Agar bu axloqiy rahbarlik zaiflashsa yoki yo‘qolsa, jamiyatdagi quyi pog‘onadagi shaxslar ham **tartibsizlik, beqarorlik va axloqiy muvozanatning buzilishiga** yuz tutishi mumkin.

Bu yondashuv **ijtimoiy determinatsiyaga asoslangan axloqiy model** sifatida Konfutsiychilikni boshqa falsafiy tizimlardan farqlaydi. Bu yerda har bir ijtimoiy rolning ichki mohiyati — axloqiy mas’uliyat bilan bog‘liq bo‘lib, harakatlar nafaqat vazifalar, balki fazilatlar orqali belgilab beriladi. Shunday qilib, “三纲” konsepsiyasi jamiyatdagi **gorizontal va vertikal axloqiy uyg‘unlikni** saqlovchi markaziy tamoyilga aylanadi.

陈普 (Chen Pu) talqinida “三纲” tushunchasining ijtimoiy-falsafiy mohiyati¹: Faylasuf 陈普 (Chen Pu) tomonidan “三纲” (uch asosiy tamoyil) konsepsiyasi jamiyatdagi ijtimoiy tartib va axloqiy muvozanatni saqlashning eng muhim mexanizmi sifatida izohlangan. U o‘zining mashhur so‘zlarida quyidagicha bayon qiladi:

「国家天下必君父夫先正，而后臣子妇随之而正也。以家国天下之责而言，则君正而后臣正，父正而后子正，夫正而后妇正。自古及今，盖无不然。」

“Davlat va butun dunyoning taraqqiyoti uchun avvalo hukmdor, ota va er o‘zini to‘g‘ri tutmog‘i lozim. Shundagina ularga tegishli bo‘lgan fuqarolar, farzandlar va xotinlar ham to‘g‘ri yo‘lda yuradilar. Jamiyat va davlat mas‘uliyati nuqtayi nazaridan olib qaralganda ham: hukmdor adolatli bo‘lsa — xizmatkor sadoqatli bo‘ladi; ota tarbiyali bo‘lsa — farzand ham odobli bo‘ladi; er pok bo‘lsa — xotin ham unga sodiq bo‘ladi. Bu qadimdan beri o‘zgarmas tamoyildir.”

Mazkur fikr, Konfutsiychilikdagi ijtimoiy barqarorlikning asosi — **yuqori maqom egalarining axloqiy mas’uliyati** ekanligini ochiq ko‘rsatadi. Chen Pu ta’kidlaganidek, jamiyatdagi har qanday o‘zgarish, tartib va taraqqiyot avvalo rahbar shaxslarning o‘zini qanday tutishiga bog‘liq. Bu konsepsiyada hukmdor — davlatning axloqiy timsoli, ota — oilaning tarbiyaviy markazi, er esa nikohdagi axloqiy ustun deb qaraladi.

Chen Pu o‘zining ushbu talqini orqali “三纲” tushunchasini **ijtimoiy faollik emas, balki axloqiy yetakchilik** tamoyiliga asoslangan ierarxik model sifatida tasvirlaydi. Bu modelda yuqori maqomdagi shaxsning axloqiy nuqsone — past pog‘onadagi qatlamlar orasida beqarorlik, ishonchsizlik va axloqiy zaiflikka olib kelishi mumkin. Aksincha, agar rahbarlar, ota-onalar yoki erlar o‘z pozitsiyalarida adolatli, mehribon va vafodor bo‘lsalar, ularga ergashuv ham ixtiyoriy va samimiy bo‘ladi.

Bu talqin Konfutsiychilikning **"yuqoridan namunaviy boshqaruv"** g‘oyasini yanada kuchaytiradi. Shunday qilib, ijtimoiy tartib — faqat qonunlar, marosimlar yoki jazolar orqali emas, balki insoniy fazilatlar, axloqiy o‘mak va ongli yetakchilik orqali qaror topadi.

Bu nuqtai nazar Konfutsiylilikda axloqiylikni faqatgina individual emas, balki **struktural va tizimli hodisa** sifatida talqin qilishga asos bo‘ladi. Natijada, Konfutsiychilikdagi “三纲” tushunchasi, ijtimoiy ierarxiyani nafaqat belgilab beradi, balki uni **axloqiy yetuklik** tamoyiliga bog‘laydi.

“三纲” — ierarxiya emas, balki axloqiy burchlar tizimi sifatida an’anaviy Konfutsiylilik ta’limotida “三纲” (*sāngāng*, uch asosiy tamoyil) ko‘pincha qat’iy ierarxik model sifatida talqin

¹ https://baike.baidu.com/item/%E9%99%88%E6%99%AE/3890484?fromModule=lemma_inlink

qilinsa-da, uning asl mohiyati mutlaq hukmronlik yoki shartsiz itoat emas, balki **axloqiy burchlar tizimi** sifatida qaralishi lozim. Ushbu tushuncha Konfutsiy falsafasining ichki mantiqiga muvofiq ravishda, ijtimoiy rollarning axloqiy zamin bilan bog'liq holda muvozanatli amalga oshirilishini ifodalaydi.

三纲 — ya'ni **hukmdor va xizmatkor, ota va farzand, er va xotin** o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar ierarxiyani belgilasa-da, bu ierarxiyaning asosida **bir tomonlama bo'ysunish emas, balki ikki tomonlama axloqiy mas'uliyat** yotadi. Konfutsiy va Menciy talqinlariga ko'ra, yuqori maqomdagi shaxslar o'z o'rniga yarasha **fazilat, adolat, mehribonlik va sadoqat** bilan harakat qilgan taqdirdagina past pog'onadagi shaxslar tomonidan e'tirof va hurmatga sazovor bo'ladi. Bu konsepsiya "**fazilatli hukmronlik**" (德治) tamoyili bilan chambarchas bog'liq bo'lib, hokimiyat va rahbarlik fazilat asosida asoslanishi kerakligini bildiradi.

Masalan, Konfutsiy ta'limotida shunday deyilgan:

"Hukmdor hukmdorlik qilsa, xizmatkor xizmat qilsa, ota otalik qilsa, farzand farzandlik qilsa — jamiyat uyg'unlashadi." (《论语》 Lúnyǔ)

Shunday qilib, **hukmdorning adolati, otaning tarbiyasi, va urning hurmati** jamiyatdagi muvozanatning boshlang'ich nuqtasidir. Agar yuqori maqomdagi shaxs o'z burchini bajarishda sustkashlik qilsa, quyi qatlamdagi izdoshlarda befarqlik, isyonkorlik yoki axloqiy inqiroz yuzaga keladi. Shu ma'noda, 三纲 — bu jamiyatdagi uyg'unlikni saqlab turuvchi **aksial axloqiy mexanizmdir**.

Bu talqin Konfutsiylikni G'arb falsafasidagi **avtoritar ierarxiya** tushunchalaridan tubdan farqlaydi. Masalan, G'arbdagi Hobbscha modelda bo'ysunish ko'proq siyosiy zo'ravonlikdan saqlanish uchun muqarrar bo'lsa, Konfutsiychilikda itoat **axloqiy asoslangan erkin tanlov** sifatida shakllanadi: ya'ni, yuqori pog'onadagining adolati — past pog'onadagining ishonchini uyg'otadi.

Shunday qilib, 三纲 — bu **mutlaq hukmronlik modeli emas**, balki yuqori maqomdagi shaxslarning **namunaviy xulq-atvori orqali jamiyatni uyg'unlashtirish konsepsiyasidir**¹. Bu tizimda har bir ijtimoiy rol fazilat bilan to'ldirilgan bo'lsa, jamiyatda tabiiy ravishda **hurmat, barqarorlik va o'zaro ishonch** muhitini vujudga keltiradi.

三纲 (Uch asosiy tamoyil) tushunchasining keyingi rivojlanishi va mutlaq itoat konsepsiyasiga o'tishi Yuan va Manjur-Qing sulolalari davrida konfutsiychilik talqinlarining o'zgarishiga sabab bo'ldi². Yuan (蒙元) va Manjur-Qing (满清) sulolalarida konfutsiychilik an'analarining talqini sezilarli darajada o'zgardi. 吴澄 (Wu Cheng) 三纲 (uch asosiy tamoyil) tushunchasini quyidagicha izohlaydi:

「为之纲者，为之天也。」"三纲 tamoyiliga rioya qilish – osmon qonunlariga bo'ysunish bilan tengdir."³

Bu talqin 三纲 ni ijtimoiy tartibning tabiiy va o'zgarmas qoidasi sifatida tasdiqlashga intiladi, ya'ni jamiyat ierarxik tuzilishga asoslangan bo'lib, undagi har bir insonning roli oldindan belgilab qo'yilgan. Bu tushuncha konfutsiychilikning dastlabki ta'riflaridan farqli ravishda, yuqori

¹ 乐爱国.儒家“三纲五常”的本义、演变及其辨正——以朱熹理学的诠释为中心[J].学习与实践,2018(12):120-121.

² <https://baike.baidu.com/item/fromid=11030291>

³ <https://baike.baidu.com/item/fromtitle=%E7%BA%B2%E5%B8%B8&fromid=11030291#reference-9>

pog'onadagi shaxsning o'z mas'uliyatini ado etishidan ko'ra, past pog'onadagilarning shartsiz itoatini ta'kidlaydi.

曾国藩 (Zeng Guofan) tomonidan mutlaq itoat talqini:

「三纲之道，君为臣纲，父为子纲，夫为妻纲.....君虽不仁，臣不可以不忠；父虽不慈，子不可以不孝；夫虽不贤，妻不可以不顺。」"三纲 tamoyilining mohiyati shuki, hukmdor fuqarolarining ustuni, ota farzandlarining tayanchi, er esa xotinining tayanchidir... Agar hukmdor adolatsiz bo'lsa ham, fuqaro unga sodiq qolishi lozim; agar ota mehrsiz bo'lsa ham, farzand unga itoat etishi shart; agar er fazilatsiz bo'lsa ham, xotin unga bo'ysunishi kerak."

Bu nuqtayi nazar, dastlabki konfutsiychilik falsafasidan keskin farq qiladi. Konfutsiy va Menciyning ta'limotida, hukmdor, ota yoki er axloqiy namuna bo'lishi kerak edi. Ammo Zeng Guofan talqinida, yuqori pog'onadagi shaxs qanday bo'lishidan qat'i nazar, past pog'onadagilar mutlaq itoatni saqlashi shart.

Bu o'zgarish konfutsiychilikni siyosiy vosita sifatida ishlatish va jamiyatda qattiq ierarxik tartibni saqlab qolish maqsadida yuzaga kelgan¹. 三纲 ning dastlabki va keyingi talqinlari o'rtasidagi farqni quyidagi jadvalda kuzatamiz:

Dastlabki konfutsiychilik (Konfutsiy, Menciy)	Keyingi konfutsiychilik (Yuan-Qing, Zeng Guofan)
Hukmdor adolatli bo'lishi kerak, shundagina fuqaro unga ergashadi.	Hukmdor qanday bo'lishidan qat'i nazar, fuqaro unga sodiq bo'lishi lozim.
Ota mehribon bo'lishi lozim, shunda farzand unga hurmat qiladi.	Ota mehrsiz bo'lsa ham, farzand unga itoat qilishi shart.
Er xotiniga hurmat va sadoqat bilan munosabatda bo'lishi lozim.	Er qanday bo'lishidan qat'i nazar, xotin unga itoat etishi kerak.
Oliy pog'onadagilarning axloqiy mas'uliyati muhim	Past pog'onadagilarning shartsiz itoati muhim

Bu o'zgarish Konfutsiy falsafasining mohiyatidan uzoqlashish bo'lib, uni siyosiy va ijtimoiy nazorat mexanizmiga aylantirishga sabab bo'lgan.

Zhu Xi sharhiga ko'ra, 五常 (Besh doimiy fazilat) quyidagicha tushuniladi²:

仁 (Rén) – hamdardlik, mehr-oqibat

义 (Yì) – adolat, to'g'rilik

礼 (Lǐ) – hurmat, odob-axloq qoidolari

智 (Zhì) – yaxshilik va yomonlikni ajratish, bilim

信 (Xìn) – halollik va yuqoridagi fazilatlarni samimiy bajarish

" Uch asosiy tamoyil " atamasi birinchi marta G'arbiy Xan sulolasi o'rtalarida Dong

Zhongshuning "Bahor va kuz yilnomalari" ning 《春秋繁露》 "Asosiy ma'no" bobida ko'rilgan. Osmon hukmdor bo'lib hammani o'z panohida asraydi, yer esa xizmatkor bo'lib hammani bag'rida ko'taradi. Yang erkak bo'lib hayotni yaratadi, yin esa ayol bo'lib unga yordam beradi.

¹ 乐爱国.儒家“三纲五常”的本义、演变及其辨正——以朱熹理学的诠释为中心[J].学习与实践,2018(12):123-125

² 吾妻重二.朱子学再考:「三綱五常」をめぐって[J].東アジア文化交渉研究,2020(03):320-322

Bahor ota bo'lib hayotni boshlab beradi, yoz esa farzand bo'lib uni tarbiyalaydi. Kuz o'lim bo'lib hammani kafanga o'raydi, qish esa motam bo'lib qayg'uni olib keladi. Podsholik yo'lining uch asosiy tamoyili osmondan izlanishi mumkin¹.

Uch asosiy tamoyil va besh doimiy fazilat qisqacha "tamoyil va fazilatlar" deb ataladi. Xitoy feodal jamiyatining asosiy axloqiy tamoyillari va axloqiy me'yorlari.

"Uch tamoyil" deganda "hukmdor xizmatkorni boshqaradi, ota farzandni tarbiyalaydi, er xotinni boshqaradi" tushuniladi, bu esa xizmatkor, farzand va xotinlarning hukmdor, ota va erlarga mutlaq itoat qilishini talab qiladi.

"Besh doimiy fazilat" esa 仁 (hamdardlik), 义 (adalat), 礼 (odob-axloq), 智 (donishmandlik), 信 (halollik) kabi axloqiy me'yorlar bo'lib, "uch tamoyil"ning amalga oshirilishini ta'minlash uchun xizmat qiladi².

Konfutsiylik va Islomda axloqiy tamoyillar va ijtimoiy tartib: qiyosiy yondashuv: Konfutsiychilikda jamiyatning asosini tashkil etuvchi axloqiy tamoyillar — 仁 (*rén*) – **insonparvarlik**, 义 (*yì*) – **adolat**, 礼 (*lǐ*) – **odob**, 智 (*zhì*) – **donishmandlik** va 信 (*xìn*) – **ishonchlilik** — insonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi fundamental qadriyatlar sifatida qaraladi. Bu fazilatlar shaxsiy va ijtimoiy darajada muvozanat, uyg'unlik va axloqiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, har bir insonning o'z vazifalarini sidqidildan bajarishiga asoslanadi.

Shu bilan birga, 三纲 (*sāngāng*, "uch tamoyil") konsepsiyasi ham jamiyatdagi ijtimoiy strukturaning tartibga solinishini ta'minlaydi. Bu tamoyil hukmdor, ota va er kabi yuqori ierarxiyadagi shaxslarning axloqiy burchlari va mas'uliyatlariga urg'u beradi. Shu bilan bir qatorda, pastki ijtimoiy pog'onadagi shaxslarning — xizmatkor, farzand va xotinlarning — sadoqat va itoatga asoslangan munosabatlari zarur deb hisoblanadi. Ushbu qarash Konfutsiychilikdagi ijtimoiy uyg'unlik tushunchasini tafakkur va amaliyotda mujassamlashtiradi.

Islomiy ta'limotda ham axloqiy fazilatlar va ijtimoiy tartib masalasi markaziy o'rin tutadi. Islomda jamiyatning axloqiy asoslari **Tavhid** (Yagona Xudoga e'tiqod) va **Risolat** (Payg'ambarlarning yo'l-yo'riqlari) g'oyalari orqali belgilanadi. Axloqiy tamoyillar — masalan, ota-onaga hurmat, jamiyatda tenglikka intilish, zaiflarga yordam berish — Qur'oni karim va Hadislarda keng yoritilgan. Shariatda ham ijtimoiy struktura mavjud, ammo Islomda itoat, birinchi navbatda, **Xudoga** nisbatan farz sifatida tushuniladi. Bu jihati bilan u Konfutsiychilikdan farq qiladi, chunki Konfutsiylikda axloqiy burchlar ko'proq insonlararo munosabatlar orqali belgilab beriladi.

Shunday qilib, Konfutsiylikda axloqiy fazilatlar jamiyatdagi uyg'unlik va barqarorlikni ta'minlash uchun ijtimoiy mas'uliyat bilan chambarchas bog'liq bo'lsa, Islomda bu mas'uliyat Xudoga bo'lgan itoat va diniy buyruqlarga amal qilish orqali amalga oshiriladi. Har ikkala tizimda ham axloqiy tamoyillar – ham individual, ham ijtimoiy darajada – insoniyat taraqqiyoti va jamiyat farovonligini ta'minlovchi muhim omillar sifatida talqin qilinadi.

G'arb falsafasi va Konfutsiychilikda axloqiy yondashuvlar: qiyosiy tahlil: G'arb falsafasida axloqiy tafakkur, ayniqsa, **Aristotel** va **Immanuel Kant** kabi yirik faylasuflar tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy nazariyalar orqali shakllangan. Ushbu nazariyalar, asosan, **individda**

¹ 吾妻重二.朱子学再考:「三綱五常」をめぐって[J].東アジア文化交渉研究,2020(03):307-311

² 《呉文正集卷四十二》,

yo'naltirilgan axloqiy majburiyatlar, erkin iroda, va umuminsoniy axloqiy qonunlar konsepsiyasiga tayanadi.

Aristotelning "Nikomax axloqi" asarida axloqiylik tushunchasi **fazilatlar etikasiga** asoslanadi. Unga ko'ra, insonning maqsadi — "eudaimonia" (baxt-saodat, gullab-yashnash) ga erishish bo'lib, bu jarayon har bir individning aqliy va axloqiy jihatdan mukammallashuvi orqali amalga oshadi. Yaxshilikni tanlash, o'zini doimiy ravishda rivojlantirish va o'rta yo'l (golden mean)ni topish Aristotelning axloqiy tizimida markaziy o'rin tutadi.

Immanuel Kant esa **deontologik axloqiy nazariya** tarafdori bo'lib, axloqiylikni **kategorik imperativ** tamoyiliga asoslaydi. Unga ko'ra, axloqiy qoidalar mutlaq, o'zgarmas va hamma uchun teng amal qilishi lozim. Har qanday axloqiy harakat shunday bajarilishi kerakki, u butun insoniyat uchun umumiy qonun sifatida qabul qilinishi mumkin bo'lsin. Bu yondashuvda individning axloqiy qarorlari **autonomiya** va **universalizatsiya** tamoyillariga asoslanadi.

Konfutsiylikda esa axloqiy tafakkur markazida **ijtimoiy uyg'unlik** va **jamiyatdagi barqarorlik**ni ta'minlash yotadi. Bu tizimda axloqiy fazilatlar, jumladan, 仁 (*rén*) — **insonparvarlik**, boshqalarga mehr-oqibat va hamdardlik ko'rsatish orqali ijtimoiy muvozanatni saqlash vositasi sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, 三纲 (*sāngāng*) — **uch asosiy tamoyil** har bir insonning ijtimoiy ierarxiyadagi rolini aniqlab beradi va boshqaruv tuzilmasini axloqiy asosda mustahkamlaydi.

G'arb falsafasida **yaxshilik** va **axloqiy to'g'rilik** shaxsiy qadr-qimmat va erkin tanlov asosida baholanadi. Bu yondashuvda **individning mustaqil axloqiy sub'ekt sifatidagi mavqei** ustuvor bo'lsa, Konfutsiychilikda esa insonning axloqiy pozitsiyasi u egallagan ijtimoiy rol, vazifa va ierarxik mavqe asosida aniqlanadi.

Shu tarzda, G'arb va Sharq (Konfutsiylik) falsafalari o'rtasidagi axloqiy konsepsiyalar mohiyat jihatdan bir-birini to'ldiruvchi, ammo yondashuvda farqlanuvchi tamoyillarga asoslanadi. G'arbda axloqiylik individning ichki qonunlariga bog'liq bo'lsa, Konfutsiychilikda u jamiyatdagi uyg'unlik va tartibni saqlovchi ijtimoiy mas'uliyat sifatida qoraladi.

Buddizm va Konfutsiychilikda axloqiy tamoyillar: ichki o'zlik va ijtimoiy uyg'unlik orasidagi muvozanat: Buddizm axloqiy-falsafiy ta'limotida asosiy e'tibor insonning **ichki dunyosi, ruhiy poklanishi** va **o'zini anglash** jarayonlariga qaratilgan. Buddist etikada **do'stlik** (*maitrī*), **hamdardlik** (*karuṇā*), va **boshqalar uchun qayg'urish** (altruistik rahm-shafqat) kabi fazilatlar markaziy o'rin egallaydi. Budda ta'limotida insonlar ichki niyatlarini, fikrlarini va harakatlarini ruhiy tozalik bilan uyg'unlashtirish orqali nafaqat shaxsiy najotga, balki **ijtimoiy uyg'unlik** va **umumiy tinchlik** holatiga ham erisha oladilar. Axloqiy kamolot bu yerda tashqi ijtimoiy tuzilmalar orqali emas, balki ichki o'zgarish va ongni yuksaltirish orqali amalga oshiriladi.

Konfutsiychilikda esa asosiy e'tibor jamiyatning tashqi strukturasiga, ya'ni **ijtimoiy tartib, axloqiy mas'uliyat** va **barqarorlik**ni ta'minlovchi tuzilmaviy tamoyillarga qaratiladi. Bu tizimda 三纲 (*sāngāng*, **uch tamoyil**) — hukmdor va xizmatkor, ota va farzand, er va xotin o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy ierarxik tartibni belgilaydi. Shu bilan birga, 五常 (*wǔcháng*, **besht fazilat**) — insonparvarlik, adolat, odob, donishmandlik va ishonchlilik kabi axloqiy me'yorlar orqali jamiyat a'zolari o'rtasida barqaror munosabatlar o'rnatishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, Buddizm va Konfutsiychilik o'rtasida axloqiylikka yondashuv nuqtayi nazaridan muhim farqlar mavjud. **Buddizm**da axloqiy mukammallik **ichki ongni yoritish, o'zini anglash va ruhiy tinchlik orqali amalga oshadi**, bu esa shaxsiy najot va ijtimoiy hamjihatlikka

olib keladi. **Konfutsiychilikda esa insonning ijtimoiy roli, ijtimoiy mas'uliyati va tashqi axloqiy me'yorlarga rioya etish** orqali jamiyatda uyg'unlik vujudga keladi.

Demakki, Buddizm — introspektiv, ruhoniyl yuksalishga asoslangan axloqiy modelni ilgari sursa, Konfutsiychilik — tashqi me'yorlar va ijtimoiy mas'uliyat orqali jamiyatni axloqiy barqarorlik sari yo'naltiruvchi tizimdir. Ikkala yondashuv ham o'ziga xos falsafiy asosga ega bo'lib, shaxs va jamiyat o'rtasidagi muvozanatni turlicha yo'llar bilan ta'minlaydi.

Xulosa

Konfutsiychilik falsafasi Sharq tafakkurining eng muhim ma'naviy ustunlaridan biri sifatida, Xitoy jamiyatining ijtimoiy, axloqiy va siyosiy tuzilmasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynagan. Ayniqsa, “三纲五常” — *Uch asosiy tamoyil va Besh doimiy fazilat* tizimi, qadimiy Xitoyda tartib, hamjihatlik va axloqiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilgan eng muhim tushunchalardan biri bo'lib, u nafaqat falsafiy, balki lingvokulturologik jihatdan ham teran mazmunga ega.

Uch tamoyil (君为臣纲，父为子纲，夫为妻纲) orqali jamiyatdagi asosiy ijtimoiy munosabatlar — hukmdor va xizmatkor, ota va farzand, er va xotin — aniq ierarxik asosda tashkil etilgan. Bu tizimda har bir insonning o'rni va vazifasi belgilab qo'yilgan bo'lib, ijtimoiy barqarorlikni saqlash uchun har bir tomon o'z axloqiy mas'uliyatini ado etishi zarur deb qaraladi. Ayniqsa, Konfutsiychilikda yuqori maqomdagi shaxslar — hukmdor, ota, er — namunali axloqiy etakchilar sifatida ko'riladi. Mazkur tamoyillar, tarixiy taraqqiyot jarayonida, ayniqsa Yuan va Qing davrlarida, siyosiy manfaatlar uchun mutlaq itoat g'oyasiga burilib talqin qilingan bo'lsa-da, dastlabki konsepsiyada ular ijtimoiy uyg'unlik va hamkorlikka asoslangan edi.

Besh doimiy fazilat (仁, 义, 礼, 智, 信) esa insoniy komillikni ta'minlovchi universal axloqiy qadriyatlar sifatida qaraladi. Bu fazilatlar — insonparvarlik, adolat, odob, donishmandlik va ishonchlik — Konfutsiy ta'limotida *junzi* (fazilatli inson) idealini shakllantiruvchi asosiy mezonlar hisoblanadi. Lingvistik jihatdan ham ushbu tushunchalar Xitoy tilida boy semantik zamin va madaniy konnotatsiyalar bilan yuklangan bo'lib, ularning tarjimai boshqa tillarda ko'pincha kontseptual cheklolarga uchraydi. Bu esa Konfutsiychilikning lingvokulturologik o'ziga xosligini yanada kuchaytiradi.

Qiyosiy falsafiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Konfutsiychilik axloqiy tizimi Islom, G'arb va Buddist tafakkur tizimlaridan tubdan farq qiladi. **Islomda** axloqiy tamoyillar Allohning amrlari va Risolat asosida belgilanib, insonning axloqiy burchlari birinchi navbatda Xudoga itoat va javobgarlikka tayanadi. **G'arb falsafasi**, ayniqsa Aristotel va Kant nazariyalarida, axloqiylik individning ichki qonunlariga, erkin irodasiga va universal axloqiy me'yorlarga asoslanadi. **Buddizm**da esa insonning ichki ruhiy dunyosi, o'zini anglash, niyatlar va xatti-harakatlarni poklash orqali ruhiy najot va ichki uyg'unlikka erishish markazda turadi.

Konfutsiychilik esa jamiyatdagi axloqiy barqarorlikni **ijtimoiy mas'uliyat, vazifa va o'ringa muvofiq harakat** orqali ta'minlashni taklif qiladi. Bu yondashuvda axloqiylik faqat shaxsiy holat emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy tuzilmalarning uyg'un faoliyati bilan bog'liq kompleks tizim sifatida qaraladi.

Shu boisdan, “三纲五常” Konfutsiychilik falsafasida nafaqat axloqiy-insoniy munosabatlar me'yorlarini belgilovchi tizim, balki Xitoy jamiyatining tarixiy taraqqiyoti, davlat boshqaruvi, oila institutlari va madaniy identitetini shakllantirgan mustahkam konseptual asos sifatida namoyon bo'ladi. Bugungi globallashuv sharoitida ham ushbu qadriyatlar madaniyatlararo muloqotda,

ta'lim va jamiyatshunoslik sohalarida muhim konsepsiyalar sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

FORS TILIDA HISOB SO'ZLARNING LEKSIK-SEMANTIK VA LINGVOMADANIY TAHLILI

VAZIRA XAMIDOVA

Tayanch doktranti, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

ORCID ID: 0009-0001-0888-5734

Annotatsiya. Ushbu maqolada fors tilidagi hisob so'zlarning leksik-semantik tizimi lingvistik va lingvomadaniy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot davomida hisob so'zlarning asosiy semantik guruhlari: hajm, shakl, to'plam, o'lchov va sinonimik birliklar aniqlanib, misollar orqali ularning qo'llanish xususiyatlari ochib berildi. Xususan, پيالہ (piyāle), کاسہ (kāse), دانہ (dāne), تکه (tekke), دسته (daste), مثقال (mesqāl), ذراع (zar') kabi birliklar tilning qadimiy qatlamini va madaniy boyligini ifodalaydi. Shuningdek, zamonaviy fors tilida ت (tā) universal birlik sifatida keng qo'llanayotgani, natijada ayrim an'anaviy birliklarning iste'moldan chiqib borayotgani qayd etildi. Tadqiqotda leksik-semantik, deskriptiv, lingvomadaniy va tarixiy-komparativ metodlardan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, fors tilidagi hisob so'zlar oddiy grammatik vosita bo'lib qolmay, balki xalqning turmushi, tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini ifodalovchi lingvistik hodisa sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot tilshunoslik, tarjimashunoslik va madaniyatshunoslik sohalarida qo'llanishi mumkin.

Kalit so'zlar: hisob so'zlar, numerativ, fors tili, leksik-semantik tahlil, lingvomadaniyat, hajm birliklari, shakl birliklari, o'lchov birliklari, sinonimik birliklar.

Abstract. This article presents a lexical-semantic analysis of numeral classifiers in the Persian language from both linguistic and cultural perspectives. The research identifies and examines the main semantic groups of classifiers: volume, shape, collective, measurement, and synonymous units, highlighting their functions through textual examples. Specifically, classifiers such as پيالہ (piyāle - bowl), کاسہ (kāse - cup), دانہ (dāne - piece), تکه (tekke - fragment), دسته (daste - bunch), مثقال (mesqāl - misqal), and ذراع (zar' - cubit) demonstrate the historical layers and cultural richness of the Persian language. The study also emphasizes the growing use of ت (tā) as a universal classifier in contemporary Persian, which gradually replaces certain traditional classifiers. The methodological framework of the study includes lexical-semantic, descriptive, cultural-linguistic, and historical-comparative approaches. The findings reveal that Persian numeral classifiers are not merely grammatical devices but also cultural indicators that reflect the nation's lifestyle, historical memory, and collective values. Therefore, the study contributes not only to theoretical linguistics but also to translation studies and cultural research, offering a broader understanding of classifiers as cultural-linguistic phenomena.

Keywords: numeral classifiers, Persian language, lexical-semantic analysis, linguoculture, measurement units, shape classifiers, volume classifiers, synonymy.

Аннотация. В данной статье проведён лексико-семантический анализ счётных слов (числительных классификаторов) в персидском языке с лингвистической и лингвокультурной точек зрения. В исследовании выделены и подробно рассмотрены основные семантические группы счётных слов: обозначающие объём, форму, собирательность, меру и синонимичные единицы. Особое внимание уделяется таким единицам, как پيالہ (piyāle - пиала), کاسہ (kāse - чаша), دانہ (dāne -

зерно/штука), تکه (tekke - кусок), دسته (daste - связка), مثقال (mesqāl - мискал), نرع (zar' - локоть). Эти лексемы отражают древние пласты языка и культурное наследие персидского народа. В работе отмечено, что в современном персидском языке активно используется универсальное счётное слово تا (tā), постепенно вытесняющее некоторые традиционные единицы. Методологическая база исследования включает лексико-семантический, дескриптивный, лингвокультурный и историко-сравнительный методы. Полученные результаты показывают, что счётные слова в персидском языке выполняют не только грамматическую функцию, но и являются культурным феноменом, выражающим особенности образа жизни, традиций и мировоззрения народа.

Ключевые слова: счётные слова, нумеративы, персидский язык, лексико-семантический анализ, лингвокультура, единицы объёма, единицы формы, единицы меры, синонимия.

Kirish. Hisob soʻzlar (fors tilida شمارش واحدهای yoki شمارشی کلمات son bilan sanalayotgan predmet oʻrtasida vositachilik qiluvchi birliklar hisoblanadi. Ularning asosiy vazifasi predmetning shakli, hajmi, miqdori yoki toʻplamlilik xususiyatini aniqlashtirishdir. Masalan, نان دانه یک (yek dāne nān - bir dona non), چای پیاله یک (yek piyāle čāy - bir piyola choy), گندم کیلو دو (do kilo gandom - ikki kilo bugʻdoy) kabi misollarda sanaluvchi oʻtning maʼno doirasi aniq chegaralanadi.

Fors tilida hisob soʻzlar qadimdan mavjud boʻlib, ularning ayrimlari arab tilidan kirib kelgan oʻlchov birliklari bilan boyigan. Masalan, طلا مثقال یک (yek mesqāl talā - bir misqol oltin), نرع یک (yek zar' pāreče - bir quloch mato) kabi birliklar tarixiy manbalarda uchraydi. Bu esa fors tilidagi hisob soʻzlar nafaqat grammatik birlik, balki iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy munosabatlarning koʻzgusi ekanini koʻrsatadi¹.

Fors tilshunosligida hisob soʻzlarning grammatik va semantik xususiyatlari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab izchil oʻrganila boshlandi. Xususan, H. Anvari va H. Ahmad Givi asarida hisob soʻzlarni maxsus boʻlimda tahlil qilgan boʻlib, ularni semantik jihatdan دانه (dāne - dona), عدد (ʻadad - son), تا (tā - universal birlik) kabi turlarga ajratadi². Shuningdek, A. Dehxodoning "دهخدا لغتنامه" lugʻatida ham (1998)³ koʻplab hisob birliklari izohlangan va ularning qoʻllanishiga badiiy adabiyotdan misollar keltirilgan.

Fors tilidagi hisob soʻzlar masalasi bugungi kunda ham oʻz dolzarbligini saqlab qolmoqda. Chunki bu birliklar oddiy grammatik vosita sifatida emas, balki xalq tafakkuri, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy turmush tarzining ifodachisi sifatida namoyon boʻladi. Masalan, چای پیاله یک (yek piyāle čāy - bir piyola choy) iborasi nafaqat miqdoriy birlik, balki fors jamiyatida mehmondoʻstlik va samimiylilikning ramziy koʻrinishidir. Shuningdek, نان دانه یک (yek dāne nān - bir dona non) iborasi ham oddiy ozuqa birlik emas, balki qadrlash, qadimiy ijtimoiy qadriyatlarni ifodalovchi lingvomadaniy unsur⁴.

Dolzarblikning yana bir jihati shundaki, zamonaviy fors tilida hisob soʻzlarning soddalashuv jarayoni kuzatilmoqda. Anʼanaviy ravishda turli predmetlarga mos maxsus birliklar mavjud boʻlsa-da, bugungi kunda ularning oʻrnida koʻpincha universal birlik تا (tā) ishlatilmoqda. Masalan, کتاب تا یک (yek tā ketāb - bir dona kitob), بچه تا دو (do tā bache - ikki nafar bola) kabi. Bu hodisa bir tomondan tilning iqtisodiyligi va soddalashuviga xizmat qilsa, boshqa tomondan ayrim anʼanaviy birliklarning isteʼmoldan chiqib borishiga sabab boʻlmoqda⁵.

¹ فارسی. تهران: امیر کبیر. (ص ۷۷) زبان دستوری ساختمان باطنی، م. (۱۳۸۴) توصیف

² انوری، ح.، احمد گیوی، ح. (۲۰۰۶). دستور زبان فارسی. تهران: انتشارات فاطمی. (ص ص ۳۲-۱۳)

³ دهخدا، ع. (۱۹۹۸). لغتنامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.

⁴ انوری، ح.، احمد گیوی، ح. (۲۰۰۶). دستور زبان فارسی. تهران: انتشارات فاطمی. (ص ۱۳۴)

⁵ فارسی. تهران: امیر کبیر. (ص ص ۸۱-۸۲) زبان دستوری ساختمان باطنی، م. (۱۳۸۴) توصیف

Hisob soʻzlarning lingvomadaniy xususiyatlarini chuqur tahlil qilish zamonaviy tarjimashunoslikda ham muhim ahamiyatga ega. Chunki hisob birliklari tarjimada koʻpincha qiyinchilik tugʻdiradi: ular grammatik jihatdan son bilan bogʻliq boʻlsa-da, madaniy jihatdan milliy qadriyatlarini ham aks ettiradi. Masalan, آش کاسه یک (yek kāse āš - bir kosa osh) iborasi faqat taomning miqdorini emas, balki marosimiy qadriyatni ham ifodalaydi, bu esa oʻzbek tiliga oddiy “bir kosa osh” tarzida tarjima qilinganda maʼnaviy qatlamning yoʻqolishiga olib kelishi mumkin.

Shunday qilib, fors tilidagi hisob soʻzlarni leksik-semantik jihatdan tahlil qilish bugungi kunda ham nazariy, ham amaliy jihatdan dolzarb masalalardan biridir. Ularning lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berish nafaqat tilshunoslik, balki tarjimashunoslik, madaniyatshunoslik va antropologiya sohalarida ham ilmiy yangilik keltirishi mumkin.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - fors tilidagi hisob soʻzlarning leksik-semantik tizimini ilmiy asosda tahlil qilish, ularning tematik guruhlarini aniqlash va lingvomadaniy xususiyatlarini yoritishdir. Tadqiqot davomida hisob soʻzlarning nafaqat grammatik vazifasi, balki ijtimoiy-madaniy va semantik jihatlari ham keng koʻrib chiqiladi.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Fors tilida qoʻllaniladigan hisob soʻzlarning tarixiy va zamonaviy qatlamini oʻrganish.
2. Hisob soʻzlarni leksik-semantik guruhlariga ajratish: hajm, shakl, dona, toʻplam, oʻlchov va sinonimik birliklar.
3. Har bir semantik guruhni forscha misollar asosida tahlil qilish:
4. Hisob soʻzlarning sinonimik qatlamini izohlash: دانه (dāne), عدد (ʻadad), تا (tā) birliklari oʻrtasidagi farqlar va ularning qoʻllanish kontekstlarini aniqlash.
5. Zamonaviy fors tilida kuzatilayotgan soddalashuv jarayonini oʻrganish va universal birlik تا ning kengayishi bilan bogʻliq til dinamikasini izohlash¹.
6. Hisob soʻzlarning lingvomadaniy ahamiyatini ochib berish: ularning marosimlar, xalq turmushi, badiiy adabiyot va diniy matnlardagi ramziy vazifalarini tahlil qilish.

Fors tilidagi hisob soʻzlarning leksik-semantik tizimini oʻrganishda leksik-semantik tahlil, deskriptiv (tasviriy), tarixiy-komparativ metodlardan foydalanildi.

Fors tilida hajmni ifodalovchi hisob soʻzlar eng faol qatlamlardan biridir. Ular koʻpincha suyuqliklar, taomlar va oʻlchanadigan predmetlarga nisbatan qoʻllanadi. Bu birliklar semantik jihatdan oʻlchov yoki sigʻimni koʻrsatadi hamda lingvomadaniy maʼno yuklaydi.

Eng koʻp ishlatiladigan birliklardan biri پیاله (piyāle - piyola) hisoblanadi. Masalan: جای پیاله یک (yek piyāle čāy - bir piyola choy).

Bu ibora fors xalqining madaniyatida mehmondoʻstlik va suhbat ramzidir. Oddiy grammatik birlik boʻlishdan tashqari, u ijtimoiy munosabatlarda “mehmonni iliq kutib olish”ni anglatadi².

Yana bir keng qoʻllaniladigan birlik کاسه (kāse - kosa) boʻlib, u ham suyuq taomlar va marosimiy ovqatlarni sanashda ishlatiladi:

آش کاسه یک (yek kāse āš - bir kosa osh).

Ushbu birlik faqat hajmni emas, balki marosimiy qadriyatni ham ifodalaydi. Chunki رشته آش (āš-e rešte - navbatdagi marosimiy taom) Navroʻz va diniy bayramlarda tayyorlanadi va bu ibora madaniy ramz sifatida qadrlanadi³.

Hajm bildiruvchi birliklar tarkibida boshqa oʻlchov vositalari ham ishlatiladi:

¹ فارسی. تهران: امیر کبیر. (ص ۸۳) زبان دستوری ساختمان باطنی، م. (۱۳۸۴) توصیف

انوری، ح.، احمد گیوی، ح. (۲۰۰۶). دستور زبان فارسی. تهران: انتشارات فاطمی. (ص. ۱۳۵)

³ فارسی. تهران: امیر کبیر. (ص ۹۰) زبان دستوری ساختمان باطنی، م. (۱۳۸۴) توصیف

آب لیوان یک (yek livān āb - bir stakan suv),
شیر بطری دو (do botri šir - ikki shisha sut),
روغن قاشق سه (se qāšoq roğan - uch qoshiq yog‘).

Bu birliklar o‘zbek tilidagi bir stakan suv, ikki shisha sut, uch qoshiq yog‘ iboralari bilan bevosita taqqoslanadi. Demak, hajm bildiruvchi hisob so‘zlar ikki til madaniyatida ham keng qo‘llanadi va o‘xshashlik jihatidan yuqori darajaga ega.

Fors tilida hajm bildiruvchi birliklar xalqning turmush tarziga juda yaqin bo‘lib, ular faqat sanash emas, balki milliy mentalitetni ham ifodalaydi. Bunday birliklarni o‘zbek tilidagi piyola va kosa bilan qiyosiy o‘rganish natijasida ikki xalqning madaniy aloqalari yanada yaqqol ochiladi. Bu esa lingvomadaniy tadqiqotlarda umumiylik va farqlilikni aniqlash uchun muhim materialdir.

Fors tilida hisob so‘zlarning alohida katta guruhini shakl bildiruvchi birliklar tashkil etadi. Ular predmetning tashqi ko‘rinishi, bo‘lakka ajratilishi yoki geometrik shakliga ko‘ra sanash uchun ishlatiladi. Bunday birliklar nafaqat grammatik vazifa bajaradi, balki fors xalqining kundalik turmushida predmetlarni tasniflash, ta‘riflash va qadrlashdagi madaniy tafakkurini ham aks ettiradi.

1. دانه (dāne - dona). Bu birlik asosan mayda predmetlarni sanash uchun ishlatiladi:

دانه یک (yek dāne nān) - bir dona non, سیب دانه یک (yek dāne sīb) - bir dona olma, انگور (yek dāne angūr) - bir dona uzum.

دانه (dāne - dona) birligi predmetning kichikligi va butunligini ta‘kidlaydi. Shu bilan birga, fors xalq og‘zaki ijodida ham ramziy ahamiyat kasb etadi. Masalan, “شودنمی جنگل درخت دانه یک” (yek dāne deraht jangal nemi-šavad - bir daraxtdan o‘rmon bo‘lmaydi) maqoli birlikning kollektivlikdagi o‘rnini bildiradi¹.

2. تکه (tekke - bo‘lak). Predmetning bir qismini yoki ajratilgan bo‘lagini sanash uchun qo‘llaniladi:

سنگ تکه یک (yek tekke sang) - bir bo‘lak tosh, گوشت تکه یک (yek tekke gušt) - bir bo‘lak go‘sht, نان تکه یک (yek tekke nān) - bir bo‘lak non.

Bu birlik lingvomadaniy jihatdan “kamchilik”, “kichik qism” ma‘nosini ham anglatadi. Masalan, حلال نان تکه یک (yek tekke nān-e halāl - bir bo‘lak halol non) iborasi diniy-madaniy qadriyatlarda halollik va qanoat ramzi sifatida ishlatiladi².

3. برگ (barg - barg, varaq). Asosan qog‘oz, hujjat, kitob varaqalari yoki ingichka predmetlarni sanashda qo‘llanadi:

سند برگ دو (do barg sanad) - ikki varaq hujjat, کاغذ برگ یک (yek barg kāğaz) - bir varaq qog‘oz.

Bu birlik ham shaklni, ham tekislikni ifodalashi bilan ajralib turadi. Shuningdek, برگ (barg - barg, varaq) iborasi fors adabiyotida ramziy yuklama ham kasb etadi. Masalan, Hofiz she‘rida گل برگ (yek barg gol - bir varaq gul) go‘zallik va noziklik ramzi sifatida ishlatiladi³.

4. Boshqa shakl bildiruvchi birliklar. Fors tilida قطعه (qet‘e - parcha), جرعه (jor‘e - ho‘plam), رشته (rešte - ip, zanjir) kabi birliklar ham mavjud:

آب جرعه یک (yek jor‘e āb) - bir ho‘plam suv, yer bo‘lak yer (yek qet‘e zamīn) - bir bo‘lak yer, زمین قطعه یک (yek qet‘e zamīn) - bir bo‘lak yer, نخ رشته (yek rešte naḥ) - bir ip.

Bu birliklarning barchasi predmetning shakli yoki ajratilgan qismi bilan bog‘liq bo‘lib, semantik jihatdan aniqlik kiritadi va lingvomadaniy ma‘no yuklaydi. Masalan, آب جرعه یک diniy matnlarda “hayotbaxshlik”, “halollik” ramzi sifatida ishlatiladi¹.

انوری، ح.، احمد گیوی، ح. (۲۰۰۶). دستور زبان فارسی. تهران: انتشارات فاطمی. (ص. ۱۳۷)

فارسی. تهران: امیر کبیر. (ص. ۹۴۳) زبان دستوری ساختمان باطنی، م. (۱۳۸۴) توصیف

دهخدا، ع. (۱۹۹۸). لغتنامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران. (ص. ۳۱۵۶)

Hisob so'zlarning muhim semantik guruhlaridan yana biri - to'plam bildiruvchi birliklardir. Bu birliklar predmetlarning ko'pligi, yig'indisi yoki guruh bo'lib sanalishini ifodalaydi. Fors tilida ular ko'pincha jamlikni ta'kidlash uchun ishlatiladi va ijtimoiy-madaniy munosabatlarni ham yoritadi. O'zbek tilida mavjud bo'lgan dasta, qo'sh, to'da kabi birliklarga mos ravishda fors tilida دسته (daste - dasta), گروه (goruh - guruh), لشکر (laškar - qo'shin) kabi birliklar faol ishlatiladi.

1. دسته (daste - dasta). Predmetlarning bir joyga jamlangan ko'rinishini bildiradi:

گل دسته یک (yek daste gol) - bir dasta gul, کلید دسته یک (yek daste kelid) - bir dasta kalit.

Bu birlik madaniy jihatdan ham ramziy ma'noga ega. Masalan, bir dasta gul sevgi va ehtirom belgisi bo'lsa, bir dasta kalit ma'muriy kuch va hokimiyat ramzi sifatida qo'llanadi².

2. گروه (goruh - guruh). Odamlar, hayvonlar yoki predmetlarning jamlanishini bildiradi:

دانشجو گروه یک (yek goruh dānešjū) - bir guruh talaba, نوازنده گروه دو (do goruh navāzande) - ikki guruh sozanda.

گروه (goruh - guruh) ko'proq rasmiy uslubda ishlatiladi va ijtimoiy birliklarni ifodalashda keng qo'llanadi³.

3. لشکر (laškar - qo'shin). Ko'plab askarlarni bildiruvchi birlik bo'lib, tarixiy va adabiy matnlarda faol ishlatiladi:

سرباز لشکر یک (yek laškar sarbāz) - bir qo'shin askar.

Firdavsiy "Shohnoma" asarida لشکر (laškar) birligi keng qo'llangan va unda ko'proq ijtimoiy-tarixiy mazmun yotadi: آمدند گرد سپاه لشکر یک (yek laškar sepāh gerd āmadand - bir lashkar qo'shin yig'ildi)⁴.

4. Boshqa to'plamlilik birliklari. Fors tilida جمع (jam' - to'plam), بندی‌دسته (daste-bandi - to'plamga ajratish), انبو (anbu - to'da) kabi birliklar ham mavjud. Masalan: شاعر جمع یک (yek jam' šā'er) - bir to'da shoir, جمعیت انبو یک (yek anbu jam'iyat) - bir to'da odam.

Bu birliklar ko'pincha badiiy va publitsistik uslublarda ishlatiladi va jamiyatdagi ijtimoiy guruhlarini ta'kidlashda muhim rol o'ynaydi.

Fors tilida hisob so'zlarning alohida katta guruhini o'lchov birliklari tashkil etadi. Ular predmetning og'irligi, uzunligi, hajmi yoki maydonini ko'rsatishda qo'llanadi. Bu birliklarning ko'pchiligi xalq xo'jaligi, savdo va kundalik turmush bilan bevosita bog'liq bo'lib, ayrimlari qadimdan arab va turkiy tillardan kirib kelgan. O'lchov birliklari nafaqat grammatik ma'no, balki iqtisodiy va madaniy qadriyatlarini ham ifodalaydi.

1. Og'irlik birliklari. Fors tilida eng qadimiy og'irlik birliklaridan biri مثقال (mesqāl - misqol) bo'lib, u asosan oltin va qimmatbaho metallar uchun ishlatilgan:

طلا مثقال یک (yek mesqāl talā) - bir misqol oltin.

Bugungi kunda ham mesqāl so'zi xalq tilida ishlatiladi, garchi rasmiy tizimda gramm (گرم, geram) ishlatilayotgan bo'lsa-da. Masalan:

زعفران گرم پنج (panj geram za'farān) - besh gramm za'faron⁵.

2. Hajm birliklari. Suyuqliklarni o'lchashda:

آب بطری دو (do botri āb) - bir litr sut, شیر لیتر یک (yek litr šir) - bir litr sut, شیر لیتر یک (yek litr šir) - bir litr sut, شیر لیتر یک (yek litr šir) - bir litr sut.

¹ فارسی. تهران: امیر کبیر. (ص. ۹۳) زبان دستوری ساختمان باطنی، م. (۱۳۸۴) توصیف

انوری، ح.، احمد گیوی، ح. (۲۰۰۶). دستور زبان فارسی. تهران: انتشارات فاطمی. (ص. ۱۴۰)

³ فارسی. تهران: امیر کبیر. (ص. ۹۵) زبان دستوری ساختمان باطنی، م. (۱۳۸۴) توصیف

فردوسی. (۲۰۰۷/۱۳۸۶). شاهنامه. تهران: قطر نشر. (ص. ۴۱۲)

⁵ فارسی. تهران: امیر کبیر. (ص. ۹۷) زبان دستوری ساختمان باطنی، م. (۱۳۸۴) توصیف

Bu birliklar xalqaro o'ltchov tizimining kirib kelishi bilan shakllangan, lekin قوطى (quti - quti) kabi milliy birliklar ham uchraydi:

¹ yek quti kebrit) - bir quti gugurt.

3. Uzunlik birliklari. Fors tilida qadimiy uzunlik birliklari ham mavjud. Eng mashhuri ذرع (zar' - quloq) bo'lib, u mato o'ltchovida ishlatilgan:

(yek zar' pāreče) - bir quloq mato.

Hozirgi zamonda esa متر (metr), سانتیمتر (santimetr) kabi xalqaro birliklar qo'llanadi:

² do metr pāreče) - ikki metr mato.

4. Maydon birliklari. Yer maydonini o'ltchashda:

(yek jarīb zamīn) - bir jarīb yer, زمین جریب یك (yek hektār zamīn) - bir gektar yer, (taxminan 1000 m²).

جریب (jarīb) qadimiy birlik bo'lib, hanuzgacha qishloq joylarda ishlatiladi. Bu birlik fors xalqining dehqonchilik madaniyati bilan chambarchas bog'langan³.

Fors tilida ayrim hisob so'zlar o'zaro sinonimik munosabatda bo'lib, bir xil vazifani bajaradi. Biroq ularning semantik maydoni, uslubiy qiymati va qo'llanish konteksti turlicha bo'lishi mumkin. Eng ko'p uchraydigan sinonimik hisob birliklari دانه (dāne - dona), عدد ('adad - son), تا (tā - universal birlik) hisoblanadi.

1. دانه (dāne - dona). Asosan mayda predmetlar va butunlikni ko'rsatishda ishlatiladi:

سیب دانه یك (yek dāne sīb) - bir dona olma, انگور دانه یك (yek dāne angūr) - bir dona uzum.

دانه (dāne - dona) iborasi ko'proq oddiy, kundalik nutqda qo'llanadi va predmetning kichikligini, butunligini ta'kidlaydi⁴.

2. عدد ('adad - son, dona). Rasmiy uslubda, hisob-kitob va statistik ifodalarda ishlatiladi:

خودرو عدد یك (yek 'adad hōdro) - bir dona avtomobil, میز عدد سه (se 'adad miz) - uch dona stol.

عدد ('adad - son, dona) birlikning rasmiyligi bilan ajralib turadi, shuning uchun u ko'proq hujjatlar, qonunlar va matbuot matnlarida uchraydi⁵.

3. تا (tā - universal birlik). Zamonaviy fors tilida eng ko'p qo'llaniladigan birlik hisoblanadi. U deyarli barcha predmetlar uchun ishlatiladi va tilning soddalashuv tendensiyasini aks ettiradi:

کتاب تا یك (yek tā ketāb) - bir dona kitob, بچه تا دو (do tā bače) - ikki nafar bola, خانه تا سه (se tā hāne) - uchta uy.

تا (tā)ning keng qo'llanishi natijasida dāne va 'adad birliklarining ko'plab vazifalari qisqarib bormoqda. Ammo badiiy nutqda va rasmiy hujjatlarda ular o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda⁶.

4. Semantik va uslubiy farqlar. dāne oddiy, hissiy va badiiy uslublarda faol, kichiklik va butunlikni ta'kidlaydi.

عدد ('adad - son, dona) - rasmiy, ilmiy, hujjatlarda ishlatiladi, miqdorning aniq sanog'ini bildiradi.

تا (tā - universal birlik) - universal, zamonaviy og'zaki nutqda eng faol, soddalashuv belgisi.

Ushbu tadqiqot davomida fors tilidagi hisob so'zlarning leksik-semantik tizimi keng ko'lamda o'rganildi va ularning xalq tafakkuri hamda madaniyatida tutgan o'rni aniqlandi. Olingan natijalarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

¹ انوری، ج.، احمد گیوی، ج. (۲۰۰۶). دستور زبان فارسی. تهران: انتشارات فاطمی. (ص. ۱۴۲)

² دهخدا، ع. (۱۹۹۸). لغتنامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران. (۴۲۱۱)

³ فارسی. تهران: امیر کبیر. (ص. ۹۸) زبان دستوری ساختمان باطنی، م. (۱۳۸۴) توصیف

⁴ انوری، ج.، احمد گیوی، ج. (۲۰۰۶). دستور زبان فارسی. تهران: انتشارات فاطمی. (ص. ۱۴۵)

⁵ فارسی. تهران: امیر کبیر. (ص. ۱۰۱) زبان دستوری ساختمان باطنی، م. (۱۳۸۴) توصیف

⁶ دهخدا، ع. (۱۹۹۸). لغتنامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران. (۵۱۸۳)

1. Hajm bildiruvchi birliklar. Fors tilida پیاله (piyāle), کاسه (kāse), لیوان (livān), بطری (botri) kabi birliklar keng qoʻllanadi. Ularning barchasi suyuqlik va taomlarga nisbatan ishlatiladi. Bu birliklar oddiy grammatik vosita emas, balki fors xalqining mehmondoʻstlik va marosimiy qadriyatlarini ifodalovchi ramzlardir. Oʻzbek tilida ham xuddi shunday birliklar mavjud (piyola, kosa, stakan, shisha). Bu oʻxshashlik ikki xalqning tarixiy-madaniy aloqalarini koʻrsatadi. Ammo fors tilida آش (osh) kabi marosimiy taom bilan bogʻliq birikmalar koʻproq ramziy ahamiyat kasb etadi.

2. Shakl bildiruvchi birliklar. Fors tilida دانه (dāne - dona), تکه (tekke - boʻlak), برگ (barg - varaq) kabi birliklar predmetning shakli va qismini ifodalaydi. Ular lingvomadaniy jihatdan qanoat, halollik va noziklik ramziga aylanadi. Tadqiqotimiz natijasiga koʻra, bu birliklar fors tilining obrazli tafakkurini aks ettiradi. Ayniqsa, حلال نان تکه یک (bir boʻlak halol non) iborasi diniy-madaniy semantikani ifodalashda muhim. Agar zamonaviy til dinamikasida bunday birliklar qisqarib borsa, xalq tafakkuridagi obrazlilik ham kamayishi mumkin.

3. Toʻplam bildiruvchi birliklar. Fors tilida دسته (daste), گروه (goruh), لشکر (laškar) kabi birliklar toʻplamligni bildiradi. Ular koʻpincha jamiyatlardagi ijtimoiy guruhlarini va tarixiy voqeliklarni aks ettiradi. Masalan, سرباز لشکر یک (yek laškar sarbāz) nafaqat qoʻshin sonini, balki tarixiy kuch va siyosiy voqeliklarni ham koʻrsatadi. Bu birliklar til va tarix oʻrtasidagi aloqani yoritishda juda muhim. Ular faqat grammatik birlik emas, balki milliy tarixiy xotiraning lingvistik aksidir.

4. Oʻlchov birliklari. Fors tilida مقال (mesqāl), ذرع (zarʻ), جریب (jarīb) kabi qadimiy birliklar saqlanib qolgan, zamonaviy xalqaro birliklar bilan yonma-yon ishlatilmoqda (گرم، لیتر، متر). Bu hodisa fors tilining tarixiy qatlamlari bilan zamonaviy til tizimi oʻrtasidagi uzviy aloqani koʻrsatadi. Qadimiy birliklarning xalq ongida yashab qolishi ularning lingvomadaniy qiymatini yanada mustahkamlaydi.

5. Sinonimik birliklar. Fors tilida دانه (dāne), عدد (ʻadad), تا (tā) oʻzaro sinonimik boʻlsa-da, qoʻllanishda semantik va uslubiy farqlarga ega. Dāne koʻproq oddiy nutqda, ʻadad rasmiy uslubda, tā esa zamonaviy ogʻzaki nutqda keng qoʻllanadi. تا (tā) ning universallasuvi tilning soddalashuvini koʻrsatsa-da, stilistik rang-baranglikni kamaytiradi. Shu bois, fors tilidagi sinonimik hisob birliklarini saqlash va qoʻllash tilning badiiy imkoniyatlarini boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi natijalar shuni koʻrsatadiki, fors tilidagi hisob soʻzlar:

1. Lingvistik birlik sifatida predmetlarning sanalishiga xizmat qiladi;
2. Lingvomadaniy birlik sifatida xalqning qadriyatlari, turmushi, urf-odatlar va tarixiy tajribasini aks ettiradi;
3. Dinamik birlik sifatida zamonaviy til taraqqiyoti jarayonida universallashtirishga yuz tutmoqda (uning keng qoʻllanilishi).

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, hisob soʻzlarning leksik-semantik tizimi fors tilining boyligiga, xalq tafakkurining nozik jihatlari guvohlik beradi. Ularni oʻrganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki tarjimashunoslik va madaniyatshunoslik uchun ham muhim ilmiy asos yaratadi.

Fors tilidagi hisob soʻzlarning leksik-semantik tahlili shuni koʻrsatadiki, bu birliklar oddiy grammatik vosita boʻlibgina qolmay, balki xalqning turmush tarzi, madaniy qadriyatlari va tarixiy tafakkurining ham ifodachisidir.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy natijalar aniqlandi:

1. Hajm bildiruvchi birliklar (پیاله, کاسه, لیوان, بطری) fors xalqining mehmondoʻstlik, suhbat va marosimiy qadriyatlari bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, lingvomadaniy yuklama kasb etadi.

2. Shakl bildiruvchi birliklar (برگ, تکه, دانه) predmetning kichikligi, yaxlitligi va bo'lakka ajratilishini ko'rsatish bilan birga, qanoat, halollik va noziklik timsoli sifatida xalq tafakkurida mustahkam o'rin egallagan.

3. To'plamlik bildiruvchi birliklar (لشکر, گروه, دسته) jamiyatdagi ijtimoiy guruhlarini ifodalashda, tarixiy va adabiy matnlarda esa kollektivlik va kuch ramzi sifatida qo'llangan.

4. O'lchov birliklari (جریب, ذرع, مثقال) qadimiy qatlam sifatida saqlanib qolgan va bugungi zamonaviy xalqaro birliklar bilan yonma-yon qo'llanmoqda. Bu esa fors tilining tarixiy qatlamlar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

5. Sinonimik birliklar (تا, عدد, دانه) semantik va uslubiy jihatdan farqlanadi. Zamonaviy og'zaki nutqda تا universal birlik sifatida keng qo'llanayotgan bo'lsa-da, دانه va عدد birliklari tilning uslubiy boyligini saqlashda muhim ahamiyatga ega.

Fors tilidagi hisob so'zlarning leksik-semantik tizimi milliy identitet va madaniy xotirani saqlovchi til hodisasi sifatida baholanishi kerak. Ularning o'rganilishi nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki tarjimashunoslik va madaniyatshunoslikda ham katta ahamiyatga ega. Xususan, hisob so'zlarning ramziy va madaniy yuklamasi tarjimada to'liq aks ettirilmasa, asl matndagi ma'no qatlamlari yo'qolib ketishi mumkin. Shu bois, bu birliklarni o'rganish va tadqiqotlarda qo'llash bugungi tilshunoslikda dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

PRIMARY CLASS IN A MULTI-LEVEL EDUCATIONAL ENVIRONMENT APPROACH TO TEACHER TRAINING

LALA ZAHIR ALLAHVERDIYEVA

Doctor of Pedagogy, Associate Professor, Nakhchivan State University, Azerbaijan

ORCID: 0009-0000-5446-2268

Abstract

The article analyzes the issue of primary school teacher training in a multi-level educational environment against the background of changing moral values and paradigms of social cognition in the globalized world. By joining the Bologna Agreement, the Republic of Azerbaijan implemented a new approach to the concept of multi-level education and, again, under the influence of the educational paradigm, implemented new projects and innovative changes. It is from this perspective that, taking into account the existence of a system of subjective relations emerging in the educational space of the republic, there is a need to study the scientific content of the concept of multi-level education in the training of primary school teachers. Multi-level education is an education that brings expediency to the teacher training process, as well as an impetus for the future teacher to continue self-education, self-improvement, self-enrichment, and self-awareness.

Multi-level education opens up new opportunities in the training of a competent primary school teacher who is able to self-enlighten and self-develop in a world that is constantly enriched with innovations. The new era dictates to a person new living conditions that change his inner world, and his existence depends

on the ability to be stable in the modern world, on the one hand, and on the other - on the ability to change himself. Stereotypes of thinking in teaching activities lead to negative consequences in the training, upbringing and development of the growing generation. The article analyzes this issue and draws certain conclusions.

Keywords: multi-level education, global problems, teacher training, primary school teacher, European Education Area, education system

Аннотация

В статье анализируется проблема подготовки учителей начальных классов в условиях многоуровневой образовательной среды на фоне изменения нравственных ценностей и парадигм социального познания в глобализирующемся мире. Присоединившись к Болонскому соглашению, Азербайджанская Республика внедрила новый подход к концепции многоуровневого образования и под влиянием образовательной парадигмы реализовала новые проекты и инновационные изменения.

Именно с этой точки зрения, учитывая существование системы субъектных отношений, формирующихся в образовательном пространстве республики, возникает необходимость изучения научного содержания концепции многоуровневого образования в подготовке учителей начальных классов. Многоуровневое образование придает целесообразность процессу подготовки учителей, а также служит стимулом для будущего педагога к продолжению самообразования, самосовершенствования, самообогащения и самопознания.

Многоуровневое образование открывает новые возможности в подготовке компетентного учителя начальной школы, способного к самообразованию и саморазвитию в мире, который постоянно обогащается инновациями. Новая эпоха диктует человеку новые условия жизни, которые изменяют его внутренний мир, и его существование зависит, с одной стороны, от способности быть устойчивым в современном мире, а с другой — от способности изменять самого себя. Стереотипы мышления в педагогической деятельности приводят к негативным последствиям в обучении, воспитании и развитии подрастающего поколения. В статье анализируется данная проблема и делаются определенные выводы.

Ключевые слова: многоуровневое образование, глобальные проблемы, подготовка учителей, учитель начальной школы, Европейское образовательное пространство, система образования.

Annotatsiya

Maqolada globallashuv sharoitida axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy bilish paradigmalari o'zgarib borayotgan bir paytda ko'p bosqichli ta'lim muhitida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash masalasi tahlil qilinadi. Ozarbayjon Respublikasi Boloniya kelishuviga qo'shilgach, ko'p bosqichli ta'lim konsepsiyasiga yangi yondashuvni joriy etdi hamda ta'lim paradigmasi ta'sirida yangi loyihalar va innovatsion o'zgarishlarni amalga oshirdi.

Aynan shu nuqtayi nazardan, respublika ta'lim makonida shakllanayotgan subyektiv munosabatlar tizimini hisobga olgan holda, boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashda ko'p bosqichli ta'lim konsepsiyasining ilmiy mazmunini o'rganish zarurati yuzaga keladi. Ko'p bosqichli ta'lim o'qituvchilarni tayyorlash jarayoniga maqsadga muvofiqlik bag'ishlaydi, shuningdek bo'lajak o'qituvchini o'z-o'zini ta'lim olish, o'zini takomillashtirish, boyitish va anglashga undaydi.

Ko'p bosqichli ta'lim doimiy ravishda innovatsiyalar bilan boyib borayotgan dunyoda o'zini rivojlantira oladigan va mustaqil ravishda bilimini oshira oladigan malakali boshlang'ich sinf o'qituvchisini tayyorlash uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Yangi davr inson oldiga yangi yashash sharoitlarini qo'yadi, bu esa uning ichki dunyosini o'zgartiradi. Insonning mavjudligi bir tomondan zamonaviy dunyoda barqaror bo'lish qobiliyatiga, ikkinchi tomondan esa o'zini o'zgartira olish qobiliyatiga bog'liq. Pedagogik faoliyatdagi stereotipik tafakkur esa o'sib kelayotgan avlodni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishda salbiy oqibatlarga olib keladi. Maqolada ushbu muammo tahlil qilinib, muayyan xulosalar chiqariladi.

Kalit so'zlar: ko'p bosqichli ta'lim, global muammolar, o'qituvchilarni tayyorlash, boshlang'ich sinf o'qituvchisi, Yevropa ta'lim makoni, ta'lim tizimi.

The educational model of the 21st century is *an* integral system of basic ideas, goals, principles and methods of training and upbringing. In the process of development of society, it is constantly updated. No country that does not want to lag behind civilized development can model its educational system outside the requirements of the formation of international educational ideals. The educational ideals of this era emphasize education based on individual development and constantly form the need for students to self-educate. One of the most important directions of the evolution of education is its growing role in the life of mankind.

In a globalizing world, a change in the paradigms of moral values, social cognition is taking place. A. Mehrabov says that the content and theory of self-education, self-organization and self-awareness are increasingly gaining greater positions. The basis of these changes is the nonlinearity, multivariance, irreversibility of development; self-organization, self-education and self-awareness of living systems; the interrelation of chaos and order, necessity and coincidence; The ideas of improving the social system (society), moral values and ensuring development in the process of human dialogue with nature (Mehrabov, 2010: 312).

J. Aliyev writes that “on the one hand, the modernization of education serves to preserve the values and cultural meaning of national education, cultural traditions, and on the other hand, based on the world's development trends, it helps to adapt the development of education to world pedagogical experience in the conditions of globalization, informatization, and democratization” (Aliyev, 2024: 131-138).

According to A. Mehrabov, (Mehrabov, 2010: 421) in the conditions of globalization, education, a new lifestyle, moral and spiritual culture, socio-cultural uniqueness of behavioral models and the originality of national-cultural values are of great interest in society. Currently, in pedagogy, the solution of theoretical-methodological and organizational-pedagogical issues of innovative education in the field of “Moral-spiritual culture” prevails, and moral-spiritual culture is considered the fundamental basis of general education, the basis of self-development of the personality.

Studies show that in modern times, the following four components should be included in the methodology of moral-spiritual culture:

- the theoretical foundations of the idea of “Information culture” developed by academician A. Mehrabov in the structure of the educational field;
- the foundations of cultural values in the formation of the content of the educational field;
- the foundations of regional experience and secular-religious values (mainly Islamic values) in the teaching of subjects with moral-spiritual content;
- technological and methodological foundations of innovative pedagogical practice based on the principle of variability in the conditions of the participation of the general public (Allahverdiyeva, 2025, 44-49).

P. Hasanova writes that “The main goal of the modernization of higher education is the integration of the country's higher education into the European educational space, the establishment of its content in accordance with the principles of the Bologna process, ensuring its attractiveness and competitiveness, meeting the emerging demand for highly educated personnel in accordance with the development requirements of the country's economy, as well as the creation of personnel potential in accordance with the requirements of the information society and the modern knowledge-based economy, and the formation of an economically and socially efficient higher

education system to provide the population with opportunities to receive higher education that meets modern requirements.”

Like other countries, Azerbaijan, by joining the Bologna Agreement, implemented a new approach to the concept of multi-level education and, again, new projects and innovative changes under the influence of the educational paradigm. It is from this perspective that there is a need to study the scientific content of the concept of multi-level education in the training of primary school teachers, taking into account the existence of a system of subjective relations emerging in the educational space of the republic.

The process of modernization of education, among the acute problems of the economic and financial crises, creates many issues that need to be resolved before the world scientific community. One of these issues is related to the preparation of personality and personnel. A modern teacher must learn to find answers to many questions of the modern era, and must have advanced technologies for education, training, upbringing and self-education. Professor of the University of North Carolina, USA, Nobel Prize laureate Aziz Sancar, addressing students in Baku, said to them: “Choose a good teacher for yourself”. A teacher who, while accepting that the teaching profession is honorable, also accepts that it is a responsible, difficult and complex job. In a world constantly enriched with innovations, multi-level education opens up new opportunities in the training of a competent primary school teacher who is able to educate and develop himself. The new era dictates to a person new living conditions that change his inner world, and his existence depends on the ability to be stable in the modern world, on the one hand, and on the other - on the ability to change himself. Stereotypes of thinking in teaching activities lead to negative consequences in the training, upbringing and development of the growing generation.

According to scientists, multi-level education, which has been implemented since the mid-90s, opens up a broad humanitarian worldview, determines the assimilation of all knowledge, directs it to the profile of education, creates conditions for the development of cognitive interest and the search for personal meaning, for the formation of the experience of responsibility for the quality of self-education. In general, the multi-level education system is flexible and more effective, because it opens up wide opportunities for student-centered education, ensures the social and professional mobility of students.

Multi-level education gives the future teacher the right to choose. He can independently apply the content of his knowledge in his activities - in practice or in the process of preparing for classes, by attending various special courses that he initially considered during training. Special courses and special technical equipment, devices are the main tools in the professional specialization of the future teacher. It is they who give students a fairly wide choice and the opportunity to specialize, taking into account their own interests. Special courses and special technical equipment help to modernize primary education, support the culture of the nation and master the content of pedagogical education, which will allow to educate the citizenship and morality of the individual at a high level. These requirements are set out in the “Law on Education” of the Republic of Azerbaijan, the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan “On Approval of the Concept and Strategy of Continuous Pedagogical Education and Teacher Training in the Republic of Azerbaijan”, the “State Program on Reforms in the Higher Education System of the Republic of Azerbaijan in 2009-2013”, the “State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan”. The mentioned documents emphasize the importance of continuous development of a personality who strives for continuous education, has the ability to

self-enlightenment, self-development, and self-realization. Modernization of higher education through a multi-stage approach allows to successfully solve these problems.

Multilevel education directs higher education to achieving global educational goals. The ideas expressed by Azerbaijani researchers reflect the essence of integration through global education: although the first stage of globalization coincided with the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, in the 90s of the last century this problem achieved unprecedented practical development. It led to the complication and intensification of the nature of the interaction and relations of states with each other, national and supranational knowledge, as well as the convergence of regional and global factors and processes. All this increased the tendency of modern socio-political structures to transform into a network-society structure.

Thus, globalization began to penetrate into all spheres of social life, from economics, politics, to education, culture, or rather, into all spheres of social life; currently, understanding the foundations of education in the context of global problems is a necessary condition for the stable development of society. In determining the goals and general composition of national education systems, it is necessary to take into account the planetary demand of humanity at the most various levels; Under the inevitable influence of globalization and international integration, it is of particular importance for both society and the state to confront new values that are not at all attached to our society and to remove the new generation formed in such conditions from the whirlpool of alien values or worthlessness without causing "losses"; globalization has raised national-level problems to the level of vital problems. After all, it has significantly affected the national and multicultural aspects of public life and determined the constant increase in the level of internationalization of society.

According to the researchers' analysis, the new model of personnel training system in a multi-level educational environment has some advantages:

- bachelors and masters receive fundamental and specialized practical education and have wide opportunities for employment;
- step-by-step training allows us to clearly identify the interests and needs of the student;
- the transition to a multi-level education system allows us to solve the problem of recognition of diplomas of higher educational institutions of the Republic of Azerbaijan abroad and make Azerbaijani education competitive.

Modernization of the content of pedagogical education on the basis of a competent approach requires the selection of pedagogical skills that reflect many subjective relationships in the educational process of the primary education stage, the selection of pedagogical regularities that ensure the quality of preparation of norms, values, traditions, the culture of the Azerbaijani people as a means of developing the student's personality and self-development in the management of the quality of training of younger schoolchildren. The content of pedagogical education is aimed at the formation of an attitude to universal and national cultural values, the development of the need to understand them and project these values in personal and professional life.

The professional activity of a primary school teacher is determined by the development of language skills, professional, technological and other competencies formed in the modern teacher model. Educational programs for the preparation of future primary school teachers are developed on the basis of the principles of consistency and integration of research, educational, project-oriented, practice-oriented activities, which correspond to the current state of primary education and, in general, to the processes of modernization of the Azerbaijani education system.

The state of education in our country is subject to renewal under the influence of social changes and individual needs of the individual, which can adapt to changing conditions. During the training of a primary school teacher in flexible and mobile education, it is necessary to take into account the interests of students studying at the bachelor's level in the specialty "Primary School Teacher". Multi-level education allows future primary school teachers to understand the cultural and historical traditions and values of their own people and different peoples, as well as to master world experience in the field of education of younger schoolchildren, universal values that unite teachers in a single professional community.

Multilevel education is an education that brings expediency to the teacher training process, as well as an impetus for the future teacher to continue self-education, self-improvement, self-enrichment, and self-awareness. According to a number of authors, subjectivity is determined by the following personality qualities. These include:

- the achievements of the personality in professional work, which are accepted by society;
- the inclusion of the personality in the process of activity and its impact on its effectiveness in its implementation;
- emotional stability, endurance, restraint, the ability to correctly assess the situation, stress resistance, a strong type of nervous system.

According to the authors, such qualities also include organizational (action mechanism) features that should be formed in a future teacher throughout life, such as intellectuality (thinking), morality (behavior), emotionality (feelings), will (self-control ability). The development of the personality as a professional is associated with a structural change in the quality system and the emergence of new qualities of the system formed in the conditions of multilevel education.

From the above ideas it is clear that pedagogical activity is defined not only as a method of self-expression and self-realization, but primarily as a method of active existence of the individual. For a primary school teacher, this is determined by his competences aimed at forming the values of his student. The teacher's activity is always directed at other people. He proves that any student is valuable. The deep meaning of pedagogical activity and the humanistic value of global education are manifested precisely in this.

ARAB MAQOL-MATALLARIDA FE'LLAR LINGVOMADANIY OMIL SIFATIDA

ABROR DINIQULOV

Tayanch doktorant, TDSHU

Annotatsiya: Har qanday tilni o'rganish o'z o'rnida o'sha xalq madaniyatini o'rganishni talab qiladi. Maqol-matallar esa ayni shu madaniyatni namoyon qiluvchi ko'zgu sanaladi. Unda xalqnig uzoq tarixga borib taqaladigan o'zligi, o'y-xayollari jamul jam bo'ladi. Bu maqola arab madaniyatining odatlarini, turmush tarzini fe'llar qanchalik aks ettirishini o'rganib chiqadi. Holat va emotsional fe'llar qay shaklda namoyon bo'lishi ham tadqiq qilib o'rganildi.

Kalit so'zlar: Maqol, matal, lingvomadaniyat, fe'l, leksik-metaforik, istiora.

Abstract: Learning any language inherently requires the study of the culture of the people who speak it. Proverbs and sayings serve as a mirror that reflects this very culture. They embody the identity, worldview, and collective memory of a nation rooted in its long history. This article explores the extent to which verbs

reflect the customs and lifestyle of Arab culture. It also examines how verbs that express states and emotions are represented and manifested in such expressions.

Keywords: Proverb, saying, linguoculture, verb, lexical-metaphorical, metaphor (isti'ārah)

Аннотация: Изучение любого языка неизбежно требует освоения культуры соответствующего народа. Пословицы и поговорки являются зеркалом этой культуры. В них воплощаются самобытность народа, его мышление и историческая память, уходящая в глубь веков. Данная статья исследует, насколько глаголы отражают обычаи и образ жизни арабской культуры. Также изучено, каким образом проявляются глаголы, обозначающие состояние и эмоции.

Ключевые слова: пословица, поговорка, лингвокультурология, глагол, лексико-метафорический, иносказание.

INTRODUCTION/BВЕДЕНИЕ/KIRISH

Maqollar o'z o'rinda xalq madaniyatini aks ettirishi hech kimga sir emas. Tilshunoslik va madaniyatni chambarchas o'rganish zamonaviy tilshunoslikda lingvomadaniyat tushunchasi ostida hozirgi kunda keng tarqalgan. Ko'plab olimlar bu borada ilmiy izlanishlar olib borgan va bormoqda. Shu o'rinda maqollarning semantikasini va lingvomadaniyatni aks ettirish xususiyati borasida ham yetarlicha izlanishlar qilinmoqda. Masalan. Mieder Wolfgang; Krikmann Arvo (2009); Aleksandr Nistratov (2015); Abdu ar-Rahman Husan Vois (2022); Ibrohim Dasuqi (2008); Sulaymonova Maftuna (2021); Nazarova Sohiba (2025) shular jumlasidan. Ayniqsa maqollardagi fe'llar asosida ham lingvomadaniy qadriyatlar aks etishi oydinlashib bormoqda. Bu narsa arab madaniyatini o'rganishda, ularning o'y-xayollari, turmush tarzini, qadriyatlarini yanada mukammal tushinishda maqollarga chuqurroq tahlil bilan yondashishni talab qilmoqda.

METHODS/MЕТОДИ/TADQIQOTNING USULLARI

Ushbu maqolada arab madaniyatini aks ettiradigan maqollar leksik-metaforik va lingvomadaniy metod asosida ko'rib chiqildi. Maqollardagi fe'llarning lingvomadaniy yuklamasi alohida ochib berildi. Bu esa maqol ma'nosini yanada batafsil yoritishga zamin yaratdi.

RESULTS/РЕЗУЛЬТАТЫ/NATIJALAR

Arab maqollarida fe'l yozilmagan holda ham maqol semantikasida ishtirok etishi mavjud. Bunga misol tariqasida

صبر جميل و الله المستعان

Tarjimasi: chiroyli sabr va Alloh yordam so'raluvchi (Zotdir)

Izoh: Bu yerda strukturaviy jihatdan hech qanday fe'l namoyon bo'lmagan. Ammo ushbu maqol semantikasi o'zida نستعين الله و اصبر صبرا جميلا (chiroyli sabr ila sabr qil, biz Allohdingina yordam so'raymiz) ma'nosini jamlagan. Ko'rish mumkinki, maqol o'zida (اصبر، نستعين) singari buyruq va hozirgi-kelasi zamon fe'llarinining ma'nosini o'zida ifodagan. Bu maqol bilan arab madaniyatida sabr yuksak tushuncha ekani, sabr qilishga, shoshilmaslikka undash mavjud. Bundan tashqari arablarning diniy hayoti ham aks etgan. Alloh yagona Zot ekani, Undangina yordam so'rash kerakligi, Ugina har narsaga qodir ekani namoyon bo'lgan.

صبري على الحبيب و لا فقه

Tarjima: sabrim habibga, uni yo'qotishga emas

Izoh: inson ba'zi ayb yoki asabiylik holatlariga chidashi kerak. Chunki ular o'zidan keyin undan ham yomonroq oqibatlarni qoldirib ketishi mumkin. Bu yerda ham maqol strukturasi o'zida fe'lni qamrab olmagan bo'lsa ham aslida اصبر على الحبيب و لا اصبر فقه jumlasini semantik jihatdan aks etmoqda. Semantik oppozitsiya orqali axloqiy pozitsiya (yaxshilikka chidash, undan yomoniga emas) ifodalangan. Bu kabi maqollar arab qadriyat ierarxiyasini aks ettiradi.

يد الله مع الجماعة

Tarjima: Alloh jamoaviylikni yoqtiradi.

Bu maqolda ham semantik jihatdan *الله يتعاون الناس* shaklida (يتعاون، ينصر) fe'llarini jamlagan. Maqolda esa arab xalqida birdamlik, jamoaviylik muhim fazilat, maqtalغان xislat ekani oydinlashadi. Bu narsa o'zbek xalqi madaniyatida borligini "Ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer" shaklida ham uchratish mumkin.

Arab maqol-matallarida fe'llar orqali ham o'z arab madaniyatini gavdalandirish, o'quvchida tasavvur uyg'otish unsurlari ham namoyon bo'ladi. Masalan:

من جد وجد

Tarjima: Kim jidd-u jahd qilsa, topadi.

Bu maqol ham arab qadriyat ierarxiyasida tirishqoqlik, mehnatsevarlik xislatlari dangasalik, ishyoqmaslik singari xislatlarga qarama-qarshi qo'yilib ularning afzal ekani uqtirilmoqda.

كما تدین تدان

Tarjima: Nima eksang, shuni o'rasan.

Bu maqolda ham arab jamiyatida adolat, tenglik oliyjanob fazilat ekani, har kim teng bo'lishi, qilgan ishiga munosib jazo yoki mukofot olishi kerakligi bayon qilingan.

Fe'llar shuningdek jamoaviy yoki individual madaniyatni ham ifoda etadi. Ulardagi ba'zi fe'llar jamoaviy holatlarni nazarda tutsa, ba'zilar har bir shaxsga oid holatni anglatadi. Masalan:

يد واحدة لا تصفق

Tarjima: bitta qo'l chapak chalolmas

Izoh: Bu maqolda jamoaviylik muhim hislat ekani, hamisha xalq bilan birga yurish kerakligi aytilsa,

كل إنسان أدرى بعلمته

Tarjima: har bir inson kasalini biladi

Izoh: har bir inson o'zidan o'tayotgana narsani yaxshi anglaydi, uning tashqi ko'rinishi, ko'zida alomati zohir bo'lmasa ham. Bu yerda أدرى fe'li har kim o'zini yaxshiroq anglashiga dalolat qiladi.

الكلب ما يتبخ إلا عند باب أهله

Tarjima: it ham o'z egasi eshigida huradi

Izoh: bu yerda ham har bir kishi o'z uyida jasur bo'lib qolishiga ishora. يتبخ fe'li

Bundan tashqari arab maqollarida fe'llar metaforik usulda ko'chma ma'noda ham ishlatiladi. Bu usul bilan ham arablar madaniyati unsurlari o'z aksini topadi.

أكل عليه الدهر و شرب

Tarjima: Zamon uni yedi va ichdi.

Bu yerda zamonga huddi odam sifati berilyapti. Aslida zamon yemasligi yoki ichmasligi hammaga ayon. Bu qadim arab maqolida yillar qarida unutilib ketgan narsa, iz-nishonasi yo'q bo'lib ketgan narsaga nisbatan ishlatiladi.

أكل التمر خص و العيش قص

Tarjima: xurmo yeyish xos, non esa umumiy

Ya'ni xurmo kichkina narsa bo'lgani uchun qaysi tomonidan ko'rsang shu tomonidan yeyaverasan. Ammo nonni esa o'z oldingdan boshlab yeyishing kerak. Bu bilan arablarning ovqatlanish odati namoyon bo'lmoqda. Har bir narsaning boshqa narsalardan farqli bo'lgan odobi bo'ladi.

وقظ نايم و لا توقظ متنبوم

Tarjima: uxlayotganni uyg'ot, uxlaganga o'xshab yotgan odamni emas

Ishtirokchi	Rol	Ta'rif
uygʻotuvchi	Agent	harakatni bajaruvchi shaxs
نايم uxlayotgan	Experiencer	harakat ta'sirini boshdan kechiruvchi, ammo passiv
متميم (oʻzini uxlaganga solib yotgan)	experiencer trickster	harakatni bila turib oʻziga qabul qilmayotgan subyeckt, oʻzini befarq tutuvchi

Ishtirokchi	Rol	Ta'rif
uygʻotuvchi	Agent	harakatni bajaruvchi shaxs
نايم uxlayotgan	Experiencer	harakat taʼsirini boshdan kechiruvchi, ammo passiv
متميم (oʻzini uxlaganga solib yotgan)	experiencer trickster	harakatni bila turib oʻziga qabul qilmayotgan subyekt, oʻzini befarq tutuvchi

فر من المطر و وقف تحت المزارع

Tarjima: yomg'irdan qochib tarnov tagida turdi.

لا بَغِيْتَ تَغِمَّةً فَنَادَاهُ بِاسْمِ أُمِّهِ

Tarjima: agar uni xafa qilmoqchi bo‘lsang, onasining ismi bilan chaqir.

التمر ما يؤدّع عند البدو

Tarjima: xurmoni badaviyga omonatga qo‘yima.

تعلم السحر و لا تعمل به

Tarjima: sehrni o‘rgan, ammo ishlatma.

Ba'zan fe'llar leksik metaforik yoki istiora usulida ham arab maqol-matallarida qo'llaniladi. Bu esa odatda quyidagi sabablar bilan yuzaga keladi:

2. Biror hayotda sodir bo‘lgan voqea bo‘lgani uchun;

3. O'quvchining esida yaxshiroq qolishi uchun.

Birinchi sababga oid misollar:

من أمن من العقوبة أساء الأدب

Tarjima: Kim jazodan omonda bo'lsa odobsizlik qiladi.

Izoh: Bu maqol odatda kattaroq shaxslar jazoga tutilmasligi uchun bilgan ishini qilishi mumkin degan ma'noda ham ishlatish mumkin. Chunki uni jazolaydigan topilmaydi. أساء الأدب (odobni yomonlashtiradi) esa yomon ishlarni, jabr-zulmni bemalol qilishi degan ma'noda me'taforadir.

اليَدُ الْوَاحِدَةُ لَا تَصْفَقُ

Tarjima: Bitta qo'l chapak chalolmas.

Izoh: Chapak chalish uchun ikkita qo'l kerakligi aniq. Shuning uchun davlat, yoki ish gullab yashnashi uchun ham rahbar, ham ishchilar birdek manfaatdor bo'lishi kerakligi, shundagina oldinga siljish bo'lishi aniq.

Ikkinchi sababga oid misollar:

جَنَّتْ عَلَى نَفْسِهَا بِرَأْفَتِ

Tarjima: Baroqish o'zini o'zi halok qildi.

Izoh: Baroqish degan bir qabilada it bo'ladi. Dushmanlar u qabilaning ortidan tushganda va qabila yashiringanda baroqish vovullab joylarini dushmanga bildirib qo'yadi. Natijada hammasini o'ldirishadi. Aslida جَنِى fe'li jinoyat qilmoq degan ma'noda bo'lsa ham bu yerda metaforik usuldadir.

Uchinchi sababga oid misollar:

سَدَّ أَثَمَ الْكَلْبِ بِعَظْمٍ

Tarjima: It og'zini suyak bilan berkit

Izoh: Bu maqol izohida aytilishicha it deb haqiqiy it ham nazarda tutilgan bo'lishi mumkin, yoki axmoq qavm ham. Maqol senga nisbatan jahli chiqqan yomon niyatli insonni arziyas narsa bilan o'zingdan chalg'itib qo'yish uchun ishlatiladi. Ko'rinib turibdiki سَدَّ so'zi bu yerda to'g'onni yopish, yo'lni yopish degan asl ma'noda emas, balkim بِعَظْمٍ bilan birga chalg'itib qo'yish ma'nosini anglatmoqda. Qavmni itga o'xshatish orqali esa maqol haqida o'quvchida yaxshiroq tasavvur paydo qilish va eslab qolish murod qilingandir.

السَّفِينَةُ تَنْقَلُ كَلَاهَا وَمَاهَا

Tarjima: Kema o'z ovqati va suvini olib yuradi.

Izoh: Kemada o'zining zaxira ovqati va suvi hamisha bo'ladi. Bu maqol bilan esa boshqalarga ehtiyoji tushmaydigan boylik haqida aytilgan.

إِذَا صَفَتِ النِّيَّةَ فَالْقَمَّةُ تَكْفِي مَيِّهَ

Tarjima: agar niyat sof bo'lsa luqma hammaga yetadi.

Izoh: Sof niyatli degan ibora ishlatiladi, aslida sof so'zi sof oltin degan joyda o'z ma'nosida bo'ladi. Niyatga nisbatan sof bo'lish bu metaforik ko'chish hisoblanib yaxshi niyatli, ijobiy gumonli bo'lishni anglatgan.

إِذَا فَسَدَ الرَّاعِي فَسَدَتِ الرِّعْيَةُ

Tarjima: agar cho'pon aynisa, poda ayniydi.

Izoh: agar yo'lbo'shchi yomon axloqli bo'lsa xalq ham uning ortidan yomon axloq sohibi bo'ladi. Yoki aksi bo'lishi ham mumkin. فَسَدَ fe'li axloqi yomon degan ma'noni ifoda etmoqda.

مِنْ رَافِقِ الْمُصَلِّينَ صَلَّى وَمِنْ رَافِقِ الْمُغْنَيْنِ غَنَى

Tarjima: kim namozxonlarga hamroh bo'lsa namoz o'qiydi, kim qo'shiqchilarga hamroh bo'lsa qo'shiq aytadi.

Izoh: inson atrofidagi odamlar qanday ekanliklari bilan hamisha qiziqishi kerak. Arab madaniyatida ham yaxshi do'st, solih do'st hamisha qadrlanishi shu maqolda ham ko'rinmoqda. Qadimdan arablar do'st tanlashga jiddiy e'tibor qaratishgani shundandir.

Emotsional fe'llar ham maqol-matallarda ishlatilishi jihatidan katta qatlamni tashkil qiladi. Emotsional fe'llar arab tilida odam passiv shaklda boshdan kechadigan holat emas, balkim uning

faol ishtiroki bilan yuzaga keladigan ichki kechinmadir. Fe'llar faqat his-tuyg'ularni ichki holat sifatida emas, balki:

Vujudga kelayotgan holat sifatida;

Munosabat sifatida;

Ta'sir vositasi sifatida;

Tashqi ifoda sifatida kabi ko'rinishlarda ham ifoda eta oladi.

1. Vujudga kelayotgan holat.

من خلى عشاء أصبح يراه

Tarjima: kim kechki ovqatini olib qo'ysa uni ko'radi.

Izoh: inson bugungi narsasidan saqlab qo'ysa, tejasa ertangi kunida unga asqotishi mumkin. Bu yerda vujudga kelayotgan holat أصبح يراه yordamchi fe'li yordamida ifodalanmoqda.

2. Munosabat sifatida

من حبك لشي أبغضك على فقده

Tarjimas: kim seni biror narsa uchun sevsa, u narsa yo'qolganda seni yomon ko'radi.

حب fe'li kimningdir munosabatini aks ettiryapti. أبغض fe'li ham munosabat ifodasidir.

من خاف سلم

Tarjima: kim qo'rqa salomat bo'ladi.

Izoh: biror narsadan qo'rqqan odam hamisha uning ehtiyotini qilib yuradi. خاف fe'li munosabat ifodasi.

نفرح لكم بالخير و لو ما نذوقه

Tarjima: biz yemasak ham siz uchun yaxshilik kelganidan xursandmiz.

3. Ta'sir vositasi sifatida.

من ضحك لك ابكاك

Tarjima: kim seni kuldirsa seni yig'latadi.

Izoh: seni yaxshi kuningda kuldirib ko'nglingni olib yurgan odam, yomon kuningda seni tashlab ketib seni yig'latishi ham mumkin. ضحك fe'li va ابكى fe'li ta'sir vositasidir.

4. Tashqi ifoda sifatida.

تحكي لي أبكي لك

Tarjima: menga aytib ber, senga yig'lab beraman.

Izoh: biror kishi o'zining holatidan shikoyat qilib oh-vohlasa, meniki senikidan ham kattaroq, menikining oldida seniki arzimas muammo degani. Yig'lamoq fe'li bu yerda alam, og'riqning tashqi ifodasi sifatida ishlatilmoqda.

اضحك على الرجال بجنب لحاهم

Tarjima: odamlarga soqollarini o'pgan holda kulib qara.

Izoh: Zeroki inson hammaga xushmuomalalik bilan, samimiylik bilan munosabatda bo'lish kerak. Arablarda soqol qardlangani uchun soqoliga nisbatan ham muhabbating bo'lsin. Arablar tarixda soqoli bilan qasam ichgani ham ayni shundandir. Maqolda kulmoq fe'li esa samimiylik, muloyimlikning tashqi ifodasi sifatida yuzaga chiqmoqda.

Arab maqol-matallarida fe'llar arab lingvomadaniyati elementlarini o'zida har tomondan aks ettirishi ularning diniy tushunchalari misolida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Islom diniga e'tiqod qilishgani, payg'ambar va sahobalarning ko'pchiligi shu yurtda yashagani ularning turmush tarziga ham, xalq og'zaki ijodiga ham sezilarli ta'sir qilgan. Juda ko'plab maqollar aynan diniy qarash ustiga qurilgani shundan. Masalan:

إذا عزمتم فتوكل على الله

Tarjima: agar azm qilsang, Allohga tavakkal qil.

Izoh: islom dini ta'limoti bo'yicha banda har bir ishda robbisiga suyanishi, ungagina ish oqibatini topshirishi kerak. Shuning uchun عزم fe'li توكل fe'li bilan uzviy bog'liqlik asosida arab madaniyatini aks ettirgan.

اذكروا الله يا مطير إلا كباركم

Tarjima: ey Matir (qabilasi) kattalaringizdan boshqangiz jim bo'ling.

Izoh: Matir degan katta arab qabilasida bir ixtilof paydo bo'lganda bir kishi shu gapni aytgan. Arablar madaniyatida jahli chiqqanda Allohni zikr qilish yoki payg'ambarimizga salovat aytish odati hozirgacha saqlanib qolgan. Chunki Allohni zikr qilganda ular jim bo'lishadi. Natijada ixtilof to'ldini pasayadi. Ammo bu gapni aytuvchi kishi istisno qilishi qabila kattalariga buyruq berolmasligi va ular o'zlari ixtilofga yechim topishi kerakligidandir. Shuning uchun bu yerda اذكروا الله so'z birikmasi aslida Allohni zikr qiling degan ma'noni ifodalasa ham, aslida jim bo'ling degani. Bu bilan ularda Alloh zikriga doimiy targ'ibot kuchli ekani, g'azablangan inson Allohni zikr qilsa zikr ila g'azabdan qolishi bayon qilingan.

ارحموا من في الأرض يرحمكم من في السما

Tarjima: sizlar yerdagiga rahm qilinglar, osmondagi sizlarga rahm qiladi.

Izoh: Osmondagining rahm qilishi bu Allohning rahm qilishiga dalolat qilib turibdi. Bu ham arablarning diniy tasavvuri bilan uzviy bog'liqdir.

أنفق ما في الجيب و يأتيتك ما في الغيب

Tarjima: cho'ntakdagi narsani ehson qil, g'aybdagi narsa senga keladi.

Izoh: inson qancha ko'p ehson qilsa uni Alloh o'zi o'ylamagan tomondan boy qilib qo'yadi. Shuning uchun infoq qilishga targ'ibot azaldan arab madaniyatining ajralmas qismi.

Arablarning ko'plab maqollari aynan Qur'oni karim oyatlari, hadisi nabaviylardan olingani ham diniy tushunchalar bilan bog'liq. Masalan:

إذا غلبت الروم

Tarjima: agar rim g'alaba qilsa.

Izoh: Bu maqol Qur'oni karimdagi Rum surasidagi ayni shu mazmundagi oyatdan olingan. Ammo bu maqoldan odamlar eng yomon ehtimollar va har qanday ishda olinadigan eng kam foydani tushunadilar va shuni nazarda tutadilar.

ما حمل الله نفسا فوق طاقتها

Tarjima: Alloh bandaga toqatidan ortiq narsani yuklamas.

Izoh: Yuklamas bu yerda majbur qilmas, buyurmas degani. Bu maqol ham Qu'roni Karimdagi Baqara surasining oxirgi oyatidagi (لا يكلف الله نفسا إلا وسعها لها) ma'nodan shakllangan.

لو لا المرابي ما عرفت ربي

Tarjima: agarki tarbiyachi bo'lmaganida Robbimni bilmasdim.

Izoh: Bu maqol Nabiymiz (sollollohu alayhi vasallam)ning quyidagi hadisiga asoslangan: كل مولود يولد على الفطرة. فأبواه يهودانه أو ينصرانه أو يمجسانه. Ya'ni inson tug'ilganida sof fitrat bilan tug'iladi. Ammo ota-onasi uni kelajakda xristian, yahudiy yoki majusiy bo'lib yetishishiga sababchi bo'ladi.

Arab maqol-matallari nafaqat Qur'on, hadisdan balkim arab shoirlarining muallaqotlari, she'rlaridan ham hosil bo'lgan. Bu narsa arab madaniyatida she'rxonlik qanchalik ulug' martabada bo'lganining misolidir. She'rlarning ba'zi baytlari vaqtlar o'tishi bilan xalq orasida takrorlanish sababidan maqol-matal darajasiga ko'tarilgan. Masalan:

أدب ولدك و لو ز علت أمه

Tarjima: bolaningni tarbiya qil hattoki onasi g'azablansa ham.

Izoh: ba`zi ishlarda qattiqqol bo`lish ham kerakligi, bu narsa boshqalarning g`azabiga sabab bo`lgan taqdirda ham degan ma`noni ifodalaydi. U kelajakda yaxshi-yomon orasini ajrata olishi uchun zarurdir. Bu maqol ash-Sharif Barokatning quyidagi baytidan olingan:

أدب ولدك ان كان تبغيه يشفيك

لو ز علت أمة لا تخليه يرهاك

Bolang senga davo bo`lishini xohlasang uni tarbiyala

Seni yo`g`alashiga qo`yma hatto onasi g`azablansa ham.

إذا سبّح القيطون همّ بسرقة

Tarjima: agar mushuk tasbeh aytsa o`g`rilikni niyat qilibdi.

Izoh: odatda mushuk tasbeh aytmaydi. Shuning uchun biror kishi juda taqvo, zuhd qilsa uning yashirin nimadir ishidan ehtiyot bo`l degani. Bu maqol qadimgi arab she`ridan olingan.

إذا سبّح القيطون همّ بسرقة

فلا تأمن القيطون حسن يسبح

Agar mushuk tasbeh aytsa o`g`rilikni niyat qildi

Mushuk tasbeh aytishiga qo`yma.

Bu yerda yana shu narsa ham arab madaniyatining bir namunasi sifatida bilinadiki, ba`zi maqol-matallarda amallarni ifodalash hayvonlar vositasida ularni jonlantirish orqali tashxis san`atidan unumli foydalanilgan.

Shuningdek zamonaviy arab shoirlari ham o`z she`rlaridan maqollardan unumli foydalanib irsoli masal she`riy san`atini rivojlantirmoqda. Masalan:

ما تقطع السلة بدون نصابها

Tarjima: qilich dastagisiz kesmaydi.

Izoh: سلة deganda bu سيف (qilichning temir qismi) nazarda tutilgan. Bu ham arab madaniyatidagi kam so`z bilan ko`p ma`no chiqarishga harakat natijasidir. Ya`ni gapni muxtasar qilish namunasi. مقبص esa نصاب (dasta, sop). Qilich agar ushlanadigan sopi bo`lmasa u o`zidan o`zi kesmaydi. Shuning uchun bu maqol bir ish boshqa ishga bog`liq bo`lganda aytiladi. Bu shoir Abu Majidning quyidagi baytida uchraydi.

ما تتطح القوة بغير قوه

و لا تقطع السله بدون نصابها

Kuch kuchsiz bilan suzishmas

Qilich dastasiz kesmas.

قد ظل من كانت العميان تهديه

Tarjima ko`rlar unga yo`l ko`rsatgan yo`ldan adashgan (qolib ketdi).

Izoh: bu maqol aslida Bashar ibn Barodning quyidagi baytining bir misrasi hisoblanadi.

أعمى يقود بصيرا لا أبالك

قد ظل من كانت العميان تهديه

Ko`r odam ko`zi ochiqni boshqarar, men sizlarga e`tibor bermayman.

Ko`rlar unga yo`l ko`rsatgan yo`ldan adashgan.

Yana bir e`tiborga arzirli jihat arab maqollari mazmun jihatidan boshqa xalq maqollariga o`xshash bo`lsa ham mentalitetdan kelib chiqib lingvomadaniy jihatdan farq qiladi. Masalan:

ما يجتمع رأسين في الطاقية

Tarjima: ikki bosh bir do`ppiga sig`mas.

Izoh: Bu maqol o`zbek xalq maqoli sanalmish "Ikki qo`chqorning boshi bir qozonda qaynamas" maqoli bilan ayni bir mazmundadir. Arablarda bosh kiyim ijtimoiy tartib belgisi

sanalgani uchun bir do'ppiga ikki bosh sig'masligi (aslida ikki kishi bir manfaat ostida birlashish qiyin ekani) ta'kidlangan.

CONCLUSION /ZAKLYUCHENIYA/ XULOSA

Ko'rilgan maqol-matallardan arab madaniyatida e'tiqod, sabr, or-nomus singari xislatlar qadimdan qadrlanib kelingani namoyon bo'ldi.

Fe'llarning lingvomadaniy yuklamasi maqol ma'nosini tushunishda faol ishtirok etishi namoyon bo'ldi.

Maqollarda metafora ishlatilishi 3 xil holat bilan sodir bo'lishi ochiqlandi.

AVESTO MATNINI JAMLASH VA KITOBIYLASHTIRISH TARIXIY JARAYONLARI

ERKIN AXUNDJANOV

Professor, tarix fanlari doktori, TDSHU

Annotatsiya. Maqolada zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lgan Avestoning saqlanishi, tarqalishi va kodifikatsiya qilinishi tarixi tahlil qilinadi. Tadqiqotda Avesto matnlarining dastlab og'zaki an'analar orqali avloddan-avlodga yetkazilgani, keyinchalik esa yozma shaklda qayd etila boshlagani hamda bu jarayonga ta'sir ko'rsatgan tarixiy omillar ko'rib chiqiladi.

Shuningdek, Avestoning dastlabki yozma nusxalarining paydo bo'lishi haqidagi ilmiy qarashlar tahlil qilinib, Ahomaniylar, Parfiyon va Sosoniylar davrlarida Avesto matnlarini yig'ish, tartibga solish va qonuniylashtirish jarayonlari yoritiladi. Tadqiqotda «Denkard», «Bundaxishn», «Arda Viraf namak» kabi zardushtiylik manbalari, shuningdek qadimgi yunon, vizantiya va sharq mualliflari asarlaridagi ma'lumotlar tahlil qilinadi.

Maqola xulosasida Avestoning tarix davomida og'zaki va yozma an'analar uyg'unligi asosida saqlanib kelgani, uning matnlari bir necha bor rasmiy ravishda kodifikatsiya qilingani va bu jarayon zardushtiylik diniy merosining saqlanishida muhim ahamiyat kasb etgani ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Avesto, zardushtiylik, kodifikatsiya, og'zaki an'ana, yozma an'ana, qadimgi Eron, Markaziy Osiyo.

Abstract. This article examines the history of the preservation, transmission, and codification of the sacred Zoroastrian text, the Avesta. Particular attention is given to the transition from oral tradition to written transmission and the historical circumstances that influenced the recording of the Avesta texts. The study analyzes various scholarly perspectives on the earliest written versions of the Avesta and discusses the role of different historical periods, including the Achaemenid, Parthian, and Sasanian eras, in the compilation and codification of the text.

Special focus is placed on historical testimonies, Zoroastrian sources such as Denkard, Bundahishn, and Arda Viraf Namak, as well as evidence from Greek, Byzantine, and Middle Eastern authors. The article also considers archaeological and linguistic analyses that support the existence of early written versions of the Avesta in ancient Iran and Central Asia.

The research concludes that the Avesta was preserved through a complex combination of oral and written traditions, and that several official codifications of the text occurred throughout history. These processes played an important role in safeguarding Zoroastrian religious knowledge and shaping the textual heritage of the Avesta.

Keywords: Avesta, Zoroastrianism, codification, oral tradition, written transmission, ancient Iran, Central Asia.

Аннотация. В статье рассматривается история сохранения, передачи и кодификации священного текста зороастризма — Авесты. Особое внимание уделяется переходу от устной традиции к письменной фиксации текстов и историческим условиям, повлиявшим на запись авестийских материалов. Анализируются различные научные точки зрения на возникновение первых письменных версий Авесты, а также роль исторических эпох — Ахеменидской, Парфянской и Сасанидской — в формировании и систематизации этого священного корпуса текстов.

Особое внимание уделяется свидетельствам исторических источников, зороастрийским произведениям, таким как «Денкард», «Бундахишн» и «Арда Вираф намаг», а также данным античных, византийских и восточных авторов. В статье также рассматриваются археологические, лингвистические и историко-культурные исследования, подтверждающие существование ранних письменных форм Авесты на территории древнего Ирана и Центральной Азии.

В результате исследования делается вывод, что сохранение Авесты происходило благодаря сочетанию устной и письменной традиций, а её тексты неоднократно подвергались официальной кодификации. Эти процессы сыграли важную роль в сохранении религиозного наследия зороастризма и формировании текстовой традиции Авесты.

Ключевые слова: *Авеста, зороастризм, кодификация, устная традиция, письменная передача, древний Иран, Центральная Азия.*

Uzoq qadimda yuzaga kelgan matnlarning og'izdan og'izga o'tish tartibi asrlar mobaynida yuzaga kelgan zardushtiylik dini qonunlarining saqlanib qolishida juda muhim o'rin tutadi. Bu an'ana Avestoning alohida matnlari yozib olinganidan keyin ham saqlanib qoldi. Shuning uchun tarixdagi Avestoni kodifikatsiya (kitobat) qilish borasidagi dastlabki urinishlar uning rivojlanishi to'liq to'xtaganini anglatmas edi. Avestoshunos olim, e'tiqodi bo'yicha zardushtiy bo'lgan X.Mirzaning fikricha, Avestoni davrdan davrga og'zaki va yozma yetkazish shakllari Ahomaniylar davri bilan parallel ravishda mavjud bo'lgan va bu Avesto qo'lyozmalarining tarqalishiga imkon bergan, muqaddas matnlarni o'qiy bilish uquvi ularni eslab qolishga to'sqinlik qilmagan, aksincha, bu xislatlar dindor shaxsning o'ziga xos individual o'qimishligi sifatida ko'zdan kechirilgan¹.

Qadimgi davr va ilk o'rta asrlarda bir necha marta amalga oshirilgan Avesto matnlarini yozma qayd etish tarixi masalalarida olimlar bizgacha yetib kelgan moddiy manbalar sifatida ham XIIIIV asr Avesto qo'lyozmalariga, ham normativ (talqin etilgan) manbalarga tayanadilar. Bular asosan qadimgi Yunon, Vizantiya, Suriya yozuvchilari, arab va fors tillarida ijod qilgan mualliflarning asarlari bo'lib, ular bizgacha yetib kelmagan Sosoniylar davri manbalaridan foydalanganlar. Tarixda yashagan shaxslarning guvohliklari, voqea-hodisalarning mantig'i hamda Avesto matnlarining zamonaviy lingvistik, filologik va tarixiy-madaniy tahlili va talqini bilan tasdiqlanuvchi real tarixiy faktlarga va afsonaviy hodisalarga asoslangan izchil nuqtayi nazar VI–IX asrlardagi “Bundaxishn”, “Arda Viraf namak”, “Denkard”, “Din Vigirgird”, “Tansar noma”, “Shaxriston-xai Eron” singari o'rta forsiy tilidagi zardushtiylik asarlarida ishlab chiqilgan.

Zardushtiylik asarlaridagi Avesto matnlarining kodifikasiyalariga doir barcha ma'lumotlar orasida “Denkard”da qayd etib o'tilgan ma'lumot eng afsonaviy hisoblanadi. Unda Avesto matnlari ilk bor zardushtiy olim, Zardushtning dastlabki izdoshlaridan biri Jamasp tomonidan yozilgani qayd etiladi². “Avesto, qadimgi fors va o'rta fors adabiyoti tarixi” asarining muallifi O.Klima, ushbu ma'lumotga asoslanib, zardushtiy manbalarda an'anaviy tilga olinuvchi Avestoning ikki rasmiy nusxasi pergamenga zarhal harflarda bitilgan ushbu arxetipdan ko'chirilgan, deb tushuntiradi. Ular Ahomaniylarning Persepoldagi (Taxti Jamshid) xazinasida saqlangan va Iskandar Zulqarnayn bosqini paytida halok bo'lgan³. Avestoning dastlabki matnlari Jamasp tomonidan yozilgan bo'lishi mumkinligini boshqa avestoshunos olim G.Vindfur ham taxmin qiladi. Uning fikricha, qadimgi “Eron ziyolilari Hindistondagi fonetika fanidan yaxshi xabardor bo'lgan bo'lishi kerak, shuning uchun Jamasp Gatalarni yaxshi rivojlangan shimoliy hind yozuv turi – kxaroshtxida yozgan bo'lishi mumkin; bu Vishtasp saroyida amalga oshirilgan bo'lishi mumkin”⁴. Zamonaviy turkman kitob madaniyati tarixchisi Olmos

¹ Qarang: Mirza H. On the oral and the written transmissions of the Avesta text//All India Oriental Conference. Delhi, 1959. Vol. 19. pt./s.2.

² Qarang: Madan D.M. The complete text of the Pahlavi Dinkard. Bombay, 1911. 2 Vols. S. 18.

³ Клима О. История авестийской, древнеперсидской и среднеперсидской литературы//Рипка Я. История персидской и таджикской литературы. М.: Прогресс, 1970. – С. 15.

⁴ Qarang: Windfuhr L. Diacritical and distinctive Feature in Avestan. – Journal of the American Oriental Society. 1971. Vol. 91. Num.1. s.121-122.

Yazberdiyev ularga haqli ravishda e'tiroz bildiradi: "Avesto matnlarining yozilishi masalasini faqat Ahomaniylar davlati tashkil topganidan va oromiy yozuvi Eron va Turon hududlariga tarqalganidan keyin, ya'ni miloddan avvalgi VI asrning birinchi yarmidan so'ng qo'yish mumkin"¹.

Darhaqiqat, yozuv tarixiga doir faktlarning guvohlik berishicha, Avesto matnlarining turon-turkiston xalqlarining "milliy" arameografik yozuv tizimlariga o'tish va yozuv materiali sifatida pergamenning qo'llanishi shaklida yozma qayd etilishi uchun zarur shart-sharoitlar bevosita yunon-makedon qo'shinlarining Eron va Turonga bostirib kirishidan oldingi davrda yuzaga kelgan. Ushbu nuqtayi nazardan Avestoning dastlab og'zaki, so'ng esa yozma an'analarda yuqorida tilga olingan VI–IX asrlardagi o'rta fors tilidagi asarlarga muvofiq tavsiflangan tarixdagi barcha keyingi nashrlari, ya'ni kodifikatsiyalari, yanada tushunarli va real tus oladi. Ushbu an'anaga va uni tasdiqlovchi sharq va g'arb qadimgi va o'rta asrlar mualliflari va manbalariga asosanib, shuni qayd etish mumkinki, Avestoning yozuv tarixidagi birinchi qaydi (kitob tarixi terminlarida – uning birinchi nashri) Baqtriya va Katta Xorazm hududida miloddan avvalgi V asrda amalga oshirilgan. Avesto matnlari oromiy yozuvida qadimgi maxalliy tillarning birida ikki nusxada o'n ikki mingta maxsus oshlangan ho'kiz terisida qayd etilgan. Yunon-makedon qo'shinlarining miloddan avvalgi IV asrning birinchi yarmidagi Eron va Turonga istilochilik yurishi davrida uning bir nusxasi Iskandar Zulqarnaynning buyrug'i bilan yoqib yuborilgan, ikkinchi nusxasi esa Misrdagi Aleksandriya kutubxonasiga saqlash uchun jo'natilgan. "Denkard"da aynan shu Avestoning birinchi nashri va Zend deb nomlangan Avesto izohi matnlari haqida gap boradi: «Doro o'g'li Doro² Zardushtga Ahramazdadan berilgan Avestoning jami ikki nusxasi va Zendni saqlab qo'yishni amr etdi; ulardan birini Shopigon³ xazinasiga, ikkinchisini esa – yozma hujjatlar qal'asiga joylashni buyurdi».⁴

Zardushtiy manbalardagi Avesto matnlari Ahomaniylar davrida (miloddan avvalgi V–IV asrlar) kodifikatsiya qilinganligi va ularning Iskandar Zulqarnayn tomonidan yo'q qilinganligi haqidagi ma'lumotlarda «shubhasiz, haqiqat urug'i mavjud»⁵ligiga bo'lgan ishonchini mashhur tarixchi, Old va Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi til va yozuvlari bilimdoni I.M.Dyakonov ham bildiradi. Uning fikricha, Avestoning eng muhim bo'limlari Iskandar Zulqarnaynning sharqqa yurishidan oldingi davrda Doro I tomonidan miloddan avvalgi VI asrda joriy qilingan va Ahomaniylar davlatining sharqiy Eron (Turon) viloyatlarida amalda bo'lgan oromiy grafikasidagi mahalliy yozuvida yozilgan bo'lishi mumkin. Bilaks, miloddan avvalgi IV asrdan keyin biron-bir olim «Avesto tilidek o'ta arxaik tilning o'lik grammatik fleksiyasi, fonetik xususiyatlari va boshqa o'ziga xos xususiyatlarini rekonstruksiya qila olishi mumkinligini tasavvur ham qilib bo'lmasdi»⁶. Avestoning dastlabki matni qayd etilgan yozuv tizimining namunasini I.M.Dyakonov Parfiyon davlatining qadimgi poytaxti Ashgabat shahri yaqinidagi Nisa shaharchasining qazilmalaridan topilgan sopolaklardagi matnlarda ko'radi. Avesto, Zend va boshqa zardushtiylik kitoblarining Iskandar Zulqarnayn tomonidan yo'q qilinganligi dalili sifatida Diodor (17, 72), Plutarx (Qiyosiy tarjimayi hol. Aleksandr. XIII), Arrian (5, 18), Kvint Kursiy (5, 7) singari antik

¹ Qarang: Язбердиев А. Истоки письменной традиции и книжного дела в Средней Азии. Исторический обзор // Библиотечно-библиографическое и книжное дело в Туркменистане. Сборник статей. Ашгабат. ЁЛЫМ. 1988. – С. 69.

² Doro III Kodoman, Ahomaniylar sulolasining eng so'nggi shohi, miloddan avvalgi 336-331-yillarda hukmronlik qilgan.

³ Shopigon – eng qadimgi podshohlik xazinalaridan biri, zardushtiylik an'analarga ko'ra, u yerda Avestoning asl nusxasi hamda unga bitilgan sharhlar, ya'ni Zend, shuningdek, boshqa zardushtiylik kitoblari saralangan. Yirik olim-pars, avestoshunos J. Modi ayrim o'rta fors tarixiy manbalaridagi ma'lumotlarga asosanib ("Shaxristoni Eron" va boshqalar) mazkur kitoblar xazinasining joylashgan o'mi Samarqandda bo'lgan deya taxmin qiladi. Ammo boshqa bir qancha olimlar mazkur xazina Urmiya ko'li yaqinidagi Shize shahrida (G'arbiy Eron) joylashgan deb hisoblaydilar.

⁴ "Yozma hujjatlar qasri" – "Denkardda" - bu Persepoldagi davlat arxivi – Dizi Nipishte (Yozuvlar qal'asi)dir.

⁵ Дьяконов И.М. История Мидии. От древнейших времен до конца IV в. до н.э. М.-Л.: 1956. – С. 48.

⁶ O'sha yerda.

mualliflarning xrestomatiyalarga kiritilgan ma'lumotlarini keltirish mumkin. Ular miloddan avvalgi 330-yil bahorida Iskandar Zulqarnayn va uning mast askarlari tomonidan Taxti Jamshiddagi shoh saroyi va arxiviga o't qo'yilishi haqida yozadilar. Yirik nemis sharqshunosi, zardushtiylik bitiklari bilimdoni va tarjimoni M.Xaug, zardushtiylikning "Arda Viraf namak" kitobidagi Taxti Jamshid saroyi va arxiviga o't qo'yilishi haqidagi ma'lumotni izohlab, shunday deydi: *"Bu varvarlik akti, aftidan, saroy xizmatkorlar, ayonlar va kohinlarga to'la bo'lgan tunda sodir etilgan shoshmashosharlik natijasi bo'lgan; bu arxivlarga qaragan kohinlar, tabiiyki, o'z xazinalarini qutqarishga intilganlar, ammo mast greklar bunga qarshilik ko'rsatganlar va ko'pchiligini o'ldirganlar. Diniy kitoblar, chamasi, ular saqlangan arxivlar bilan birga yonib ketgan, bu to'qnashuvda juda ko'p forslar (kohinlar va boshqalar) halok bo'lgan; g'arb mualliflari tomonidan tilga olinuvchi faktlarning tabiiy oqibatlari shunday bo'lishi mumkin, bizning matndagi sharq muallifining fikri ham shundaydir"*¹.

Shuningdek, A.Xaugning fikricha, zardushtiylikka sig'inilgan barcha hududlardagi ibodatxonalarda Avesto qo'lyozmasining turli qismlari saqlangan bo'lishi kerak. Keyinchalik ulardan zardushtiylik dinining muqaddas kitobi qayta to'plangan. A.Xaugning bu fikri oradan yuz yil o'tib rus olimlari I.M.Dyakonov va V.A.Livshis tomonidan tasdiqlandi. Ular Avestoning bizgacha yetib kelgan Sosoniylar tahriridagi matnlarining va Nisadan topilgan parfiyon tilidagi miloddan avvalgi II–I asrlarga taalluqli matnlarning paleografik va grammatik xarakteristikalarini hamda bu hujjatlardagi parfiyonlar dini va zardushtiylik taqvim haqidagi noyob guvohliklarni solishtirib va tahlil qilib, *"Sharqiy Parfiyada miloddan avvalgi I asrda Avestoning, hech bo'lmasa uning alohida qismlarining yozma matni mavjud bo'lgan"*², degan ilmiy taxminga keldilar.

Olimlarning tahliliy xulosalari Avesto kodifikatsiyalariga doir zardushtiylik an'anasini tasdiqlaydi. Zardushtiylik muhitida Avesto matnlarining aylanishi va uning ming yilliklar chegarasida yozma qayd etilishi haqida "Denkarda"da shunday deyiladi: «Ashkanning³ avlodi Valkash⁴ qaysi viloyatga kelmasin, o'sha zahoti (fuqarolarga) qirol shahri uchun Avesto va Zendning to'liq matnlarini hamda yozma shaklda qolgan va kohinlar orasida og'izdan og'izga o'tib kelgan, Iskandar Rumiyning otliq va piyoda askarlari shahri Eronga yetkazgan vayronliklar tufayli parokanda holatda bo'lgan (Avesto va Zend bilan bog'liq) har qanday qonun-qoidalarni ularga qanday yetib kelgan bo'lsa, o'shanday ko'rinishda yozib olish va saqlashni amr etar edi»⁵. Bu parcha kamida ikkita aniq xulosaga olib keladi.

Birinchidan, Vologez I ning "Avesto va Zendning... yozma shaklda qolgan va kohinlar orasida og'izdan og'izga o'tib kelgan to'liq matnlarini yozib olish" haqidagi qat'iy talabidan shunday xulosa chiqarish mumkinki, Vologez I hukmronligi davrida, ya'ni milodiy I asrning o'rtalarigacha bo'lgan tarixiy davrda Avestoning juda ko'p og'zaki va yozma matnlari real mavjud bo'lgan. I.M.Dyakonov va V.A. Livshisning fikr-mulohazalari bu xulosani faqat mustahkamlaydi va miloddan avvalgi II asrda Sharqiy Parfiyada dastlabki Arshakiylar davrida Avestoning qonuniy matni tiklangan degan fikrga olib keladi.

Ikkinchidan, keltirilgan parchaning kontekstidan bevosita shunday xulosa kelib chiqadiki, Vologez I Avesto variantlari qo'lyozmasini to'plash va oliy ruhoniy shaxslarning og'zidan Avesto matnlarini yozib olishdan ularning asosida Avestoning yangi tahririni, uning yangi qonuniy matnini yaratishni ko'zlagan.

¹ Haug M. Essays on the sacred language writing and religion of the Parsis. London, 1878. – s. 142.

² Дьяконов И.М., Лившиц В.А. Новые находки документов в Старой Нисе//Переднеазиатский сборник. – М.: 1966. – Вып.2. – С. 157.

³ Ya'ni Arshak I – parfiyaliklar sulolasining asoschisi (taxminan miloddan avvalgi 250-yil).

⁴ Vologez. Bu nomda tarixda beshta Parfiya podshohi o'tgan. Bu yerda aksariyat olimlarning fikriga ko'ra 51-78 yillarda hukmronlik qilgan Vologez I nazarda tutilmoqda.

⁵ Иқтибос О. Ёзбердиевдан олинди. Истоки... 1988. – С. 19.

Kitob tarixi terminologiyasida bu to'liq Avesto miloddan avvalgi II asrda dastlabki Arshakiylar davrida ikkinchi marta nashr qilinganligi va milodiy I asrning o'rtalarida xuddi o'sha Sharqiy Parfiyada Vologez I tomonidan uchinchi marta nashr qilinganligini anglatadi.

Turkman kitobat madaniyati tarixchisi Olmos Yozberdiyevning fikricha, Avesto Vologez I amriga ko'ra kodifikatsiya qilinganligi foydasiga jiddiy dalil bo'lib shu xizmat qiladiki, shoh tomonidan ko'rilgan bu choralar uning davlat madaniy hayotida ellincha yo'nalishdan voz kechishi va mahalliy an'analar tomon qat'iy burilishi bilan yaxshi uyg'unlashadi. Aynan Vologez I davrida tangalardagi grekcha yozuvlar parfiyoniy yozuvlar bilan almashtirila boshlangani tasodifiy emas.

Avesto matnlari Vologez I amriga ko'ra yozilganligi haqidagi ma'lumotlar tasdig'i tarzida ko'pgina avestoshunoslar keyingi davr manbalariga doir ma'lumotlarni, masalan, Vologez I davridan yuz yil keyin yashagan qadimgi yunon yozuvchisi Pavsaniyning ma'lumotlarini keltiradi. Pavsaniy Kichik Osiyo (xususan, Lidiya) bo'ylab sayohat davomida fors ibodatxonalarida koinlar ibodat paytida "greklarga mutlaqo tushunarsiz tildagi kitob bo'yicha tangriga hamd-sano"¹ o'qishlari guvohi bo'ladi. Moniychilar dini payg'ambari Moniy (216–277)ning Parfiyon davri oxiri va Sosoniylar davri boshlarida zardushtiylikning muqaddas kitoblari mavjud bo'lganidan dalolat beruvchi quyidagi so'zlari ham keltiriladi: "Fors yurtiga shoh Gistaspga nur yoqlovchisi, olam shamchirog'i keldi. U bu yerda sodiq va nekbini izdosh va targ'ibotchilarini tanladi; Zarades (Zardusht) kitob yozmadi, ammo uning shogirdlari o'z ustozining o'limidan keyin uning so'zlarini esladilar va ular bugun o'qiyotgan kitoblarni bitdilar"². "Bu ikkala manbada ham gap Avesto va Zend qo'lyozmalari haqida ketayotganiga shubha yo'q. Bu qo'lyozmalar mazkur asarlarning Vologez I amriga ko'ra yoki undan ham avval yozilgan nusxalari bo'lishi mumkin. Parfiyon davridagi forslarning kitob madaniyatiga doir uch asosiy manba – Pavsaniy, Moniy va «Denkard»da mavjud ma'lumotlarning o'xshashligi ham buni tasdiqlaydi"³, deb xulosa chiqaradi A.Yozberdiyev.

Avesto matnlari Parfiyon davrida mavjud bo'lganiga V.B.Xening va J.Dyuyshe-Giyman singari yirik avestoshunos va fors tilshunosligi bilimdonlari ham shubha qilmaganlar. V.B.Xening bu haqda, jumladan, shunday yozadi: "Agar zardushtiylik faqat og'zaki an'analarga tayanganlarida, Moniy buni bajonidil aytib o'tgan bo'lardi. Gap shundaki, u har doim uning o'z dinidan boshqa barcha dinlarning muqaddas bitiklari shubhali asosga egaligini, chunki ularni din asoschilarining o'zlari tuzmaganligini ta'kidlashga intiladi. Yozma Avesto esa Moniy uchun aslo yangilik emas, balki aniq ma'lum fakt hisoblangan. Shuning uchun ham Avestoning arshakiylar matni mavjud bo'lganiga shubha yo'q. Ayni holda ushbu masalaga doir zardushtiylik an'anasi o'z tasdig'ini topadi"⁴. J.Dyuyshe-Giyman ham xuddi shunday xulosaga keladi: "Nima bo'lganda ham bu kitob (Avesto – E.O.) Moniy davridan ancha burun mavjud bo'lgan... Agar zardushtiylik faqat yozma an'analarga asoslanganida, Moniy buni albatta ta'kidlab o'tgan bo'lardi. Arshakiylar davrida Avestoning yozma matni mavjud bo'lganiga shubha qilish uchun asos yo'q"⁵.

Zardushtiylik dunyosining davlat tuzilmalarida qadim zamonlardan boshlab kuzatiluvchi zardushtiylikka rasmiy davlat dini maqomini berish (bir necha bor shunday qilingan) tendensiyasi milodiy III asrning o'rtalarida Sosoniylar imperiyasining yuzaga kelish davrida yana kuchaygan. Bu tendensiyaning asosiy ifodasi yana davlat hokimiyati va yetakchi din peshvolarining zardushtiylikning

¹ Haug., 1878. – P. 11.

² O'sha yerda.

³ A. Язбердиев. Парфиёньское книжное дело//Известия АН Туркменской ССР. Серия гуманитарных наук. – 1990. - №6. – С. 16.

⁴ Henning W.B. The disintegration of the Avestic Studies. – In: Henning W.B. Selected papers. – Vol. II. Leiden, 1977. – S. 158.

⁵ Duchene-Guillemain S. La fixité de la Avesta. – In: Festschrift G. Morgenstierne, Wiesbaden. 1964.

muqaddas bitigining parokanda qismlari va variantlarini to'plash va tartibga solish hamda Avestoning qonuniy matnini yaratishdan iborat bo'ldi. Avestoning tarixdagi to'rtinchi rasmiy nashri Sosoniylar davlatining asoschisi Ardasher I Papakan hukmronligi davri (226–242)da amalga oshirildi. Avesto matnini qonuniylashtirish bilan davlatning bosh diniy peshvosi Tansar shug'ullandi. "Denkard"da Avestoning qonuniylashtirilish fakti haqida shunday deyiladi: "Shohlar shohi Ardasher Papaka o'g'li janobi oliylari, din peshvosi Tansarning maslahatiga quloq solib, saroyga ta'limotning barcha parokanda qismlarini to'plab keltirishni amr etdi. Tansar o'z ishiga kirishdi va bitta an'anani tanladi, qolganlari qonunga kirmay qoldi. U navbatdagi buyruqni berdi: «Mazda diniga sig'inishning boshqa har qanday talqiniga bizning javobgarligimiz ostida ruxsat etiladi, zotan ayni vaqtda bunga doir bilimlarga kamchilik yo'q»¹.

Sosoniylarning ikkinchi shohi Shopur I hukmronligi davrida (242–272) Avestoning ushbu qonuniy matni imperiya hududidan tashqarida muomalada bo'lgan alohida bo'limlar bilan to'ldirildi. "Denkard"da bu haqda shunday ma'lumot mavjud: «Shohlar shohi Shopur, Ardasher o'g'li, Hindiston, Vizantiya va boshqa mamlakatlarga tarqalib ketgan, tibbiyot, astronomiya, zamon, makon, materiya, yaratilish, mavjudlik, fano, sifat o'zgarishi, rivojlanish va boshqa jarayon va a'zolariga doir masalalar talqin qilingan diniy asarlarni to'plashda davom etdi, ularni Avestoga qo'shdi va ulardan yaxshi ro'yxat tuzib, podsholik xazinasiga joylashni amr etdi: u ularni Mazdaga sig'inish diniga bog'lash imkoniyatlarini tadqiq qildi»².

Avesto qonuniy matnining beshinchi nashri milodiy IV asrda Shopur II hukmronligi davrida (309–379) amalga oshirildi. Zardushtiylik an'anasi Avestoning yangi tahririni yaratish va uning matnini qonuniylashtirishda asosiy o'rinni davlatning oliy kohini Adurbad Maxraspandan (290–371)ga beradi. Avestoning navbatdagi qonuniylashtirilishi haqida "Denkard"da shunday deyiladi: "Shohlar shohi Shopur, Hurmuzd o'g'li, barcha viloyatlar ahli tomonidan diniy ixtiloflarni muhokama qilish bo'yicha tribunal ta'sis etdi va barcha nizomlarni batafsil ko'rib chiqdi; Adurbadning ma'qullashidan keyin va turli mazhablarning vakillari bilan muzokara o'tkazib, nasklarni baholash orqali, u (ya'ni shoh) hatto dahriy hisoblanganlarga ham: «Endi, dinni barchamiz tan olganimizdan so'ng, biz bor kuchimizni hech kim dinga e'tiqodsizlikka yo'l qo'ymasligiga qaratamiz», deb murojaat qildi va shunga muvofiq ish tutdi»³.

O.Yozberdiyev "Avestoning Sosoniylar qonuni va uning yozilish tarixi" maqolasida turli olimlarning Avestoni kodifikatsiya qilish jarayonlari va Avestoning qonuniy matnini yaratishda Adurbad Maxraspandanning o'rnini haqidagi fikrlarini batafsil keltirib o'tadi: "Muhimi shundaki, dunyoning XIX–XX asrlardagi deyarli barcha yirik avestoshunoslari Adurbad faoliyatiga doir ko'zdan kechirilayotgan parchani deyarli bir xil talqin qiladilar. Chunonchi, K.Geldner ushbu kohin Avesto matnlarining yakuniy taftishini amalga oshirgani va u Shopur II davrida qonun sifatida e'lon qilinganini tan oladi. «Bugungi kungacha faqat parchasi yetib kelgan 21 nask (kitob)li Avesto Sosoniylar davri asari, shoh Ardasher hukmronligi davrida to'plovchi va noshirlar Tansar boshchiligidagi amalga oshirgan mehnatning mahsuli hisoblanadi, – deb yozadi olim. – Bunga yo'l qadimgi, Vologezlar (ya'ni parfiyon shohlari – E.O.)dan birining hukmronligi davrida matnlarni to'plash bilan ochilgan edi. Bu matn, aftidan, Adurbad Maxraspandan amalga oshirgan tekshiruv tufayli o'zining yakuniy ko'rinishiga ega bo'lgan". E.Vest nasklar sonining to'liq tartibga keltirilishi, ularning IV asrgacha amalga oshirilgan o'rta fors tilidan tarjimasining tahrir qilinishi va ularga zamonaviy nomlarning berilishi Adurbadning xizmati deb hisoblaydi. J.Darmsteter Adurbadning zimmasiga mushkul vazifa – III asrdagi manixey dahriyligi jiddiy

¹ Иктибос А. Язбердиевдан олинди. Истоки..., 1988. – С. 27.

² O'sha yerda.

³ O'sha yerda. – B. 20.

putur yetkazgan qadimgi zardushtiylik dinining ustivorligini tiklash vazifasi yuklanganini ta'kidlaydi. U ham, xuddi K.Geldner va E.Vest singari, "Adurbad Maxraspandan Shopur II davrida Avestoni tekshirgan va nasklar sonini belgilagan", deb qayd etadi. Bu xizmatlari uchun, deb davom etadi J.Darmsteter, zamondosh forslar uni Avestoning Zardushtdan va Jamaspdan keyingi uchinchi asoschisi deb hisoblaganlar. K.G.Zaleman bizgacha Avestoning Adurbad tahriridagi qo'lyozmasi yetib kelgan, deb hisoblaydi. Bugungi kundagi Eron va Turon tarixiga doir tadqiqotlarda ham bu kohin va olimning faoliyatiga shunday baho beriladi. Chunonchi, R.Fray zardushtiylik ortodoksalligini e'lon qilish tufayli Adurbad tugab borayotgan Sosoniylar davri mualliflari nazarida "din tayanchi" bo'lib hisoblanganligini ta'kidlaydi. Nihoyat, shuni qayd etish lozimki, E.Xersfeld hatto uni Avesto yozuvining asoschisi, bu yozuv bilan u payg'ambar nomining "Zaratustra" shaklidagi haqiqiy milliy ifodasini birinchi bo'lib yozgan, deb hisoblaydi»¹.

Darhaqiqat, Avesto alifbesi, bugungi kunda fanda qabul qilinganidek, milodiy IV asrda Sosoniylar Eronidagi kohinlar muhitida Avestoning yangi tartiblangan va qonuniylashtirilgan matnini yozish uchun yaratilgan. Gap shundaki, zardushtiylik diniy an'anasi muqaddas bitikning o'lik (miloddan avvalgi IV asrdan boshlab) tildagi to'g'ri talaffuziga jiddiy ahamiyat bergan. Agar qat'iy rioya qilingan matnlarni (albatta, faqat ayrim liturgik matnlarni) og'izdan og'izga o'tkazish an'anasi originalga yaqin talaffuzning chiqishiga hali ma'lum darajada imkon bergan bo'lsa, yozma matnda zardushtiylik dunyosi xalqlari arameografik yozuv tizimining barcha unsiz o'zaklari singari fonetik yozuv tashqarisida muqaddas matnlar o'z ohangini yo'qotgan va unutilib borgan. Shuning uchun yangi qonuniy matnni barcha unli va undosh harflarni to'g'ri talaffuz qilish imkonini beruvchi sifat jihatidan yangi vokallashtirilgan alifbeda yozish zaruratining anglab yetilishi nafaqat zardushtiylik dinining mustahkamlanishi va tarqalishi, balki yozuv madaniyatining rivojlanishida ham muhim qadam bo'ldi.

Yangi ovozashtirilgan alifbe, o'rta fors tillari va yozuvlari bo'yicha mutaxassislar yakdillik bilan tan olishicha, vokallashtirilgan yunon yozuvi prinsiplarini ijodiy qo'llash asosida, yangi belgilar kashf etish hamda parfiyon va o'rta fors yozuv tizimlari belgi va elementlaridan foydalanish yo'li bilan yaratilgan. Ammo Avesto yozuvi belgilarini farqlash va ularning sonini belgilash borasida olimlar yakdil bir fikrga ega emas. Chunonchi, X.Bartolome 52 belgini farqlab, ularning uchasi ligatura, bittasi fors qo'lyozmalarining hind qo'lyozmalaridan farqli varianti deb qayd etadi². X.Rayxelt 51 belgini farqlaydi (48+3 ligatura)³. V.B.Xennig alifbeda 48 harf bo'lib, shulardan 14 tasi unli ovozlari uchun deb hisoblaydi⁴, G.Vindfur esa 60 ta belgini sanaydi⁵. Avesto alifbesida 46 ta harfni ajratuvchi M.Boysning fikricha, bu alifbe shu qadar puxta ishlab chiqilganki, bu jihatdan uni hozirgi davrda keng tarqalgan fonetik alifbega qiyoslash mumkin⁶.

Fanda Avesto alifbesi nomini olgan va keyinchalik faqat Avesto matnlarida qo'llangan bu yozuv vositasida yangi qonuniy matn yozildi va unga o'rta fors tilida yozilgan batafsil izohlar – ilmiy nomi bilan aytganda "Zend" yoki "Zend-Avesto" ilova qilindi. V.B.Xeningning fikricha, yangi yaratilgan vokallashtirilgan alifbe vositasida muqaddas bitik matnlari puxta tanlab olingan kohinlar tomonidan aytib turib yozilgan. Bu kohinlar qadimgi matnlarni boshqalardan yaxshiroq yodda saqlab qolganlariga

¹ Язбердиев А. Сасанидский канон Авесты и история записи его текстов//Известия АН Туркменской ССР. Серия общ. наук. – 1987. №1. – С. 32.

² Основы иранского языкознания. 1979. - С. 137.

³ O'sha yerda.

⁴ Henning W.B. 1977. – С. 155.

⁵ Windfuhr G.L. Duacritic and distinctive Features in Avestan. – Journal of the American Oriental Society, Vol. 91. Num. 1. 1971. – С. 121.

⁶ Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. 2-е изд., испр. – М.: Наука, 1988. – С. 116.

ishonganlar. “Bu kohinlar o‘z xotiralarini qadimgi qo‘lyozmalarga qarab tiklashga uringanlarmi, yo‘qmi – buni biz hech qachon bilmaymiz”, deb yozadi olim. Avestoning bu tahrirdagi qonuniy matnlari, mazkur asarning oldingi davrlarda kodifikatsiya qilingan qo‘lyozmalari singari, bizgacha yetib kelmagan.

Oradan ikki yuz yil o‘tib Avesto yozuvi zardushtiylik muqaddas bitigining yangi qonunini yozishda – Avestoning tarixdagi so‘nggi, oltinchi to‘liq rasmiy nashrida yana qo‘llandi. Bu fan va madaniyat homiysi, ulkan qo‘lyozmalar kutubxonasining asoschisi, davlat miqyosidagi katta tarjimonlik faoliyatining tashkilotchisi bo‘lgan Eron shohi Xusrav I Anushirvon hukmronligi davrida (531–579) sodir bo‘ldi. Aynan uning maslahatiga ko‘ra davlatning bosh kohini Vex-Shopur Avestoning yangi tahrirdagi matnini yaratdi. Bu 21 kitob-naskdan iborat bo‘lgan so‘nggi qonuniy matnning qo‘lyozma ro‘yxatlaridan XIII–XIV asrlarda ko‘chirilgan nusxalarida bizgacha to‘liq Avestoning faqat to‘rt dan bir qismi yetib keldi.

Avestoning kodifikatsiya qilinishi bilan bog‘liq muammolar majmuini kitobat madaniyati tarixi kontekstida ko‘rib chiqish jiddiy qiziqish uyg‘otadi. Har bir alohida olingan to‘liq Avestoni yozuvda qayd etish tarixiy hodisasi avesto (zardushtiylik) madaniy dunyosining kitob va kitobat madaniyati tarixidagi muhim bosqichlardan birini ifodalaydi. O‘tkazilgan Avesto nashrlari sharhi Avesto matnlari Ahomaniylar davridan boshlab uzluksiz yozma qayd etilib va qonuniylashtirilib kelinganini ko‘rsatadi. Miloddan avvalgi V asrdan milodiy XIII–XIV asrgacha bo‘lgan bir ming sakkiz yuz yildan ortiq davr mobaynida Avesto matnining turli qismlari ko‘p marta qayta ko‘chirildi, to‘liq Avesto barcha qo‘shimcha va turli variantlari bilan jami olti marta tiklandi va kodifikatsiya qilindi, ya‘ni Avestoning yangi tahrirdagi matni, uning qonuniy matni yaratildi. Avesto matnlarining bir necha marta qayta ko‘chirilishi va kodifikatsiya qilinishi, uning to‘liq qismlarining hukmdorlar xazinasi va zardushtiylik ibodatxonalarida saqlanishi qadimgi davr va ilk o‘rta asrlarda, Turon va Eron xalqlari ijtimoiy-madaniy jihatdan yagona fors-turkiy zardushtiylik madaniy dunyosini tashkil qilgan davrda bu xalqlar kitobat madaniyatining umumiy darajasi yuqori bo‘lganidan dalolat beradi.

AMIR TEMURNING YEVROPA DAVLATLARIGA NISBATAN TASHQI SIYOSATI

ULUG‘BEK ABDULLAYEV

Dotsent, TDSHU

Annotatsiya. Mazkur maqolada Amir Temurning Yevropa davlatlariga nisbatan tashqi siyosati, uning diplomatik strategiyasi hamda Yaqin va O‘rta Sharqdagi siyosiy jarayonlarga munosabati tahlil etiladi. XIV asr oxiri — XV asr boshlarida Yaqin Sharq va Kichik Osiyoda yuz bergan siyosiy parokandalik, iqtisodiy tanazzul va mo‘g‘ul hukmronligining zaiflashuvi Sohibqironning xalqaro siyosat maydoniga faol kirib kelishiga imkon yaratgani yoritilgan. Maqolada Amir Temurning Buyuk Ipak yo‘lini tiklash, adolatli boshqaruvni qaror toptirish va mintaqada tinchlik o‘rnatish yo‘lidagi diplomatik va harbiy choralari ko‘rsatib o‘tiladi. Shuningdek, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Hofizi Abru, Sharifxon Bidlisiy kabi tarixchilarning asarlari asosida Temurning g‘arbiy yurishlari, Yevropa davlatlari bilan bilvosita aloqalari va xalqaro

vaziyatdan o'z manfaatlari yo'lida oqilona foydalanish siyosati ilmiy asosda tahlil qilingan. Tadqiqot Sohibqironning Yevropa va Sharq o'rtasidagi siyosiy muvozanatni ta'minlashdagi o'rni va ahamiyatini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Amir Temur, tashqi siyosat, diplomatiya, Yevropa, Yaqin Sharq, Kichik Osiyo, Zafarnoma, Buyuk Ipak yo'li, tarixiy manbalar.

Аннотация. В данной статье рассматривается внешняя политика Амира Темура по отношению к европейским государствам, его дипломатическая стратегия и участие в политических процессах Ближнего и Среднего Востока. Показано, что политическая раздробленность, экономический упадок и ослабление монгольского владычества в конце XIV – начале XV веков создали условия для активного выхода Сахибкирана на международную арену. В статье анализируются меры Темура по восстановлению Великого шелкового пути, утверждению справедливого управления и обеспечению стабильности в регионе. На основе трудов Низамаддина Шамия, Шараф ад-Дина Йязди, Хафиза Аbru и Шарифхана Бидлиси исследуется политика Темура в отношении западных стран, его косвенные контакты с Европой и умелое использование международной обстановки в интересах своего государства. Исследование раскрывает роль и значение Амира Темура в установлении политического баланса между Востоком и Западом.

Ключевые слова: Амир Темура, внешняя политика, дипломатия, Европа, Ближний Восток, Малая Азия, Зафарнома, Великий шелковый путь, исторические источники.

Abstract. This article examines the foreign policy of Amir Timur toward European states, his diplomatic strategy, and his involvement in the political processes of the Near and Middle East. It is demonstrated that political fragmentation, economic decline, and the weakening of Mongol dominance in the late 14th and early 15th centuries created favorable conditions for the Sahibqiran's active entry onto the international stage. The study analyzes Timur's efforts to restore the Great Silk Road, establish just governance, and ensure regional stability. Drawing upon the works of Nizam al-Din Shami, Sharaf al-Din Yazdi, Hafiz Abru, and Sharif Khan Bidlisi, the article explores Timur's policy toward Western countries, his indirect contacts with Europe, and his skillful use of the international situation to serve the interests of his state. The research reveals the role and significance of Amir Timur in establishing the political balance between East and West.

Keywords: Amir Timur, foreign policy, diplomacy, Europe, Near East, Asia Minor, Zafarnama, Great Silk Road, historical sources.

Amir Temur siyosat maydoniga chiqqandan keyin Movarounnahr sarhadlarini mustahkamlab, kuchli markazlashgan davlat qurishga kirishgan paytda Yaqin Sharq va Kichik Osiyoda muhim siyosiy-tarixiy o'zgarishlar yuz bermoqda edi. XIV asrning oxirgi choragida bu hududlarda mo'g'ullar tomonidan barpo etilgan Hulagular davlati parchalanib, bir qancha kichik xonliklar va mahalliy sulolalar yuzaga kelgandi. Aholi o'rtasida mo'g'ullar hukmronligiga qarshi kurash mayllari paydo bo'lgan va u tobora kuchayib bermoqda edi. Sharqshunos I.P. Petrushevskiyning qayd etishicha, Hulagular davlatining parchalanishi butun Eronda mo'g'ul zulmi butunlay tugatildi, degan ma'noni bildirmaydi, chunki bir qancha viloyatlarda hukmronlik hamon turk-mo'g'ul harbiy-ko'chmanchi zodagonlari qo'lida saqlanib qolgan va ular Chingizxonning buyuk Yasa qonunlariga qattiq rioya etgan holda feodal-ekspluatatorlik boshqaruv usullarini davom ettirmoqda edi¹.

¹ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Изд. Ленинградского университета, 1958. – С. 211.

Bu davr tarixini o'rganishda ham Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiylarning "Zafarnoma"lari, Muiniddin Natanziyning "Muntaxab-ut tavorixi Muiniy"¹, Hofizi Abruning "Zubdat ut-tavorix" ("Solnomalar qaymog'i") Fasix Havofiy va Sharifxon Bidlisiylarning asarlari katta qimmatga ega. Shohruxning saroy tarixchisi bo'lgan Hofizi Abru (Shahobiddin Abdulloh bin Lutfulloh bin Abdurashid al-Havofiy)ning yuqorida aytilgan noyob asari haqida V.V. Bartold "Хафиз-и Абру и его сочинения" maqolasida batafsil ma'lumot beradi².

Sharifxon Bidlisiyning «Sharafnoma» asarida XIV asrda Yaqin Sharq va Eronda bo'lib o'tgan voqealar, mayda hukmdorlar o'rtasidagi o'zaro urushlar manzarasi qisqa lavhalarda xolis tasvirlangan. «Sharafnoma» Amir Temurning Yaqin Sharqdagi siyosati va turli hukmdorlar bilan munosabatlarini o'rganishga ham ma'lum darajada yordam beradi.

Hukmdorlarning bunday shafqatsizligi va zolimligi tanazzulga uchragan Yaqin Sharq mamlakatlaridagi siyosiy-iqtisodiy ahvol qay darajada yomonlashganini ko'rsatib turibdi. Xalqni ezish, adolatsizlikni avj oldirish va o'zaro nizolarga berilib, mamlakat taqdirini o'ylamay qo'ygan zolim hukmdorlar uzoqqa bora olmasligi tarixdan ma'lum. XIV asr o'rtalarida – Amir Temur tarix sahnasiga chiqib, Movarounnahrda markazlashgan, adolatli qonunlar bilan boshqariladigan davlat barpo etib, aholiga har qanday ziyon-zahmat yetkazishga chek qo'ygan bir paytda Yaqin Sharq mamlakatlari ana shu tarzda parchalanib, siyosiy-iqtisodiy inqiroz botqog'iga botib ketgan edi.

Tarix tajribasidan ma'lumki, har qanday kuchli, markazlashgan davlat kichik-kichik bo'lakchalarga ajralib, parchalanib ketsa, yagona boshqaruv zaiflashsa, qonunlar bajarilmasa va eng yomoni, aholi shafqatsiz zulm-zo'ravonlik ostida qolsa, bunday o'lkalarga tashqi tajovuzlar kuchayib ketadi. Ular kuchli davlatlar tomonidan osonlikcha ishg'ol etiladi. Qadimgi Gresiya va Rim imperiyalari, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, Mo'g'ullar saltanati yoki keyingi O'rta Osiyodagi uch xonlik davri bunga yaxshi misol bo'la oladi. Mamlakatning parchalanib, mayda bo'lakchalarga bo'linib ketishi, kichik hukmdorlar o'rtasidagi tinimsiz adovat va o'zaro urushlar shubhasiz bunday o'lkalarni halokatga olib kelar edi. XIV asrda Yaqin Sharq va Eron ana shunday tanazzulga giriftor bo'lgandi.

Jahon savdo yo'llari, xususan Buyuk ipak yo'lini tiklashni maqsad qilgan Amir Temur Yaqin Sharqqa befarq qaray olmas edi. Bu hududlardagi tinimsiz o'zaro urushlar savdo karvonlari va xojilarni xaj ziyoratiga emin-erkin borib kelishiga monelik qilardi. Va eng muhimi iqtisodiy tanazzul kuchayib, fuqaro og'ir ahvolda qolgan edi. Kuchli davlatlar o'rtasida talash maydoniga aylangan bu hududlarni birlashtirish va adolat o'rnatish, aholining osoyishtaligi ta'minlash hayotiy zarurat edi. Bu ulkan vazifani bajarish kuchli siyosatchi va yetuk davlat arbobi bo'lgan Amir Temur zimmasiga tushdi.

Amir Temur Movarounnahrda kuchli markazlashgan davlat barpo etib, unga Shimol va Sharqdan bo'ladigan xavf-xatarlarni ma'lum darajada bartaraf etganidan keyin o'z mamlakatining janubi va g'arbi – Yaqin va O'rta Sharq, Kichik Osiyo hududlari bilan shug'ullanishga kirishdi. Bu hududlar XIV asr o'rtalarida kichik-kichik davlatlarga bo'linib ketganligi, siyosiy jihatdan ham, iqtisodiy jihatdan ham parokandalik kuchayganligini yuqorida aytib o'tdik. "Kichik Osiyoda ham Saruaniylar, Oydiniylar, menteshoilar, Takaellilar, Karmiyonilar, Karamoniylar, Usmonlilar kabi

¹ Bu asarning uchta qo'lyozmasi mavjud bo'lib, ular Sankt-Peterburg, London va Parijda saqlanadi. I.P. Petrushevskiyning ta'kidlashicha, mazkur asar bizgacha yetib kelmagan turkiy manbalarga tayanib yozilgani jihatidan ham muhim ahamiyatga ega. (Ko'rsatilgan asar. – S. 212). Yaqinda mazkur asarning sharqshunos G'ulom Karimov tomonidan fors tilidan o'zbek tiliga qilingan tarjimasi "Sohibqiron hayotidan lavhalar" nomi bilan "Jahon adabiyoti" jurnalida (2006 yil, 3-4 –sonlari) e'lon etildi.

² В. В. Бартольд. Сочинение. Т. VIII. – С. 74-97.

bir qator katta-kichik sulolalar”¹ o‘zaro urushlar girdobida edi. Shu yillarda Yevropa ham aynan shunday ahvolda edi. Italiya mayda davlatchalarga (Florensiya, Siyena, Piza, Milan, Genuya, Venesiya, Savoyya kabi) bo‘linib ketgan, siyosiy tarqoqlik va ichki ziddiyatlar kuchaygan edi. Fransiyada ham mayda mahalliy hokimlar qirolga deyarli bo‘ysunmay qo‘ygandi. Angliya va Fransiya orasida uzoq davom etgan kurash (“yuz yillik urush”) har ikki mamlakatning sillasini quritgandi. Ispaniya bilan Angliya hamda Portugaliya o‘rtasida ham keskin ziddiyatlar mavjud edi. Vizantiya imperiyasi esa Usmonli turklar zarbasi ostida halokatga yaqinlashib qolgandi. Bu murakkab ahvol Amir Temurning Yaqin Sharqda muvaffaqiyat bilan faoliyat yuritishiga yo‘l ochib berdi. U qo‘shni mamlakatlarda yuz berayotgan siyosiy-iqtisodiy tangliklardan o‘z vaqtida foydalana oldi.

Sohibqiron O‘rta va Yaqin Sharq o‘lkalariga otlanar ekan, chingiziylardan bo‘lgan Hulagu tomonidan zabt etilgan ulkan hududlarga da‘vogar ekanini ochiq bayon etdi. Ma‘lumki, buyuk xon Munkening farmoniga ko‘ra, Hulagu Amudaryo janubidagi yerlarni qaytadan egallagan edi. U 1256-yilda Shimoliy Erondagi ismoiliylarni bo‘ysundirgach, 1258-yilda Iroqda so‘nggi abbosiy xalifa al-Musta‘sim qo‘shinlarini yengib, Bag‘dodga kirib boradi. Suriya hududlarida urush qiladi, ammo 1260-yilda Misr mamluklaridan yengiladi. Shunga qaramay, u Eron, Iroq, Kavkaz va Kichik Osiyoni birlashtiruvchi ulkan saltanatni vujudga keltirgan edi. Hulagu mana shu hududlarda “elxon” (ya‘ni “ulug‘ xonga itoat etuvchi”) unvoni bilan hukm yuritadi. Bir asr hukm surgan Elxoniylar sulolasi o‘rnida 1353-yildan keyin Jaloiiriylar, Muzaffariylar hamda Sarbadorlar davlati tashkil topadi². Amir Temur shu paytgacha asosan sharqiy Xurosonni (markazi Hirot) bo‘ysundirishga intilgan edi. Uning g‘arb yo‘nalishidagi harakati va ma‘lum ma‘noda g‘arbiy o‘lkalarning siyosatiga tortilishi g‘arbiy Xurosondagi Sarbadorlar (markazi Sabzavor) hukmdori Ali Muayyad Mozondaron amiri Vali bosqinidan yordam so‘rab murojaat qilganidan so‘ng boshlangan. Bu voqea Davlatshoh Samarqandiyning “Shoirlar bo‘stoni” kitobida bayon qilingan. Lekin tarjimon B. Ahmedovning Temur Ali Muayyadni o‘ldirdi degan fikri uydirma. Ali Muayyad Temur dushmandlariga qarshi kurashda yaralanib vafot qilgani manbada aytilgan.³

Amir Temur Eron hamda Yaqin Sharqqa otlanar ekan, birinchi navbatda “Hulagu taxti”da osoyishtalik o‘rnatishni asosiy maqsad qilib oladi. Bu siyosiy reja amalda Islom dinini himoya qilish, mazkur tarqoq mamlakatlardagi o‘zaro qirg‘inlar tufayli behuda qon to‘kishlarga chek qo‘yish, fuqaro osoyishtaligini ta‘minlash shiori ostida o‘tkaziladi.

Sohibqiron qo‘shni mamlakatlardagi siyosiy, iqtisodiy hayotni, aholining kayfiyati, hukmdorlarning vaziyati, qo‘shinning ahvolini sinchkovlik bilan puxta o‘rgangan. U kuchli ayg‘oqchilar (razvedka) tizimiga ega edi. Bundan tashqari, amirlar, elchilar, savdogarlar turli maqsadlar bilan o‘zga ellarga borganda, o‘sha mamlakatlar haqida puxta ma‘lumotlar olib kelishgan. Masalan, muqaddas Haj safariga borgan amir Sayfuddin karvon yo‘lidagi barcha mamlakatlar vaziyati haqida mufassal ma‘lumotlar to‘plagan edi. U 1378-yilda safardan qaytgach, ayniqsa, Eron va Xurosonda elxoniylar o‘rnida hukmdorlik qilayotgan mayda hokimlar mamlakatni izdan chiqarib yuborgani, yurt inqirozga yuz tutgani, mavjud siyosiy vaziyatda bu o‘lkalarni osonlik bilan qo‘lga kiritish mumkinligi haqida axborot bergani ma‘lum.

Sharafiddin Yazdiyning yozishicha, 1376-yilda amirzoda Jahongir vafot etgandan keyin amir Sayfiddin safarga otlanadi: “Va Sayfiddinbek bu jihatdin barcha ishdin ilikni yuvub, dunyo bilan

¹ Azamat Ziyov. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – T.: Sharq, 2001. – B. 209.

² Босворт К.Э. Мусулманские династии. – М.: Наука, 1971. – С. 200-201.

³ Davlatshoh Samarqandiy. Shoirlar bo‘stoni. T., 1981, B. 118.

hech e'tiqodi qolmay, ijozat tilab, Ka'bag'a bordi». Uning safardan qaytishi ham "Zafarnoma"da qisqagina bayon qilingan: "Bu mahalda Hoji Sayfiddinbek Hijoz safaridin kaytib, hazrat Sohibqiron qoshida keldi va Eron mamlakatida bo'lg'on podshohlarning ahvollarini arzadosht qildi"¹.

Shu bilan birga Sohibqiron qo'shni mamlakatlardagi aholining hukmdorlardan noroziligidan ham ustalik bilan foydalangan. Bu o'rinda ham Islom, shariat qonunlarining homiysi sifatida ish tutgan.

Jumladan, "Temur tuzuklari"da Seiston safari haqida shunday yoziladi: "Seiston valiysi ... elchi orqali sovg'a-salomlar yuborib, mendan yordam so'radi: "Dushmanlarim menga zulm qilib, qo'limdan yetti qal'amni tortib oldilar. Agar mendan dushman qo'lini qisqa qilsalar, askarlariga olti oylik oziq-ovqatni yetkazib berardim"². Bunday takliflar, albatta, inobatga olingan.

Nizomiddin Shomiyning yozishicha, Sohibqiron "Xorazm andishasidan tinchigach (ya'ni o'z mamlakatining shimoliy hududlarini mustahkamlab bo'lgach – U.A.), Xuroson ahvolini tartibga solishni iroda qildi"³. Bu davrda yuqorida aytilganidek, Xuroson va Eron bir qancha mayda davlatlarga bo'linib ketgan, iqtisodiy tanazzul kuchayib, aholining turmushi ancha og'irlashgan edi. Bu haqda Sharafiddin Ali Yazdiy shunday yozadi: "Ul mahalda Eron viloyatida har mamlakatda bir jamoat bosh chiqarib, podshohlik qilur edilar. Chig'atoy ulusi va Jo'ji ulusini o'z gumashtalarining tasarrufi ostiga olganidan so'ng muborak xotirig'a tushtikim, Eron viloyatini zabt qilg'ay, Eron sari mutavajjih bo'ldi"⁴.

Demak, Amir Temur parchalanib ketgan va o'zaro urushlar girdobida qolgan Erondagi kichik davlatlarni birlashtirish orqali (aslida Hulagu taxtini qayta egallash) markazlashgan mamlakat hududlarini kengaytirishni rejalashtirgan. Bu o'rinda ham Movarounnahrda janubdan yuz berishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni bartaraf etish asosiy o'rinda turgan. Mazkur siyosiy tadbir amalga oshgandan keyin bu yerlarda ham adolat va osoyishtalik o'rnatish, hokimiyatni suiiste'mol qilish hollari va o'zaro qirg'inlarga chek qo'yish ko'zda tutilgan. Bu maqsadga erishish orqali islom qoidalarini mustahkamlash asosiy niyat qilib olingan.

Shu o'rinda yana bir qator muhim siyosiy-ijtimoiy sabablar mavjudligini ham aytib o'tish kerak:

1. Hulagu saltanati parchalanib, kichik davlatchalarga bo'linib ketgach, ikki qudratli davlat – Misr mamluklari va Oltin O'rda xonligi bu hududlarga ko'z tika boshlagan edi. Arab manbalarida qayd etilishicha, sulton Beybars va Berkaxon o'rtasida bu xususda bitim tuzilib, ikki yuz yil orasida Qohira bilan Saroy Berka orasida besh yuz martaga yaqin elchilik aloqalari bo'lib o'tgan edi⁵. Misr bo'lajak muhorabalarda Suriya (Shom)ni, Oltin O'rda Ozarbayjonni istehkom qilishni mo'ljallagan, g'alabadan keyin Hulagu saltanatini o'zaro bo'lishib olish rejalashtirilgan edi. Amir Temur tarix sahnasiga chiqqan paytda ham ana shu yashirin siyosiy reja kun tartibida turardi. Agar bu reja amalga oshib, Yaqin va O'rta Sharq mamluklar va Oltin O'rda tasarrufiga o'tsa, Movarounnahr kuchli tahluka ostida qolishi muqarrar edi. Sohibqiron tomonidan taxtga o'tkazilgan g'ayratli To'xtamishxon bu siyosiy kurashga faol aralashib, tez orada xavfli raqibga aylandi. U qisqa fursatda Oq O'rda va Ko'k O'rdani birlashtirib, kuchli hukmdor bo'lib olgach (1376-yil), Amir Temurni pisand qilmay qo'ydi. Jo'ji ulusiga tobe bo'lgan Xorazmning qo'ldan ketishi unga

¹ Yazdiy. Zafarnoma. – B. 81, 86; Tilman Nagel. Timur – zavoyevatel. – S. 192-193.

² Temur tuzuklari. – B. 35.

³ Nizomiddin Shomiy. – B. 112.

⁴ Sharafiddin Ali Yazdiy. – B. 88.

⁵ Амин ал-Холи. Связи между Нилом и Волгой. М., 1962, С.15.

ayniqsa ikki muqaddas shahar (ya'ni Makkai mukarrama va Madinai munavvara) ziyoratiga qatnovchilarning karvonlariga ko'p zarar keltirayotganligi xabari quloqqa eshitildi. Buning ustiga o'sha taraflardan bir jamoat kishilar kelib, ular ham Qora Yusufning jabr-zulmidan arz qildilar. Shuning uchun Qora Yusufning jazosini berib, qaysarning ko'zini g'aflat uyqusidan ochib qo'yishim lozim ko'rindi"¹.

Muhim savdo yo'lida joylashgan Tabriz va Bag'dod hududlarini egallab olgan Qora Yusuf va Sulton Ahmad Jaloyirning Muqaddas Haj safariga chiqqan yo'lovchilarga ziyon-zahmat yetkazishi, hozirgi atama bilan aytgach, jangarilik (terrorchilik) qilib, qaroqchilik bilan shug'ullanishiga chek qo'yish Sohibqiron siyosatining uzviy qismi hisoblanadi. Umuman, tiyiqsiz jangarilik, terrorizmga qarshi kurash hamma zamonda muhim ahamiyat kasb etgan. Jangarilar faoliyati hamisha tinch aholini chalg'itib, osoyishta hayotni izdan chiqargan. Amir Temurning Yaqin Sharqdagi yo'lto'sarlarga qarshi kurashib, savdo yo'llari xavfsizligini ta'minlashga intilishi katta ijobiy hodisa edi.

Sohibqironning Iroqqa nisbatan munosabatida ham adolat tamoyili ustuvorligini ko'ramiz. Iroq aholisining muzaffariylar va boshqa turli toifadagi hukmdorlar zulmidan shikoyat qilib yozgan arizasi Sohibqiron uchun juda qo'l keladi². Shu o'rinda yana quyidagi siyosiy vaziyatni ham ta'kidlash kerak.

Eron va Yaqin Sharqda mo'g'ullar (Hulagu avlodlari) hukmronlik qilgan yillarda islom dinining mavqei ancha susayib qolgan edi. Xuddi shu holni Markaziy Osiyo sharqidagi jetalar misolida ham ko'rishimiz mumkin. Mo'g'ul xukmronlari o'z manfaatlari yo'lida islom qonun-qoidalari bilan mutlaqo hisoblashmas edilar³. Bu ahvol mo'g'ullardan keyingi hukmdorlar davrida ham ma'lum darajada davom etgan.

Movarounnahrda adolatli qonunlar tufayli mustahkam intizom o'rnatgan Amir Temur qo'shni davlatlarda islomning g'orat qilinishi va karvon yo'llarida oshkora talonchilik hukm surishiga aslo toqat qila olmasdi. Mana shu holatlar ham uning Eron va Yaqin Sharqqa yurishlariga jiddiy sabab bo'ldi. Shu tarzda Amir Temur islomni g'oyaviy bayroq sifatida o'zining boshqa davlatlar va xalqlar bilan bo'lgan munosabatlarida hamisha bedahl saqlashga, uni bosh masala tarzida har vaqt diqqat markazida tutishga qattiq e'tibor berib keldi. Bu hol Amir Temurning Yaqin va O'rta Sharq siyosatidagi asosiy g'oyaviy asos hisoblanadi.

Amir Temurning Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlariga o'tlanishiga sabab bo'lgan navbatdagi muhim omil – karvon yo'llarini, ayniqsa, shu davrda rivoj topgan Buyuk ipak yo'lini o'z nazorati ostiga olish rejasi bilan izohlanadi. Hali kemasozlik va dengiz savdosi keng rivojlanmagan sharoitda bu karvon yo'li Sharq va G'arbni bog'laydigan asosiy aloqa vositasi bo'lib, muhim ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy mavqega, demak, katta xalqaro ahamiyatga ega edi.

I.P. Petrushevskiy Amir Temurning harbiy yurishlari asosida "ma'lum iqtisodiy reja bor" deb to'g'ri ta'kidlaydi. Uning fikricha, Eron, Kavkazorti va Old Osiyo mamlakatlarining ishg'ol qilinishi ham aynan shu maqsadga bog'liq edi. Shimoldagi yo'llar (Qora dengiz bo'yi va Kaspiy bo'yi cho'llaridagi) ustidan Amir Temur o'zining doimiy hukmronligini o'rnatmay, balki "uni yopib qo'ymoqchi bo'ldi, shu maqsadda bu yo'llarda joylashgan yirik shaharlar – Urganch, Saroy Berka, Ashtarxon, Azov va boshqalarni yakson qildi"⁴. Bu ongli tadbir natijasida Amir Temur

¹ Temur tuzuklari. – B. 66.

² Tuzuklar. – B. 56.

³ Mannonov B. Amir Temur diplomatiyasi // «O'zbek diplomatiyasi tarixi» to'plami. – B. 66.

⁴ Петрушевский И.П. Иран под властью Тимура и тимуридов. – В кн.: «История Ирана». – М., 1977. – С. 162.

muhim savdo karvonlari Movarounnahr hududidan, xususan, Samarqanddan o'tishiga va mamlakat iqtisodini rivojlantirishga to'la erishdi. Sohibqironning tashqi mamlakatlar bilan siyosiy aloqalarini bir yoqlama baholab, faqat istilochilikka bog'lab qo'yish noto'g'ridir. Savdo-iqtisodiy aloqalari esa Movarounnahr aholisiga ham, boshqa qo'shni mamlakatlarga ham katta iqtisodiy naf keltirgan. Demak, Amir Temurning markazlashgan davlat tuzishga qaratilgan faoliyati katta xalqaro ahamiyat kasb etadi. Sohibqironning tashqi siyosati va harbiy faoliyatiga ana shu nuqtai nazardan yondashish to'g'ri bo'ladi.

Bu xususda A. Ziyo bildirgan quyidagi fikr ibratlidir: "To shu choqqacha Amir Temur yuritgan tashqi siyosat masalalariga baho berilganda, - deb yozadi u, - deyarli doim bir an'ana hukm surib kelgan, ya'ni Sohibqironning harbiy yurishlari faqatgina uning harbiy manfaati va saltanatparastlik rejalarini ro'yobga chiqarish yo'lida amalga oshirilgan. Go'yo uning butun faoliyati "uch yillik", "besh yillik", "yetti yillik" yurishlardan iborat bo'lgan va butun umrini u shunga bag'ishlagan. Avvalo shuni ta'kidlash lozimki, Amir Temur hech qachon "uch yillik", "besh yillik", "yetti yillik" yurish rejalarini qilmagan. Birinchidan, mazkur tushunchalarni Sharafiddin Ali Yazdiy taomilga kiritgan. Undan oldin qalam yuritgan Shomiy, Natanziy kabi tarixchilarning asarlarida bunday ta'riflar yo'q. Ikkinchidan, hatto ushbu ta'riflar shartli tarzda qabul qilinganda ham Sohibqiron muttasil va to'xtovsiz har kuni, har oyda urush bilan mashg'ul bo'lgan, degan xulosaga kelish noto'g'ri. Zero, odatda jang bir necha soat davom etadi. Qolgan vaqt unga tayyorgarlikka, bir manzildan ikkinchisiga ko'chishga sarf bo'lgan..."¹. Bir so'z bilan aytganda, Amir Temur davri davlatimiz ichki va tashqi siyosatini faqat jangu jadallarga bog'lab bayon qilish ham ilmiylikka, ham o'sha zamon tarixiy voqeligiga ziddir.

Amir Temurning Yevropa davlatlariga nisbatan tashqi siyosati, uning faoliyati o'rta asrlar geosiyosiy tizimida muvozanatni ta'minlash, xalqaro savdo yo'llarini tiklash va Markaziy Osiyoni siyosiy markazga aylantirishga qaratilgan murakkab strategik siyosat sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Sohibqironning tashqi siyosiy faoliyati bevosita harbiy ekspansiya emas, balki iqtisodiy, diplomatik va madaniy barqarorlikni ta'minlash bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Amir Temur Yevropa va Sharq mamlakatlaridagi siyosiy parokandalikni chuqur tahlil qilib, o'z siyosiy rejasini shu asosda shakllantirgan. U o'z davrida global savdo yo'llarining xavfsizligini ta'minlashni asosiy maqsad deb bilgan va shu yo'nalishda xalqaro aloqalarni rivojlantirgan. Manbalarda keltirilganidek, Sohibqironning diplomatik faoliyati o'sha davr Yevropa davlatlari bilan bilvosita aloqalar o'rnatish, ularning siyosiy ahvolidan xabardor bo'lish hamda Markaziy Osiyo manfaatlariga mos ravishda strategik qarorlar qabul qilish bilan tavsiflanadi.

U Yaqin va O'rta Sharqda barqarorlikni tiklash, savdo yo'llarini, ayniqsa Buyuk Ipak yo'lini qayta jonlantirish hamda adolatli boshqaruv tamoyillarini o'rnatish orqali xalq farovonligini ta'minlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Sohibqironning diplomatik siyosati o'sha davrdagi Yevropa va Osiyo mamlakatlaridagi siyosiy tarqoqlikdan oqilona foydalanish, ularning kuch nisbatini o'rganib, o'z manfaatlari yo'lida muvozanatni saqlashga asoslangan edi.

Shunday qilib, ilmiy nuqtai nazardan qaraganda, Amir Temurning Yevropa davlatlariga nisbatan tashqi siyosati — bu o'rta asrlar diplomatiyasining yuksak namunasi bo'lib, u xalqaro munosabatlarda kuch va adolat muvozanatini yaratishga qaratilgan geosiyosiy konsepsiya sifatida baholanishi mumkin.

¹ Ziyo A. Ko'rsatilgan asar. — B. 223.

XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI SIYOSIY JARAYONLARNING TURKISTON DAVRIY MATBUOTIDA YORITILISHI

EGAMBERDIYEV ABDUVAHOB

Tadqiqotchi, TDSHU

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Hindistondagi Britaniya mustamlakachilik siyosati, siyosiy beqarorlik va xalq noroziligining mahalliy hamda xalqaro matbuotda yoritilishi bo'yicha keng ko'lamli manba tahliliga bag'ishlangan. Ishda 1880 – 1910-yillar oralig'ida ingliz, rus, german va hind tillarida chop etilgan gazeta-jurnal materiallari asosiy manba sifatida tanlangan. Maqolada “Turkestanskije vedomosti”, “The Times”, “Peterburgskaya novosti”, “Rossiya”, “Modern Review”, “Golos pravdy” singari nashrlar maqolalari tahlil qilinib, Britaniya ma'muriy islohotlarining demokratik emas, balki hukmronlikni mustahkamlashga qaratilganini ko'rsatadi. Chitral ekspeditsiyasi, harbiy-telegraf liniyasi qurilishi, “Buyuk o'yin” doirasidagi Rossiya – Angliya raqobati hamda Orenburg – Hindiston temir yo'li loyihasi kabi mavzular imperiyalararo geosiyosiy kurashning yangi qirralarini yoritadi.

Tadqiqot, shuningdek, Hind milliy kongressi ichidagi moderatchi va radikal qanotlar o'rtasidagi ixtiloflar, terrorchilik harakatlari, mahalliy matbuotning siyosiy ongini oshirishdagi hissasi va Yevropa matbuotidagi tanqidiy qarashlarni ham qamrab oladi. Rus tilidagi manbalar Hindistondagi voqealarni nafaqat axborot manbai, balki geosiyosiy jarayonlarni anglashga xizmat qiluvchi tahliliy “oyina” sifatida taqdim etgani alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'z va iboralar: Hindiston, Britaniya mustamlakachiligi, rus matbuoti, xalqaro matbuot, siyosiy beqarorlik, milliy uyg'onish, terrorchilik harakatlari, Hind milliy kongressi, rus-yapon urushi, Buyuk o'yin, geosiyosiy raqobat, ma'muriy islohotlar, mahalliy matbuot, senzura, xalq noroziligi.

Аннотация. Настоящее исследование посвящено широкомасштабному анализу источников, отражающих освещение британской колониальной политики, политической нестабильности и народного недовольства в Индии конца XIX – начала XX века в местной и международной печати. В качестве основных источников отобраны газетно – журнальные материалы, опубликованные на английском, русском, немецком и хинди в период 1880-1910 годов. В статье анализируются публикации “Туркестанские ведомости”, “The Times”, “Петербургская новость”, “Россия”, “Modern Review”, “Голос правды”, показывающие, что британские административные реформы были направлены не на демократизацию, а на укрепление господства. Темы, такие как Читральская экспедиция, строительство военно-телеграфной линии, российско-английское соперничество в рамках «Большой игры», а также проект Оренбург – Индия железной дороги, раскрывают новые грани межимперской геополитической борьбы.

Исследование также охватывает противоречия между умеренным и радикальным крыльями Индийского национального конгресса, террористические акции, вклад местной прессы в повышение политического сознания и критические взгляды, присутствующие в европейской прессе. Отдельно подчёркивается, что русскоязычные источники представляли события в Индии не только как информационный материал, но и как аналитическое «зеркало», служащее пониманию геополитических процессов.

Ключевые слова: Индия, британский колониализм, русская пресса, международная пресса, политическая нестабильность, национальное пробуждение, террористические акции, Индийский национальный конгресс, русско-японская война, Большая игра, геополитическое соперничество, административные реформы, местная пресса, цензура, народное недовольство.

Abstract. *This research is devoted to a wide-ranging source analysis of the coverage of British colonial policy, political instability, and popular discontent in India at the end of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century in local and international press. As the main sources, newspaper and journal materials published in English, Russian, German, and Hindi between 1880 and 1910 have been selected. The article analyzes the publications of “Turkestanskije vedomosti,” “The Times,” “Peterburgskaya novosti,” “Rossiya,” “Modern Review,” “Golos pravdy,” demonstrating that the British administrative reforms were directed not toward democracy but toward the consolidation of domination. Topics such as the Chitral expedition, the construction of the military-telegraph line, the Russia – England rivalry within the framework of the “Great Game,” and the Orenburg – India railway project illuminate new facets of inter-imperial geopolitical struggle.*

The research also encompasses the conflicts between the moderate and radical wings within the Indian National Congress, terrorist activities, the contribution of the local press to the rise of political consciousness, and the critical views present in the European press. It is especially emphasized that Russian – language sources presented events in India not only as an informational resource but also as an analytical “mirror” serving to comprehend geopolitical processes.

Keywords: *India, British colonialism, Russian press, international press, political instability, national awakening, terrorist activities, Indian National Congress, Russo-Japanese War, Great Game, geopolitical rivalry, administrative reforms, local press, censorship, popular discontent.*

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi geosiyosiy o'zgarishlar, xalqaro munosabatlar va mustamlakachilik siyosatining global miqyosda keskinlashuvi dunyo matbuoti uchun yangi tahlil va baholash maydonini ochib berdi. Shu davrda Hindistonda Buyuk Britaniya tomonidan yuritilgan mustamlakachilik siyosatining repressiv xususiyati, xalq ommasida kuchayib borgan norozilik kayfiyatlari va siyosiy beqarorlik holati nafaqat mahalliy, balki xalqaro matbuotda ham keng yoritildi.

Ushbu maqolada Hindistondagi siyosiy beqarorlikka oid 1908–1909 yillarda mahalliy va xalqaro nashrlarda berilgan xabarlar tahlil qilinadi. Tadqiqot ob'ekti sifatida ingliz va rus tillaridagi matbuot manbalari tanlangan bo'lib, ular orqali Hindistondagi mustamlakachilik siyosatining mazmuni, unga nisbatan mahalliy jamoatchilik va matbuot munosabati, radikal va islohotchi qarashlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar ko'rib chiqiladi.

Davriy nashrlarda xorijiy mamlakatlarga oid chop etilgan maqolalarda Hindistondagi siyosiy inqiroz, beqarorlik, hukumatga qarshi noroziliklar, ijtimoiy adolatsizlik, mustamlaka siyosati va xalq norozi bo'lishiga olib kelgan omillar yoritilgan. Jumladan, “Turkestanskije vedomosti” gazetasining 1909-yil 23-sonida bosilgan “Hindistonning zamonaviy holati”¹ deb nomlangan maqolada Britaniya mustamlakasi bo'lgan Hindistondagi siyosiy beqarorlik va xalq noroziligining kuchayish omillari tahlil qilinadi. Muallif Hindistondagi zamonaviy ijtimoiy-siyosiy harakatlar ildizini Rossiya-Yaponiya urushining ta'siri bilan bog'laydi. Yaponiya g'alabasi Osiyo xalqlari, jumladan hind xalqida ham mustamlakachilikka qarshi ruhiy uyg'onishni yuzaga keltirgani qayd etiladi. Ayniqsa, bu muvaffaqiyatlar Hindiston aholisi orasida “agar yaponlar Rossiyani mag'lub etsa, hindlar ham inglizlarga qarshi muvaffaqiyatli kurasha oladi” degan umid va g'oyalarni kuchaytirgan. Bu esa nafaqat siyosiy harakatlarning faollashuviga, balki ingliz hukumatining ilgari tasavvur qilinmagan darajadagi siyosiy islohotlarni joriy qilishga olib kelgan.

Bundan tashqari, maqolada Afg'oniston amiri Habibulloh-xonning siyosiy pozitsiyasi, uning inglizlar bilan munosabatlaridagi sovuqlik va mustaqil siyosat yuritishga urinishi ham Hindistondagi siyosiy beqarorlik bilan bog'lanadi. Inglizlarning avvalgi mustamlakachilik siyosatidagi xatolari, hozirgi siyosiy inqirozga sabab bo'layotgani ta'kidlanadi. Ushbu maqola Hindistonda yuzaga kelgan milliy uyg'onish

¹ Современное положение Индии // Туркестанские ведомости. – № 23. 1909

jarayonlari, tashqi siyosiy omillar va mustamlakachi kuchlar o'rtasidagi geosiyosiy keskinlikni aks ettiradi.

“Turkestanskiy vedomosti” gazetasining 1907-yil 176-sonida “Hindistondagi zamonaviy harakatlar”¹ deb nomlangan maqolada Hindistonda yuzaga kelgan siyosiy beqarorlik va xalq noroziligining sabablari yoritilgan. Yaponiyaning Rossiyaga qarshi g'alabasi hind jamiyatida mustamlakachilikka qarshi uyg'onish boshlanganiga sabab bo'lgani ta'kidlanadi. Soliq siyosatining adolatsizligi va mahalliy aholining iqtisodiy ezilishi harakatlarning kuchayishiga olib kelgan. Shuningdek, mahalliy matbuotning norozilik kayfiyatini yoyishda tutgan o'rni va ingliz hukumatining senzura choralari ham tahlil qilingan.

“Times Hindistonning zamonaviy ahvoli haqida”² deb nomlangan maqolada 1908-yilda “The Times” gazetasi tomonidan berilgan Hindistondagi siyosiy holatga doir keskin bahoni aks ettiradi. Unda Hindistondagi inqirozli vaziyat 1857-yilgi sipoylar qo'zg'oloni bilan solishtirilib, bu safar harbiylar emas, balki tinch aholi islohotlar talab qilayotganiga urg'u beriladi. Gazeta Angliya-Hindiston hukumati zaiflik ko'rsatmasligi, balki qat'iy, hattoki shafqatsiz repressiv choralar ko'rishi lozimligini ta'kidlaydi. Matbuotni senzura qilish, norozilik bildirishga jur'at qilganlarni surgun qilish, “zararli g'oyalar” tarqalayotgan maktablarni yopish zarurligi alohida qayd etiladi.

Bundan tashqari, maqolada Hindiston vitse-qirol Lord Meyoning Kalkuttaga ko'chishi va yangi Bengaliya gubernatori ser Ernest Bekemi qiyin vazifa kutayotgani haqida ham fikr yuritiladi. Maqola yakunida hukumatni o'z sha'nini saqlagan holda kechiktirmasdan islohotlarga kirishishga va mahalliy knyazlardan yordam olishga undaydi.

“Peterburgskie novosti” gazetasining “Hindiston taqdiri”³ deb nomlangan maqolasi Hindistonda yuzaga kelgan siyosiy beqarorlik va bu borada Britaniya rasmiy doiralarida shakllanayotgan turlicha yondashuvlarni yoritadi. Angliya hukumati vakili Jon Morley Hindistonda amalga oshirilayotgan islohotlar kontekstida mahalliy sharoitlar bilan hisoblashish zarurligini ta'kidlaydi va bir xil siyosatni barcha mustamlakalarda yuritish xavfli ekanini qayd etadi. Shu bilan birga, u Hindistonda vaziyat beqaror emas, ammo ehtiyotkorlik bilan yondashuvni talab qiluvchi darajada deb baholaydi. Ijtimoiy-demokratik partiya vakili Keir Hardi esa Hindistonda g'alayon izlari mavjud emasligini tan olsa-da, yig'ilishlar ustidan to'liq politsiyaviy nazorat o'rnatilishi ehtimoliy yirik norozilik harakatlarini qo'zg'atishi mumkinligi haqida ogohlantiradi. U yig'ilishlar haqidagi yangi qonunning kuchga kiritilmasligiga umid bildiradi. Ushbu maqola Hindistonda mustamlaka siyosati va xalq noroziligi o'rtasidagi nozik muvozanatni, shuningdek, islohot va repressiya o'rtasida ikkilangan Britaniya siyosatini aks ettiradi.

“Rossiya” gazetasida “Hindistonda terror” deb nomlangan maqola chop etilgan bo'lib⁴, Maqolada Hindistonning Kalkutta shahrida politsiya tomonidan topilgan bomba ombori haqida batafsil ma'lumot beriladi. “Pall Mall Gazette”ning 1908-yil 2-may soniga asoslanib, ikki uydan dinamit, pikrin kislotasi va portlovchi simob moddalarining katta zaxiralari aniqlangani ta'kidlanadi. Bu omborning ochilishi Bengaliyadagi taniqli sudya Kingsfordga qarshi rejalashtirilgan suiqasd bilan bog'liq bo'lib, avvalgi tartibsizliklarda qatnashgan talabalarni jazolashga mas'ul bo'lgan sudya nishonga olingan.

Suiqasd noto'g'ri nishonga qaratilgani aniqlangan, biroq ushbu voqea orqasida yirik fitna va konspiratsion tarmoq mavjudligi ayon bo'lgan. Mahalliy do'konlardan birida olib borilgan tintuv chog'ida katta quvvatli bomba, patronlar va o'q-dorilar hamda Portugaliya qirol va uning o'g'lining o'ldirilishiga oid “Illustrated London News” maqolasi topilgan. Ushbu maqola Hindistondagi norozilik

¹ Современное движение в Индии // Туркестанские ведомости. – 1907. – № 176.; TC. №447. – 60-64 стр.

² Times о современном положении Индии // Туркестанские ведомости. – 1908. – № 260.; TC. №495. 158 стр.

³ Судьба Индия // Петербургская новости. – 1907. – № 33.; TC. №447. – 39-40 стр.

⁴ Террор в Индии // Россия. – 1908. – № 710.; TC. №493. стр. 159

harakatlarining radikallashuvi, inqilobiy guruhlarining tarmoq shaklida harakat qilayotganini ko'rsatib, mustamlaka hukumatining jiddiy xavotirini tasdiqlaydi.

Mazkur gazetaning 710-sonida¹ huddi shu nomdagi maqola chop etilgan bo'lib, ushbu maqola 1908-yilda Bengaliyada yuzaga kelgan yirik terroristik fitna va uning orqasida turgan ijtimoiy-siyosiy muhitni yoritadi. Kaltuttada fosh etilgan bomba ishlab chiqarish fabrikasi orqali politsiya ommaviy hibslar, yuqori martabali ingliz amaldorlariga suiqasd rejalari va inqilobiy guruhlar faoliyatini aniqlagan. Fitnada taniqli bengalliklar, jumladan Virendranatx Go'z kabi faol agitatorlar qatnashgan. Go'z o'z ko'rsatmalarida zo'ravonlik usullarining samarasizligini tan olib, begunohlar hayotini saqlab qolish uchun ochiq bayonot bergan.

Maqolada, shuningdek, Hindistonda umumiy norozilik kayfiyati hukm surayotgani, agitatsion faoliyat vagonlarda, ko'chalarda, jamoat joylarida olib borilayotgani, va janubiy Hindistonda vaziyat ayniqsa og'irlashgani aytiladi. Maktablar, mahalliy matbuot va nutqlar orqali xalq ichida zo'ravonlik g'oyalari tarqalayotgani, ayrim joylarda inglizlarga qarshi boykot va zo'ravonliklar yuz bergani ta'kidlanadi. Bu maqola Hindistonda inqilobiy harakatlarning ildizi chuqur va geografik jihatdan keng tarqalganligini ko'rsatadi hamda Britaniya mustamlaka tuzumining jiddiy sinovlarga duch kelayotganini ochib beradi.

Yuqoridagilardan tashqari, "Hindi-Xitoyda tashvishli vaziyat"², "Hindistonda mahalliy matbuot"³, "Kalkuttada mahalliy tartibsizliklar"⁴ va "Ranglilar va oqlar"⁵ nomli maqolalar XIX asr – XX asr boshlarida Hindistonda shakllangan siyosiy beqarorlik, mahalliy norozi kayfiyatlar, matbuot vositalarining rolini va irqiy ziddiyatlarning global tus olishi kabi masalalarni yoritadi. Jumladan, "Kalkuttada mahalliy tartibsizliklar" nomli maqolada esa 1907-yilda Kalkuttada yuz bergan qirg'in va politsiya zo'ravonliklari tafsilotlari bayon qilinadi. Mahalliy matbuot britaniyaliklar tomonidan berilgan versiyani rad etgan holda, oddiy fuqarolarga, xususan talabalarga qarshi qo'llanilgan zo'ravonlikni fosh qiladi. "Ranglilar va oqlar" maqolasida esa Kalkuttadagi noroziliklar global irqiy to'qnashuvlar kontekstida ko'rib chiqiladi. Hindiston, Amerika va Shimoliy Afrikadagi rangli xalqlar va oq tanlilar o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy qarama-qarshiliklar tahlil qilinadi. Muallif irqiy ustunlik va mustamlakachilik siyosati asosidagi adolatsizliklar fonida global norozilik to'lqinining kelgusi xavfini ko'rsatadi.

"Hindi-Xitoyda tashvishli vaziyat" maqolasida Hind-Xitoydagi beqarorlikning siyosiy va harbiy omillari, ayniqsa Frantsiya va Angliya imperiyalarining tahdidli raqobati fonida, mintaqaviy muvozanatga salbiy ta'siri tahlil qilingan. "Hindistonda mahalliy matbuot" maqolasi Hindiston matbuoti o'sishining ingliz mustamlakachiligiga qarshi norozilik kayfiyatlarini qanday kuchaytirganini ochib beradi. Matn Hind matbuotining 1880–1890-yillardagi senzura va bosimlarga qaramay, o'z milliy ongini shakllantirishdagi roli, yosh ziyoli kuchlar orasidagi siyosiy harakatlarni va siyosiy beqarorlikni kuchaytiruvchi omil sifatidagi funksiyasini ko'rsatadi.

Yuqorida nomlari tilgan olingan to'rtta maqola Hindistondagi ichki beqarorlikning ko'p qatlamli sabablarini, jumladan, mahalliy matbuot, siyosiy mustaqillik harakati, politsiya zo'ravonligi va irqiy adolatsizlikni ifodalaydi. Ayniqsa, matbuot va xalq harakatining o'zaro ta'siri, radikallashuvga olib keluvchi iqtisodiy va ma'naviy bosimlar ancha ochiq yoritilgan. Maqolalar Hindistonni emas, balki butun mustamlaka olamining beqaror poydevorini fosh etadi.

¹ Террор в Индии. // Россия. – 1908. – № 742.; TC. №493. – 165 стр.

² Тревожное положение в Индо-Китае // С.-Петербургские ведомости. – 1908. – № 138.; TC. №491. – 162-163 стр.

³ Туземная печать в Индии // Правительственного вестника. – 1896. – № 49.; TC. №433. – 31-34 стр.

⁴ Туземные волнения в Калькутте // Голос Москвы. – 1907. – № 632.; TC. №448. – 157 стр.

⁵ Цветные и белые // Слово. – 1907. – № 262.; TC. №444. – 169-171 стр.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Hindiston hududida yuzaga kelgan siyosiy beqarorlik va xalq noroziligi turli manbalar, jumladan rus va ingliz matbuotida keng yoritilgan. Tahlil qilingan manbalar asosida aniqlanishicha, bu beqarorlik muayyan bir omil bilan emas, balki siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy omillarning murakkab o'zaro ta'siri natijasida yuzaga kelgan. Eng muhim sabablar sirasiga, birinchidan, ingliz mustamlakachilik siyosatining repressiv xarakteri, soliq va moliyaviy adolatsizliklar, mahalliy aholining huquqsizligi kiradi. Ayniqsa, dehqonlar, o'qituvchilar va talabalar qatlamlari eng ko'p norozilik bildirgan guruhlardan biri bo'lgan. Bu holat "Hindistonning zamonaviy ahvoli" va "Hindistondagi zamonaviy harakatlar"¹ maqolalarida keng tahlil etilgan. Ikkinchidan, Yaponiya-Rossiya urushi (1904–1905) natijasida Osiyo xalqlarining mustamlakachilarga nisbatan ruhiy uyg'onishi kuchaygan. Bu hodisa Hindiston aholisi orasida ham mustaqillik g'oyalarining keng tarqalishiga sabab bo'lgan². Uchinchidan, mahalliy matbuotning milliy ongini shakllantirishdagi roli alohida e'tiborga sazovor. Jumladan, "Hindistonda mahalliy matbuot" va "Kalkuttada mahalliy aholining qo'zg'olonlari" maqolalarida mahalliy matbuotning senzura bosimiga qaramasdan xalqni uyg'otishdagi ta'siri ko'rsatilgan³. To'rtinchidan, irqiy tengsizlik, kamsitish siyosati va Britaniya tomonidan namoyish etilgan ikkiyuzlama siyosat xalq orasida chuqur norozilik tug'dirgan. Bu esa jamiyatda zo'ravonlik usullariga murojaat qiluvchi radikal guruhlar faoliyatining kuchayishiga sabab bo'lgan⁴.

Beshinchidan, "The Times" kabi ingliz nashrlarining o'zida ham vaziyat og'irligi tan olingan, biroq islohotlar emas, repressiv choralarni kuchaytirish taklif etilgani bu siyosatning o'z ichki ziddiyatlari borligini fosh etadi. Shunday qilib, Hindistonda yuzaga kelgan siyosiy beqarorlik faqatgina iqtisodiy norozilik emas, balki xalqning siyosiy ongining uyg'onishi, milliy matbuot va tashqi geosiyosiy ta'sirlar fonida shakllangan murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayon bo'lgan. Ushbu jarayonlar Hindistondagi milliy ozodlik harakatining shakllanishi va kuchayishida muhim bosqich bo'lib xizmat qilgan.

Britaniya ma'muriyati va siyosiy islohotlar. Matbuot nashrlarida asosiy o'rin egallagan masalalardan biri Buyuk Britaniya mustamlakachi imperiyasining ma'muriy tuzilishi, ichki siyosati, mustamlakada o'mashib olish uchun amalga oshirayotgan siyosiy islohotlar hisoblanadi. Yuqorida nomlari keltirib o'tilgan gazetalar Britaniyaning Hindistondagi mustamlaka siyosatiga bag'ishlangan mavzularga qayta-qayta murojaat qilishgan. Xususan, T.G.Torntonning "Belujiston va Yangi hind provinsiyasi"⁵ deb nomlangan maqolasida Britaniya imperiyasi tomonidan Belujiston hududida yangi ma'muriy-provinsiya tuzish jarayoni, uning siyosiy va strategik ahamiyati tahlil qilinadi. T.G. Torntonning yozishicha, Belujiston garchi mustaqil ko'rinsa-da, aslida ingliz ma'muriyati tomonidan to'liq nazorat qilingan. Maqolada yangi provinsiya hududi, uni boshqarish shakllari, moliyaviy ta'minoti va transport infratuzilmasi kabi masalalar keng yoritilgan. Bundan tashqari, britan ma'muriyatining bu hududda "mahalliy qabila boshliqlari bilan kelishilgan" islohotlar olib borayotgani va bu orqali xavfsizlikni ta'minlash, shuningdek, Rossiya bilan chegaraviy ziddiyatlarda strategik ustunlikka erishish maqsadi ko'zda tutilgan. Maqola Belujistondagi siyosiy va harbiy faoliyatlar orqali Britaniya kolonial siyosatining mustamlakalaridagi amaliyotini ochib beradi.

"Lessepsning Orenburgdan Hindistonga temir yo'l loyihasi va bu haqida "Times" fikri"⁶ nomli maqolada mashhur muhandis F. Lesseps tomonidan taklif etilgan Orenburgdan Hindistongacha temir

¹ Современное положение Индии // Туркестанские ведомости. – 1909. – № 23.; TC. №497. – С.171-172; Современное движение в Индии // Туркестанские ведомости. – 1907. – № 176.; TC. №447. – С.60-64.

² Цветные и белые // Слово. – 1907. – № 262.; TC. №444. – 169-171 стр.

³ Туземные волнения в Калькутте // Голос Москвы. – 1907. – № 632.; TC. №448. – 157 стр.

⁴ Террор в Индии // Россия. – 1908. – № 710.; TC. – № 493. – С.159.

⁵ Белуджистан и Новая индийская провинция Т.Г.Торнтон // TC. №540. – 141-171 стр.

⁶ Биржевые ведомости. – 1873. – № 135

yo'l qurish loyihasi yoritilgan. Muallif ushbu yo'l orqali Londondan Kalkuttagacha bo'lgan safami bir haftaga qisqartirish, shuningdek, Angliya va Rossiya o'rtasidagi geosiyosiy raqobatni yumshatish mumkinligini ilgari suradi. Loyiha bo'yicha Rossiya Orenburgdan Samarqandgacha (2700 verst), Angliya esa Samarqanddan Peshovargacha (1000 verst) temir yo'l qurishni rejalashtirgan. "Times" gazetasi loyihaning qog'ozdagi muvofiqligini tan olar ekan, uni amalga oshirish borasida ehtiyotkorlik bilan yondashadi va shubha bildiradi. Loyiha nafaqat transport tizimini inqilobiy o'zgartirishi, balki Buyuk o'yin davridagi geostrategik tenglikni ham o'zgartirish salohiyatiga ega chora sifatida baholanadi. Shuningdek, maqolada texnik jihatlar, temir yo'l xarajatlari va boshqa loyihalar bilan qiyosiy tahlil ham keltiriladi.

Yuqorida nomi tilga olingan "Hindistonning zamonaviy holati"¹ nomli maqola ham mustamlakachilik siyosati masalasiga to'xtalgan. Maqolada Hindistondagi siyosiy faollikning kuchayishi va mahalliy harakatlarning jadallashuviga rus-yapon urushi sabab bo'lganiga e'tibor qaratiladi. Yaponiyaning Rossiyaga qarshi muvaffaqiyatli harbiy yurishi inglizlar orasida quvonch uyg'otgan bo'lsa-da, bu muvaffaqiyat mustamlaka xalqlarining o'z ozodlik harakatlariga bo'lgan ishonchini oshiradi. Ayniqsa Hindistonda bu yutuqlar "buyuk Angliyani ham yengish mumkin" degan kayfiyatni uyg'otadi. Shuningdek, maqolada ingliz hukumati ilgari tasavvur qilinmagan islohotlarni joriy qilishga majbur bo'lgani ta'kidlanadi. Afg'on amiri Habibulloh-xonning Angliyaga nisbatan masofa saqlash siyosati, Anglo-rus kelishuvi fonida, mustamlakachilik siyosatining zaiflashgan nuqtalarini fosh etadi. Bu esa inglizlarning Yaponiyaga ko'rsatgan yordami va mintaqaviy xavfsizlik borasida qilgan xatolari oqibatlarini his eta boshlaganini ko'rsatadi.

"Peterburgskaya novosti" gazetasida 1907-yil 33-sonidagi "Hindiston taqdiri" nomli maqolada² Hindiston ishlari bo'yicha Angliya statsekretari Jon Morley tomonidan 1907-yil 21-oktabrda Arbrotda aytilgan siyosiy nutq tahlil qilinadi. Morley Hindiston uchun alohida yondashuv zarurligini, uni Britaniya yoki boshqa hududlarga tenglashtirish siyosiy noto'g'rilik bo'lishini ta'kidlaydi. U liberal islohotlar dasturini haddan tashqari idealistlar yoki qattiqqo'l repressiyachilarning ta'sirida emas, balki ehtiyotkorlik bilan olib borilishini qo'llab-quvvatlaydi. Nutq jarayonida u Hindistondagi vaziyat xavfli emasligini, biroq doimiy e'tibor va hushyorlikni talab qilayotganini bildiradi. Shu bilan birga, Hindistonda sayohat qilgan sotsialistik partiya yetakchisi Keyr-Gardi isyon belgilari yo'qligini e'tirof etsada, yig'ilishlar ustidan mahalliy politsiya nazoratini kuchaytiruvchi qonun "yong'inga o'xshash xavfli o'yin" ekanini ogohlantiradi. Ushbu maqola Britaniya ma'muriyatining ehtiyotkor, biroq reformistik siyosatining asosiy tamoyillarini yoritadi.

Maqolalar orasida Britaniya mustamlaka imperiyasining Hindistonda ekspluatatsiya siyosatini mustahkamlashga yo'naltirilgan, butun mustamlaka bo'ylab xat-xabar almashish jarayonini osonlashtirishi rejalashtirilgan telegraf qurilishi jarayoni haqida ham yozilganlari mavjud bo'lib, ulardan birida³, jumladan 1895-yilda Britaniya armiyasi tomonidan o'tkazilgan Chitral ekspeditsiyasi doirasida qurilgan 300 verstli harbiy-telegraf liniyasining yaratilish jarayoni va muammolarini yoritadi. Injener Dempster rahbarligida Goti-Mardandan (Peshavarga yaqin) Chitralgacha bo'lgan telegraf liniyasi 54 kun ichida qurilib, 30 ta stansiyaning birlashtirildi. Qurilish ekstremal sharoitlarda, ya'ni tog'li, yo'lsiz hududlarda, issiq va sovuq iqlim zonalarida olib borildi. Liniya qurilishi uchun mo'ljallangan uskuna, asboblardan materiallar eshak va tuyalar orqali ko'tarilib tashildi. Po'lat quvurlardan yasalgan ustunlar, izolyatorlar va Minotto batareyalari telegraf tizimining asosi bo'ldi. Maqolada dushman hujumlari, iqlim

¹ Современное положение Индии // Туркестанские ведомости. – 1909. – № 23.; TC. №497. – 171-172 стр.

² Судьба Индии. // Петербургская новости. – 1907. – № 33). TC. №447. – 39-40 стр.

³ Сооружение военно-телеграфной линии во время Читральской экспедиции 1895 года // TC. №427. – 16-18 стр.

sharoiti va hayvonlar sababli yuzaga kelgan 91 ta uzilish holati tafsilotlari bilan sanab o'tilgan. Telegraf orqali 31 mingdan ortiq xabar uzatilgan bo'lib, bu liniyaning strategik ahamiyatini ko'rsatadi. Maqola Britaniya harbiy va muhandislik faoliyatining murakkabligi va chidamliligini ochib beradi.

1889-yilda nashr qilingan "Russkiy invalid" gazetasi sahifalarida Buyuk Britaniya mustamlaka boshqaruvining markazlashgan, biroq mahalliy aholi manfaatlarini chetlab o'tuvchi xususiyatga ega bo'lgan siyosati haqida so'z boradi.¹ Mazkur maqola Britaniya Hindistonidagi ma'muriy boshqaruv tizimining shakllanishi va tuzilishini tahlil qiladi. 1858-yilgacha Hindiston Ost-Hind kompaniyasi tomonidan boshqarilgan bo'lsa, sipohiyar qo'zg'olonidan so'ng «Hindistonda yaxshiroq boshqaruv to'g'risida»gi qonun asosida boshqaruv to'g'ridan-to'g'ri Britaniya hukumati ixtiyoriga o'tdi. Hindiston masalalari bo'yicha davlat kotibi va Hindiston Kengashi asosiy qaror qabul qiluvchi organlar bo'lib, barcha qonun va moliyaviy harajatlar ular tomonidan tasdiqlangan. General-gubernator Britaniya imperatorining vakili sifatida Hindistonda ijro va qisman qonunchilik hokimiyatini amalga oshirgan. Qonunchilik kengashida mahalliy aholidan a'zolar bo'lsa-da, ular ozchilikni tashkil etgani sababli real ta'sir kuchiga ega emaslar degan xulosa berilgan.

M. D. Skobelevning "Посмертные бумаги" dan olingan "Туркестан и английская Индия"² bo'limi Rossiya imperiyasi va Britaniya mustamlakachilik siyosatining Osiyodagi raqobatini tahlil qiladi. Muallif Turkiston va Hindiston o'rtasidagi geosiyosiy muvozanatni sharhlab, Angliyaning Hindistonda olib borayotgan harbiy, iqtisodiy va siyosiy siyosatini tanqidiy ko'rib chiqadi. Maqola Angliya tomonidan mustamlaka mintaqalarida amalga oshirilayotgan islohotlarning yuzaki va harbiy nazoratga asoslanganligini ko'rsatadi. Asarda shuningdek, Rossiya va Angliya o'rtasidagi "Katta o'yin" doirasidagi ziddiyatlar, diplomatik pozitsiyalar va Turkiston orqali Hindistonga tahdid ehtimoli tahlil qilinadi.

Tahlil etilgan tarixiy manbalar va matbuot materiallari Britaniya imperiyasining Hindistondagi ma'muriy boshqaruv tizimi o'zining markazlashgan va qat'iy nazoratga asoslangan mohiyatiga ega bo'lganini ko'rsatadi. 1858-yildan keyingi davrda Ost-Hind kompaniyasining vakolatlari tugatilgan bo'lsa-da, Angliya hukumati o'zi yangi institutlar orqali mustamlakaviy boshqaruvni yanada tizimli, biroq avtoritar shaklda tashkil etdi.

General-gubernator imperator vakili sifatida nafaqat ijroiya, balki qonunchilik vakolatlarini ham o'zida jamladi, Hindiston masalalari bo'yicha davlat kotibi esa barcha siyosiy qarorlarni London darajasida tasdiqlash vakolatiga ega edi. Mahalliy qonunchilik kengashlari mavjud bo'lsa-da, ular real hokimiyatga ega emas edi.

Ko'plab maqolalarda islohotlar faqat tashqi ko'rinish va statik xavfsizlikni saqlab qolishga qaratilgani ta'kidlanadi. Matbuot ustidan joriy etilgan senzura, "Acte-Baillon" kabi qonunlar orqali ijtimoiy-siyosiy faollik cheklab qo'yildi. Matbuotdagi tanqidiy chiqishlar esa bevosita qo'zg'olonparastlik bilan tenglashtirildi.

Skobelev hujjatlarida esa, Britaniya siyosatining harbiylashtirilgan va iqtisodiy manfaatlarga asoslanganligi, uning Turkiston bilan bevosita aloqasi va imperiyalararo geosiyosiy raqobat doirasida baholanishi zarurligi ko'rsatib o'tiladi. Chitral ekspeditsiyasi va harbiy-telekommunikatsion infratuzilma qurilishi esa Britaniya hukmronligining harbiy texnokratik asosini ifodalaydi.

Shunday qilib, Britaniya tomonidan Hindistonda olib borilgan siyosiy islohotlar – real demokratik o'zgarish emas, balki mavjud hukmronlikni saqlab qolishga qaratilgan siyosiy-nazorat mexanizmlarining yangilanishidan iborat bo'lgan.

¹ Современное устройство управления Британской Индии // ТС. №426. – 104-109 стр.

² Посмертные бумаги М.Д.Скобелева. Туркестан и английская Индия // ТС. №330. – С.205-224.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Hindiston mustamlaka jamiyatida siyosiy ongning uygʻonishi, ayniqsa, Hind milliy kongressi (Indian National Congress) faoliyatida yaqqol namoyon boʻldi. Dastlab ingliz maʼmuriyati bilan islohotlar orqali murosaga erishishni koʻzlagan bu siyosiy tashkilot vaqt oʻtishi bilan ichki qarama-qarshiliklar maydoniga aylandi. Ayniqsa, XX asr boshlariga kelib kongressning ikki asosiy qanoti – ummoderatchilar va radikallar (yoki millatchilar) oʻrtasidagi tafovutlar kuchayib bordi.

Radikallar xalq ommasining siyosiy faolligini oshirish, ingliz maʼmuriyatiga qarshi keskin harakatlar boshlash tarafdori boʻlsalar, moderatchilar esa qonunchilik doirasidagi bosqichma-bosqich islohotlarni afzal koʻrishdi. 1905-yilgi Bengaliya boʻlinishi bu kelishmovchiliklarni yanada chuqurlashtirdi va koʻplab viloyatlarda norozilik namoyishlari, bosma matbuotda ijtimoiy-siyosiy muhokamalar kuchayishiga sabab boʻldi.

Turli rus matbuot nashrlarida chop etilgan maqolalar ushbu ichki nizolar, xalq noroziligi va Britaniya maʼmuriyatining bunga munosabatini yoritib, Hindistonning oʻsha davrdagi murakkab siyosiy landshaftini tahlil etishga imkon beradi.

“Golos pravdi” gazetasi 1907-yil 506-sonida “Hindistondagi tartibsizliklar” nomli maqola 1907-yilda Hindistonda roʻy bergan ommaviy noroziliklar va ingliz mustamlakachilik maʼmuriyatining ularga qarshi koʻrgan choralari yoritadi.¹ Unda Dakkadan Bakkarganjgacha boʻlgan tumanlarda ommaviy yigʻilishlarga taqiq joriy qilingani, milliy gazeta muharririning qoʻlga olinishi, tahririyatlarga nisbatan senzura kuchaygani aytiladi. 1857-yilgi qoʻzgʻolonning 50 yilligi fonida sodir boʻlgan tartibsizliklar Britaniya hukumatini yanada keskin choralar koʻrishga undagan. Maqolada ingliz matbuotining liberal va konservativ qanotlari bu siyosatni birdek qoʻllab-quvvatlayotgani, bu esa metropoliyadagi siyosiy birdamlik darajasini aks ettirishi qayd etiladi. Maqola yakunida Hindiston mustamlakasida inqilobiy harakatlar bostirilgani, ammo hukumat tomonidan kuch ishlatish miqdori haqida tanqidiy fikrlar ham keltiriladi.

Mahalliy nashrlar, shuningdek, Hindistonda tobora kuchayib borayotgan yangi harakatlar faoliyatiga ham eʼtibor qaratgan boʻlib, maqolalar Hindistonda XX asr boshlaridagi siyosiy beqarorliklar, ijtimoiy noroziliklar va Hind milliy uygʻonishining sabablarini keng tahlil qiladi. Unda britan mustamlakachiligi davrida qishloq xoʻjaligi siyosatining bevosita oqibatlari, ayniqsa soliq yigʻishdagi qatʼiylilik va bu orqali yer egalari yerlaridan mahrum boʻlayotgani muhokama qilinadi. Shuningdek, Penjodagi kanalizatsiya koloniyasi siyosati, tahririyat nazoratidagi milliy matbuot faoliyati, diniy va milliy ziddiyatlarning kuchayishi va mustamlaka hukumati tomonidan qoʻllanilgan repressiv choralar (1818-yilgi qonun, matbuot nazorati va hibsga olishlar) tahlil etiladi. Muallif Hindistonni boshqarishda mahalliy elitalarni kengroq jalb qilish, ular uchun oliy lavozimlarni ochish va maslahat organlarini tashkil qilish zaruriyatini ilgari suradi. Maqola Hind milliy harakatining kuchayishiga olib kelgan ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillarni aniqlik bilan koʻrsatadi.²

Matbuot sahifalarida Hindistonda tobora kuchayib borayotgan terrorchilik harakatlari³ va ularning siyosiy ildizlarini ochib berishga qaratilgan maqolalarni ham koʻplab uchratish mumkin. 1908-yilga oid matnlarda Britaniya mustamlakasidagi Hindistonda kuchayib borayotgan terrorchilik harakatlari, ularning koʻlami va siyosiy sabablari keng yoritiladi. Maqolalarda Kalkuttada topilgan bomba omborlari,

¹ Беспорядки в Индии // Голос правды. – 1907. – № 506.; TC. 428. – 6-7 стр.

² Современное движение в Индии // Туркестанские ведомости. – 1907. – № 176.; TC. №447. – С.60-64.

³ Aslida, bu iborani qoʻllash hozirgi tarixiy adolat nuqtai-nazaridan adolatli emas. Mustamlakachi maʼmurlar tomonidan terrorchi deb topilgan guruhlarining asosiy katta qismi – toʻgʻridan-toʻgʻri mustaqillik uchun kurash olib borgan guruhlar hisoblanib, ularni terrorchi sifatida koʻrsatish mustamlaka siyosatining oʻziga xos manipulativ yoʻnalishi boʻlgan.

zaharli moddalar, yuqori martabali ingliz amaldorlariga suiqasd rejalari, temiryo'l inqilobiga chaqiriqlar va aholi orasida keng tarqalgan boykot harakatlari haqida ma'lumotlar keltiriladi.¹

Terror harakatlari Britaniya mustamlakachilik siyosatiga qarshi norozilikning radikallashtirish shakli sifatida talqin qilinadi. Fitna rejalari faqat alohida shaxslarga qaratilmay, balki keng xalq harakatiga tayangan umumiy qo'zg'olonni ko'zlagani bilan xavfli ekani ta'kidlanadi. Aholining savodsizligi, mahalliy matbuotdagi radikal targ'ibot va diniy-etnik ziddiyatlar bu jarayonlarni yanada keskinlashtirgan.²

Materiallar Hind milliy ongining o'zgarishini, jamiyatdagi islohotlar yetishmovchiligi va mustamlaka siyosatining o'tkir qarshiliklarga sabab bo'lganini tahliliy yondashuvda ko'rsatib beradi.

Maqolalar, shuningdek, rus-yapon urushining natijalari butun Osiyo xalqlarida, xususan Hindistonda, mustamlakachilarga qarshi kurashga ilhom bag'ishlaganiga oid talqinlarni qayd etadi. Ayniqsa, Yaponiyaning Rossiya ustidan g'alabasi hind xalqlarining ruhiy uyg'onishiga sabab bo'lgan. Bu esa inglizlarni Hindistonda kutilmagan siyosiy islohotlar qilishga majbur etgan.³

Boshqa bir manbada esa Hindistonda keng quloch yoygan "ko'ngillilar jamiyatlari" orqali o'z harakatlarini tashkil qilayotgan va terror usullarini qo'llayotgan siyosiy guruhlarining faoliyati muhokama qilinadi. Ushbu jamiyatlar, rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 15 ming a'zoga ega bo'lib, mitinglarni "himoya qilish", ziyoratchilarga yordam berish niqobi ostida milliy tovarlarni targ'ib qilish, boykot va qo'rqitishlar bilan shug'ullanayotgan edi. Britaniya hukumati bunga javoban Bosh sud huquqini chetlab o'tuvchi, qat'iy jazolash choralari nazarda tutuvchi maxsus qonun loyihasini qabul qiladi. Bunday siyosiy-ijtimoiy chora-tadbirlar isyonning ildizlarini bartaraf qilishga qaratilgan bo'lsa-da, jamiyatdagi norozilik sabablarining tub mohiyatiga javob bermasligi bilan tanqid qilinadi.⁴

Bu maqolalar Hindistondagi siyosiy qarama-qarshiliklarni, xalqning mustamlakachilikka qarshi norozilik harakatlari sabablarini va Britaniya ma'muriyatining javob choralari tahlilini yoritadi. Ular o'sha davr muhitini, siyosiy islohotlarning qanday bosim ostida yuzaga kelganini, shuningdek, hind jamiyatidagi norozilik kuchlarining shakllanish dinamikasini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Yevropa matbuotidagi tahlillar Hindistondagi mustamlaka boshqaruvi va unga nisbatan xalq munosabatini keng yoritgan. "The Times" gazetasi tahlilida Britaniya ma'muriyatining siyosati jamiyatda tobora kuchayib borayotgan norozilik, ayniqsa turli shtatlardagi nomuvozanlik va ma'muriy noadolatlik bilan bog'langani ta'kidlanadi.⁵ Jurnalistik kuzatuvlarda ishsizlik, soliq yuki va diniy ziddiyatlar xavfli darajaga yetayotgani qayd etiladi. Shu bilan birga, "Ranglilar va oqlar" nomli maqolada Yevropa jamiyatining mustamlakachilikka ikkilamchi qarashlari ochib berilgan.⁶ Maqolada Yaponiyaning so'nggi siyosiy va harbiy muvaffaqiyatlari sabab, Osiyo xalqlariga nisbatan munosabatda o'ziga xos o'zgarishlar ko'zga tashlanayotgani, oq tanlilar va ranglilar o'rtasidagi mavqe tengsizligi G'arb matbuotida tanqidiy ko'rib chiqilayotgani ta'kidlanadi. Bu tahlillar Britaniya siyosatiga nisbatan xalqaro matbuotda shubhali munosabat kuchayganini ko'rsatadi.

Hindistondagi harbiy va xavfsizlik bilan bog'liq muammolar haqidagi rus matbuoti manbalari Britaniya mustamlakachilik siyosatining ichki va tashqi xavflarga qarshi qanday choralari ko'rayotganini yoritib beradi. "Hindistondagi qo'zg'olonlarga qarshi kurash" nomli maqolada⁷, Bengaliya va boshqa

¹ Террор в Индии // Россия. – 1908. – № 710.; TC. №493. – С.159.

² Террор в Индии // Россия. – 1908. – № 742.; TC. №493. – С.165.

³ Современное положение Индии // Туркестанские ведомости. – 1909. – № 23.; TC. №497. – С.171-172.

⁴ Борьба с мятежами в Индии // Россия. – 1908. – № 931.; TC. № 496. – С.181.

⁵ Тимес о современном положении Индии // Туркестанские ведомости – 1908. – № 260.; TC. 495. – С.158.

⁶ Цветные и белые // Слово – 1907. – № 262.; TC. 444. – С.169-171.

⁷ Борьба с мятежами в Индии // Россия – 1908. – № 931.; TC. – 496. – С.181.

hududlarda ko'tarilgan norozilik va isyonlarga qarshi Britaniya ma'muriyati tomonidan joriy etilgan harbiy choralar haqida so'z boradi. Maqolada ayniqsa harbiy nazoratning kuchaytirilishi, fuqarolar faoliyatining cheklanishi va jazolarning qattiqligi orqali vaziyatni barqarorlashtirishga urinish qayd etiladi.

“1895-yil Chitral ekspeditsiyasi paytida harbiy telegraf liniyasining qurilishi” maqolasida esa Britaniya armiyasining Hindiston shimolidagi strategik hududlarda harbiy aloqalarni mustahkamlash uchun qanday infratuzilma loyihalarini amalga oshirgani bayon qilinadi. Chitral ekspeditsiyasi davomida qurilgan telegraf liniyalari nafaqat harbiy, balki siyosiy ta'sir doirasini kengaytirish vositasi sifatida baholanadi.¹

Shu bilan birga, “Osiyodagi rus va ingliz ta'siri doirasidagi mahalliy qabilalar” maqolasi Britaniya va Rossiya imperiyalari o'rtasidagi geosiyosiy raqobat kontekstida, turli mahalliy qabilalarning ikki tomon ta'siridan qanday foydalanilayotganini tahlil qiladi. Maqolada mahalliy qo'mondonlarning bir necha taraflama sodiqlik ko'rsatishi va ular orqali siyosiy bosimlarni amalga oshirish harakatlari yoritilgan.²

“Shimoliy Hindistonga ekspeditsiya” maqolasi esa shimoliy hududlarda olib borilgan harbiy tadbirlar va ekspeditsiyalarning asosiy maqsadlari, jumladan strategik nuqtalarni egallash va xavfsizlikni ta'minlash vazifalariga bag'ishlangan. Maqola Britaniya qo'shinlarining ichki xavflarga qarshi tashkiliy jihatdan qanchalik tayyorgarlik ko'rayotganini ko'rsatadi.³

Ushbu to'rt manba Hindistondagi xavfsizlik vaziyati faqat ichki noroziliklar emas, balki tashqi geosiyosiy kuchlar ta'siri hamda infratuzilmaviy va harbiy mustahkamlash choralari bilan ham bog'liq ekanini yaqqol namoyon etadi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya va Britaniya imperiyalari o'rtasidagi geosiyosiy tortishuv “Buyuk o'yin” nomini olgan, bu jarayonning muhim yo'nalishlaridan biri Hindiston orqali Osiyoni nazorat qilish strategiyasi bo'lgan. Yuqorida tahlil qilingan maqolalar mazkur tortishuvning turli jihatlarini ochib beradi.

M. D. Skobelevning siyosiy vasiyatlariga bag'ishlangan maqolada⁴ Turkiston mintaqasi orqali Hindistonga yo'l ochish g'oyasi Rossiya harbiy-siyosiy doiralarida jiddiy ko'rib chiqilgani ko'rsatiladi. Unda Britaniya imperializmiga qarshi turish, markaziy Osiyodagi nufuzni mustahkamlash va bu orqali Hindistonga tahdid sifatida qarash taklif etilgan. Muallif Skobelev orqali Rossiyaning strategik maqsadlarini fosh etadi, ularning markazida Hindistonni geosiyosiy bosim vositasi sifatida ko'rish mavjud.

1888 yildagi ekspeditsiya haqidagi maqolada Rossiyaning Hindiston shimoliga yo'l olgan harbiy-tadqiqot harakatlari yoritiladi.⁵ Bu harakatlar Britaniya himoya tizimi, yo'llar va mahalliy sharoitlarni o'rganish maqsadini ko'zlagan. Maqolada bu ekspeditsiya amaliy razvedka sifatida baholanadi, bu esa Rossiya tomonidan harbiy-siyosiy faoliyatning aniq rejalashtirilayotganini ko'rsatadi. Britaniya tomoni bu harakatlarni xavf sifatida baholab, o'z navbatida himoya va nazorat choralari kuchaytirgan.

1885 yildagi mahalliy qabilalar haqidagi maqolada Rossiya va Britaniya ta'sir hududlari chegarasidagi mahalliy xalqlar, xususan, mahalliy qabilalarning geosiyosiy ahamiyati ochib beriladi.⁶ Bu qabilalarni o'z ta'siriga olish, ularni harbiy va siyosiy jihatdan safarbar etish har ikki imperiya uchun muhim bo'lgan. Maqolada, shuningdek, bu xalqlar orqali imperiyalar o'rtasidagi ta'sir kurashi qanday shakllangani tahlil qilinadi.

¹ Сооружение военно-телеграфной линии во время Читральской экспедиции 1895 года. – ТС. 427. – С.16-18.

² Туземные племена на пределах влияния России и Англии в Азии. – ТС. 383. – С.3-18.

³ Экспедиция в северную Индию. – ТС. 425. – С.165-169.

⁴ «Туркестан и английская Индия». Посмертные бумаги М. Д. Скобелева. – ТС. 330. – С.205-224.

⁵ Экспедиция в северную Индию. (Русский инвалид. 1888 № 53). – ТС. 425. – С.165-169.

⁶ Туземные племена на пределах влияния России и Англии в Азии. – ТС. 383. – С.3-18.

Umuman, ushbu maqolalar “Buyuk Hind yo‘li”ni faqat harbiy yo‘l sifatida emas, balki siyosiy-strategik va madaniy ta‘sir vositasi sifatida ham namoyon etishini ko‘rsatadi. Rossiyaning Hindistonga qaratagi siyosatlari juda ehtiyotkor, lekin uzoqni ko‘zlagan strategik maqsadlarga yo‘naltirilgan edi. Britaniya esa buni o‘z mustamlakachilik tizimiga tahdid deb bilib, mintaqadagi har bir harakatni diqqat bilan kuzatib borgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi rus tilidagi mahalliy va markaziy nashrlarda Hindistondagi Britaniya mustamlakachilik siyosati keng yoritilgan bo‘lib, bu xabar va tahlillar bir nechta o‘ziga xosliklar bilan ajralib turadi. Tahlil qilingan maqolalar asosida shuni aniq ta‘kidlash mumkinki, mazkur materiallar nafaqat axborot manbai, balki murakkab geosiyosiy jarayonlarni anglashda muhim fikriy-madaniy oyna bo‘lib xizmat qilgan.

Birinchidan, siyosiy beqarorlik va xalq noroziligi haqidagi ma‘lumotlar nashrlarda muntazam ravishda berilgan, bunda xalq noroziligi milliy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar bilan bog‘lab izohlangan. Britaniyaning ma‘muriy tizimining qattiq markazlashganligi, fuqarolar erkinliklarining cheklanganligi va iqtisodiy tartibdagi adolatsizliklar asosiy sabab sifatida ko‘rsatilgan.

Ikkinchidan, Britaniya ma‘muriyati va islohotlar siyosati haqidagi yoritishlarda turlicha yondashuvlar kuzatiladi: bir tarafdin, Britaniya ma‘muriyatining samaradorligi, boshqaruvdagi qat‘iyatligi ta‘riflansa, ikkinchi tarafdin, ularning ishonchsizligi, xalq ehtiyojlariga befarqligi va ma‘muriy apparatining bosqinchi xarakteri tanqid qilinadi.

Uchinchidan, Hind milliy kongressidagi ixtiloflar va maqsadlar mahalliy rus matbuotida ko‘proq tahliliy ruhda berilgan. Maqolalarda Kongressdagi “umumiy huquqlar” uchun kurashuvchi islohotchi qanot bilan radikal mustaqillik tarafdorlari o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar qayd etilgan. Bunday yondashuv hind siyosiy harakatidagi ichki murakkabliklarni tushunishga xizmat qilgan.

To‘rtinchidan, terrorchilik harakatlari va harbiy xavfsizlik muammolari keng yoritilgan. Gazeta materiallarida hind faollari tomonidan amalga oshirilgan terror harakatlari tahlil etiladi, biroq bu harakatlarning kelib chiqishi, siyosiy sabablari va Britaniya zo‘ravon siyosatining ta‘siri ham qayd qilinadi. Shu bilan birga, hududiy xavfsizlik, harbiy ekspeditsiyalar va Britaniya armiyasining harakatlari haqida mufassal axborotlar keltirilgan.

Beshinchidan, Yevropa matbuoti va tashqi ta‘sirilar, xususan Yaponiyaning rolini baholash masalasi ham alohida o‘rin egallagan. “Tayms” kabi yevropalik nashrlarda Britaniya siyosatiga bo‘lgan ishonchsizlik, mustamlakachilik siyosatining halokatli oqibatlari haqidagi yozuvlar mahalliy rus matbuotida yoritilib, ular orqali xalqona, tanqidiy va real yondashuv namoyon etilgan.

Oxir-oqibat, Angliya-Rossiya munosabatlari va “Buyuk Hind yo‘li” masalasi atrofidagi tahlillarda strategik raqobat, harbiy-siyosiy intilishlar va diplomatik muvozanatlar muhim o‘rin egallagan. Rossiya nashrlari orqali ko‘proq geosiyosiy mulohazalar, tashqi siyosatga oid taxminlar hamda ekspeditsiya va harbiy tayyorgarlik haqidagi ma‘lumotlar beriladi.

Xulosa qilib aytganda, ko‘rib chiqilgan maqolalar Hindistondagi Britaniya hukmronligiga doir murakkab va ko‘pqirrali voqelikni aks ettiradi. Ularda axborot berilishiga siyosiy tahlil, geosiyosiy mulohaza va gumanistik hamdardlik birgalikda yo‘naltirilgan. Mahalliy rus matbuoti nafaqat axborot tarqatish, balki mustamlakachilikka qarshi fikrlar uyg‘otishda ham muhim platforma bo‘lib xizmat qilgan.

OUTSTANDING SCIENTISTS, THINKERS AND STATESMEN OF CENTRAL ASIA

SHUKHRAT YOVQOCHEV

Tashkent State University of Oriental studies

Doctor of political sciences, professor

GUZAL KADIROVA

Tashkent State University of Oriental studies

Doctor of philosophy (PhD) in political sciences, dotsent

Abstract - In the article, the authors attempt to demonstrate the contribution of scholars, thinkers, and statesmen of Mawarannakhr to the development of Islamic culture. The main works and their brief description are given. The contribution of the talents of the region to the cultural sphere, place, and role is described. The narration is carried out in chronological order, brief information is given about the figure, his works, and the contribution that he made to the development of world science and Islamic culture and sciences. The article attempts to analyze the activities of medieval cultural figures concerning today. At the end of the article, general conclusions on the article are given. Within the framework of a brief article, information is given only about the most prominent talents and geniuses who over the centuries have contributed to the development of the world and Islamic culture.

Keywords - Islam, Mawarannakhr, Khorezm, eminent scientists, famous cultural figures, thinkers, governmental actors, Amir Temur, Islamic science, Islamic culture.

Annotatsiya - Maqolada mualliflar Movarounnahr aholisining tasviriy san'at, she'riyat, hunarmandchilik, tikuvchilik va musiqaning islom madaniyati rivojiga qo'shgan hissasini ko'rsatishga harakat qilganlar. Asosiy ishlar va ularning qisqacha tavsifi berilgan. Viloyat iste'dodlarining madaniyat sohasiga qo'shgan hissasi, o'rni va o'rni tasvirlangan. Rivoyat xronologik tartibda olib boriladi, shaxs, uning ijodi, jahon ilm-fani, islom madaniyati va fanlari rivojiga qo'shgan hissasi haqida qisqacha ma'lumot beriladi. Maqolada o'rta asr madaniyat arboblarning bugungi kundagi faoliyatini tahlil qilishga harakat qilinadi. Maqolaning oxirida maqola bo'yicha umumiy xulosalar berilgan. Qisqacha maqola doirasida faqat asrlar davomida jahon va islom madaniyati rivojiga hissa qo'shgan eng ko'zga ko'ringan iste'dod va daholar haqida ma'lumot beriladi.

Tayanch so'zlar – Islom, Movarounnahr, Xorazm, taniqli olimlar, mashhur madaniyat arboblari, mutafakkirlar, davlat arboblari, Amir Temur, islom ilmi, islom madaniyati.

Аннотация – В статье авторы пытаются показать вклад ученых, мыслителей и государственных деятелей Мавераннахра в развитие исламской культуры. Описывается вклад, место и роль талантов региона в культурной сфере. Повествование ведется в хронологическом порядке, даются краткие сведения о личности, их творчестве и вкладе, который они внесли в развитие мировой науки и исламской культуры. В статье предпринята попытка проанализировать деятельность средневековых деятелей культуры, имеющую отношение к сегодняшнему дню. В конце статьи приводятся общие выводы по статье. В рамках краткой статьи дается информация только о наиболее выдающихся талантах и гениях, которые на протяжении веков вносили вклад в развитие мировой и исламской культуры.

Ключевые слова – Ислам, Мавераннахр, Хорезм, выдающиеся ученые, известные деятели культуры, мыслители, государственные деятели, Амир Тему́р, исламская наука, исламская культура.

INTRODUCTION

At the end of the 9th century, Central Asia was liberated from Arab rule and several independent states were formed on its territories. During this wave of changes in the 9th-12th centuries, trade, crafts, arts, and sciences were rapidly developing. Thus, among the sciences, the most developing ones were the exact and natural sciences (mathematics, astronomy, geodesy, mineralogy, medicine, pharmacology, and others). The works of Plato, Aristotle, Hippocrates, Galen, Archimedes, Ptolemy, Euclid, and other great thinkers works have been translated into Arabic.

During this period, the Khorezm state, created in the 10th century by Shah Mamun ibn Muhammad with its capital in the city of Urgench, again entered the political arena (Mustafaeva N.A., 2020). Many scientists, poets, musicians, calligraphers, architects, and artists of that time from Khorezm, Fergana, Sogdiana, Shash, Farab, and Khorasan have resided in Urgench. At this time, the first scientific institutions and societies similar to modern academies were launched to function. The Khorezm Academy, which was the first one in Mawarannahr called “Dar ul-Hikma” (“House of Wisdom”) can be attributed to them. Subsequently, it was renamed the Mamun Academy in honor of its creator Caliph al-Mamun, whereas the Academy was led by the great Uzbek scientist Abu Raikhan al-Biruni. The Academy consisted of scientists, specialists in all branches of science known at that time, including well-known doctors.

EMINENT SCIENTISTS AND THINKERS OF MAWARANNAHR

At different times, great thinkers of the East such as medic Ibn Sina (Avicenna) and representative of exact sciences Abu Raikhan al-Biruni, historian Ibn Miskawaykhi, mathematician Abu Nasr ibn Iraq, philosopher Abu Sahl Masihi, doctors Ibn Hammar, Sharahdin Ibn Abdullah Iloki, Abu Mansur Kamari and others; each of them left their marks (synonym) on the development of the world medicine.

Abu Nasr Muhammad Al-Farabi (872-950) with the full name Abu-Nasyr Muhammad Ibn-Muhammad Ibn-Tarkhan ibn-Uzlag al-Farabi at-Turki was a philosopher, mathematician, and musicologist. He was born in the town of Farab (Stars of Spirituality, 2001) (now Kazakhstan) and received his basic knowledge in Shash, Samarkand, and Bukhara, then he worked in Baghdad for many years.

He has written over 160 works, many of which have been translated into Latin, Hebrew, Persian, and later into other foreign languages in the XII-XIII centuries. He was known as a master of Ibn Sina (Avicenna), a recognized commentator on Aristotle’s works and Plato’s “Laws”, as well as the author of many compositions on philosophy and politics. In the field of philosophy, he was considered the second after Aristotle. As a sign of recognition of his merits, he was called Muallim al-Sani (“the second teacher”) (R.Isokjonov, 2018).

Abu Ali Ibn Sina (880-1037), also known as Avicenna throughout the world, was the founder of modern medicine and also made a significant contribution to science and philosophy. Ibn Sina owns poetry collections and theological treatises. For 57 years of his life, he wrote more than 450 works in 29 fields of science and 242 of them have been preserved to this day. Among his most important works one can indicate “The Book of Knowledge”, “The Book of Healing”,

“Medicines”, and “The Canon of Medicine” (in 5 volumes), the latter is considered one of the most famous books in the history of medicine and the crown of his work (B.Abduxalimov).

Ibn Sina was born in the village of Afshana (Afshina) near Bukhara. He began to demonstrate his genius at a young age. When he was 10 years old, he already knew the Quran by heart, and at the age of 20, he began to heal people. His unusual for that time method of treatment made it possible to raise patients with serious illnesses on their feet, for what they began to call him “the prince of doctors”. Ibn Sina was truly an encyclopedic natural scientist, philosopher, physician, astronomer, mathematician, musicologist, writer, and poet. The phrase characterizing the activities of Ibn Sina – “Madadi Sino” - in an adapted form has been transferred into European languages as a whole direction in the science of “Medicine” (Stars of Spirituality, 2001).

The Institute of Oriental Studies named after Abu Raikhan Biruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan contains 50 works of Ibn Sina and several comments to them. From among these works, the five-volume “Al-Qanun fi-t-Tibb” (“The Canon of Medicine”) was translated into Latin and distributed in the form of manuscripts in the 12th century and it was reprinted 16 times within just one century. In all reputable educational institutions in Asia and Europe, medical science has been taught based on his works for 500 years. This invaluable canon of medicine has not lost its scientific significance to this day (Great Russian Encyclopedia, 2004-2017).

Abu Raikhan Muhammad Ahmad al-Biruni (973-1048) was a great scientist-encyclopaedist from Khorezm and an author of numerous major works on history, geography, physics, botany, philology, astronomy, mathematics, geodesy, mineralogy, pharmacology, geology, ethnography, chronology, and others. In addition to the ancient Khorezm language, he perfectly knew Arabic, Persian, Sogdian, Hebrew, Greek, and Sanskrit languages. Also, he knew the Quran very well (Scholars of the Great Land, 2018).

For the first time in the Middle East, al-Biruni expressed an opinion about the possibility of the Earth’s movement around the Sun and determined the circumference of the Earth. Biruni can be rightfully called as the triumphant of science in the medieval East (Rozenfeld B.A., Rozhanskaya M.M., Sokolovskaya Z.K.).

Among his main works, we can indicate “The Canon of Masud on Astronomy and Stars”, “Pharmacognosy in Medicine”, “India or a Book, containing an explanation of reasonably acceptable or rejected Indian studies”, “Science of the Stars”, etc. He theoretically substantiated and calculated the presence of a new continent on Earth and solved several other problems that have received worldwide recognition (Spiritual Stars, 2001). According to some reports, the total number of works written by Biruni exceeds 200 (among them: 70 works in astronomy, 20 in mathematics, 12 in geography, 3 in mineralogy, 4 in cartography and other sciences) (Scholars of the Great Land, 2018).

Ahmad al-Fargoni (798-861) with the full name Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad al-Fargoni was one of the prominent medieval scientists, astronomer, mathematicians, and geographer of MAWARANNAHR in the 9th century. In Western Europe, he was known under the Latinized name of Alfraganus, and as a native of the Fergana Valley he was called Hasib which means “mathematical”.

While working at the al-Mamun Academy in Baghdad, he made contributions to astronomy, mathematics, and geography. Among the major works, there are “The Book of Astronomical Movements and A Brief Summary of the Science of Stars”, “Thirty Elements”, “Theoretical Calculations on a Sphere”, “A Treatise on the Time when the Moon is Under and Above the

Earth”, etc. Furthermore, Ahmad al-Fargoni also wrote comments to Ptolemy’s “Almagest” (A.Akhmedov).

Al-Fargoni was one of the first scientists of the Middle Ages to prove the sphericity of the Earth who discovered the presence of spots on the Sun and identified June 22 as the longest day of the year, and December 23 as the shortest (Spiritual Stars, 2001). In Europe, for several centuries, al-Fargoni’s work has been used as a teaching syllabus and is still appreciated in the scientific sector to this day. For a long time, he has worked at the Damascus Observatory. His main book titled “*Kitab al-harakat as-samoviyya wa javomi ilm an-nuzhum*” (The Book of Celestial Movements and Collection of the Science of the Stars) written in the 12th-13th centuries published in almost all European languages and served as a textbook on astronomy. His 8 books on astronomy are quite well-known. Moreover, his invention of the nilometer - a device that was used to measure the water level in the Nile - is still in use today (Rosenfeld B.A., Dobrovolsky I.G., Sergeeva N.D.).

Abu Bakr Muhammad ibn Jafar al-Narshahi (899-959) is the author of the very first ancient historiographic work on Central Asia “*Tarikh-i Bukhoro*” (“History of Bukhara”), written in Arabic in 933-934.

The value of this work lies in the fact that the author described extensive information not only of a historical nature for which the book became famous but also a detailed description of geographical objects, rivers, canals, and even songs of the Bukhara oasis and the Zaravshan river of the 7th-12th centuries. Narshakhi’s work has been edited and updated several times. In 1128, Abu Nasr Ahmad ibn Muhammad al-Kubawi makes an abridged translation of “*Tarih-i Bukhara*” from Arabic into Persian. In the XIII century, the events described in the work were brought to the attention of an anonymous author in 1220. Abu Nasr Ahmad supplemented the work with new evidence and historical events in 1220 and this edition reached the current period (Muhammad Narshahi, 1963).

Abu Abdullah Muhammad ibn Musa al-Khwarizmi (783-846), who was born in Khiva, was the founder of classical algebra. In some sources, he was called “*al-majusi*”, i.e. magician, which means that he is a descendant from a family of Zoroastrian priests who later converted to Islam. In all historical sources, al-Khwarizmi was called as a father of algebra who presented it as an independent science of general methods for solving numerical linear and quadratic equations (A.Akhmedov).

Al-Khwarizmi was the first one who solved several algebraic equations and introduced a new sign of “zero” into the numerical series, which expanded the theory of numbers and made it possible to pass to negative digits. Therefore, for these achievements, a new branch of mathematics – “algebra” was named in honor of al-Khwarizmi. In al-khwarizmi’s famous work “*Kitab al-Jabr wa-l-Mukabala*” (“The Book of Reconstruction and Contradistinction”), algebra was depicted for the first time as an independent branch of mathematics. The fundamental concept of modern cybernetics, as well as one of its indispensable foundations – “algorithm” is etymologically associated with the name al-Khwarizmi, since the word “algorithm” originates from his name, i.e. algorithm – is a distorted name for al-Khwarizmi (P.G. Bulgakov, B.A. Rosenfbld).

The greatest scientists of those years worked in the Baghdad Academy of Bayt al-Hikma (“House of Wisdom”), where al-Khwarizmi was invited too. Then al-Khwarizmi headed the first scientific academy in the Muslim East (N.A. Mustafaeva, 2020). In addition to the book “*Kitab al-Jabr wa-l-Mukabala*”, he authored essays on the designing of an astrolabe, scientific works, one of

the first “Astronomical tables” in the world, as well as some other scientific treatises titled “Treatise on Indian Counting”, “Treatise on Sundial”, “Treatise on Music” and others. In general, the scientific heritage of al-Khwarizmi amounted to almost twenty books, of which no more than ten have been preserved (Fayzullaev A.F., 1983).

Giyasiddin Jamshid Kashi (1380-1429) was a distinguished mathematician and astronomer. He devoted a number of his outstanding works to astronomy. Al-Kashi together with Kazizade Rumi, supervised the construction and operation of the observatory of Ulugbek. He published the first systematic exposition of the theory of decimal fractions. In the treatise “The Key of Arithmetic”, al-Kashi described the sexagesimal numeral system (Al-Kashi Dzhemshid Gias ad-Din, 1953).

Muhammad Taragay Ulugbek (1394-1449) was a great astronomer, scientist, educator, and poet of his time, who was also interested in history and poetry. He was Amir Timur’s grandson and founder of one of the most important observatories of the Middle Ages.

He left behind him a huge scientific and cultural heritage, “Zij-i jadidi Guragoniy” (“New Guragan astronomical tables”) - the worldwide famous work of the great scientist “Zij Ulugbek”. Ulugbek built an observatory and a madrasah in Samarkand and organized his own Academy (Matvievskaya G. P., Rosenfeld B.A.). In 1428, one of the outstanding astronomers Mirzo Ulugbek worked in the observatory built by him, and made a huge contribution to the development of this science. The preserved underground part of Ulugbek’s observatory is one of the most popular touristic sites. In this observatory, the great Ulugbek compiled his catalog of the starry sky - Zizhzh-i Kuragoniy, in which he described 1018 stars and determined the length of the sidereal year as being: 365 days, 6 hours, 10 minutes, 8 seconds. Together with his students, he studied and compiled a list of more than a thousand stars – “a map of the starry sky”. At the Ulugbek Academy, scientists conducted research not only in astronomy but also in mathematics, philosophy, history, and other sciences. Mirzo Ulugbek, al-Kashi, and Ali Kushchi made a significant contribution to the development of the theory of numbers and raised the existing knowledge of observational astronomy to a higher level. The accomplishments of Ulugbek’s astronomical school had a great influence on the development of science in the West and the East. His scientific works have been translated into many languages around the world, widely disseminated in Europe and the USA. The name of Mirzo Ulugbek lies in the history of world science on par with the names of Tycho Brahe, Johannes Kepler, Nicolaus Copernicus, and Galileo Galilei (Soviet encyclopedia, 1977, Kazakh Soviet Encyclopedia, 1989).

Ali Kushchi (1403-1474), who was also known as Maulana Alauddin Ali bin Mohammed Kushchi, worked at the Ulugbek Academy and left behind worldwide famous scientific works in mathematics and astronomy (Spiritual Stars, 2001). In his opinion, the change in the seasons depends on the approach or distance of the Earth from the Sun and the effect of sunlight on the Earth’s surface. He correctly identified the process of the eclipse of the Sun. The works of Ali Kushchi significantly influenced the development of astronomical and mathematical science in the Middle and Near East in the 16th-17th centuries. As a faithful disciple of Ulugbek, Ali Kushchi preserved his valuable work “Zizhzh-i Guragan” or “Zizhzh-i Ulugbek”, multiplied it into numerous copies, translated it into the Turkic language, and wrote commentaries on it. Subsequently, this work became the scientific property in Europe and Asia.

Ali Kushchi also wrote “Treatise on the Science of Arithmetic” and “Treatise on the Science of Astronomy”, which played a significant role in the teaching of mathematics in the countries of the Middle and Near East in the 16th-17th centuries. He also wrote commentaries on al-Kashi’s “Stairs of Heaven”. In total, Ali Kushchi left behind about 30 treatises on mathematics, astronomy,

and linguistics. Among them, there is “Risala fi al-Hisab” (Treatise on arithmetic) compiled in Samarkand in 1425. Kushchi also authored several other works on linguistics and the “Book of China”, where he traveled as Ulugbek’s ambassador (Spiritual Stars, 2001).

The above treatises were widely known in scientific circles not only in MAWARANNAHR, but also in Europe, the Near and Middle East, and served as the basis for the further development of the research directions put forward by Ali Kushchi.

EMINENT GOVERNMENTAL ACTORS OF MAVAUNNAHR AND TURKESTAN

One can assert without a doubt that, the personality in the history of mankind plays a great, sometimes even a decisive role. There have been many such personalities in the history of Uzbekistan, and in this work, we will focus only on those who lived and created in the Muslim period of the development of this region. These personalities, first of all, include Amir Temur, known throughout the world as Tamerlane or the Iron Lame.

Amir Temur (1336-1405), with the full name of Temur ibn Taragay Barlas, was born in Kesh (Karshi). He was a great military leader, conqueror, and statesman who played a significant role in the history of Central, South, and Western Asia, as well as the Caucasus, the Volga region, and Russia (Roux, Jean-Paul, 2005). Amir Temur not only created a powerful centralized state but also clearly defined its structure and law system. Favorite sayings of Temur were: “Truth is health, truth is order, truth is justice”; “The belt is on the loins and praise is on the tongue” (that is, action and speech in a single order); “Philanthropy and courage are glorified by both the Almighty and the people”; “If the commander is heartless and reckless, then troops cannot escape the defeat”. State-legal views of Temur outlined in the Temur’s Code (other names: “Temur’s Dictums”, “Temur’s Memories”) was a unique document resembling the medieval constitution of that era. This historical work sets out the biography of Temur, as well as his views on the structure and management of the state and the army.

Many books and legends have been written about Amir Temur (Justin Marozzi, 2008). More specifically, we can read about them in many other books, that’s why we will not repeat them in this article, but some of his features as a statesman should still be dwelt on. Temur was a very brave, courageous, and restrained person, a visionary ruler and a talented organizer. Possessing a sobriety of judgments, he was able to make the most correct decision in difficult situations. According to sources, Temur was fond of playing chess and may have been the champion of his time (Ibn Arabshah, 2007).

As a founder of the Timurid empire with its capital in Samarkand, he created one of the greatest empires in world history by the beginning of the 15th century. Samarkand, the capital of the empire, became the largest and richest city in the East (Clavijo, Rui Gonzalez de, 1990). To defend his lands - from the Volga River and the Caucasus Mountain ranges in the West to India in the Southwest - he created a perfect army. During his rule, large-scale construction projects were carried out in Samarkand and other cities, monumental buildings were erected, and codes of laws and art were developed. Temur left behind dozens of monumental architectural structures and some of them were included in the treasury of world culture. Temur’s buildings, which were created with his active participation, reveal his outstanding artistic taste (Ibn Arabshah, 2007).

Amir Temur introduced in Central Asia the institution of the highest cleric in the Muslim community - Sheikh ul-Islam, making him an adviser to the ruler. The period of his rule again became a flourishing era for Sufism.

The next most important statesman of Central Asia after Temur was Mirzo Ulugbek. Ulugbek (1394-1449) with full name Mohammed Taragay ibn Shahrukh ibn Temur Ulugbek Guragan was a ruler of the Timurid state, son of Shahrukh, and grandson of Temur. He was known as an outstanding scientist and wise statesman. Historians unanimously assert that, during the reign of Mirzo Ulugbek, Samarkand became one of the centers of medieval science in the world. This is not surprising, because this ruler himself remained in the chronicles as a great scientist, mathematician, and astronomer. Science played an important role in his life and during the years of his reign in MAWARANNAHR, he raised it to incredible heights. Mirzo Ulugbek at the age of 15 was appointed the ruler of Samarkand in 1409, and from 1447 he headed the Timurid dynasty after the death of his father *Shahrukh* (the eldest son of Amir Temur).

In 1417-1420, a madrasah built in Samarkand by order of Ulugbek became the first building in the future architectural ensemble of Registan. Under Ulugbek, construction activities were carried out in two directions: on the one hand, building of cultural institutions, and on the other, completion of those started before him. By the order of Ulugbek, madrasahs, as well as charitable institutions and baths were being built in Bukhara and Samarkand. He completed the construction of the “Bibi-Khanum” mosque, the “Gur-Emir” mausoleum, and also the “Shahi-Zinda” ensemble. Ulugbek owned beautiful suburban gardens (Pugachenkova G.A., Rempel L.I., 1965).

Zakhiriddin Muhammad Babur (1483-1530) was one of the brightest representatives of the Timurid dynasty, a commander, poet, and statesman, as well as padishah of India and Afghanistan and founder of the dynasty and Empire of the Baburids (Bhattacharya S. A., 1967). In Europe, he was known as the founder of the Moghul Empire. This name has been used by European travelers since the 17th century (Zakhiriddin Muhammad Bobur encyclopedia, 2014).

Babur left a deep mark on the political and literary life of MAWARANNAHR in the 15th-16th centuries. He was born in Andijan in the family of the emir of Fergana Umar-Shaikh-Mirza II, the great-grandson of Sultan Miran-shah, the third son of Amir Temur (Stephen Frederic Dale, 1990). At the age of 11, he was declared as a ruler of Fergana; however, just 10 years later in 1504, under pressure from the Shaybanids, he was forced to leave his lands and move to Kabul, where he established a new state. In 1526, he conquered India and founded there the Baburids' Empire, which lasted for 300 years (Annette S. Beveridge, 1906). Along with enormous accomplishments in state affairs, Babur left behind a very valuable literary heritage. His main work was his autobiography “Babur name”, which describes the life, traditions, and customs of the people of that era (Marshall G.S. Hodgson, 2009).

It was the Baburids, who brought Sufism to India, which turned out to be close to Indian religious beliefs. Researchers note this closeness as being inherited from the Turkic period, and in many respects, an identity composed of the cultural and civilizational elements of Central Asia and the northern regions of India (The Baburnama, 2002).

With the arrival of Babur, India learned the delights of landscape architecture and gardening. Because of his talent for arranging gardens in the most difficult natural conditions and terrain, the people of Hindustan awarded him the nickname of “Tsar-Gardener”. Not only the shady gardens of Agra but also palaces built of red sandstone and white marble, majestic mosques, and tombs remained in the memories to this day.

Out of forty-eight years of his life, Babur ruled the state until his thirty-six. The era of the Baburid empire does not have historical value only, it has enriched India with grandiose architectural monuments, unique literary and research works. The royal palace complex at Fatehpur Sikri, the palaces and gardens of the forts of Agra, Delhi, and Lahore are the main

monumental architectural objects of India, which the country owes to the dynasty of the Great Baburids. Vivid examples of the country gardens created by the Baburids are the “Shalimar” gardens of the same names in Kashmir (1620) and Lahore (1642), “Achabal” garden near Anantag, “Chashma Shahi Garden” (1632), “Nishat Garden” in Kashmir (1633); numerous other gardens inside the forts of Lahore, Delhi, Agra; memorial gardens flanking the mausoleums of the emperors: “Baghi-Babur garden” in Kabul, the garden at the Humayun mausoleum in Delhi, “Akbar” in Sikandra, “Jahangir” in Lahore, “Taj Mahal” - Shah Jahan's mausoleum and Mumtaz Mahal in Agra (Grand Illustrated Encyclopedia, 2010).

CONCLUSION

Widespread Islamization in the MAWARANNAHR made the population of the region not only adherents of Islam but flag-bearers in many areas of Islamic science and culture, but flag-bearers in many areas of Islamic science and culture, recognized throughout the Muslim world.

It should be emphasized that along with a huge contribution to Islamic culture, the talents of MAWARANNAHR made a huge contribution to the development of Islamic civilization and culture. Here for the first time, such organizations of scientific activity in the form of an *academy* began to operate - the Academy of Ma'mun in Khorezm, the Academy of Ulugbek, etc.

The first libraries began to appear on the bases of madrasas, which became an integral part of academic science. Thus, for the first time, a balanced teaching of secular and religious knowledge was laid in educational institutions, which gave impetus to the flourishing of Islamic sciences and arts in the Timurid era.

Thus, it can be argued that the fertile land of MAWARANNAHR gave the world-famous cultural figures and thinkers. Architects, poets, and musicians not only promoted art in the region itself but also glorified MAWARANNAHR throughout the Muslim world. Philosophers and encyclopedic scientists, statesmen, with their natural science, logical, religious-philosophical research, their state-building activities in the region, made a great contribution to the development of the world and Muslim civilization. Almost all the cities of this region became famous thanks to their glorious sons, immigrants from Khorezm, Samarkand, Bukhara, Nasaf, Tashkent, Fergana, Margilan, Termez, Shakhrisabz, and other places. They distinguished themselves in public administration, science, poetry and music, culture, theology, medicine, military affairs, architecture, and fine and applied arts.

Studying the legacy of their ancestors, modern scientists of Uzbekistan admire their perseverance, purposefulness, versatility, and genius of minds. At present, purposeful work is underway in Uzbekistan to further reveal glorious names and knowledge of their role in the development of science and Muslim culture. It is possible only briefly to talk about their deeds as this would require a large separate scientific study.

Thus, the land of MAWARANNAHR (present-day Uzbekistan) became, without exaggeration, one of the main centers for the development of Islamic sciences and Islamic culture and made a significant contribution to the development of universal human and Muslim civilizations.

ФЕНОМЕН “ИРАНСКОГО СИНДРОМА” В ПОЛИТИЧЕСКОМ СОЗНАНИИ И МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАКТИКЕ: ОТРАЖЕНИЕ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

ГУЛНОР ДЖУМАЕВА

доктор политических наук, доцент кафедры Политологии УМЭД,

Аннотация. В статье рассматривается феномен «иранского синдрома» как особая политико-психологическая установка, сложившаяся в международных отношениях в результате исламской революции 1979 г. в Иране и последующего развития его внешней и внутренней политики. Анализируется влияние данного феномена на политическое сознание и международную практику, включая его проекцию на Центральную Азию. Особое внимание уделяется дискурсивным и идеологическим аспектам, определяющим восприятие Ирана в глобальном и региональном измерении. Автор опирается на сравнительный анализ, привлекая источники по политической науке, востоковедению и международным отношениям.

Ключевые слова: Иран, «иранский синдром», Центральная Азия, международные отношения, политическое сознание, идеология, безопасность.

Annotatsiya. Maqolada “Eron sindromi” fenomeni 1979-yildagi Islom inqilobi va undan keyingi tashqi hamda ichki siyosat natijasida xalqaro munosabatlarda shakllangan o‘ziga xos siyosiy-psixologik hodisa sifatida tahlil qilinadi. Ushbu fenomenning siyosiy ong va xalqaro amaliyotga, xususan, Markaziy Osiyo mintaqasiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Eronning global va mintaqaviy darajadagi qabul qilinishini belgilovchi diskursiv va mafkuraviy jihatlar alohida e’tibor qaratiladi. Muallif siyosatshunoslik, sharqshunoslik va xalqaro munosabatlar bo‘yicha manbalarga asoslangan taqqoslama tahlildan foydalanadi.

Kalit so‘zlar: Eron, “Eron sindromi”, Markaziy Osiyo, xalqaro munosabatlar, siyosiy ong, mafkura, xavfsizlik.

Abstract. The article examines the phenomenon of the “Iranian syndrome” as a specific political and psychological construct that emerged in international relations after the Islamic Revolution of 1979 and the subsequent development of Iran’s foreign and domestic policy. The study analyzes the impact of this phenomenon on political consciousness and international practice, with particular emphasis on its projection onto Central Asia. Special attention is given to discursive and ideological dimensions shaping the perception of Iran in both global and regional contexts. The author employs a comparative approach, drawing on sources from political science, area studies, and international relations.

Keywords: Iran, “Iranian syndrome,” Central Asia, international relations, political consciousness, ideology, security.

Введение

В политическом дискурсе термин «синдром» употребляется в переносном значении и отражает устойчивые, зачастую иррациональные реакции общества или политической элиты на исторический опыт, травматические события или глубоко укоренившиеся установки. Как отмечает Дж. Мюллер, «синдром в политике выступает не просто метафорой, но и аналитическим инструментом, позволяющим объяснить устойчивые модели поведения государств и обществ»¹.

Одним из наиболее известных примеров является «вьетнамский синдром», появившийся в США после войны во Вьетнаме. Он выражался в массовом нежелании общества и элит

¹ Mueller J. War, Presidents and Public Opinion. New York: Wiley, 1984, p. 28.

вовлекаться в новые военные конфликты из-за страха повторить травматический опыт 1960–1970-х годов. По мнению Дж. Лайонза, «вьетнамский синдром стал не просто воспоминанием о поражении, но и рамкой, ограничивающей политическое воображение Вашингтона»¹. Вплоть до конца 1980-х годов этот синдром оказывал серьёзное влияние на американскую внешнюю политику, и лишь успех операции «Буря в пустыне» (1991) частично изменил восприятие военных интервенций.

Не менее показательным является «мюнхенский синдром», связанный с соглашением в Мюнхене 1938 года, когда Британия и Франция пошли на уступки Гитлеру. В политической риторике этот термин стал символом страха перед повторением политики умиротворения агрессора. Историк Э. Карр писал, что «Мюнхен стал метафорой ошибочного компромисса, который только ускорил катастрофу»². В дальнейшем это понятие активно использовалось в политике США и НАТО для оправдания жёстких мер сдерживания в отношении Советского Союза, а позже — в дискуссиях о международных кризисах XXI века.

Другим важным понятием является «синдром осаждённой крепости», характерный для стран, которые воспринимают себя в условиях постоянной внешней угрозы и изоляции. Д. Линч отмечает, что этот синдром служит «не только оправданием репрессивных мер внутри страны, но и механизмом мобилизации населения вокруг власти»³. Подобная риторика активно используется в ряде государств постсоветского пространства и на Ближнем Востоке.

Здесь следует отметить, что использование термина «синдром» придаёт политическому анализу особую психологическую окраску. Оно указывает на то, что в основе решений и стратегий лежит не рациональный расчёт, а эмоционально-историческая память, своего рода «травматическое наследие». Именно поэтому, как замечает А. В. Токарев, «синдромы в политике выступают индикаторами глубинной иррациональности международных отношений»⁴.

В этом контексте можно рассматривать и концепт «иранского синдрома», хотя он пока не получил устоявшегося значения в политической науке. В отличие от «вьетнамского» или «мюнхенского» синдрома, его использование носит скорее аналитико-публицистический характер. Под этим термином можно понимать устойчивую установку западных элит на осторожность и сдержанность в отношении Ирана, обусловленную сочетанием исторической памяти (кризис 1979 года, захват посольства в Тегеране) и негативного опыта американских интервенций на Ближнем Востоке (Ирак, Афганистан). В этом смысле «иранский синдром» отражает стремление избегать прямого военного столкновения с Тегераном и ограничиваться санкционным и дипломатическим давлением.

Таким образом, анализ политических «синдромов» показывает, что это понятие может служить полезным инструментом исследования, позволяя выявлять глубинные психологические и исторические факторы, формирующие поведение государств и обществ. Термин «иранский синдром» в научной и аналитической литературе обозначает устойчивый комплекс восприятий, стереотипов и стратегических установок, формирующихся в

¹ Lyons J. The Legacy of Vietnam: The War, American Society, and the Future of U.S. Foreign Policy. Boston: Bedford/St. Martin's, 2006, p. 44.

² Carr E.H. What is History? New York: Vintage, 1961, p. 178.

³ Lynch D. Engaging Eurasia's Separatist States: Unresolved Conflicts and De Facto States. Washington, DC: USIP Press, 2001, p. 59.

⁴ Токарев А. В. Психология международных отношений: травма и память. Москва: Аспект Пресс, 2017, с. 91.

отношении Исламской Республики Иран (ИРИ) под влиянием её революционного прошлого, особенностей политической системы и внешнеполитического курса. Этот феномен отражает сочетание исторической памяти, идеологической настороженности и практических опасений, связанных с возможным экспортом шиитской модели Виляят-е Факих и поддержкой радикальных движений.

Иран: идеологические основы и политико-религиозный дискурс

Иранская политическая идеология, закреплённая в доктрине Виляят-е Факих (руководство духовного лидера), представляет собой уникальное сочетание шиитской теологии и политической теории. Эта концепция «предполагает верховенство духовного авторитета в политической сфере и рассматривает сохранение исламской революции как высшую цель государственного устройства»¹. В отличие от суннитских государств, где религиозная власть традиционно отделена от политического управления, в Иране именно духовное руководство является источником легитимности всех ветвей власти, включая президента и парламент. Ключевыми элементами официальной риторики стали понятия «великий сатана» (США) и «тагут» (угнетатель, противник божественной власти), которые используются для обозначения внешних и внутренних врагов революции. Эти термины не только формируют политико-религиозный дискурс, но и закрепляют в массовом сознании устойчивый образ борьбы добра и зла, где Иран представлен как оплот «истинного ислама» в противостоянии с мировым империализмом и региональными конкурентами.

Идеологические ориентиры Ирана во многом сформировались под воздействием ключевых исторических событий, включая внешнее вмешательство (события 1953 года), исламскую революцию 1979 года и ирано-иракскую войну (1980–1988). Эти факторы укрепили представление о необходимости защиты революционных ценностей и государственного суверенитета. Именно поэтому в иранском дискурсе либерализация, уступки Западу или компромиссы на международной арене часто интерпретируются как угроза национальной независимости.

Политико-религиозная риторика играет также мобилизационную роль. Образы врага и апелляция к сакральным категориям позволяют укреплять внутреннюю сплочённость, легитимировать репрессивные меры против оппозиции и ограничивать пространство для свободной дискуссии. Как отмечает А. Э. Хашеми, «революционная идентичность Ирана строится вокруг идеи сопротивления внешнему давлению и сохранения уникального пути исламского государства»².

Таким образом, идеология Виляят-е Факих и сопровождающий её политико-религиозный дискурс формируют своеобразный «щит» государства, который с одной стороны обеспечивает устойчивость системы и её способность к мобилизации, а с другой — порождает внутренний «синдром осаждённой крепости», препятствующий демократизации и интеграции в мировое сообщество.

Современный этап: ядерная программа, санкции и прокси-конфликты

В XXI веке развитие ядерной программы Ирана стало одним из центральных факторов обострения международных отношений. По мнению О. Нортон, «иранская ядерная

¹ Axworthy, Michael. *Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic*. Oxford University Press, 2013, p. 217.

² Hashemi, A. E. *Iran's Foreign Policy after the Nuclear Agreement: Politics of Resistance and Regional Order*. – London: Routledge, 2020. – 214 p., - p.63; Keddie, Nikki R. *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale University Press, 2006, 406 p.// <https://www.jstor.org/stable/j.ctt5vkwwc>

повестка рассматривается в Вашингтоне и ряде арабских столиц не только как угроза военного характера, но и как символ политического вызова существующему мировому порядку»¹.

Жёсткие экономические санкции, введённые США, ЕС и Советом Безопасности ООН, а также дипломатические конфликты вокруг Совместного всеобъемлющего плана действий (СВПД), усилили атмосферу взаимного недоверия. Параллельно поддержка Ираном шиитских прокси-групп — таких как *Хезболла* в Ливане или хуситы в Йемене — воспринимается как элемент экспансионистской региональной политики. Это закрепляет устойчивый негативный образ Ирана на Западе и в ряде суннитских арабских стран².

Внутри страны подобное внешнее давление интерпретируется как доказательство враждебности мировых сил, что в свою очередь укрепляет нарратив *сопротивления* и оправдывает сохранение жёсткого внутреннего контроля. Таким образом, формируется цикл взаимоподкрепляющихся страхов: внешняя угроза усиливает внутреннюю мобилизацию, а жёсткая внутренняя политика провоцирует дальнейшее ухудшение международного имиджа Ирана.

«Иранский синдром» в международной политике

В западной политической мысли «иранский синдром» нередко ассоциируется с уроками Исламской революции 1979 года, захватом американского посольства в Тегеране и последующей конфронтацией Ирана с США и их союзниками. В азиатском и постсоветском контекстах он наполняется дополнительными смыслами, связанными с историко-культурным соседством и экономическим взаимодействием.

Феномен, условно обозначаемый сегодня как «иранский синдром», остаётся практически неизученным в политической науке и востоковедении, хотя его проявления прослеживаются в региональной и глобальной политике на протяжении последних десятилетий. Терминологически он близок к таким метафорам, как «вьетнамский синдром» в американской политике — усталость общества и элит от дорогостоящих и безрезультатных военных кампаний, или «синдром осаждённой крепости» в российском и восточном политическом дискурсе, отражающем идею перманентной внешней угрозы. В этом смысле «иранский синдром» можно трактовать как устойчивый комплекс восприятия, исторических травм и политических реакций, которые формируют как внешнюю, так и внутреннюю политику.

Для США «иранский синдром» проявляется в виде настороженности к любому масштабному вовлечению в конфликты на Ближнем Востоке, особенно в отношении Ирана. Опыт военных кампаний в Ираке и Афганистане показал ограниченность силы как инструмента «перестройки региона»³. Неудачи в этих войнах породили феномен «военной усталости» американского общества, который теперь распространяется и на иранский кейс. Поэтому в американской стратегии по отношению к Ирану отчётливо прослеживается тенденция к избеганию масштабного военного вмешательства. Это связано с негативным опытом США в Ираке и Афганистане, которые стали символами затяжных и дорогостоящих кампаний XXI века, вызвавших значительные политические и

¹ Norton, Augustus Richard. *Hezbollah: A Short History*. Princeton University Press, 2014, p. 84.

² Parsi, Trita. *Losing an Enemy: Obama, Iran, and the Triumph of Diplomacy*. Yale University Press, 2017; Hakim, Peter. "Iran's Domestic Politics and Foreign Policy." *Current History*, vol. 113, no. 761, 2014, pp. 233–239.

³ Fukuyama, F. (2006). *America at the Crossroads: Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy*. Yale University Press// https://www.dissentmagazine.org/wp-content/files_mf/1390329953d5Allen.pdf

экономические издержки, а также снижение общественной поддержки идеи новых военных интервенций.

Как подчёркивает Т. Парси, именно «тень Ирака и Афганистана» заставила администрацию Б. Обамы искать решения, исключающие сценарий крупномасштабной войны, что определило курс на дипломатическое урегулирование и санкционное давление против Тегерана¹. Аналогичной позиции придерживается К. Катцман, отмечая, что военный сценарий против Ирана остаётся крайне маловероятным: американская политическая элита, учитывая уроки Ирака и Афганистана, осознаёт, что новая кампания могла бы повлечь значительные политические и финансовые потери. В результате США сосредоточились на ограниченных мерах – санкциях, кибероперациях и точечных действиях².

Сходные выводы содержатся и в исследовании К. Дьюка, где подчёркивается, что Белый дом сознательно избегал эскалации конфликта с Ираном, чтобы не допустить «повторения иракского сценария»³. Всё это позволяет утверждать, что опыт военных кампаний в Ираке и Афганистане выступает ключевым сдерживающим фактором, формирующим современные стратегические установки США в отношении Ирана.

Таким образом, «иранский синдром» в американской политике можно описать как *политическую и общественную настороженность к повторному втягиванию в войну на Ближнем Востоке*. Это выражается в попытках Вашингтона сочетать политику давления (санкции, дипломатическая изоляция) с ограниченным военным сдерживанием, но избегать масштабных военных интервенций⁴.

Совершенно иное измерение «иранский синдром» приобретает в восприятии Израиля и арабских монархий Персидского залива. В данном случае он выражается в состоянии *«перманентной угрозы»*, отражающем постоянное ощущение опасности, исходящей от Ирана. Речь идёт как о развитии иранской ядерной программы, так и о поддержке прокси-сил – «Хезболлы» в Ливане, хуситов в Йемене, шиитских вооружённых формирований в Ираке и Сирии, а также о жёсткой экспансионистской риторике иранского руководства. Как отмечает Э. Инбар, «для Израиля Иран — это не просто региональный соперник, а экзистенциальная угроза»⁵. Подобная установка формирует не только оборонную доктрину государства, но и определяет стратегию его внешнеполитических союзов. Именно заикленность на «иранской угрозе» во многом объясняет сближение Израиля с арабскими государствами Персидского залива на почве антииранского противостояния⁶.

В целом, в ближневосточном контексте «иранский синдром» можно определить как *состояние тревожной заикленности на угрозе, исходящей от Ирана*, что превращается в один из системообразующих факторов региональной политики и влияет на конфигурацию региональных союзов.

¹ Parsi, T. Losing an Enemy: Obama, Iran and the Triumph of Diplomacy. – New Haven; London: Yale University Press, 2017. – 470 p.

² Katzman, K. Iran: Internal Politics and U.S. Policy and Options. – Washington, D.C.: Congressional Research Service, RL32048, 2019. – 58 p.

³ Dueck, C. The Obama Doctrine: American Grand Strategy Today. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 232 p.

⁴ Али Омиди, Захра Мобини. Анализ дискурса противоречивых последствий терроризма: иранская и американская точки зрения//https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8784221/?utm_source=chatgpt.com

⁵ Inbar, E. Israel's National Security: Issues and Challenges since the Yom Kippur War. – London: Routledge, 2017. – 370 p.

⁶ Guzansky, Y., Inbar, E. The Gulf States and Israel: Patterns of Realignment and Confrontation with Iran. – Begin-Sadat Center for Strategic Studies, BESA Mideast Security and Policy Studies, No. 122, 2017. – 32 p.

**МЕХАНИЗМ «ИРАНСКОГО
СИНДРОМА»: ОТ ВОСПРИЯТИЯ
К ПОЛИТИКЕ**

Для самого Ирана «иранский синдром» приобретает зеркальное значение, выражаясь в специфическом восприятии окружающей международной среды как враждебной и угрожающей¹. В иранском политическом дискурсе это состояние определяется как синдром «осаждённой крепости», отражающий представление о стране, находящейся в окружении внешних врагов – США, НАТО, Израиля и суннитских монархий Персидского залива².

С конца XX века в официальной иранской риторике устойчиво присутствует мотив внешней угрозы, который выполняет важную функцию внутренней мобилизации, оправдывая необходимость консолидации общества вокруг правящей элиты и сохранения жёсткой линии во внутренней и внешней политике. А.Э.Хашеми по этому поводу отмечает: «иранская революционная идентичность

строится вокруг идеи сопротивления внешнему давлению»³. Это восприятие неразрывно связано с историческими травмами, оказавшими глубокое воздействие на коллективную память и политическую идентичность страны: вмешательством ЦРУ в события 1953 года, ирано-иракской войной 1980–1988 годов, длительным санкционным давлением и международной изоляцией⁴.

Именно поэтому в Иране сформировалась устойчивая концепция «обороны нации», где любая попытка либерализации или компромисса с Западом интерпретируется как угроза независимости и основам исламской революции. В данной логике компромисс означает уступку внешнему врагу, а внутренние реформы трактуются как возможная «трещина» в системе безопасности. Подобное восприятие укрепляет тезис о том, что иранский «синдром осаждённой крепости» является не временной реакцией, а долговременной стратегической установкой, определяющей как внешнеполитическое поведение, так и внутренние политические процессы⁵.

Таким образом, «иранский синдром» можно рассматривать как многослойное явление, которое проявляется в разных политических контекстах: для США — это тень неудачных военных кампаний; для Израиля и арабских стран — постоянное ощущение экзистенциальной угрозы; для самого Ирана — закреплённое историческим опытом восприятие внешнего давления и необходимость жёсткой оборонительной идентичности.

¹ Махди Мохаммад Ниа. Дискурс и идентичность во внешней политике Ирана. Январь 2012 г.// https://www.researchgate.net/publication/358209475_Discourse_and_Identity_in_Iran%27s_Foreign_Policy

² Трансформация травмы осажденного стража. Макроисторический взгляд на будущее Ирана// https://jfsdigital.org/2025/07/14/transforming-the-trauma-of-the-besieged-guardian/?utm_source=chatgpt.com

³ Hashemi, A. E. Iran's Foreign Policy after the Nuclear Agreement: Politics of Resistance and Regional Order. – London: Routledge, 2020. – 214 p.

⁴ Takeyh, R. Guardians of the Revolution: Iran and the World in the Age of the Ayatollahs. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 320 p.

⁵ Указ. соч.

Данный концепт, будучи введённым в научный оборот, способен расширить аналитический инструментарий политической науки, предлагая новое объяснение динамики взаимного недоверия, образа врага и циклов конфронтации в международных отношениях.

Проекция «иранского синдрома» на Центральную Азию

С древнейших времён Иран и Центральная Азия связаны прочными культурными, религиозными и торговыми контактами. Персидский язык, поэзия, архитектура и философия оказали глубокое влияние на формирование культурного кода региона. Однако в постсоветский период историческое наследие оказалось наложенным на новые геополитические реалии, в которых государства Центральной Азии вынуждены учитывать давление глобальных центров силы. Как отмечает Ш. Камалов, «современное восприятие Ирана в Центральной Азии во многом формируется под влиянием внешнеполитических нарративов, идущих от крупных мировых и региональных игроков»¹. Это приводит к двойственной позиции: сохранению культурной близости при одновременной осторожности в политической и религиозной сферах.

Иран для стран Центральной Азии выступает перспективным партнёром в сферах энергетики, транспортной логистики и торговли. Проекты вроде Международного транспортного коридора *Север–Юг* теоретически могут снизить зависимость региона от транзитных маршрутов через Россию или Китай. Тем не менее, санкционный режим в отношении Ирана серьёзно ограничивает эти возможности. «Прагматическая экономическая выгода от взаимодействия с Ираном часто уступает место политическим соображениям и страху вторичных санкций»². Это приводит к сдержанности в инвестиционной и инфраструктурной кооперации.

С точки зрения безопасности, *иранский синдром* в Центральной Азии связан с опасениями экспансии шиитской идеологии и возможного использования культурно-религиозных связей для усиления влияния Ирана. Эти опасения усиливаются в связи с афганской проблематикой: Тегеран имеет разветвлённые каналы влияния в Афганистане, включая контакты с различными политическими и этническими группами. Как отмечает А. Князев, «региональные элиты учитывают иранский фактор при формировании политики в отношении Афганистана, опасаясь непредсказуемости его стратегических шагов»³.

Внешнеполитическая стратегия государств Центральной Азии в отношении Ирана базируется на принципе двойного баланса: 1) сотрудничество — в сферах, где выгоды очевидны и не вызывают жёсткого международного давления (культура, образование, ограниченные торговые обмены); 2) сдерживание — в областях, где существует риск попасть в зависимость от иранских инфраструктурных или политических инициатив, а также вызвать негативную реакцию со стороны США, ЕС или стран Залива.

Такой подход позволяет минимизировать риски, но одновременно сдерживает потенциал более глубокой интеграции.

Проявления «иранского синдрома» в странах Центральной Азии

¹ Kamalov, Shavkat. Iran and Central Asia: Historical Ties and Contemporary Relations. Almaty: KazISS, 2019, p. 44.

² Laruelle, Marlène. Central Asia's External Relations: Between Pragmatism and Politics. Routledge, 2021, p. 77.

³ Knyazev, Alexander. Geopolitics of Afghanistan and Central Asia. Moscow: MGIMO University Press, 2020, p. 121.

Страна	Культурное измерение	Экономическое измерение	Политико-идеологическое измерение
Казахстан	Поддержка культурных обменов и иранистики в университетах; интерес к персидскому искусству.	Ограниченные торговые связи; осторожное участие в транзитных проектах из-за санкций.	Сдержанная позиция в политическом диалоге; ориентация на многостороннюю дипломатию (ОИК, ШОС).
Узбекистан	Сохранение культурного диалога, включая литературные переводы и совместные мероприятия.	Экспорт хлопка и текстиля; интерес к логистическим коридорам через Иран ¹ .	Чёткая приверженность нейтралитету; контроль за религиозными контактами.
Туркменистан	Активная культурная дипломатия; двусторонние выставки.	Развитие газовых поставок в Иран и через него; кооперация в энергетике.	Минимизация политических заявлений; закрытость в вопросах идеологии.
Таджикистан	Высокая культурная близость (языковая и историческая); иранская поддержка в образовании.	Кредитные и инвестиционные проекты Ирана (ГЭС «Сангтуда-2»).	Усиленный контроль за шиитскими общинами после ухудшения отношений (2015–2016).
Киргизстан	Культурные проекты через университетские программы; иранские культурные центры.	Небольшие торговые объёмы; участие в ярмарках и выставках.	Ориентация на баланс между Ираном и западными партнёрами; осторожность в религиозной сфере.

Сравнительный анализ показывает, что восприятие и присутствие Ирана в странах Центральной Азии носит многослойный характер², где культурное измерение значительно опережает экономическое и политико-идеологическое.

Во-первых, культурный уровень остаётся наиболее устойчивым и позитивным каналом взаимодействия. Во всех странах региона, независимо от политической конъюнктуры, иранская культура, литература и искусство воспринимаются как часть общего цивилизационного наследия. Особенно показателен Таджикистан, где языковая и историческая близость создаёт дополнительную почву для гуманитарного сближения, тогда как Казахстан и Узбекистан поддерживают иранистику на уровне университетских программ и культурных мероприятий. Этот аспект можно рассматривать как своеобразный «мягкий ресурс» Ирана, относительно мало подверженный санкционным ограничениям.

¹ Иран и Узбекистан продолжают наращивать сотрудничество в сфере транспорта // Каспийский вестник URL: <http://casp-geo.ru/14725-2/> (дата обращения: 11.09.2023).

² Малеки А. Иран и Туран: к вопросу об отношениях Ирана с государствами Центральной Азии и Закавказья // Центр. Азия и Кавказ. – Luleå, 2001. – N 5. – С.108-116.

Во-вторых, экономическое измерение демонстрирует выраженные ограничения. Несмотря на наличие точек соприкосновения (газовое сотрудничество Туркменистана, логистические интересы Узбекистана, участие Таджикистана в энергетических проектах)¹, общий объём взаимодействия остаётся фрагментарным и подверженным внешнему давлению. Санкционные барьеры и опасения вторичных санкций со стороны США и ЕС ограничивают долгосрочные стратегические проекты, что делает экономику менее устойчивым каналом для иранского влияния в регионе.

В-третьих, политико-идеологическая сфера характеризуется доминированием осторожности и сдержанности. Казахстан и Кыргызстан стараются балансировать между Ираном и западными партнёрами, Узбекистан занимает нейтральную и прагматичную позицию, Туркменистан предпочитает избегать политических деклараций, а Таджикистан после кризиса в отношениях 2015–2016 годов усилил контроль за шиитскими общинами. Таким образом, политический диалог с Ираном развивается в жёстких рамках, где приоритетом остаётся безопасность и балансировка внешнеполитических векторов.

В целом, «иранский синдром» в Центральной Азии проявляется в том, что культурное сотрудничество сохраняется и даже усиливается, тогда как экономическое взаимодействие ограничивается, а политико-идеологическая сфера строится на принципах нейтралитета, осторожности и прагматичного расчёта.

Иными словами, страны региона воспринимают Иран как важный, но «рискованный» фактор региональной политики, допуская гуманитарное сближение, но строго регулируя экономические и политические связи.

Заключение

Иранский синдром в контексте Центральной Азии выступает не просто как совокупность исторических воспоминаний и политико-психологических установок, но и как инструмент внешнеполитической самоидентификации государств региона. Его проявления фиксируются на трёх уровнях: культурном, экономическом и политико-идеологическом.

На культурном уровне Иран сохраняет привлекательность как источник цивилизационного и гуманитарного влияния. Центральноазиатские страны активно используют культурные контакты с Ираном для укрепления собственной идентичности, развития образовательных и гуманитарных программ, что позволяет нивелировать геополитические разногласия и поддерживать позитивный образ соседа. Как отмечает Ш. Камалов, «для государств Центральной Азии Иран остаётся важным звеном в процессе поддержания культурной преемственности и диалога с мусульманским Востоком»².

Экономическое измерение взаимодействия демонстрирует амбивалентность: с одной стороны, интерес к транспортным коридорам, энергетическим проектам и торговле остаётся высоким, с другой — санкционный режим и опасения внешнего давления существенно ограничивают масштаб сотрудничества. Это формирует своеобразный «экономический прагматизм», где выгоды тщательно взвешиваются против потенциальных рисков.

В политико-идеологическом плане государства Центральной Азии демонстрируют осторожность и стратегическую гибкость. Сотрудничество с Ираном рассматривается

¹ Иран вынашивает планы единой сети железных дорог со странами Центральной Азии// <http://mirperemen.net/2017/01/iran-vynashivaet-plany-edinoj-seti-zheleznyx-dorog-so-stranam-centralnoj-azii/>

² Kamalov, Shavkat. Iran and Central Asia: Historical Ties and Contemporary Relations. Almaty: KazISS, 2019, p. 87.

преимущественно через призму региональной безопасности и баланса интересов внешних центров силы — России, Китая, США и ЕС. Как подчеркивает М. Ларюэль, «страны региона выстраивают внешнюю политику, основанную не на идеологической близости, а на прагматичном балансировании между конкурирующими игроками»¹. Одновременно присутствует настороженность в отношении религиозно-идеологических влияний, что объясняется стремлением сохранить внутреннюю стабильность и контролировать трансграничные связи.

Таким образом, феномен «иранского синдрома» в Центральной Азии выражается в балансирующей политике, сочетающей культурную открытость, экономический прагматизм и политическую сдержанность. Перспективы развития отношений с Ираном будут определяться динамикой международных санкций, трансформацией региональной архитектуры безопасности и способностью центральноазиатских государств гибко адаптироваться к меняющимся условиям мировой политики.

YOSHLAR PARLAMENTINI RIVOJLANTIRISHNING MILLIY VA XORIJIY TAJRIBALARI

ALISHER ESHANKULOV

*Dotsent, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi*

ORCID:0009-0008-0489-1898

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada yoshlar parlamentlari institutining shakllanishi va rivojlanish jarayoni milliy hamda xorijiy tajribalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda yoshlarning siyosiy faolligi, demokratik ishtirokini kengaytirish va parlament tizimiga integratsiyalash jarayonlari o'rganilgan. Muallif tomonidan Kanada, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Rossiya, Yevropa Ittifoqi va O'zbekiston tajribalarini solishtirib, yoshlar parlamentarizmi rivojlanishining o'ziga xos jihatlari aniqlangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, demokratik boshqaruvga ega mamlakatlarda yoshlar parlamentlari ko'proq fuqarolik jamiyati institutlariga tayanadi, ularning faoliyati mustaqil, ochiq muloqot va siyosiy savodxonlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan. Markazlashgan tizimlarda esa bu tuzilmalarning vazifasi asosan davlat siyosatini qo'llab-quvvatlash va yoshlarning huquqiy ongini oshirish bilan chegaralanadi. O'zbekiston tajribasi yoshlarni qonunchilik jarayonlariga jalb etish, siyosiy partiyalar orqali vakillikni ta'minlash va xalqaro aloqalarni mustahkamlashga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Maqolada xorijiy tajribalarni milliy sharoitga moslashtirish orqali yoshlar parlamentining institutsional mustaqilligini oshirish, nodavlat sektor bilan hamkorlikni kengaytirish hamda siyosiy ta'lim dasturlarini rivojlantirish zarurligi asoslab berilgan. Xulosa sifatida, muallif yoshlar parlamentarizmi orqali fuqarolik madaniyatini yuksaltirish va demokratik qadriyatlarni mustahkamlash bo'yicha ilmiy-amaliy takliflarni ilgari suradi.

¹ Laruelle, Marlène. Central Asia's External Relations: Between Pragmatism and Politics. Routledge, 2021, p. 142.

Kalit soʻzlar: Yoshlar parlamenti, yoshlar siyosati, demokratik ishtirok, fuqarolik jamiyati, siyosiy madaniyat, vakillik tizimi, parlament diplomatiyasi, xalqaro tajriba, Kanada, Buyuk Britaniya, Yevropa Ittifoqi, Rossiya, Oʻzbekiston, siyosiy savodxonlik, nodavlat sektor, gender tenglik, yoshlar yetakchiligi, fuqarolik masʼuliyati, innovatsion siyosat, xalqaro hamkorlik.

Аннотация: В данной научной статье рассматриваются процессы формирования и развития института молодёжных парламентов на основе национального и зарубежного опыта. В исследовании анализируются вопросы повышения политической активности молодёжи, расширения её демократического участия и интеграции в парламентскую систему. Автор, сопоставив опыт Канады, Великобритании, Германии, Франции, России, Европейского Союза и Узбекистана, выявляет специфические особенности развития молодёжного парламентаризма. Результаты показывают, что в странах с демократическим управлением молодёжные парламенты опираются преимущественно на институты гражданского общества, функционируют независимо и направлены на развитие открытого диалога и политической грамотности. В централизованных системах их деятельность, как правило, ограничивается поддержкой государственной политики и повышением правового сознания молодёжи. Опыт Узбекистана отличается акцентом на вовлечение молодёжи в законодательный процесс, обеспечение представительства через политические партии и укрепление международных связей. В статье обоснована необходимость адаптации зарубежного опыта к национальным условиям, усиления институциональной независимости молодёжных парламентов, расширения сотрудничества с неправительственными организациями и совершенствования программ политического образования. В заключение автор выдвигает научно-практические рекомендации, направленные на развитие гражданской культуры и укрепление демократических ценностей через институт молодёжного парламентаризма.

Ключевые слова: Молодёжный парламент, молодёжная политика, демократическое участие, гражданское общество, политическая культура, представительная система, парламентская дипломатия, международный опыт, Канада, Великобритания, Европейский союз, Россия, Узбекистан, политическая грамотность, неправительственный сектор, гендерное равенство, молодёжное лидерство, гражданская ответственность, инновационная политика, международное сотрудничество.

Abstract: This scientific article examines the formation and development of youth parliaments based on national and international experiences. The study explores issues related to enhancing youth political engagement, expanding democratic participation, and integrating young people into parliamentary systems. By comparing the experiences of Canada, the United Kingdom, Germany, France, Russia, the European Union, and Uzbekistan, the author identifies the distinctive features of youth parliamentarism. The findings reveal that in democratic societies, youth parliaments generally rely on civil society institutions, operate independently, and focus on promoting open dialogue and political literacy. In contrast, in centralized political systems, their functions are mainly limited to supporting state policies and improving youth legal awareness. The case of Uzbekistan stands out for its emphasis on involving young people in legislative processes, ensuring representation through political parties, and strengthening international cooperation. The article substantiates the need to adapt foreign practices to national conditions, enhance the institutional independence of youth parliaments, expand cooperation with non-governmental organizations, and develop political education programs. In conclusion, the author provides scientific and practical recommendations aimed at fostering civic culture and consolidating democratic values through the institution of youth parliamentarism.

Keywords: youth Parliament, youth policy, democratic participation, civil society, political culture, representative system, parliamentary diplomacy, international experience, Canada, United Kingdom, European Union, Russia, Uzbekistan, political literacy, non-governmental sector, gender equality, youth leadership, civic responsibility, innovative policy, international cooperation.

KIRISH: Yoshlar parlamentini rivojlan-tirish bugungi kunda yoshlarni faollashtirish va demokratik ishtirokni ta'minlashning muhim omili sifatida global miqyosda tobora katta e'tiborga sazovor bo'lmoqda. Siyosiy, ijtimoiy va texnologik o'zgarishlar jadallashgan zamonda yosh avlodda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish har qachongidan ko'ra muhimroq. Yoshlar parlamenti yoshlar uchun demokratik institutlar haqida bilim olish, siyosiy muloqotda qatnashish va jamoatchilik siyosatini shakllantirishda ishtirok etish imkonini beruvchi tizimli maydonni yaratadi. Bu tuzilmalar yoshlarning milliy va mahalliy boshqaruvdagi ovozini ifoda etishning samarali vositasi sifatida xizmat qiladi. O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev Toshkentda bo'lib o'tgan Parlamentlararo Ittifoqning 150-Assambleyasidagi nutqida yoshlar masalasini ko'tarib chiqar ekan muhim bir taklifni ilgari suradi: "Parlamentlar uchun yangi avlodni tarbiyalash, bu borada samarali xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'yish kelajagimizning muhim omilidir. Shu bois milliy parlamentlar hamda Ittifoq faoliyatiga yoshlarni faol jalb etib, doimiy muloqotni kuchaytirish zarur, deb o'ylayman. Bu borada Parlamentlararo Ittifoq tizimi doirasida Yoshlar parlamentlari global platformasini tashkil etish va uning ta'sis forumini O'zbekistonda o'tkazishni taklif qilaman"¹. Ushbu maqola yoshlar parlamentlarining ahamiyati va bugungi kunda dolzarbligini yoritadi hamda milliy va xalqaro tajribalar asosida ularning rivojlanishini tahlil qiladi. Ayrim davlatlarda yoshlar parlamentlari chuqur institutlashtirilgan shaklda faoliyat yuritayotgan bo'lsa, boshqalarda bu boradagi tashabbuslar endigina yo'lga qo'yilmoqda. Ushbu turli modellarning solishtirilishi eng yaxshi amaliyotlar, muammolar va o'zlashtirilgan saboqlarni aniqlash imkonini beradi.

TADQIQOT USULLARI: Ushbu maqola yoshlar parlamentlarini rivojlantirish bo'yicha milliy va xalqaro tajribalarni o'rganishda sifatli qiyosiy tahlil metodidan foydalanadi. Ma'lumotlar maqolada qayd etilgan davlatlardagi akademik adabiyotlar, siyosiy hujjatlar, hukumat va nohukumat tashkilotlar hisobotlari hamda amaliy holatlarni chuqur tahlil qilish orqali yig'ildi. Yoshlar parlamenti turlicha darajada institutsionallashtirilgan davlatlar tajribasi qiyosiy tahlil asosida o'rganilib, umumiy jihatlar va o'ziga xos yondashuvlar ajratib ko'rsatildi.

MUHOKAMA: Parlament bu siyosiy tizimdagi qonun chiqaruvchi organ bo'lib, odatda demokratik boshqaruv bilan bog'liq bo'ladi. Unda saylangan vakillar qonunlarni muhokama qiladi va qabul qiladi, hukumat faoliyatini nazorat qiladi hamda jamoatchilik manfaatlarini ifoda etadi. Parlament siyosiy munozaralar, siyosat ishlab chiqish va ijro hokimiyatini nazorat qilish uchun xizmat qiladi. Parlamentlar mamlakat konstitutsiyasiga qarab tuzilishi (bir palatali yoki ikki palatali) va vakolatiga ko'ra farq qiladi hamda odatda vakillik, hisobdorlik va suverenitet tamoyillarini o'zida mujassam etadi. Yoshlar parlamenti bu yoshlarni siyosiy jarayonlarga jalb qilish maqsadida tashkil etilgan, rasmiy parlament tuzilmasi va funksiyalarini aks ettiruvchi simulyatsion qonunchilik yig'inidir. U odatda 11-35 yosh oraliqidagi ishtirokchilarni o'z ichiga olgan, muammolarni muhokama qiluvchi, qarorlar loyihasini ishlab chiquvchi va siyosiy takliflar beruvchi platforma sifatida faoliyat yuritadi. Rasmiy parlamentlardan farqli o'laroq yoshlar parlamenti huquqiy vakolatga ega emas, biroq u fuqarolik ongini, yetakchilik salohiyatini va siyosiy savodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan. Bu tuzilmalarning ahamiyati yoshlarni siyosiy qarorlar qabul qilishga bilvosita ta'sir ko'rsatish va faol fuqarolik hayotiga tayyorlash imkoniyatida namoyon bo'ladi. Yoshlar parlamentlararo institutlari parlament diplomatiyasini rivojlantirish asoslaridan biri bo'lishi mumkin.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Parlamentlararo Ittifoqning 150-Assambleyasidagi nutqi, 07.04.2025 // <https://president.uz/oz/lists/view/8034>

Odatda yoshlar parlamentlari mahalliy, milliy yoki xalqaro darajada faoliyat yuritadi, davlatdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, ta'lim, bandlik, iqlim o'zgarishi va inson huquqlari kabi mavzularni muhokama qiladi va mavjud muammolarga yechimlar topadi. Yoshlar parlamentarizmi yosh avlod va siyosatchilar o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajarib, fuqarolik ishtirokini kuchaytiradi va demokratik jarayonlarda faol qatnashishni rag'batlantiradi. Yoshlar parlamentarizmi orqali yoshlarda mas'uliyat va o'z kuchlariga ishonch hissi rivojlanadi, bu esa inklyuzivlik va innovatsion madaniyatni shakllantiradi¹. Ushbu tashabbus siyosiy savodxonlik ko'nikmalari va jamiyatdagi ijtimoiy hayotdan xabardorlikni oshirib, yoshlarning jamiyat va kelajak uchun muhim qarorlarni qabul qilishiga ta'sir ko'rsatishiga yordam beradi.

Kanada Yoshlar Parlamenti (Parlement jeunesse du Canada) 1970-yillarning oxirida provinsiya yoshlar parlamentlarini birlashtirish va kanadalik yoshlarda siyosiy faollikni rivojlantirish maqsadida milliy tashabbus sifatida tashkil etilgan. Ushbu g'oya 1977-yilda Kanada bo'yicha sakkizta provinsiya yoshlar parlamentidan yettitasining vakillari yig'ilib, milliy darajadagi tashkilotni tuzishga qaror qilganida aniq shaklga keldi. Bu esa federal darajada ro'yxatdan o'tgan notijorat tashkilot – Milliy Yoshlar Parlamenti Assotsiatsiyasining tashkil etilishiga olib keldi. Kanada yoshlar parlamentining birinchi sessiyasi 1980-yil 16-23-avgust kunlari Ottavadagi Kanada parlamenti binosining Senat zalida o'tkazildi va unda butun mamlakat bo'ylab 110 nafar delegat ishtirok etdi². Dastlab har ikki yilda, keyinchalik esa har yili o'tkazilgan ushbu tadbir parlament jarayonlarini simulyatsiya qilish, yoshlarni boshqaruv masalalari bo'yicha o'qitish va ularning milliy muammolar bo'yicha ovozi kuchaytirish maqsadida tashkil etilgan edi. Biroq Kanada yoshlar parlamenti moliyaviy cheklovlar va tashkiliy murakkabliklar tufayli muammolarga duch keldi, bu esa 1990-yillarga kelib uning asta-sekin yo'qolib ketishiga olib keldi. Shunga qaramay G'arbiy Kanada Yoshlar Parlamenti va Manitoba Yoshlar Parlamenti kabi mintaqaviy yoshlar parlamentlari o'z faoliyatini davom ettirdi³. Manitoba Yoshlar Parlamenti 2022-yilda Kanada Yoshlar Parlamenti to'g'risidagi qonun asosida rasmiy tan olingan bo'lib, u yoshlar fuqarolik faolligini rag'batlantirishdagi o'zining barqaror tarixini namoyon etdi. Kanada yoshlar parlamentlarining taraqqiyoti markazlashmagan yondashuvni aks ettiradi, provinsiya tashkilotlari o'z mustaqilligini saqlagan holda milliy darajadagi muloqotga o'z hissasini qo'shib kelmoqda. Kanada yoshlar parlamentining tuzilmasi federativ shaklda bo'lib, delegatlar Britaniya Kolumbiyasi, Manitoba va Ontario kabi provinsiya yoshlar parlamentlaridan jalb qilingan. Milliy parlament faoliyatini Milliy Yoshlar Parlamenti Assotsiatsiyasi nazorat qilgan, har bir provinsiya parlamentidan ikki nafardan vakil direktor sifatida tayinlangan va ular olti kishilik ijroiya organini saylagan. Sessiyalar Ottavada o'tkazilib, Kanada parlament tizimini aks ettirgan: unda Spiker, Bosh vazir va muxolifat rahbarlari kabi rollar mavjud bo'lgan. Manitoba Yoshlar Parlamenti ham xuddi shunday tuzilishga ega bo'lib, 16-21 yosh oralig'idagi saylangan yoki tayinlangan a'zolar qonunchilik simulyatsiyalarida ishtirok etadilar⁴. Kanada yoshlar parlamentining asosiy vazifasi parlament jarayonlarini simulyatsiya qilish, yoshlarni boshqaruv bo'yicha o'qitish va yoshlar

¹ Stockemer Daniel, Aksel Sundström. "Why We Need Increased Youth Representation." Youth without Representation: The Absence of Young Adults in Parliaments, Cabinets, and Candidacies, University of Michigan Press, 2022, pp.9-42.

² Ruth Wilson. (1983). Youth Parliament of Canada: An Experience in Citizenship. Canadian Parliamentary Review, p:16-19.

³ Youth Parliament of Canada https://en.Youth_Parliament_of_Canada

⁴ Canada Youth Parliament Act <https://www.ypmanitoba.ca/wp-content/uploads/2022/11/Canada-Youth-Parliament-Act.pdf>

masalalarini ilgari surishdan iborat edi. Delegatlar qonun loyihalarini muhokama qiladi, rezolyutsiyalar ishlab chiqadi va siyosatchilar bilan uchrashib, siyosatga ta'sir ko'rsatishga harakat qiladi. Parlament yoshlar uchun yetakchilik va fuqarolik ishtirokini shakllantirish bo'yicha tayyorgarlik maydoniga aylangan, u yerda ular ommaviy nutq, tanqidiy fikrlash va siyosiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradilar, ta'lim, yoshlar bandligi kabi mahalliy masalalarga e'tibor qaratadi va partiyaviy bo'lmagan pozitsiyani saqlab qoladi.

Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamenti 1999-yilda tashkil etilgan bo'lib, bu tashabbus 1996-yilda Koventri shahrida o'tkazilgan "Heirs to the Millennium" nomli tadbirdan keyin boshlangan edi. Ushbu tadbirda yoshlar hukumatda o'zlarining kengroq ishtirokini talab qilgan edilar. 1998-yilda deputat Endryu Rou va yoshlar bilan ishlovchi mutaxassis Keyt Parish boshchiligidagi boshqaruv qo'mitasi tuzildi, 2000-yilda birinchi saylovlar o'tkazildi va ilk Yillik Majlis 2001-yilda o'tkazildi. Dastlab Britaniya Yoshlar Kengashi tomonidan boshqarilgan Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamenti 2024-yildan boshlab ushbu kengash tarqatilgach, Milliy Yoshlar Agentligining nazoratiga o'tdi. Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamenti 11-18 yoshdagi yoshlarga siyosiy qarorlar qabul qilinishiga ta'sir ko'rsatish va siyosatchilar bilan bevosita muloqot qilish imkonini beruvchi platforma sifatida tashkil etilgan. Uning tarixiy ahamiyati 2010-yilda Yoshlar Parlamenti a'zolariga Buyuk Britaniya parlamentining Quyi palatasida debatlar o'tkazish huquqi berilganida yana bir bor o'z isbotini topdi¹. Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamentining rivojlanishi Buyuk Britaniyada yoshlar ovozi parlament demokratiyasiga integratsiya qilish borasidagi majburiyatni aks ettiradi. Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamenti taraqqiyoti Shotlandiya, Uels va Shimoliy Irlandiyada hududiy assambleyalarga vakolatlar berilishi orqali amalga oshirilgan keng ko'lamli demokratik islohotlar bilan uyg'unlashadi. Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamenti tarkibiga Buyuk Britaniyaning 90 foiz saylov okruglarida 11-18 yoshli yoshlar tomonidan har ikki yilda saylanadigan 395 nafar Yoshlar Parlamenti a'zosi kiradi. Mahalliy hokimiyat hududlari saylov okruglari sifatida xizmat qiladi, vakillik esa yoshlar soniga mutanosib taqsimlanadi². Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamenti boshqaruvi Yoshlar Boshqaruv Guruhi va Vasiylar Kengashi tomonidan amalga oshiriladi. 2024-yildan boshlab unga Milliy Yoshlar Agentligi ma'muriy xizmat ko'rsatmoqda. Ayrim Yoshlar Parlamenti a'zolari muayyan masalalar bo'yicha portfollarni o'z zimmasiga oladilar, ayrim hududlarda esa yordamchi sifatida o'rinbosar Yoshlar Parlamenti a'zolari ham saylanadi. Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamentining asosiy vazifalari yoshlar fikrlarini hukumatga yetkazish, siyosiy masalalarni muhokama qilish va o'zgarishlar uchun kompaniyalar olib borishdir. Yoshlar Parlamenti a'zolari hududiy va milliy yig'ilishlarda, Yillik Majlis va Quyi palatada o'tkaziladigan debatlarida ishtirok etadilar. Bu tadbirlarda ta'lim, sog'liqni saqlash va iqlim o'zgarishi kabi mavzular muhokama qilinadi. "Make Your Mark" tashabbusi orqali yoshlar kampaniyaviy ustuvor yo'nalishlarni tanlashda ovoz berish imkoniga ega bo'ladilar³. Yoshlar Parlamenti a'zolari mahalliy hamjamiyatlar bilan ishlash, parlament a'zolariga murojaat qilish va yoshlar muammolarini ifodalovchi manifest tayyorlash uchun mas'uldirlar.

Germaniyada yoshlar parlamentarizmi mamlakatning federal tizimiga chuqur integratsiyalashgan. Mahalliy va mintaqaviy yoshlar kengashlari Ikkinchi jahon urushidan keyin

¹ UK Youth Parliament, <https://nya.org.uk/ukyp/>

² UK Youth Parliament <https://nya.org.uk/ukyp/>

³ UK Youth Parliament Making Our Mark

https://cyps.northyorks.gov.uk/sites/default/files/Noticeboard/Red%20bag/Attachments/2023/UK-Youth-Parliament-Elections-Information-Pack-NYCC%202024_0.pdf

demokratlashtirish jarayonining bir qismi sifatida paydo bo'lgan¹. 1970-yillarga kelib yoshlar parlamentarizmi turli darajalarda, xususan, shahar boshqaruvi sohasida institutsionallashtirildi. Ushbu forumlar yoshlarga mahalliy masalalarni muhokama qilish va demokratik tuzilmalarga oid bilimlarga ega bo'lish imkonini bergan. Siyosatshunos R.Putnamning ijtimoiy kapital nazariyasi mahalliy ishtirokni ishonch va fuqarolik faolligini rivojlantirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi², Germaniyaning yoshlar parlamentarizmi bu tamoyilni namoyon etadi, yoshlarni mahalliy hokimiyat organlari bilan hamkorlik qilishga va ta'lim, ekologiya va ijtimoiy farovonlikka oid siyosatni shakllantirishga jalb etadi. Germaniyaning (Europäische Jugendparlamente) Yoshlar parlamentlari hududiy hukumatlar ostida faoliyat yuritadi. Masalan, Bavariya Yoshlar Kengashi davlat darajasidagi yoshlar siyosatini shakllantirishda faol ishtirok etadi³. Ushbu tashkilot davlatda yoshlar ishtirokini markazlashtirish olishini va inklyuzivlikni ta'minlay olishini ko'rsatadi.

Fransiyaning yoshlar parlamentarizmi bo'yicha yondashuvi fuqarolik ta'limi an'anasiga chambarchas bog'liq. 1990-yillarning boshida tashkil etilgan Milliy Yoshlar Kengashi (Conseil National de la Jeunesse) hukumatga yoshlar bilan bog'liq siyosat bo'yicha maslahat beruvchi organ sifatida xizmat qiladi⁴. Ishtirokchilar ta'lim islohotlari, bandlik va madaniy tashabbuslar bo'yicha muhokamalarda qatnashib, qonunchilik ustuvorliklariga ta'sir ko'rsatishlari mumkin. Siyosatshunos P.Rozanvallonning demokratik legitimlik haqidagi asarlari fuqarolar va davlat o'rtasidagi bo'shliqni bartaraf etishda maslahat organlarining ahamiyatini ko'rsatadi⁵. Fransiyaning yoshlar parlamenti ushbu tamoyilni o'zida mujassam etib, yoshlarning ovozi siyosat ishlab chiqishda inobatga olinishi uchun imkon yaratadi. Biroq tanqidchilarning fikriga ko'ra, Fransiya modeli qarorlar qabul qilishni markazlashtirishga moyil bo'lib, mintaqaviy yoshlar kengashlarining mustaqilligini cheklaydi. Ushbu muvozanatni bartaraf etish Fransiya yoshlarning ishtirokini yanada inklyuziv va samarali qilishga yordam berishi mumkin.

Yevropa Yoshlar Parlamenti 1987-yilda tashkil etilgan bo'lib, butun Yevropada fuqarolik ta'limi va siyosiy faollikni targ'ib qilish maqsadida tuzilgan nodavlat tashkilotdir. Dastlab kichik tashabbus sifatida boshlangan Yevropa Yoshlar Parlamenti hozirda har yili 40 dan ortiq mamlakatda minglab yoshlarni jalb qiladigan Yevropadagi eng yirik yoshlar tarmoqlaridan biriga aylangan. Uning rivojlanishi Sovuq urushdan keyingi Yevropa integratsiyasi sharoitida yoshlar orasida demokratik ishtirokni shakllantirish zarurati bilan bog'liq edi. Yevropa Yoshlar Parlamentining tarixi bir nechta muhim bosqichlar bilan belgilanadi. 2004-yilda tashkilotning boshqaruv organi Shvarskopf jamg'armasining tashkil etilishi va 2022-yilda uning 35 yillik tarixini yoritgan "A Tale of Young Europe" kitobining chop etilishi shular jumlasidandir. 2024-yilda Gaaagada o'tkazilgan xalqaro sessiyada 250 dan ortiq ishtirokchi tinchlik, xavfsizlik va demokratiya masalalarini muhokama qilgani Yevropa Yoshlar Parlamentining umumyevropa muammolarini yoritishdagi rolini namoyon etdi⁶. Milliy yoshlar parlamentlaridan farqli o'laroq Yevropa Yoshlar Parlamenti hukumat tizimlaridan mustaqil ravishda faoliyat yuritadi hamda

¹ Stehle M. "Youth Politics in the Postwar Germanies." *German Politics & Society*, 26(1(86)), 2008, pp.112–117.

² Putnam R.D. "Social Capital and Public Affairs." *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 47(8), 1994, pp.5–19.

³ Youth representation bodies <https://national-policies.eacea.ec.europa.eu/youthwiki/chapters/germany/53-youth-representation-bodies>

⁴ Conseil National de la Jeunesse <https://jeunessejeecoute.ca/opportunités/conseil-national-de-la-jeunesse/>

⁵ Rosanvallon P., & Goldhammer A. "The Democracy of Impartiality." *Democratic Legitimacy: Impartiality, Reflexivity, Proximity*, Princeton University Press, 2011, pp.87–103.

⁶ European Youth Parliament https://en.European_Youth_Parliament

ko'ngillilar, ta'lim muassasalari va nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlik asosida ishlaydi. Yevropa Yoshlar Parlamenti faoliyati Shvarskopf jamg'armasi tomonidan muvofiqlashtiriladigan milliy qo'mitalar tarmog'i orqali markazlashmagan shaklda olib boriladi. U milliy yoshlar parlamentlari kabi a'zolik tizimiga ega emas, balki sessiyalar, forumlar va konferensiyalar tashkil qiladi. Bu tadbirlarga odatda 16-25 yoshdagi ishtirokchilar tanlov asosida yoki maktablar bilan hamkorlik orqali jalb etiladi. Har bir sessiyada muayyan mavzular bo'yicha qo'mitalar shakllantiriladi va ular iqlim o'zgarishi yoki demokratiya kabi masalalarda rezolyutsiyalar tayyorlaydi. Ushbu hujjatlar umumiy yig'ilishda muhokama qilinadi. Yevropa Yoshlar Parlamenti tuzilmasi ko'ngillilar va bitiruvchilarga tayanadi hamda davlat nazoratisiz faoliyat yuritadi, bu esa uni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan yoshlar parlamentlaridan ajratib turadi¹. Yevropa Yoshlar Parlamentining asosiy yo'nalishlari fuqarolik ta'limi, madaniyatlararo muloqot va yevropacha "o'zlik"ni shakllantirishdan iborat. Uning faoliyatiga yoshlar ishtirokidagi sessiyalarni tashkil etish, rezolyutsiyalarni muhokama qilish, siyosiy takliflar ishlab chiqish va madaniy almashinuv kiradi. 2024-2025 yillarda amalga oshirilayotgan "Climate Youth Action Plan" Yevropa Yoshlar Parlamentining global muammolarga javob berishdagi ishtirokini ifodalaydi. Ishtirokchilar rezolyutsiyalar tayyorlash, muhokamalarni olib borish va Yevropaning turli burchaklaridan kelgan tengdoshlari bilan bog'lanish uchun mas'uldirlar. Milliy yoshlar parlamentlaridan farqli o'laroq Yevropa Yoshlar Parlamenti norasmiy ta'limga urg'u beradi hamda bevosita hukumat siyosatiga ta'sir o'tkazmaydi. Buning o'rniga u ishtirokchilarning qarashlari va ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.

Davlat Dumasi huzuridagi Rossiya Yoshlar Parlamenti 2002-yilda yoshlarni qonunchilik jarayonlari va fuqarolik faoliyatiga jalb qilish maqsadida tashkil etilgan. Uning tashkil etilishi Prezident Vladimir Putin davrida Rossiya siyosiy tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan tashabbusning bir qismi bo'lib, davlatda siyosiy faollikka ega yoshlarni yetishtirishni maqsad qilgan edi. Parlament Rossiya Federal Majlisi quyi palatasi Davlat Dumasi huzurida faoliyat yuritadi va hukumat maqsadlariga yaqindan moslashtirilgan. G'arbdagi yoshlar parlamentlaridan farqli o'laroq Rossiyada bu tuzilma cheklangan demokratik plyuralizm sharoitida vujudga kelgan bo'lib, uning faoliyati ko'pincha hukmron "Yagona Rossiya" partiyasi va MGIMO universiteti kabi davlat muassasalari tomonidan shakllantiriladi². Parlament tarixi ko'proq mahalliy tashabbuslar emas, balki davlat homiyligidagi fuqarolik ta'limi bilan bog'liq bo'lib, Rossiyaga xos yuqoridan-pastga boshqaruv modelini aks ettiradi. Rossiya Yoshlar Parlamenti 18-35 yoshdagi yosh vakillardan iborat bo'lib, ular mintaqaviy yoshlar kengashlari yoki ko'pincha "Yagona Rossiya" partiyasi bilan bog'liq siyosiy tashkilotlar orqali saylanadi yoki tayinlanadi. Parlament maslahat organi sifatida tashkil etilgan bo'lib, uning tuzilmasi Davlat Dumasi qo'mitalariga o'xshash qo'mitalardan iborat³. Bu tuzilma davlat tizimiga qattiq integratsiyalashgan bo'lib, a'zolar ko'pincha mintaqaviy hokimiyatlar yoki siyosiy partiyalarning yoshlar qanotlari tomonidan tavsiya etiladi. Bunday yuqoridan-pastga tuzilgan tizim Buyuk Britaniya yoki Yevropa Yoshlar Parlamentlariga xos bo'lgan demokratik saylov jarayonlaridan keskin farq qiladi. Rossiya Yoshlar Parlamenti Davlat Dumasiga maslahat beruvchi organ sifatida xizmat qiladi, yoshlar bilan bog'liq

¹ The European Youth Parliament: 20 years of educating political participation https://www.agora-parl.org/sites/default/files/agora-documents/the-european-youth-parliament-20-years-of-educating-political-participation_compress.pdf

² Молодёжный парламент при Государственной думе, <https://mpgd.ru/>

³ Кочетков А.В. (2005). Молодежный парламентаризм в России: понятие и правовой статус. "Черные дыры" в российском законодательстве, 1, с.51-57.

qonunchilik tashabbuslarini taklif qiladi va fuqarolik tashabbuslarini tashkil etadi. Uning vazifalariga siyosiy tavsiyalar ishlab chiqish, Duma tinglovlarida ishtirok etish va vatanparvarlik hamda ijtimoiy mas'uliyat kabi davlat tomonidan ma'qullangan qadriyatlarni targ'ib qilish kiradi. A'zolar mintaqaviy yoshlarning manfaatlarini ifodalash uchun mas'ul bo'lsalar-da, ularning faoliyati davlat organlari tomonidan qat'iy nazorat qilinadi, bu esa G'arbdagi yoshlar parlamentlariga nisbatan ularning mustaqilligini sezilarli darajada cheklaydi. Parlament yoshlarda milliy ustuvorliklarga sodiqlikni shakllantirish uchun turli yoshlar forumlarini tashkil qiladi.

Yoshlar Parlamentining tashkil topishi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 2-martdagi Farmoni bilan tasdiqlangan Davlat dasturining 21-bandiga asoslanadi. Bu hujjatda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining har ikki palatasi – Qonunchilik palatasi va Senat huzurida Yoshlar Parlamentini tashkil etish va ularning tarkibini shakllantirish tartibi belgilandi. Ushbu tashabbus mamlakatda yoshlarning siyosiy faolligini oshirish, ularni qonunchilik jarayonlariga jalb qilish va davlat boshqaruvida ishtirokini ta'minlash maqsadida amalga oshirildi. 2020-yil 29-iyun kuni Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va O'zbekiston yoshlar ittifoqi o'rtasida Qonunchilik palatasi huzurida Yoshlar Parlamentini tashkil etish bo'yicha bitim imzolandi. Bu bitim orqali Yoshlar Parlamentining respublika komissiyasi, Nizomi, Reglamenti va tashkiliy tuzilmasi tasdiqlanib, uning faoliyati uchun huquqiy asos yaratildi. 2022-yil 12-dekabrda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi Kengashining "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi huzuridagi Yoshlar parlamenti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi 2749-IV-sonli qarori bilan Yoshlar Parlamentining Nizomi va Reglamenti yangilandi, bu esa uning faoliyatini yanada samarali tashkil etishga xizmat qildi. Yoshlar Parlamenti tashkil topganidan buyon o'z faoliyatida sezilarli yutuqlarga erishdi. Qonunchilik palatasi tomonidan ko'rib chiqilgan qonun loyihalari yuzasidan Yoshlar Parlamenti a'zolari tomonidan jami 142 ta taklif tayyorlandi, ulardan 38 tasi qonun loyihalarini takomillashtirishda inobatga olindi. Bu raqamlar Yoshlar Parlamentining qonunchilik jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. 2025-yilda Yoshlar Parlamentining yangi tarkibi saylandi. Respublika bosqichi yakuniga ko'ra, 150 nafar nomzod Qonunchilik palatasi huzuridagi Yoshlar masalalari bo'yicha komissiyasiga taqdim etildi. Ular siyosiy partiyalarning deputatlik o'rinlariga mutanosib ravishda taqsimlandi: O'zLiDeP 64, "Milliy tiklanish" 29, "Adolat" SDP 21, XDP 20, Ekopartiya 16 ta¹. Bu jarayon Yoshlar Parlamentining siyosiy partiyalar orqali keng vakillik asosida shakllanishini ta'minlaydi. Yoshlar Parlamenti O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi va Senati huzurida alohida tuzilmalar sifatida faoliyat yuritadi. Uning tuzilishi respublika komissiyasi, tuman (shahar) komissiyalari va a'zolaridan iborat bo'lib, ular siyosiy partiyalar tomonidan tavsiya etilgan nomzodlar orasidan saylanadi. Saylov jarayoni har ikki yarim yilda bir marta uch bosqichda o'tkaziladi². Birinchi bosqichda tumanlarda saralash orqali nomzodlar aniqlanadi, ikkinchi bosqich siyosiy partiyalarning hududiy kengashlari miqyosida o'tkaziladi, uchinchi bosqichda respublika miqyosida yakuniy saylovlar bo'lib o'tadi. Saylov jarayoni O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha tuman va shaharlarda tashkil etiladigan maxsus komissiyalar tomonidan muvofiqlashtiriladi. Nomzodlarga qo'yiladigan talablar Nizomning 13 va 14-bandlarida belgilangan bo'lib, ular orasida yosh chegarasi (18-30 yosh), fuqarolik, huquqiy savodxonlik va

¹ Yoshlar parlamentining yangi tarkibi saylandi https://uza.uz/oz/posts/yoshlar-parlamentining-yangi-tarkibi-saylandi_719791

² Yoshlar parlamentiga saylov faol, yetakchi yoshlarni yuzaga chiqaradi https://uza.uz/oz/posts/yoshlar-parlamentiga-saylov-faol-yetakchi-yoshlarni-yuzaga-chiqaradi_449621

siyosiy faollik kabi mezonlar mavjud¹. Yoshlar Parlamentining tuzilishi uning faoliyatini samarali tashkil etishga imkon beradi. Qonunchilik palatasi huzuridagi Yoshlar Parlamenti a'zolari siyosiy partiyalar fraksiyalari orqali vakillik qiladi va ularning faoliyati Yoshlar masalalari bo'yicha komissiya tomonidan nazorat qilinadi². Olimlar va mutaxassislar ishtirokida ishchi guruhlar tashkil etilib, qonun loyihalari yuzasidan takliflar tayyorlanadi.

Yoshlar Parlamentining vazifalari uning maqsadlari va funksiyalariga muvofiq shakllangan bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi³:

1. Yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish: Yoshlar Parlamentining asosiy maqsadi yoshlarning huquqiy ongi va savodxonligini oshirish, ularning huquq va erkinliklarini himoya qilishga qaratilgan qonun hujjatlarini takomillashtirishdir.

2. Qonun ijodkorligiga jalb qilish: Yoshlarni qonunchilik jarayonlariga keng jalb qilish orqali ularning siyosiy faolligini oshirish va parlament hayotiga daxldorligini ta'minlash.

3. Qonunchilik muammolarini muhokama qilish: Qonun ijodkorligi va huquqni qo'llash amaliyotidagi dolzarb muammolarni yoshlar ishtirokida muhokama qilish va ularni bartaraf etishga qaratilgan takliflar tayyorlash.

4. Siyosiy bilimlarni oshirish: Yoshlarning siyosiy-huquqiy bilimlarini yuksaltirish, ularda vatanparvarlik ruhini kuchaytirish va vakillik organlari bilan hamkorlik qilish.

5. Xalqaro tajriba almashish: Tegishli xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda tajriba va axborot almashishni amalga oshirish.

Yoshlar parlamenti a'zolari 58 ta xalqaro tadbirda qatnashdi. Shundan 32 tasi xorijiy davlatlarda o'tkazilgan tadbirlardir. Xususan, Yoshlar parlamenti a'zolari Rossiya, Xitoy, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Hindiston, Belarus, Misr davlatlarida bo'lib o'tgan xalqaro tadbirlarda O'zbekiston delegatsiyasi tarkibida ishtirok etib, mamlakatimizdagi yoshlarga oid davlat siyosatini boshqa davlatlardagi yoshlar orasida keng targ'ib qildi⁴. Umuman, Yoshlar parlamenti 2023 yilda Qirg'iziston Respublikasining Cho'lponota shahrida o'tgan «Markaziy Osiyo yoshlar forumi»da, Olmaota shahridagi SHHT Yoshlar kengashi tadbirlari, Moskva shahrida «MDH davlatlarining yosh liderlari o'rtasida tarixiy xotirani saqlash» mavzusidagi anjuman, Luanda shahrida Parlamentlararo ittifoqning 147 Assambleyasi, Omsk shahrida Yosh liderlarning «Rossiya – Markaziy Osiyo mintaqasi» III forumida faol ishtirok etganini qayd etish lozim⁵.

NATIJALAR: Kanada Yoshlar Parlamenti va Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamenti nodavlat tashkilotlar tomonidan boshqariladi va hukumatdan nisbatan mustaqil ishlaydi. Kanada Yoshlar Parlamenti mahalliy nodavlat tashkilotlar tomonidan moliyalashtirilib, yoshlarga siyosiy ta'lim berishga qaratilgan bo'lsa, Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamenti yoshlarga aloqador tashkilotlar orqali faoliyat yuritadi va hukumatning minimal aralashuvi bilan ishlaydi. Yevropa Yoshlar

¹ 2749-IV-сон 12.12.2022. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi huzuridagi Yoshlar parlamenti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida <https://www.lex.uz/docs/-6358558>

² QQ-59-V-сон 04.02.2025. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati huzuridagi Yoshlar parlamenti faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida <https://lex.uz/docs/-7394277>

³ Yoshlar parlamenti qanday tashkil etildi? Maqsad va vazifalari nimalardan iborat? <https://zarnews.uz/uz/post/yoshlar-parlamenti-qanday-tashkil-etildi-maqsad-va-vazifalari-nimalardan-iborat>

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 2020-2024 йиллардаги фаолияти жўнлари. Т., 2025. – Б.216.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 2020-2024 йиллардаги фаолияти жўнлари. Т., 2025. – Б.217.

Parlamenti ham mustaqil tashkilot sifatida faoliyat ko'rsatadi, lekin uning tuzilishi milliy qo'mitalarga asoslangan bo'lib, har bir davlatning ichki siyosiy muhiti ta'sir qilishi mumkin. Rossiya Yoshlar Parlamenti va O'zbekiston Yoshlar Parlamenti esa ko'proq davlat organlariga, xususan milliy parlamentlarga bog'liq. O'zbekiston Yoshlar Parlamenti Oliy Majlis Qonunchilik palatasi huzurida tashkil etilgan bo'lib, uning faoliyati davlat dasturlari doirasida amalga oshiriladi. Mustaqillik nuqtai nazaridan Kanada va Buyuk Britaniya yoshlar parlamentlari yetakchilik qiladi, chunki ular hukumat nazoratidan ko'proq xoli.

Yevropa Yoshlar Parlamenti asosan maslahat beruvchi organdir, chunki u qonunchilik jarayonlariga bevosita ta'sir qila olmaydi, lekin yoshlarni siyosiy munozaralar va fuqarolik ta'limiga jalb qilishda muhim platforma hisoblanadi. Uning asosiy maqsadi yoshlarni Yevropa Ittifoqi masalalarida faol ishtirok etishga undash. O'zbekiston va Rossiya yoshlar parlamentlari ham maslahat beruvchi xarakterga ega bo'lib, ular qonun loyihalariga takliflar kiritish imkoniyatiga ega, ammo bu takliflar ko'pincha davlat siyosati doirasida cheklanadi. Kanada va Buyuk Britaniya yoshlar parlamentlari maslahat berish bilan birga, yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishga ko'proq e'tibor beradi. Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamenti mahalliy hokimiyatlar bilan hamkorlikda yoshlar masalalarini muhokama qiladi, lekin qonunchilik vakolatlariga ega emas.

Yevropa Yoshlar Parlamenti modeli demokratiyaga juda mos keladi, chunki u ochiq munozaralar, xalqaro hamkorlik va yoshlarning siyosiy savodxonligini oshirishga qaratilgan. Uning sessiyalari parlament jarayonlarini taqlid qiladi va yoshlarni demokratik qadriyatlar bilan tanishtiradi. Kanada va Buyuk Britaniya yoshlar parlamentlari ham demokratik jarayonlarni taqlid qilish orqali yoshlarni vakillik demokratiyasiga tayyorlaydi. Rossiya va O'zbekiston yoshlar parlamentlari esa markazlashgan boshqaruv tizimlari tufayli demokratik ruhga kamroq mos keladi, bu davlatlarda yoshlar parlamentlari ko'proq davlat siyosatiga xizmat qilishga yo'naltirilgan.

Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamenti vakillik tengligi jihatidan yetakchilik qiladi. U mintaqaviy va gender tenglikni ta'minlashga alohida e'tibor beradi, masalan, har bir mintaqadan teng vakillik va xotin-qizlarning yetarlicha ishtirokini ta'minlaydi. O'zbekistonda Yoshlar Parlamenti qonunchiligida nomzodlarning kamida 30 foizi xotin-qizlar bo'lishi shartligi belgilangan, bu gender tenglikka qaratilgan muhim qadamdir. Yevropa Yoshlar Parlamenti mintaqalararo tenglikni ta'minlashga harakat qilsa-da, har bir milliy qo'mitaning o'ziga xos yondashuvi tufayli tenglik darajasi turlicha bo'ladi. Rossiya va Kanada modellarida esa vakillik tengligi masalasi kamroq e'tiborga olinadi, chunki ularning tuzilishi ko'proq mahalliy yoki tashkilot xususiyatlariga bog'liq.

Yevropa va Buyuk Britaniya yoshlar parlamentlari yoshlarning siyosiy va ijtimoiy faolligini oshirishda eng samarali hisoblanadi. Yevropa Yoshlar Parlamenti har yili o'n minglab yoshlarni xalqaro sessiyalar orqali jalb qilib, ularning liderlik ko'nikmalarini rivojlantiradi va global muammolarni muhokama qilish imkonini beradi. Buyuk Britaniya Yoshlar Parlamenti mahalliy va milliy darajada yoshlarni jalb qilishda muvaffaqiyatli. O'zbekiston Yoshlar Parlamenti mahalliy darajada yoshlar faolligini oshirishga qaratilgan, ammo uning ta'siri milliy parlament doirasida cheklangan. Rossiya Yoshlar Parlamenti esa davlat dasturlari doirasida faollikni oshirishga harakat qiladi, lekin uning mustaqilligi pastligi tufayli samaradorligi cheklangan.

Kanada va Buyuk Britaniya yoshlar parlamentlari mahalliy va mintaqaviy siyosatga bilvosita ta'sir qiladi, mahalliy hokimiyatlar bilan hamkorlik orqali yoshlar masalalarini muhokama qilishadi. Yevropa Yoshlar Parlamenti xalqaro miqyosda kengroq ta'sir doirasiga ega, lekin uning ta'siri ko'proq ta'lim va xabardorlikni oshirish bilan cheklanadi. O'zbekiston va Rossiya yoshlar parlamentlari davlat siyosatiga moslashtirilgan takliflar orqali cheklangan ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston Yoshlar Parlamenti qonun loyihalariga takliflar kiritishi mumkin, ammo bu takliflarning qabul qilinishi davlat siyosatiga bog'liq.

XULOSA: O'zbekiston Yevropa Yoshlar Parlamentining ochiq munozara va xalqaro hamkorlik tajribasini qisman qabul qilishi mumkin. Bu yoshlarni global masalalarni muhokama qilish va xalqaro tajriba almashishga undaydi. Buyuk Britaniya modelidagi mintaqaviy vakillik va gender tenglikni ta'minlash amaliyotlari ham foydali bo'ladi. Kanada modelidagi nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlik tajribasi mustaqillikni oshirish uchun qo'llanilishi mumkin. Biroq O'zbekistonning markazlashgan boshqaruv tizimi va madaniy xususiyatlarini hisobga olish lozim. Masalan yoshlar parlamentining faoliyatini mahalliy hokimiyatlar bilan integratsiyalash va nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish orqali mustaqillik va samaradorlikni oshirish mumkin. Shuningdek yoshlarning siyosiy savodxonligini oshirish uchun ta'lim dasturlari va ochiq munozaralarni joriy etish zarur. O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari va yoshlarning faollik darajasini hisobga olib, xorijiy tajribalar bosqichma-bosqich va mahalliy ehtiyojlarga moslashtirilgan holda joriy etilishi kerak.

O'ZBEKISTON TASHQI SIYOSATIDA ISLOM HAMKORLIK TASHKILOTINING STRATEGIK O'RNI VA GEOSIYOSIY AHAMIYATI

DILAFRO'Z ESHANKULOVA

Katta o'qituvchi, O'zDJTU

Annotatsiya: Maqolada Islom hamkorlik tashkilotining (IHT) zamonaviy xalqaro munosabatlarda tutgan o'рни hamda O'zbekistonning mazkur tashkilot doirasidagi faoliyati keng qamrovli tarzda tahlil qilinadi. IHT musulmon mamlakatlarini birlashtiruvchi eng yirik siyosiy-diniy institut sifatida diniy birdamlikni ifodalash, global muammolarga islom olamining yagona pozitsiyasini shakllantirish bilan birga xavfsizlik, iqtisodiyot, ta'lim, ilm-fan, ekologiya va madaniy hamkorlikni rivojlantirishga ham xizmat qilmoqda. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, qisqa muddat ichida tashkilotning to'laqonli a'zosiga aylanish orqali o'z milliy manfaatlarini xalqaro miqyosda ilgari surish, barqarorlikni ta'minlash hamda islom olami bilan integratsiyani kuchaytirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Maqolada O'zbekistonning diniy-ma'rifiy sohada olib borgan islohotlari, xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlarining tashkil etilishi, ekstremizm va terrorizmga qarshi "jaholatga qarshi ma'rifat" tamoyiliga asoslangan yondashuvlari hamda "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" rezolyutsiyasining xalqaro ahamiyati batafsil yoritiladi. O'zbekistonning Afg'oniston masalasida tinchlik tashabbuslari, mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashdagi faol ishtiroki, Islom taraqqiyot banki bilan iqtisodiy aloqalari va sarmoyaviy loyihalari ham tahlil qilinadi. Maqolada O'zbekistonning IHT doirasida turizm, transport-logistika, madaniy-gumanitar soha va inson huquqlarini ilgari surish bo'yicha tashabbuslari mamlakatning ijobiy xalqaro imijini mustahkamlashda muhim omil ekani ko'rsatib beriladi. Xususan, Samarqandning "Islom olami turizm poytaxti" sifatida e'tirof etilishi, boy islomiy meros va qadriyatlarni targ'ib qilish tashabbuslari O'zbekistonning xalqaro nufuzini yanada oshirayotgani alohida qayd etiladi. Xulosa sifatida maqolada IHTning O'zbekiston uchun strategik imkoniyatlari bo'lgan savdo-iqtisodiy integratsiya, investitsiyalar oqimini jalb etish, innovatsiyalar va

raqamli transformatsiya, ekologik barqarorlik hamda madaniy almashinuv istiqbollari ilmiy asosda ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Islom Hamkorlik Tashkiloti, O'zbekiston tashqi siyosati, geosiyosiy jarayonlar, xalqaro hamkorlik, global xavfsizlik, iqtisodiy hamjihatlik, diniy-ma'rifiy tashabbuslar, diplomatik manfaatlar, sivilizatsiyalararo muloqot, strategik istiqbollar.

Аннотация: В данной статье представлен всесторонний анализ роли Организации исламского сотрудничества (ОИС) в современных международных отношениях и деятельности Узбекистана в рамках этой организации. Будучи крупнейшим политико-религиозным институтом, объединяющим мусульманские страны, ОИС не только выражает религиозную солидарность и формирует единую позицию исламского мира по глобальным вопросам, но также способствует развитию сотрудничества в сфере безопасности, экономики, образования, науки, экологии и культуры. После обретения независимости Узбекистан в короткие сроки стал полноправным членом организации, получив тем самым возможность отстаивать свои национальные интересы на международной арене, обеспечивать стабильность и укреплять интеграцию с исламским миром. В статье подробно рассматриваются реформы Узбекистана в религиозной и образовательной сферах, создание международных научно-исследовательских центров, подходы к борьбе с экстремизмом и терроризмом, основанные на принципе «просвещение против невежества», а также глобальное значение резолюции «Просвещение и религиозная толерантность». Также анализируются мирные инициативы Узбекистана по афганскому вопросу, его активное участие в обеспечении региональной безопасности, а также экономические связи и инвестиционные проекты с Исламским банком развития. Кроме того, статья подчеркивает инициативы Узбекистана в рамках ОИС в сферах туризма, транспорта и логистики, культурно-гуманитарного сотрудничества и продвижения прав человека как важные факторы укрепления положительного международного имиджа страны. В частности, отмечается признание Самарканда «Туристической столицей исламского мира», а также инициативы по продвижению богатого исламского наследия и ценностей, что значительно повышает международный авторитет Узбекистана. В заключение в статье научно обоснованно раскрываются стратегические возможности ОИС для Узбекистана, включая торгово-экономическую интеграцию, привлечение инвестиционных потоков, инновации и цифровую трансформацию, экологическую устойчивость и перспективы культурного обмена.

Ключевые слова: Организация исламского сотрудничества, внешняя политика Узбекистана, геополитические процессы, международное сотрудничество, глобальная безопасность, экономическая солидарность, религиозно-просветительские инициативы, дипломатические интересы, межкультурный диалог, стратегические перспективы.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the role of the Organization of Islamic Cooperation (OIC) in contemporary international relations and Uzbekistan's activities within the framework of this organization. As the largest political and religious institution uniting Muslim countries, the OIC not only embodies religious solidarity and shapes a unified position of the Islamic world on global issues, but also serves to promote security, economy, education, science, ecology, and cultural cooperation. After gaining independence, Uzbekistan quickly became a full-fledged member of the organization, thereby gaining the opportunity to advance its national interests on the international stage, ensure stability, and strengthen integration with the Islamic world. This article elaborates on Uzbekistan's reforms in the religious and educational spheres, the establishment of international research centers, approaches to combating extremism and terrorism based on the principle of "enlightenment against ignorance," as well as the global significance of the "Education and Religious Tolerance" resolution. It also examines Uzbekistan's peace initiatives on the Afghan issue, its active participation in ensuring regional security, and its economic relations and investment projects with the Islamic Development Bank. Furthermore, this article highlights Uzbekistan's initiatives within the OIC in the areas of tourism, transport and logistics, cultural and humanitarian cooperation, and the promotion of human rights as important factors in strengthening the country's positive international image. In particular, the recognition of Samarkand as the

“Tourism Capital of the Islamic World” and initiatives to promote rich Islamic heritage and values are noted as significantly enhancing Uzbekistan’s international standing. In conclusion, this article scientifically outlines the OIC’s strategic opportunities for Uzbekistan, including trade and economic integration, attracting investment flows, innovations and digital transformation, environmental sustainability, and prospects for cultural exchange.

Keywords: Organization of Islamic Cooperation, Uzbekistan’s foreign policy, geopolitical processes, international cooperation, global security, economic solidarity, religious-educational initiatives, diplomatic interests, intercivilizational dialogue, strategic prospects.

KIRISH: XXI asrda jahon siyosatining murakkablashuvi va globallashuv jarayonlarining jadallashuvi davlatlarning tashqi siyosiy strategiyalarini xalqaro tashkilotlar bilan hamkorliksiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Transmilliy tahdidlar, terrorizm, ekologik muammolar, suv-energetika resurslari tanqisligi va iqtisodiy nomutanosiblik sharoitida xalqaro tashkilotlar davlatlar uchun muhim siyosiy va diplomatik platformaga aylanmoqda. Diniy-sivilizatsion omillar asosida vujudga kelgan Islom Hamkorlik Tashkiloti bugungi kunda nafaqat musulmon mamlakatlarini, balki butun xalqaro hamjamiyatni qiziqtirayotgan ko‘plab global masalalarda faol ishtirok etmoqda. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi O‘zbekiston tashqi siyosatida IHTning o‘rni va geosiyosiy ahamiyatini ilmiy tahlil qilishdan iborat. Unda O‘zbekistonning tashkilotga qo‘shilishi, ilgari surayotgan tashabbuslari va ularning xalqaro hamjamiyatda mamlakat obro‘cini mustahkamlashdagi ahamiyati yoritiladi. IHT doirasida O‘zbekistonning diniy-ma‘rifiy, iqtisodiy va xavfsizlik yo‘nalishidagi faoliyatini o‘rganish, tashkilot bilan hamkorlikning strategik istiqbollarini ko‘rsatish hamda tashqi siyosiy manfaatlarga qo‘shayotgan hissasini aniqlash maqola vazifalariga kiradi. Shu jihatdan mavzuning dolzarbligi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOT USULLARI: Maqola tayyorlash jarayonida kompleks ilmiy yondashuv asos qilib olindi. Tarixiy-tahliliy usul yordamida Islom Hamkorlik Tashkilotining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari ko‘rib chiqildi. Siyosiy tahlil usuli orqali IHTning xalqaro maydondagi o‘rni, global xavfsizlik hamda iqtisodiy hamkorlikdagi ahamiyati o‘rganildi. O‘zbekistonning tashabbuslari va faoliyati esa huquqiy hujjatlar, rasmiy bayonotlar va ilmiy tadqiqot ishlari asosida tadqiq qilindi.

MUHOKAMA: IHT zamonaviy xalqaro munosabatlarda musulmon davlatlarini birlashtiruvchi eng yirik siyosiy va diniy tuzilma bo‘lib, u 1969-yil 25-sentabrda Quddusdagi Al-Aqso masjidi hujumga uchraganidan so‘ng musulmon davlatlarining umumiy manfaatlarini himoya qilish maqsadida tuzilgan. Dastlab tashkilot “Islom konferensiyasi tashkiloti” nomi bilan tanilgan bo‘lib, 2011-yil 28-iyunda Qozog‘istonning Ostona shahrida bo‘lib o‘tgan 38-sessiyada u rasmiy ravishda Islom hamkorlik tashkiloti deb qayta nomlandi. Tashkilotning asosiy hujjati Xartiya hisoblanadi. U 1969-yilda imzolangan va 2008-yilda qayta ko‘rib chiqilgan. Mazkur hujjatda IHTning maqsadlari, vazifalari va asosiy tamoyillari belgilab qo‘yilgan. Eng avvalo, u musulmon mamlakatlari o‘rtasidagi iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy va madaniy hamkorlikni mustahkamlashni ko‘zlaydi. Shu bilan birga tashkilot irqiy kamsitishga barham berish, xalqaro xavfsizlikni qo‘llab-quvvatlash va musulmon xalqlarining mustaqilligi hamda qadr-qimmatini himoya qilishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan. IHTning yana bir muhim yo‘nalishi yosh avlodni tarbiyalash va ular uchun qulay sharoitlar yaratishga qaratilgan. Bu o‘z navbatida musulmon dunyosining barqaror kelajagini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda tashkilot tarkibiga 57 davlat a‘zo bo‘lib, ular turli mintaqalarda joylashgan. Bundan tashqari, beshta davlat: Rossiya, Bosniya va Gersegovina, Markaziy Afrika Respublikasi, Tailand va

Shimoliy Kipr Turk Respublikasi kuzatuvchi maqomiga ega. Bunday keng qamrovli a'zolik IHTning musulmon dunyosi manfaatlarini xalqaro maydonda himoya qilishdagi o'rni naqadar muhim ekanini ko'rsatadi. IHTning eng oliy qaror qabul qiluvchi organi Bosh kotibiyat bo'lib, u tashkilot faoliyatini muvofiqlashtiradi [1]. IHT nafaqat diniy birdamlik ramzi, balki xalqaro siyosatda ham musulmon mamlakatlari ovozini birlashtiruvchi kuch sifatida maydonga chiqmoqda.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, tashqi siyosatda xalqaro hamjamiyat bilan hamkorlikni kengaytirishga alohida e'tibor qaratdi. Shu maqsadda 1995-yil yanvarida mamlakatimiz IHT Bosh kotibiyatiga kuzatuvchi maqomi olish uchun murojaatnoma yubordi. Oradan ko'p o'tmay, 1995-yil 2-oktabrda Nyu-York shahrida bo'lib o'tgan IHTga a'zo davlatlar tashqi ishlar vazirlarining navbatdan tashqari sessiyasida O'zbekistonga kuzatuvchi maqomi berildi. 1996-yil 2-oktabrda Birinchi Prezident Islom Karimovning maktubi asosida O'zbekiston IHTning to'laqonli a'zosi sifatida qabul qilindi. O'zbekistonning IHTga a'zo bo'lishi mamlakat tashqi siyosati tarixida muhim voqea bo'ldi. Bu respublikaning milliy manfaatlarini islom dunyosida himoya qilish; siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarda keng ko'lamli hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qildi. O'zbekiston tashkilot faoliyatida muntazam ishtirok etib kelmoqda, IHT davlat rahbarlari sammitlari, tashqi ishlar vazirlarining yillik yig'ilishlari hamda Bosh kotibiyat faoliyatida faol qatnashmoqda. Mamlakatimiz IHT minbaridan foydalangan holda mintaqaviy xavfsizlik, barqarorlik va tinchlikni ta'minlash yo'lida qator tashabbuslarni ilgari surdi. 1999-yilda Toshkentda o'tkazilgan "6+2" guruh uchrashuvi hamda Markaziy Osiyoni yadro qurolidan xoli hudud deb e'lon qilish tashabbusi IHT tomonidan qo'llab-quvvatlandi. O'zbekiston IHTning muhim moliyaviy instituti bo'lgan Islom taraqqiyot banki bilan hamkorlikni rivojlantirmoqda. 2003-yil 2-sentabrda mamlakatimiz ushbu bankning 55-a'zosi sifatida qabul qilindi. Bu ham O'zbekistonning iqtisodiy taraqqiyoti va islom dunyosi bilan integratsiyalashuviga yangi imkoniyatlar yaratdi [2].

NATIJALAR: O'zbekistonning diniy-ma'rifiy sohadagi tashabbuslari IHT doirasida axborot xavfsizligi va ma'naviy-ma'rifiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan. Mamlakatda diniy erkinliklarni ta'minlash va diniy bag'rikenglikni mustahkamlash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar nafaqat ichki barqarorlikni ta'minlash, balki xalqaro hamjamiyatda O'zbekistonning ijobiy imijini shakllantirishga xizmat qilmoqda. So'nggi yillarda O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev rahbarligida diniy-ma'rifiy sohada keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. 2018-yilda qabul qilingan "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident farmoni bu sohada muhim qadam bo'ldi. Ushbu farmon "jaholatga qarshi ma'rifat" g'oyasiga asoslanib, diniy ta'lim tizimini rivojlantirish, yoshlarni ma'naviy jihatdan sog'lom tarbiyalash va buzg'unchi g'oyalarga qarshi kurashishni maqsad qildi [3]. O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy va Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlarining tashkil etilishi diniy-ma'rifiy sohada malakali kadrlar tayyorlash va islom sivilizatsiyasining boy merosini o'rganishga qaratilgan muhim tashabbuslardir.

O'zbekistonning IHTdagi diniy-ma'rifiy faoliyati axborot xavfsizligi tamoyillari bilan uzviy bog'liq. Mamlakatda diniy ekstremizmga qarshi kurashda axborot-tahliliy faoliyatni kuchaytirish, yoshlarni ma'rifiy tadbirlar orqali xabardor qilish va ularning mafkuraviy immunitetini oshirish kabi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. 2017-2020-yillarda 20 mingdan ziyod fuqaro ekstremistik guruhlariga aloqadorlik sifatida maxsus hisobdan chiqarilib, jazo choralari o'rniga ma'rifiy tadbirlar joriy qilindi [4]. Bu esa O'zbekistonning diniy bag'rikenglik va insonparvarlik tamoyillariga sodiqligini ko'rsatadi. O'zbekistonning BMT doirasida ilgari surgan "Ma'rifat va

diniy bag'rikenglik" rezolyutsiyasi xalqaro miqyosda katta e'tirofga sazovor bo'ldi [5]. Ushbu tashabbus islom dinini zo'ravonlik va ekstremizm bilan bog'lashga qarshi chiqib, tinchlik va insonparvarlik g'oyalarini targ'ib qildi. Bu O'zbekistonning IHTdagi axborot xavfsizligi va ma'naviy barqarorlikka qo'shgan hissasi sifatida qaralishi mumkin.

O'zbekistonning IHTdagi xavfsizlik sohasidagi faoliyati asosan mintaqaviy barqarorlikni ta'minlash va transmilliy tahdidlarga qarshi kurashishga qaratilgan. Mamlakat Markaziy Osiyoda xavfsizlik, tinchlik va qo'shnichilik munosabatlarini mustahkamlashga alohida e'tibor qaratmoqda. So'nggi yillarda O'zbekistonning mintaqaviy xavfsizlik masalalarida faol ishtiroki, Afg'onistondagi vaziyatni tinch yo'l bilan hal etish bo'yicha tashabbuslari xalqaro e'tiborni tortdi. 2018 va 2022-yillarda Toshkentda o'tkazilgan Afg'oniston bo'yicha xalqaro konferensiyalar O'zbekistonning mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashdagi muhim rolini ko'rsatdi [6]. Ushbu konferensiyalar Afg'oniston iqtisodiyotini tiklash, transport va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish kabi masalalarni muhokama qilish uchun platforma bo'ldi.

O'zbekistonning Afg'oniston bo'yicha xalqaro muzokara guruhini tuzish tashabbusi ham BMT doirasida qo'llab-quvvatlandi [7]. Bu tashabbuslar IHTning xavfsizlikni loyihalash va xavflarni boshqarish tamoyillari bilan uyg'un bo'lib, mintaqada barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, O'zbekiston Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (YXHT) va BMTning xavfsizlikka oid dasturlari bilan ham faol hamkorlik qilmoqda. 1995-yilda Toshkentda YXHTning Markaziy Osiyo bilan aloqalar bo'yicha vakolatxonasi ochilgan bo'lib, 2006-yilda YXHT loyihalar koordinatori ofisi tashkil etildi [8]. Ushbu tashkilotlar orqali O'zbekiston xavfsizlik, ekologik va ijtimoiy rivojlanish sohalarida institutsional imkoniyatlarini rivojlantirishga texnik yordam olmoqda.

So'nggi yillarda O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev boshchiligidagi amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, iqtisodiy liberallashtirish, ochiqlik va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish bo'yicha qadamlar IHT doirasida yuqori baholandi. O'zbekistonning iqtisodiyot, savdo, turizm va investitsiyalar sohalarida IHT a'zo davlatlari bilan aloqalarni rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslari mamlakatning xalqaro nufuzini oshirishga xizmat qildi. 2023-yilda Samarqand shahrida o'tkazilgan turizm sohadagi yig'ilish va O'zbekistonning "Islom olami turizm poytaxti" sifatida tan olinishi mamlakatning madaniy va iqtisodiy salohiyatini namoyish etdi [9]. Bu kabi tadbirlar O'zbekistonning ochiq va zamonaviy musulmon davlati sifatidagi imijini mustahkamladi. O'zbekistonning IHT doirasidagi faoliyati nafaqat iqtisodiy, balki madaniy va gumanitar sohalarida ham o'z aksini topdi. Mamlakatning boy islomiy merosi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy va boshqa ulug' allomalar merosini asrab-avaylash va targ'ib qilish bo'yicha tashabbuslari IHT a'zo davlatlari orasida katta hurmat bilan qaraldi. Toshkentda joylashgan Imom Buxoriy nomidagi xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi va Samarqanddagi Islom sivilizatsiyasi markazi kabi muassasalar O'zbekistonning islom olamidagi ilmiy va madaniy markaz sifatidagi imidjini yanada mustahkamladi. O'zbekiston IHT doirasida inson huquqlari, gender tengligi va barqaror rivojlanish masalalarida faol ishtirok etib, zamonaviy va progressiv davlat sifatida o'zini ko'rsatmoqda. BMT Inson huquqlari bo'yicha Oliy komissari Mishel Bacheletning 2019-yilgi hisobotida O'zbekistonning islohotlari ijobiy baholangan bo'lib, bu IHT doirasida ham e'tirof etildi [10]. Bu kabi yutuqlar O'zbekistonning xalqaro maydonda ishonchli va islohotchi davlat sifatidagi imijini mustahkamladi.

O'zbekistonning transport-logistika tizimi temir yo'l, avtomobil, havo va suv transportlarini o'z ichiga oladi. Mamlakatning geostrategik joylashuvi uni xalqaro tranzit markaziga aylantirish imkonini beradi. Biroq mustaqillikning dastlabki yillarida infratuzilma eskirganligi va

investitsiyalar yetishmasligi muammo bo'lgan. 2017-yildan beri amalga oshirilayotgan islohotlar bu holatni o'zgartirdi. 2019-yilda Transport vazirligi tashkil etilib, yagona davlat siyosati ishlab chiqilishi ta'minlandi. Natijada temir yo'l tarmoqlari 7500 kmga yetdi. 2025-yil 27-yanvarda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining transport-logistika tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-28-sonli Prezident qaroriga ko'ra, transport-logistika markazlari yagona elektron bazasi yaratilmoqda. Bu bazada markazlarning joylashuvi va ko'rsatkichlari aks etuvchi elektron xarita ishlab chiqiladi [11]. Multimodal tashishlarni rivojlantirish uchun milliy transport operatorlari tashkil etilmoqda, 3PL (uchinchi tomon logistika) xizmatlari kengaytirilmoqda. Avtomobil yo'llari diagnostikasi va aeroportlar modernizatsiyasi orqali xavfsizlik va samaradorlik oshirilmoqda. Masalan Navoiy xalqaro intermodal logistika markazi va Angren logistika markazi O'zbekistonni Xitoy va Yevropa bozorlariga bog'laydigan markazlarga aylandi. Islohotlarning muhim qismi bu raqamlashtirishda namoyon bo'ladi. Transport nazorati inspeksiyasi (2023-yil 15-dekabrda tashkil etilgan) chegara o'tish punktlarida yuk tashishni soddalashtirishga xizmat qilmoqda [12]. Natijada 2024-yilda yuk tashish hajmi 15 foizga oshdi, tranzit yuklari esa 20 foizga ko'paydi. Bu islohotlar IHT doirasidagi hamkorlik bilan uzviy bog'liq, chunki tashkilot a'zolari o'rtasida savdo hajmini oshirish uchun transport aloqalarini kuchaytirish zarur.

O'zbekiston IHT a'zolari bo'lgan Pokiston, Eron, Turkiya va Afg'oniston bilan "Janubiy transport koridori"ni shakllantirmoqda. "Tojikiston-O'zbekiston-Turkmaniston-Eron-Turkiya" transport yo'lagi loyihasi IHT doirasida muhokama qilinmoqda [13]. Bu yo'lak O'zbekistonni Fors ko'rfazi portlariga bog'laydi va yuk tashish muddatini 7-8 kunga qisqartiradi. 2023-yilda Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti transport vazirlarining 12-yig'ilishida Toshkent deklaratsiyasi qabul qilindi, unda yuk tashish jarayonlarini soddalashtirish va tranzit salohiyatini oshirish belgilandi. Samarqand aeroportiga IHT davlatlari aviatsiya xabi maqomi berilishi taklifi ma'qullandi [14]. IHTning COMCEC (Iqtisodiy va tijoriy hamkorlik doimiy qo'mitasi) doirasida O'zbekiston raqamli logistika tizimlarini joriy etmoqda. Toshkentda Transport va bojxona raqamli ofisi tashkil etilmoqda. Yashil transport bo'yicha IHT a'zolari bilan hamkorlikda elektrlashtirilgan temir yo'llar qurilmoqda. Masalan Angren-Pop temir yo'li loyihasi Xitoy bilan birgalikda amalga oshirildi, ammo IHT doirasida Eron va Turkiya bilan kengaytirilmoqda. 2024-yilda Xivada o'tkazilgan IHT Turizm vazirlarining 12-sessiyasida O'zbekiston turizm-logistika hamkorligini taklif qildi. Bu sessiyada "yashil" va "aqlli" turizm, shu jumladan logistika yo'nalishlari muhokama qilindi [15]. O'zbekiston IHTning transport aloqalarini kuchaytirish bo'yicha BMT bilan hamkorlikda Markaziy va Janubiy Osiyo o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga oid loyihalar taklif etmoqda. Ushbu sa'y-harakatlar O'zbekistonni IHT doirasida yetakchi davlatga aylantirmoqda.

O'zbekiston IHT doirasidagi ekologik tashabbuslarda faol qatnashib, mintaqaviy va global muammolarni hal etishga hissa qo'shmoqda. 2024-yilda Xiva shahrida o'tkazilgan IHT Turizm vazirlari 12-konferensiyasi ekologik turizm va barqaror rivojlanish masalalariga bag'ishlangan bo'ldi. Konferensiyada O'zbekiston Ekologiya vaziri Aziz Abduhakimov IHT mintaqasida aylanma iqtisodiyotga o'tish va resurslardan tejamkor foydalanish bo'yicha takliflar kiritdi. U yillik vazirlar muloqotlari va ekspert seminarlarini tashkil etishni taklif qilib, bioxilma-xillikni saqlash, yer degradatsiyasiga qarshi kurash va iqlim o'zgarishiga moslashish masalalarini ko'tardi [16]. Ushbu tadbirda O'zbekistonning "Yashil makon" milliy loyihasi namuna sifatida taqdim etildi: loyiha doirasida yashil maydonlar 8 foizdan 30 foizga yetkazilishi rejalashtirilmoqda, bu IHT-2025 dasturining "Yashil infratuzilma" yo'nalishiga to'g'ri keladi.

O'zbekistonning ekologik islohotlari 2017-yildagi "Harakatlar strategiyasi"dan boshlab, 2022-2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi"da davom etmoqda. 2030-yilgacha "Yashil iqtisodiyotga o'tish" konsepsiyasi iqlim o'zgarishiga moslashish, chiqindilarni kamaytirish va qayta tiklanadigan energiyani rivojlantirishni nazarda tutadi. 2023-yilda Prezident farmoni bilan Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi tuzilishi tubdan o'zgartirildi, chiqindilarni boshqarish tizimi yangilandi, ekologik brending joriy etildi va xalqaro hamkorlik kuchaytirildi. Barcha turdagi ekologik xizmatlar "bir darcha" tamoyili asosida taqdim etilmoqda, bu aholining ekologik madaniyatini oshirishga xizmat qilmoqda. Bu milliy islohotlar IHT doirasida xalqaro platformalarda qo'llab-quvvatlanmoqda. 2024-yilda IHT va Iqtisodiy hamkorlik tashkilotining atrof-muhit vazirlari sammitida O'zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasida "Yashil kun tartibi" dasturini taklif qildi. Dastur Orol dengizi va boshqa global ekologik muammolarni hal etishga qaratilgan. Qayta tiklanadigan energiya sohasidagi islohotlar ham IHT doirasida muhim o'rin tutadi [17]. O'zbekiston Navoiy va Buxoroda quyosh stansiyalarini qurmoqda, bu IHT-2025 dasturining energiya samaradorligi yo'nalishiga mos keladi. 2025-yilga kelib mamlakat energiya ishlab chiqarishning 25 foizini qayta tiklanadigan manbalardan olish maqsadini belgilagan.

Islom taraqqiyot banki O'zbekistonda islomiy moliya tizimini rivojlantirish, ta'lim sohasini modernizatsiya qilish hamda transport infratuzilmasini takomillashtirish maqsadida yirik moliyaviy paketni taqdim etib keladi. Mamlakatda islomiy bank va moliya sohasining huquqiy poydevorini yaratish uchun 2021-yilda 265 million dollarlik texnik yordam granti yo'naltirilgan [18]. Bu tashabbus O'zbekistonda islom moliyasi bo'yicha qonunchilik va texnik standartlarni shakllantirish, aholining ushbu tizimdan xabardorlik darajasini oshirishni ko'zda tutadi. ITB qishloqlarni barqaror rivojlantirishni ham moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlab, 200 million dollar ajratgan. Mazkur loyiha mahalliy boshqaruvni kuchaytirish va jamoatchilik ishtirokida asosiy infratuzilmalardan foydalanish imkoniyatini kengaytirish orqali qishloq aholisi turmush darajasini yuksaltirishni maqsad qiladi [19]. Natijada kambag'allikni qisqartirish, ijtimoiy himoya mexanizmlarini mustahkamlash va aholining turli xavf-xatarlarga bardoshlilikini oshirish kutilmoqda.

Ta'lim sohasida ham muhim kelishuvlar amalga oshirildi. Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi ITB bilan 40 million dollarlik grant bitimini imzoladi. Bu mablag' Global Partnership for Education (GPE) dasturi doirasida 58 ta yangi inklyuziv maktab barpo etish, ularni zamonaviy o'quv-uslubiy bazalar bilan ta'minlash, o'qituvchilar malakasini oshirish hamda inklyuziv ta'limni rivojlantirishga yo'naltiriladi [20]. Prezident farmoniga binoan, 2025/2026-o'quv yilidan boshlab respublikaning har bir tumani va shahrida kamida bitta inklyuziv ta'lim talablariga javob beradigan umumta'lim maktabi faoliyat boshlashi belgilangan. 3,5 ming ijtimoiy himoyaga muhtoj oila farzandlari oliy ta'lim muassasalariga davlat granti asosida qabul qilinadi. ITB O'zbekistonning ta'lim va transport infratuzilmasini rivojlantirishga qariyb 300 million dollar ajratgan. Ar-Riyod shahrida o'tkazilgan uchrashuv chog'ida iqtisodiyot va moliya vaziri Jamshid Qo'chqorov va bank prezidenti Muhammad al-Jassarning kelishuvi bilan ikki muhim grant bitimi imzolandi. Birinchi loyiha SmartED bo'lib, 160,25 million dollarlik mablag' bilan ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan. Bu doirada 58 ta yangi maktab qurilib, ularning sinf xonalari zamonaviy laboratoriya jihozlari, raqamli texnika va mebellar bilan to'liq ta'minlanadi, o'quv qo'llanmalar yangilanadi, baholash metodikasi takomillashtiriladi va 2026-yilgacha barcha o'quvchilar inklyuziv ta'lim tizimiga qamrab olinadi. Ikkinchi bitim transport sohasiga taalluqli bo'lib, Sirdaryo viloyatidagi Oqoltin, Mirzaobod va Sardoba tumanlaridan o'tuvchi A-373 avtomobil

yo'lini rekonstruksiya qilish uchun 138,8 million dollar ajratilishi rejalashtirilgan. Umumiy uzunligi 37 kilometr bo'lgan yo'l to'rtta yo'lakka kengaytiriladi, bu esa qatnov vaqtini 30 daqiqagacha qisqartirish va avariylar sonini qariyb 40 foizga kamaytirishga xizmat qiladi [21]. Mazkur loyiha mintaqalararo va xalqaro transport aloqalarini mustahkamlab, savdo hamda turizmning izchil o'sishiga hissa qo'shishi kutilmoqda. ITBning mazkur tashabbuslari O'zbekistonda barqaror rivojlanish, iqtisodiy o'sish, inson kapitalini yuksaltirish va zamonaviy infratuzilmani shakllantirishga bo'lgan sa'y-harakatlarini yana bir bor tasdiqlaydi.

XULOSA: IHT mamlakatimiz uchun nafaqat diniy-axloqiy qadriyatlarni qo'llab-quvvatlash maydoni, balki iqtisodiy, siyosiy, madaniy va xavfsizlik sohalarida keng qamrovli hamkorlikni kuchaytirish imkonini beradi. O'zbekistonning IHT faoliyatida ishtiroki uning xalqaro maydondagi nufuzini mustahkamlash, musulmon davlatlari bilan o'zaro manfaatli aloqalarni kengaytirish va global muammolarning hal etilishida faol ishtirok etishiga xizmat qilmoqda. O'zbekiston uchun IHTning strategik imkoniyatlari va istiqbollari shundan iboratki, tashkilot doirasida savdo-iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish, sarmoya va innovatsiyalarni jalb etish, turizm va transport-kommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish imkoniyatlari mavjud. Shu bilan birga, O'zbekistonning "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" tamoyillarini ilgari surishi, ekstremizm va radikalizmga qarshi kurashdagi tajribasi IHT doirasida yuksak baholanib, mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashga hissa qo'shmoqda. Hamkorlikni yanada rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- IHTning iqtisodiy mexanizmlaridan samarali foydalanib, qo'shma investitsiya loyihalarini ko'paytirish;
- Ilm-fan, ta'lim va raqamli texnologiyalar sohasida aloqalarni kuchaytirish;
- O'zbekiston tashabbuslarini (masalan, transport yo'laklari, oziq-ovqat xavfsizligi, suv resurslaridan foydalanish) IHT doirasida keng targ'ib qilish;
- Madaniy-gumanitar almashinuvni faollashtirib, "ziyosat turizmi" va tarixiy merosni xalqaro miqyosda tanitish.

Umuman olganda, IHT O'zbekiston uchun keng strategik maydon ochib bermoqda. Ushbu imkoniyatlardan oqilona foydalanish mamlakatimizning xalqaro nufuzini yanada yuksaltirish, mintaqaviy va global miqyosda barqaror taraqqiyotga erishishning muhim kafolati bo'lib xizmat qiladi.

AFG'ON MIGRANTLARINING ERON JAMIYATIGA INFILTRATSIYASI

O'LMAS QALANDAROV

Tadqiqotchi, TDSHU

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot Erondagi afg'on qochqinlari masalasini tarixiy jarayonlardan tortib hozirgi kungacha bo'lgan davrda siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy nuqtayi nazardan chuqur tahlil qiladi. Migratsiya to'liqlarining shakllanish bosqichlari, ularning sabablari — Afg'onistondagi siyosiy beqarorlik, ichki urushlar, iqtisodiy inqiroz va tashqi kuchlarning aralashuvi — atroflicha ko'rib chiqiladi.

Eron hukumati tomonidan qabul qilingan institutsional chora-tadbirlar, jumladan vaqtinchalik yashash tartiblari, huquqiy maqomga ega bo'lishdagi cheklovlar, fuqarolik olishdagi murakkab jarayonlar va ular bilan bog'liq ijtimoiy muammolar tahlil qilinadi. Qochqinlarning ta'lim va sog'liqni saqlash tizimiga integratsiyalashuvi, ularning mehnat bozoridagi o'rni, mahalliy aholiga ta'siri va demografik muvozanatdagi o'zgarishlar ham alohida baholanadi. Tadqiqotda shuningdek Eron jamiyatida ijtimoiy kayfiyat va jamoatchilik qarashlarining shakllanishi, qochqinlar sababli yuzaga kelayotgan ijobiy hamda salbiy oqibatlar ilmiy jihatdan yoritiladi. Eronning "yumshoq kuch" siyosati doirasida amalga oshirilgan madaniy diplomatiya va ta'lim dasturlarining samaradorligi, ularning ijtimoiy integratsiyaga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Yakuniy qismda afg'on muhojirligi nafaqat ichki ijtimoiy-iqtisodiy muammo, balki Eron tashqi siyosati, mintaqaviy xavfsizlik va geosiyosiy barqarorlikka bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida baholanadi hamda bu jarayonni tizimli yondashuv orqali boshqarish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Afg'on qochqinlari, Eron Islom Respublikasi, migratsiya siyosati, ta'lim, ijtimoiy integratsiya, xavfsizlik, madaniy diplomatiya.

Аннотация: Данное исследование представляет собой углублённый анализ проблемы афганских беженцев в Иране — от исторических процессов до современного периода — с учётом политического, социального и экономического контекста. Подробно рассматриваются этапы формирования миграционных волн и их причины — политическая нестабильность в Афганистане, внутренние конфликты, экономический кризис и вмешательство внешних сил. Анализируются институциональные меры, принятые правительством Ирана, включая временные режимы проживания, ограничения на получение правового статуса, сложные процедуры приобретения гражданства и связанные с этим социальные проблемы. Особое внимание уделяется интеграции беженцев в систему образования и здравоохранения, их роли на рынке труда, влиянию на местное население и изменениям демографического баланса. В исследовании также рассматривается формирование общественных настроений и восприятия, оцениваются как положительные, так и отрицательные последствия присутствия беженцев. В рамках политики «мягкой силы» Ирана анализируется эффективность культурной дипломатии и образовательных программ, направленных на управление ситуацией с беженцами и содействие их социальной интеграции. В заключении подчёркивается, что афганская миграция рассматривается не только как внутренняя социально-экономическая проблема, но и как фактор, напрямую влияющий на внешнюю политику Ирана, региональную безопасность и геополитическую стабильность, что требует комплексного и системного подхода к её регулированию.

Ключевые слова: афганские беженцы, Исламская Республика Иран, миграционная политика, образование, социальная интеграция, безопасность, культурная дипломатия.

Abstract: This study provides an in-depth analysis of the issue of Afghan refugees in Iran from historical processes to the present, focusing on political, social, and economic perspectives. The stages of migration waves and their causes — political instability in Afghanistan, internal conflicts, economic crises, and the intervention of external powers — are thoroughly examined. The institutional measures adopted by the Iranian government, including temporary residence regulations, restrictions on obtaining legal status, the complex process of acquiring citizenship, and related social challenges, are analyzed. Special attention is given to the integration of refugees into the education and healthcare systems, their role in the labor market, their impact on the local population, and changes in demographic balance. The study also explores the formation of public attitudes and social perceptions in Iranian society, assessing both the positive and negative consequences associated with the presence of refugees. Within the framework of Iran's "soft power" policy, the effectiveness of cultural diplomacy initiatives and educational programs aimed at managing the refugee situation and their contribution to social integration are critically evaluated. The conclusion argues that Afghan migration should be regarded not only as a domestic socio-economic challenge but also as a factor directly influencing Iran's foreign policy, regional security, and geopolitical stability, highlighting the need for a comprehensive and systematic approach to managing this process.

Keywords: *Afghan refugees, Islamic Republic of Iran, migration policy, education, social integration, security, cultural diplomacy.*

Kirish.

Afg'onistonlik mehnat muhojirlari Eron hududida Pahlaviy sulolasi hukmronligining so'nggi davrida (1925–1979) ko'zga tashlana boshladi. Sanoatlashtirish ehtiyoji sababli 1979-yilga kelib bu yerda qariyb 600 ming afg'on yashardi. Sovet qo'shinlarining Afg'onistonga kirishi ortidan muhojirlik jarayoni ommaviy tus oldi. Ruhulloh Xumayniy "yagona ummat" shiori asosida, Iroq urushi (1980–1988) og'irliklariga qaramay, millionlab qochqinlarni qabul qildi.

Sovet qo'shinlari chiqib ketgach, Eron qaytarish dasturini boshladi, biroq mujahid guruhlar o'rtasidagi ichki kurash Afg'onistondagi beqarorlikni saqlab qoldi. 1996-yilda "Tolibon" hokimiyat tepasiga kelib, qochqinlarning ikkinchi to'liqini yuzaga keldi. 2001-yilda "Tolibon" ag'darilgach, muammo yana kuchaydi va 2003-yilda Eron navbatdagi repatriatsiya kampaniyasini boshladi. Bu jarayonda hujjatsiz afg'onlar faol qo'lga olindi, jarayon xalq orasida "afg'onlarni ovlash" nomini oldi. Afg'oniston hukumati qaytganlarga 200 dollar va yer taklif qilgan bo'lsa-da, aksariyat deportatsiya qilinganlar yana Eronga qaytishni afzal bildi. Natijada Eron hududidan faqat 300 mingga yaqin, Pokistondan esa 1,6 milliondan ortiq muhojir qaytdi. Biroq EIR rahbariyati uzoq muddatli siyosat ishlab chiqmagani sababli keyingi keskinlashuvlarda vaziyat yanada murakkablashdi¹.

"Tolibon"ning hokimiyatga qaytishi afg'on qochqinlari oqimining to'rtinchi va eng keng ko'lamlı to'liqini yuzaga keltirdi. Asosan noqonuniy bo'lgan bu oqim Eronning ichki beqarorligi va xalqaro sanksiyalar fonida yanada xavfli tus oldi. Shu bois vaziyat, uning tahdidlari va EIR imkoniyatlarini tahlil qilish dolzarbdir. BMT ma'lumotlariga ko'ra, Eronda 800 ming qochqin qonuniy yashaydi, ulardan 780 ming nafari afg'onlardir. Noqonuniy muhojirlar umumiy sonning 90 foizidan ortiq bo'lib, 2,7 million deb baholangan: 2,1 millioni hujjatsiz, 600 ming nafari xorij pasportiga ega. 2022-yil oxirida ularning umumiy soni 4,3–4,5 millionga yetgani aytiladi, ayrim manbalarda esa 5–8 million deb ko'rsatilgan. "Tolibon" hokimiyatga kelgach, chegaradan o'tishlar keskin oshib, kuniga 700–800 tadan 5 mingtaga chiqqan. 2022-yilda rasmiy ro'yxatga olish jarayonida 2,27 million kishi qayd etilib, 1,8 millioni to'liq ma'lumot bergan. Qochqinlarning aksariyati Pokiston orqali kiradi, ayrim hollarda Zaranj hududidan. Bu jarayonda noqonuniy migratsiya bilan shug'ullanuvchi guruhlar faol bo'lib, ayrim yo'l ko'rsatuvchilar oyiga 35 minggacha muhojirni o'tkazadi. Natijada noqonuniy savdo bozorining shakllanishi va talonchilik xavfi ortmoqda².

Afg'on muhojirlarning 96 foizi shaharlarda, qolgan 4 foizi esa Ichki ishlar vazirligi tasarrufidagi "mehmonshahar"larda istiqomat qiladi. Ayrimlari vaqtinchalik markazlarda joylashtiriladi. 2016-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, eng ko'p afg'onlar Tehron, Xuroson-Rizoviy, Isfahon, Kirman, Fors, Qum, Alborz va Yazdda yashaydi. Rasmiy ravishda ayrim viloyatlar yopiq bo'lsa-da, amalda qabul davom etmoqda. Bir qismi Afg'oniston konsulliklari orqali pasport rasmiylashtirib yashaydi, biroq ikki yilga uzaytirish 40 dollarga tushgani uchun ko'pchilik vaqtinchalik ro'yxatga olish kartasini afzal ko'radi. Eron qonunchiligida fuqarolik "qon tamoyili" asosida belgilanadi, afg'onlarga esa faqat istisno tariqasida beriladi. Asosan ular Fuqarolik kodeksining 979-moddasida ko'rsatilgan shartlarga — 18 yoshga to'lish va besh yil davomida

¹ Afg'oniston fuqarolari Kermon viloyati aholisining 10 foizini tashkil qiladi =Aherin Xabar. – 2022. – URL: <https://akharinkhabar.ir/amp/local/9341222> (26.12.2022).

² Erondagi qochqinlar = //Ajans-e panakhandegan-e Sazman-e melal-e mottahed. – Eron, 2022. – URL: <https://www.unhcr.org/ir/fa/refugees-in-iran> (kirish sanasi 21.12.2022)

mamlakatda yashashga — javob beradi. Ammo amalda murakkab huquqiy bo'shliqlar mavjud. Masalan, chet ellik otadan tug'ilgan bolalar 18 yoshga qadar pasport olishda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelgan.

2003-yilda Vazirlar Mahkamasining qarori, keyin esa 2006-yilgi qonun masalani yanada chalkashtirdi. Faqat 2019-yildagi o'zgartirish bilan onalar farzandi 18 yoshga to'lguniga qadar ariza berish huquqiga ega bo'ldi, ariza bo'lmasa, bola o'zi murojaat qilishi mumkin. Har ikki holda ham Islom Inqilobi Qo'riqchilari Korpusi tekshiruv o'tkazadi. 2021-yil kuzida berilgan 90 ming arizadan atigi 5 mingtasi qanoatlantirilgani bu jarayonning murakkabligini ko'rsatadi. Vaqtincha yashash uchun ruxsatnoma odatda uch oyga beriladi, lekin uni bir necha marta uzaytirish mumkin. Besh yil davomida shu tartibda yashagan shaxs uzoqroq muddatli yoki hatto doimiy ro'yxatdan o'tish huquqiga ega bo'ladi. 2019-yildan boshlab esa Eron iqtisodiyotiga 250 ming yevro investitsiya kiritganlarga besh yilgacha yashash ruxsatnomasi berila boshlandi. Ruxsatnoma muayyan hudud bilan cheklangan bo'lib, shaharlararo harakat uchun alohida hujjat talab etiladi. Shuningdek, xorijiy fuqarolar bank, sug'urta, ish yoki tadbirkorlik faoliyati uchun "kod-e faragir" deb ataluvchi universal kod olishlari lozim¹.

Eronning afg'on muhojirlariga nisbatan siyosati, umuman olganda, do'stona deb baholanadi. Pahlaviy davridagi cheklovlar – maxsus hududlarda yashash, majburiy ishga joylashish va ta'lim hamda tibbiy xizmatlarning yo'qligi – Islom inqilobidan keyin bekor qilindi. Hozirda hatto noqonuniy qochqinlarga ham bepul tibbiy yordam ko'rsatilmoqda. Ta'lim masalasiga esa alohida e'tibor qaratilmoqda: afg'on qochqinlari odatda yoshroq bo'lib, umumiy ta'lim darajasi pastroq. Biroq Eronda tug'ilgan ikkinchi va uchinchi avlod orasida savodxonlik keskin oshgan (6 foizdan 70 foizgacha). Qochqinlarning yarmidan ko'prog'i bolalar va yoshlar bo'lgani uchun ular boshlang'ich va o'rta ta'limga muhtoj. 2005-yildan boshlab qonuniy migrantlarning farzandlariga pullik asosda ta'lim olish huquqi berilgan.

2015-yilda A. Xomanaiy qonuniy va noqonuniy muhojirlarga boshlang'ich hamda o'rta ta'lim olish imkonini beruvchi farmon imzoladi. 2016-yilda hukumat qarori bilan afg'on bolalarining barcha ta'lim muassasalariga, jumladan nodavlat maktablarga kirish huquqi tasdiqlandi, biroq bepul ta'lim masalasi ochiq qoldi. Bu qaror Eron ta'lim tizimiga katta yuk bo'ldi, chunki yangi maktablar qurilishi talab etildi. 2021/2022 o'quv yilida noqonuniy migrantlar va qochqinlarning faqat uch toifadagi farzandlari o'qishga qabul qilindi: ilgari maktabga borganlar, ro'yxatga olingan oilalardan chiqqanlar va onasi eronlik, otasi xorijlik bo'lganlar. 2022-yil ma'lumotlariga ko'ra, 2006-yildan buyon eronlik bo'lmagan o'quvchilar soni doimiy ortib bormoqda: 2019/2020 yilda 28 ming maktabda 503 mingdan ortiq o'quvchi qayd etilgan. Bu Ta'lim vazirligi uchun katta xarajat keltirib chiqardi — bir o'quvchi yili o'rtacha 600 dollarni tashkil etadi. Ayrim maktablarda, xususan Mashhadda, o'quvchilar soni keskin oshib, uch smenali tizimga o'tilgan².

Eron oliy ta'lim tizimida afg'on talabalar muhim o'rinni egallaydi va ular odatda ikki asosiy toifaga bo'linadi: Afg'onistondan to'g'ridan-to'g'ri vizali holda kelgan talabalar hamda Eron hududida uzoq yillardan beri yashab kelayotganlar. Ikkinchi toifadagi talabalar uchun talaba vizasi olish jarayoni murakkabroq: ular avvalo migratsiya kartasidan (panoh kartasi) voz kechishlari lozim, shundan so'nggina oliy ta'lim muassasalariga rasmiy qabul qilinishlari mumkin. Bu

¹ Yaqinda kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar bilan Fuqarolik kodeksi = قانون مدنی با آخرین اصلاحات و الحاقات. – Tehron: Ketabhaneye Gyanj-e danesh, 1384/2005. – VI, 301 s. [forscha].

² Behniya M., Mahmudiyyan S. Inter kontekstida Erondagi afg'on qochqin bolalarining ta'lim olish huquqi// حق آموزش = کودکان پناهنده افغان در ایران در پرتو نظام حقوق بین الملل ناظر بر پناهندگی Qochqinlar haqidagi xalqaro huquq Majalle-ye hokuki-ye beynoolmelali. – 1401/2022. – No 66. – B. 318–338 [forscha].

jarayonning murakkabligi tufayli avvallari ko'plab bitiruvchilar, ayniqsa yosh ayollar, ta'limni tamomlagach, kartani qayta olish imkoniyatidan mahrum bo'lgan va Eron hududida qonuniy yashash huquqini yo'qotgan. Natijada, ular Afg'onistonga qaytishga majbur bo'lganlar, bu esa ayniqsa Eronda tug'ilgan va turmushga chiqmagan qizlar uchun ijtimoiy va psixologik jihatdan og'ir kechgan.

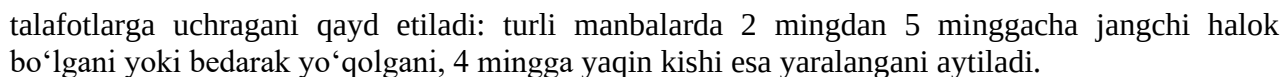
So'nggi yillarda Eron hukumati va oliy ta'lim muassasalari afg'on talabalar uchun yanada qulay sharoitlar yaratishga intilmoqda. Xususan, 2023-yilda Tehron universiteti rektori afg'onistonlik talaba qizlar uchun kontrakt to'lov miqdorini 10 foizga kamaytirish haqida qaror chiqardi. Bundan tashqari, "Tolibon"ning qizlar uchun ta'lim taqiqi tufayli Eronga kelgan afg'on talabalar uchun yana qo'shimcha 20 foizlik chegirma joriy qilindi. Bu qaror nafaqat ijtimoiy adolatni ta'minlashga, balki Eronda qizlar ta'lim olishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan muhim qadam bo'ldi.

Bundan tashqari, xorijiy talabalar uchun umumiy byudjet sezilarli darajada oshirildi — 4 milliard tumandan 20 milliard tumangacha yetkazildi. Ushbu chora Eronning oliy ta'lim tizimini xalqaro miqyosda yanada raqobatbardosh qilish, xorijiy, xususan, afg'on talabalar uchun ta'lim va turmush sharoitlarini yaxshilash, ularning ijtimoiy integratsiyasini osonlashtirish hamda Eronning "yumshoq kuch" siyosatini mustahkamlashga xizmat qiladi. Eron Islom Respublikasi (EIR) afg'on muhojirlarini ta'lim tizimiga jalb qilishni madaniy diplomatiyaning muhim vositasi sifatida ko'radi. Bu orqali Eron–islom sivilizatsiyasi va madaniyatini targ'ib qilish hamda Islom inqilobi g'oyalarini yoyishni maqsad qiladi. Bunday siyosatni Afg'onistondagi Eron universitetlari, afg'on oliy o'quv yurtlarida faoliyat yuritayotgan eronlik o'qituvchilar va o'quv dasturlari qo'llab-quvvatlamogda. Shu bilan birga, amaliyotda siyosiy emas, balki iqtisodiy manfaatlar ustuvor: 2022-yil o'rtalarida Eronda 94 ming xorijiy talaba tahsil olgan bo'lib, ularning 99 foizi pullik dasturlarda o'qigan. Badavlat afg'on oilalari asosan Yevropa va AQShni tanlasa, o'rtacha daromadga ega qatlam Hindiston, Turkiya, Tojikiston va O'zbekistonga yo'nalmogda. Eronda talaba vizasini olish qiyin, Pokistonda esa afg'onlarga nisbatan munosabat salbiy bo'lib, yaqindagina qaytganlar terrorchi sifatida ko'rilgan.

Shunga qaramay, EIR rasmiylari Eronda ta'lim olgan afg'onlar kelajakda malakali kadrlar qatlamini shakllantirib, Afg'onistonni tiklashda muhim rol o'ynashiga, shu bilan birga Eronga ijobiy kayfiyatda qarovchi siyosiy avangard bo'lishiga ishonmogda. Biroq 2021-yilda A. G'ani hukumati davrida afg'on mediasi Eronga qarshi kompaniya boshladi va EIRning "yumshoq kuch" diplomatiyasiga qarshilik ko'rsatdi. Bunga Kobul universitetida fors tili kafedrasining ochilishiga, Hirotda Eron madaniy markazining faoliyatiga qarshi chiqish va kitob ko'rgazmasini xavfsizlik bahonasida o'tkazmaslik kabi holatlar misol bo'ldi.

Afg'oniston hukumati so'nggi yillarda Eronda faoliyat yuritayotgan "Fatemiyn" yarim harbiy bo'linmasiga afg'on qochqinlarining jalb qilinishi yuzasidan jiddiy xavotir bildirmogda. Mazkur tuzilma 2013-yilda tuzilgan bo'lib, Eron Islom Inqilobi Posbonlar Korpusi (KSIQ)ning maxsus "Qods" bo'linmasi homiyligida faoliyat yuritadi. "Fatemiyn"ning asosiy vazifasi — Eronning tashqi siyosiy va harbiy manfaatlarini ilgari surish, xususan, Suriyada Bashar Asad hukumatini qo'llab-quvvatlash uchun jangchilar tayyorlashdir.

A'zolari yollash jarayoni, odatda, Eron hududida yashayotgan afg'on muhojirlarini o'z ichiga oladi. Ular olti oylik harbiy tayyorgarlikdan o'tkaziladi va keyin Suriya frontiga yuboriladi. Turli manbalarga ko'ra, 2013–2022-yillar oralig'ida taxminan 50 ming nafar jangchi tayyorlangan, biroq hozirda 7–8 ming nafari faol harbiy amaliyotlarda qatnashmogda. "Fatemiyn" katta

Afgʻon maxsus xizmatlari bu boʻlinmaning ayrim jangchilari yashirinchqa qaytib, Eron taʼsiri ostida bir necha oʻn ming kishilik kuchga aylanayotganidan xavotir bildiradi. Ayrim hisob-kitoblarga koʻra, 30 mingdan ortiq “Fatemiyyun” jangchilari Afgʻonistonga qaytgan boʻlib, ular zarurat tugʻilganda hukumatga qarshi harakatlanishi mumkin. 2021-yilda “Tolu-nyuz”da eʼlon qilingan maqola Eron bu kuchdan hozircha foydalanmaydi, ammo uzoq muddatda ehtimol yuqori ekanini qayd etdi. 2023-yilda Tehron shahar hokimi oʻrinbosari A. Tavakkoliy-zoda “Fatemiyyun” jangchilarini milliy qahramonlar sifatida ulugʻladi. Eron matbuotida ham ular shunday talqin qilinmoqda¹. Koʻplab aʼzolar murakkab ijtimoiy sharoit sabab fuqarolik va ijtimoiy mavqega erishish uchun ushbu boʻlinmaga qoʻshilmoqda. Vatanga qaytgan jangchilar turli imtiyozlarga ega, jumladan, oʻqish huquqiga. 2020-yildan boshlab esa halok boʻlgan “Fatemiyyun” aʼzolari oilalariga Tehron yaqinidagi qulay hududlardan yer berish loyihasi amalga oshirilmoqda. Eron jamiyatining oʻzida afgʻon qochqinlariga boʻlgan munosabat koʻproq salbiy tomonga moyil boʻlib, birinchi navbatda yuqori va oʻrta ijtimoiy qatlamlarda namoyon boʻladi. Parlamentda afgʻon qochqinlari eng koʻp boʻlgan saylov okruglari vakillari afgʻon qochqinlarini nafaqat oʻz mintaqalaridagi, balki butun mamlakatdagi ijtimoiy va iqtisodiy muammolarning sababi deb atashadi. Eng dahshatli jinoyatlarning barchasi afgʻonlarga taalluqli deb keltiriladi: masalan, 1990 yillarda “Tungi koʻrshapalak” laqabli taniqli seriyali qotil Gʻulom-Rizo Xoʻshru afgʻon deb atalgan. Ular giyohvand moddalar tarqatilishining asosiy ishtirokchilari, eronliklarning ish oʻrinlarini “oʻgʻirlovchilar”, ayollarga nisbatan shafqatsiz muomala qiluvchilar, tarixiy jihatdan esa Eronning imperiyaviy buyukligini ifodalovchi Safaviylar sulolasining (1502–1736) qulashi uchun aybdor sifatida tilga olinadi. Suv resurslari muammosi, xususan, EIRning Hilmand va Hirirud daryolari suvlaridan foydalanish imkoniyati yoʻqligi sababli Hamun koʻlining deyarli butunlay qurib qolishi natijasida yuzaga kelgan Seyiston va Balujiston viloyatlaridagi suv inqirozi ham “olovga moy quyayotgani”ni koʻrsatadi. Bu qochqinlarni qabul qilishning maqsadga muvofiqligiga shubha qilish uchun yana bir sabab boʻldi; ularning baʼzilari suv isteʼmoli bilan birga Afgʻoniston tomonidan Eronning suv resurslaridan foydalanishini toʻsib qoʻyishni qoʻllab-quvvatlamogda. 2022 yil bahorida afgʻonistonlik sunniy yigitning Mashhad shahridagi Imom Rizo dafn majmuasida uch nafar ruhoniyya pichoq bilan hujum qilishi yana bir bor afgʻonlarga qarshi kayfiyatni qoʻzgʻatdi. Eronning turli hududlarida koʻp sonli uylanmagan erkaklarning mavjudligi ham ijtimoiy keskinlikni kuchaytirmogda: baʼzi hollarda afgʻon qochqinlari orasida erkaklar ulushi 84% ga yetishi mumkin (Zanjon viloyati). 2016 yilgi aholini roʻyxatga olish maʼlumotlariga koʻra, roʻyxatga olingan afgʻonlarning 53 foizi erkaklardir. Biroq, aslida bu raqam ancha yuqori, chunki har yili bir necha yuz ming afgʻon ishchilari noqonuniy ravishda EIRga mehnat qilish uchun keladi. Oʻz navbatida, Afgʻonistonda Eronga qarshi kayfiyat kuchaymogda; shu munosabat bilan

150

“Tolibon” vakillari norasmiy ravishda eronliklarga Afgʻonistonga rejalashtirilgan safarlarni kechiktirishni tavsiya qildi, chunki bu ularning xavfsizligiga tahdid solishi mumkin. Afgʻon jamiyatida nisbatan maʼlum darajada shubha va kinoya mavjud. Masalan, “fors” lahjasi egalariga “iraniychilar” (“iranyak”) deb murojaat qilinadi (bu yerda Eron jamiyatining ayrim qatlamlarida afgʻon lahjasiga boʻlgan oʻxshash munosabatni ham eslatish lozim).

Afgʻonlarni qabul qilmaslikka ularni Eron jamiyatiga moslashtirish boʻyicha aniq davlat siyosatining yoʻqligi ham sabab boʻlmoqda. Migrantlar yoki qochqinlarning oʻzlari ham, EIR rasmiylari ham til, diniy va madaniy umumiylik haqidagi stereotiplarga tayangan holda bu jarayonga jiddiy qiziqish bildirmaydilar. Natijada, moslashuv markazlari mutaxassisleri dolzarb muammolarni hal qilishda yordamchi vazifasini bajaradilar (turar-joy va ish topish, shuningdek, eng zarur tovarlarni xarid qilish). Shu bilan birga, oʻtgan yillar tajribasi shuni koʻrsatadiki, hatto ikki qoʻshni musulmon mamlakatlari oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlarda ham moslashuv zarur. Moslashuv kurslari maʼlum darajada ekstremistik elementlarni aniqlashga yordam berishi (agar ular chegarani kesib oʻtgandan soʻng dastlabki vaqtda qochqinlar lagerlarida oʻtkazilsa), bir qator muammolarni hal qilishga koʻmaklashishi mumkin edi: masalan, tugʻilish darajasini tartibga solish muammosi, uning darajasi afgʻon oilalarida eronlik oilalarga nisbatan ancha yuqori. Bundan tashqari, kurslar afgʻon qochqinlari va muhojirlarining katta qismini tashkil etuvchi qishloq tumanlari vakillarini shahar muhitidagi xulq-atvor modellari bilan tanishtirib, Eron aholisining salbiy munosabati darajasini pasaytirgan boʻlardir. Va nihoyat, moslashuv kurslari afgʻon muhitida qochqinlarni qoʻllab-quvvatlash uchun EIRning ulkan xalqaro yordami haqidagi barqaror afsonani fosh etishga xizmat qilishi kerak, aslida uning katta qismi davlat tomonidan oʻzlashtiriladi. Real holatda, EIR xalqaro tashkilotlarining yillik subsidiyalari taxminan 10 million AQSh dollarini tashkil etadi, biroq birgina oʻrta taʼlim sohasida EIR har yili taxminan 240 million dollar sarflaydi¹.

Hozirgi paytda Eron Islom Respublikasida koʻp sonli afgʻon muhojirlari va qochqinlarining mavjudligi ijobiy natijalardan koʻra koʻproq salbiy oqibatlarga ega boʻlib, mamlakatning milliy xavfsizligiga sezilarli taʼsir koʻrsatmoqda. Bu salbiy omillarni bir necha asosiy yoʻnalishlarda guruhlash mumkin.

Birinchidan, giyohvand moddalar savdosida afgʻon muhojirlarining ishtiroki xavfsizlik organlari uchun doimiy muammoga aylanib qolgan. Bu nafaqat narkotiklarning tranzit oqimini kuchaytiradi, balki mamlakat ichidagi jinoyatchilikni ham ragʻbatlantiradi.

Ikkinchidan, jinoyatchilik darajasining oshishi kuzatilmoqda. Afgʻonlar zich yashaydigan hududlarda mayda oʻgʻriliklar, noqonuniy mehnat va boshqa huquqbuzarliklar koʻpaygan.

Uchinchidan, mehnat bozoridagi muvozanatning buzilishi — rasmiy ishsizlik darajasi 10% atrofida boʻlgan bir vaqtda arzon mehnat oqimi mahalliy aholi uchun ish oʻrinlariga raqobatni kuchaytirmoqda.

Toʻrtinchidan, kapitalning chiqib ketishi va xorijga pul oʻtkazmalarining koʻpayishi ichki iqtisodiyotda valyuta bosimini oshiradi.

Beshinchidan, demografik nomutanosiblik – afgʻon oilalarining yuqori tugʻilish koʻrsatkichi uzoq muddatda ijtimoiy muvozanatni oʻzgartirishi mumkin.

Oltinchidan, ijtimoiy tabaqalanishning chuqurlashishi kuzatilmoqda. Afgʻonlar koʻproq jamiyatning quyi qatlamlariga singib ketmoqda, bu esa ijtimoiy keskinlikni kuchaytiradi.

¹ Abbasi-Shavazi, M. J., et al. Return to Afghanistan? A Study of Afghans Living in Tehran. Kabul: AREU, 2005.

Yettinchidan, terrorchilik xavfining oshishi muhim tahdid bo'lib, migrantlar oqimi ichida ekstremistik guruhlar a'zolarining kirib kelish ehtimoli mavjud.

Sakkizinchidan, ichki siyosiy barqarorlikka xavf – migrantlar ba'zi vaziyatlarda siyosiy manipulyatsiya vositasi sifatida ishlatilishi mumkin.

To'qqizinchidan, davlat byudjetiga yuk ortmoqda: migrantlarga ta'lim va tibbiy xizmat ko'rsatish, chegaralarni mustahkamlash va huquqni muhofaza qilish tizimiga qo'shimcha xarajatlar talab etiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, afg'on qochqinlarining oqimi Eronga qarshi kuchlar tomonidan keng ko'lamli sanksiyalar sharoitida EIR iqtisodiyotini izdan chiqarish uchun qo'shimcha vosita sifatida ishlatilishi mumkin. Xalqaro tashkilotlar liniyasi bo'yicha moliyaviy yordam hajmining yetarli emasligi (real xarajatlarning taxminan mingdan bir qismi), shuningdek, uning o'z vaqtida taqdim etilmasligi bunga dalildir.

Afzalliklarga quyidagilarni kiritish mumkin: 1) Afg'onistonda EIRga sodiq bo'lgan aholi qatlamini yaratish imkoniyati (ta'lim sohasi hisobiga); 2) o'z harbiy-siyosiy vazifalarini hal qilish uchun afg'on qochqinlarini jalb qilish (masalan, "Fatemiyn" bo'linmasi doirasida); 3) qochqinlar omilidan siyosiy bosim vositasi sifatida foydalanish, chunki qochqinlarning ommaviy ravishda o'z vatani-ga qaytishi Afg'onistonga qo'shimcha iqtisodiy yukni yuklaydi va allaqachon sezilarli darajadagi ijtimoiy keskinlikning keskin oshishiga olib keladi; 4) mamlakat rasmiylari qisman tan olgan "aql oqimi"ni qoplash uchun EIRda ta'lim olgan afg'onlar qatlamidan foydalanish.

Eronlik tadqiqotchilar M.-R. Sharaf va X. Fazeliyning fikricha, ikki mamlakat o'rtasidagi yaqin iqtisodiy aloqalar (2019 yilda EIR Afg'onistonga eksport qiluvchilar orasida birinchi o'rinni egallagan) Eron'da yashovchi afg'onlardan — afg'on bozorida Eron tovarlarining targ'ibotchisi sifatida — foydalanish imkonini beradi, bu yerda ular birinchi navbatda Eron'da ma'lum bir iste'mol darajasiga o'rgangan repatriantlar tomonidan talab qilinishi kutiladi. Shu bilan birga, ular Eron bozorida afg'on tovarlari sotuvchisi sifatida ham faoliyat yuritishi mumkin. Eron va afg'on voqeligini yaxshi biladigan afg'onlar bir qator ishlamayotgan chegara bozorlarini ochishga ko'maklashib, shunday qilib tanazzulga uchragan hududlarni rivojlantirishga hissa qo'shishlari mumkin. Ancha optimistik ruhda tilga olingan mualliflar afg'on muhojirlaridan arzon ishchi kuchi sifatida foydalanishga ham qaraydilar; ularning fikricha, bu eronlik ishchilarga yanada malakali mehnat bilan shug'ullanish imkonini beradi.

Hozirda EIR rasmiylari "qamchi va shirinlik" siyosatiga amal qilayotganga o'xshaydi. Bir tomondan, ular Eron jamiyatining afg'onlarga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartirish vazifasini qo'ydi. OAV va ilmiy diskurslarda ritorikaning o'zgarishi shundan dalolat beradiki, ularda bir qator muammolar e'tirof etilishiga qaramay, Eron jamiyatida afg'onlarga nisbatan doim ijobiy munosabat bildiriladi, shuningdek, ularning mamlakat uchun foydasiga ishonch ifodalanadi. Boshqa tomondan, EIR ortiqcha muhojirlardan xalos bo'lishga intilmoqda. Bu yerda eronliklar ikki yo'l bilan harakat qilmoqda: noqonuniy muhojirlarni mamlakatdan chiqarib yuborish va "Tolibon" hukumati bilan muzokaralar olib borish. "Al-Arabiya" axborot agentligining 2022 yil 12 sentyabrdagi ma'lumotlariga ko'ra, o'tgan yarim yil ichida 135 mingdan ortiq afg'on Eron'dan, 2022 yil 22 martdan boshlab esa Eron va Pokistondan (Afg'onistonning "Pejvak" axborot agentligiga tayanib) jami 252 ming kishi chiqarib yuborilgan.

Muzokaralar strategiyasi doirasida 2022 yil 12–13 dekabr kunlari Tehronda Eron, Afg'oniston ("Tolibon" hukumatining migrantlar va repatriantlar bo'yicha vaziri o'rinbosari Abdurahmon Rashid), Pokiston va BMTning Qochqinlar bo'yicha komissarining mintaqaviy vakili ishtirokida Eron va Pokistondagi afg'on qochqinlari muammosi bo'yicha to'rt tomonlama uchrashuv bo'lib o'tdi. Yig'ilishning asosiy mavzusi afg'on qochqinlarini o'z vatani-ga ixtiyoriy qaytarish masalasi

bo'ldi. Qabul qiluvchi mamlakatlar vakillari Afg'onistonni buning uchun barcha zarur shart-sharoitlarni (uy-joy va barqaror ish haqi bilan ta'minlash, ta'lim va tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyati) yaratishga chaqirdi. Afg'oniston vakili, o'z navbatida, BMT yordami-ga tayanib muammolarni hal qilishga tayyorligini bildirdi. Eron esa o'z vatani-ga ixtiyoriy ravishda qaytishni xohlovchi afg'onlarni aniqlash bo'yicha ishlarni faollashtirishga va'da berdi.

O'zgalarni ishontirish va amaliyotning o'zi esa murakkab: hozirda asosan yaqinda ketgan va qabul qiluvchi mamlakatda ildiz otishga ulgurmaganlar o'z xohishlariga ko'ra qaytib kelmoqda (masalan, BQOKB ma'lumotlariga ko'ra, 2022 yilning birinchi yarmida Afg'onistonga faqat 124 nafar qochqin qaytgan).

Afg'onistonliklar bir qator sabablarga ko'ra o'z vatanlariga qaytishga intilmaydilar: Eron muhitida ildiz otish, o'qishni davom ettirish, nikoh rishtalari, Afg'onistonda ish yo'qligi. Shu bilan birga, Pokistondan qaytish jarayoni tezroq kechmoqda, chunki u yerda EIRdan farqli o'laroq, ko'pchilik muhojirlar ish topa olmaydi va qochqinlar lagerlarida yashaydi.

Eronda esa hozirgi vaqtda migrantlar qatlamining o'zi shakllangan bo'lib, ularni endi to'liq ma'noda migrantlar deb atab bo'lmaydi, chunki gap EIRda tug'ilgan ikkinchi va uchinchi avlod haqida ketmoqda. So'rovlar shuni ko'rsatadiki, EIRda yashovchi afg'onlarning 21 foizi o'zini eronlik, 41 foizi afg'on, 26 foizi ikki tomonlama o'ziga xoslikni namoyon etadi va 11 foizi umuman o'zini identifikatsiya qilmaydi. O'zini eronlik deb bilganlar EIRda qolishni istaydi, qolganlar esa boshqa mamlakatlarga — asosan Yevropaga ketishga umid qilmoqda.

Xulosa. Bugungi kunda Afg'oniston qochqinlari masalasi Eron Islom Respublikasi uchun nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy, balki milliy xavfsizlik bilan bevosita bog'liq bo'lgan murakkab geosiyosiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Qochqinlar oqimi nazorat qilinmasa, u noqonuniy migratsiya, jinoyatchilik, kontrabanda va radikal guruhlar ta'sirining kuchayishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, qochqinlar masalasi Eron tashqi siyosatida ham muayyan imkoniyatlarni taqdim etadi: ular orqali mintaqaviy siyosiy ta'sirni kengaytirish, "yumshoq kuch" vositalarini qo'llash hamda afg'on jamiyatida Eronga nisbatan ijobiy kayfiyatni mustahkamlash mumkin.

"Tolibon"ning afg'onlarni vatanga qaytarish bo'yicha bildirgan manfaatdorligi ikki tomonlama jarayonni yuzaga keltiradi: bir tomondan, Eron o'z hududidagi demografik bosimni kamaytiradi; ikkinchi tomondan esa, qaytgan muhojirlar orqali Afg'onistondagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga bilvosita ta'sir o'tkazish imkoniyatini qo'lga kiritadi. Ammo bu jarayonning muvaffaqiyati ko'p jihatdan "Tolibon" hukumatining xalqaro hamjamiyat bilan hamkorlik qilishga tayyorligi, mamlakatda xavfsizlik va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga qodirligi hamda Eronga nisbatan konstruktiv tashqi siyosat yuritish istagiga bog'liq bo'ladi.

Qochqinlar siyosatini tizimlashtirish: Eron qochqinlarni ro'yxatga olish, huquqiy maqomini aniqlash va ularga ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish mexanizmlarini yanada takomillashtirishi kerak.

Integratsiya va ta'lim dasturlari: Afg'on bolalari uchun sifatli ta'lim, til o'rganish va kasb-hunar kurslarini tashkil qilish ularning ijtimoiylashuvini yengillashtiradi.

Xavfsizlik choralari kuchaytirish: Qochqinlar lagerlarida radikal guruhlarining targ'iboti va noqonuniy faoliyatini oldini olish uchun maxsus monitoring tizimlarini yo'lga qo'yish muhim.

Mintaqaviy hamkorlik: Eron, Afg'oniston va xalqaro tashkilotlar (BMT Qochqinlar Agentligi – UNHCR) o'rtasida uch tomonlama mexanizm yaratish repatriatsiya jarayonini yanada muvofiqlashtiradi.

“Yumshoq kuch” strategiyasini rivojlantirish: Ta’lim va madaniyat sohalaridagi hamkorlik orqali Eronga nisbatan ijobiy imijni mustahkamlash, qaytgan qochqinlar orqali Afg‘onistonda ijobiy diplomatik kanallar yaratish tavsiya etiladi.

Mazkur tavsiyalar Eronning qochqinlar masalasida uzoq muddatli barqaror strategiya ishlab chiqishiga, xavfsizlikni mustahkamlashga va mintaqaviy barqarorlikka hissa qo‘shishiga xizmat qilishi mumkin.

KOREYA RESPUBLIKASI PARTIYAVIY TIZIMINING SHAKLLANISHI VA EVOLYUSIYASI

SHOXRUX SALIMOV

Mustaqil izlanuvchi, TDSHU

Annotatsiya: Ushbu maqolada Janubiy Koreyaning 1985-yildan keyingi siyosiy jarayonlari va partiyaviy tizim evolyutsiyasi tahlil qilingan. Unda mamlakatning demokratik tranzit bosqichlari, konstitutsion islohotlar va prezident saylovlari tizimining shakllanishi jarayonlari keng yoritilgan. Shuningdek, hukmron elita va muxolifat o‘rtasidagi muvozanat, partiyalar ichidagi parokandalik, siyosiy kelishuvlar hamda iqtisodiy elitaning siyosiy maydonga chiqishi masalalari ko‘rib chiqilgan. Maqolada turli tarixiy davrlarda yuzaga kelgan partiyaviy bo‘linishlar, koalitsion siyosatdagi muammolar va korrupsiya omillari tahlil etilib, ular tizimning beqarorligiga qanday ta’sir ko‘rsatgani ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, yangi avlodning siyosiy faolligi, mahalliychilik omilining asta-sekin zaiflashuvi va mafkuraviy identifikatsiya kuchayishi jarayoni ham o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: Janubiy Koreya, partiyaviy tizim, mahalliychilik, demokratlashuv, siyosiy faollik.

Аннотация: В этой статье анализируются политические процессы в Южной Корее после 1985 года и эволюция партийной системы. В ней широко освещены этапы демократического транзита страны, конституционные реформы и процессы формирования системы президентских выборов. Также были рассмотрены вопросы баланса между правящей элитой и оппозицией, раздробленности внутри партий, политических соглашений и выхода экономической элиты на политическую арену. В статье анализируются партийные расколы, проблемы в коалиционной политике и коррупционные факторы, возникшие в разные исторические периоды, и показано, как они повлияли на нестабильность системы. Также был изучен процесс политической активности нового поколения, постепенного ослабления фактора местничества и усиления идеологической идентификации.

Ключевые слова: Южная Корея, партийная система, местничество, демократизация, политическая активность.

Abstract: This article analyzes the political processes in South Korea after 1985 and the evolution of the party system. It extensively covers the stages of the country's democratic transition, constitutional reforms, and the processes of forming the presidential election system. The balance between the ruling elite and the opposition, the fragmentation within parties, political agreements, and the entry of the economic elite into the political arena were also discussed. The article analyzes party divisions, problems in coalition policy, and corruption factors that emerged during different historical periods, and shows how they

influenced the instability of the system. The process of political activity of the new generation, the gradual weakening of the factor of localism, and the strengthening of ideological identification was also studied.

Keywords: South Korea, party system, localism, democratization, political activism.

Kirish. 1985 yilgi parlament saylovlaridan keyingi davrni Koreya Respublikasi siyosiy tizimining institutsional transformatsiyasi jarayonidagi hal qiluvchi bosqich sifatida tavsiflash mumkin. Bu tarixiy davrda mamlakat siyosiy mexanizmlarni demokratlashtirish va Koreya Respublikasi jamiyatining uzoq davom etgan konsolidatsiya jarayonini o'z ichiga olgan bosqichga qadam qo'ydi. Koreya Respublikasida demokratik tranzit hukmron elita va muxolifat kuchlari o'rtasida murosali kelishuvga erishish orqali zo'ravonliklarsiz amalga oshirildi.

Shu fonda partiyaviy tizimning keyingi transformatsiyasini ikki bosqichini ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchi bosqich Chon Duhvan va Ro Deu tomonidan tashkil etilgan partiyalarga tayanadigan yagona siyosiy kuchning hukmronligi bilan bog'liq. Bu partiya 1997 yilgi prezidentlik saylovlariga qadar gegemonlikni saqlab qola oldi, bu esa yangi sharoitlarda avtoritar boshqaruv merosining sezilarli darajada barqaror ekanligidan dalolat beradi. Biroq 2000 yilgi parlament saylovlaridan so'ng ikkinchi bosqich boshlandi, ya'ni "ikki yarim partiyali tizim" deb ataluvchi formatga o'tish yuz berdi. Unda ikki yirik partiya siyosiy jarayonda yetakchi rol o'ynagan bo'lsa-da, qaror qabul qilish va koalitsiyaviy kelishuvlarga ta'sir ko'rsata oladigan bir necha kichik partiyalarning faol ishtiroki ham saqlanib qoldi.

1985 yilgi parlament saylovlaridan so'ng Koreya Respublikasida muxolifat faollashdi va 1986 yil mart oyida to'g'ridan-to'g'ri prezident saylovlarini o'tkazish hamda konstitusiyaviy islohotlar uchun imzo to'plash tashabbusi boshlandi. Beshta muxolifat kuchlari tomonidan imzo to'plash yo'li bilan yagona harakat, Konstitusiyaviy islohotlar uchun milliy alyansni tashkil etdi¹. Hokimiyatning dastlabki qarshiligiga qaramay, asosan Amerika Qo'shma Shtatlarining tashqi bosimi ta'sirida Chon Duhvan hukumati pozitsiyasi yumshadi². Avgust oyiga kelib taxminan 10 million imzo to'plandi.

Shu yilning aprel oyida siyosiy tizimni isloh qilishga urinishlar qizg'in munozaralar bilan birga kechdi. Hukmron partiya (Demokratik adolat partiyasi) boshqaruvning parlament boshqaruv tizimini joriy etish, muxolifat (Yangi Koreya demokratik partiyasi) esa prezidentlik tizimini saqlab qolishni tarafdori edi. Muxolifat saflaridagi bo'linish hukumat aralashuvi bilan yanada kuchaydi, bu esa yetakchilar Kim Yonsam va Kim Dejuning Yangi Koreya demokratik partiyasidan chiqishiga va 1987 yil may oyida yangi siyosiy kuch - Birlashish va demokratiya partiyasining tashkil etilishiga olib keldi³. Shu orada prezident Chon Duxvan siyosiy nazoratni saqlab qolish uchun islohotlarni Olimpiada oxiriga qadar qoldirish niyatida ekanligini e'lon qildi, bu esa ommaviy norozilik to'loqini keltirib chiqardi. Fuqarolik jamiyati va xalqaro hamjamiyat, ayniqsa Amerika Qo'shma Shtatlari tomonidan kuchaygan bosim fonida hukmron tuzum muloqotni boshlashga majbur bo'ldi, bu esa konstitusiyaviy o'zgarishlar va mamlakatni demokratlashtirishga yo'l ochdi.

1987 yil 29 iyunda Ro Deu sakkiz banddan iborat tarixiy deklarasiya bilan chiqdi va muxolifatning Konstitusiyani isloh qilish, to'g'ridan-to'g'ri prezidentlik saylovlarini joriy etish, matbuot erkinligi va mahalliy saylovlarni o'tkazish kabi talablarini to'liq qabul qildi.

¹ Crusader for democracy: the life and times of Kim Young-sam. - Seoul: Yonhap News agency, 1993. - P. 61.

² Ефанов Л.Н. Взаимоотношения режима и оппозиции в переходный период (80-е годы) // Республика Корея: становление современного общества / Отв. Ред. А.В. Загорский. - М.: ООД ИМЭМО РАН, 1996. С. 67.

³ Симония Н.А. Правление Чон Ду Хвана и начало демократизации / Республика Корея: становление современного общества / Отв. ред. А.В. Загорский. - М.: ООД ИМЭМО РАН, 1996. - С. 60.

Deklarasiyaning yettinchi bandida milliy manfaatlariga zid bo'lgan mafkuraviy yo'nalishlarga cheklov qo'yish sharti bilan siyosiy partiyalarning erkin faoliyat yuritishi uchun sharoit yaratilishi belgilandi¹. Bu demokratlashuvga yo'l ochdi, shu bilan birga mafkuraviy maydon uchun chegaralar o'rnatdi, so'l partiyalarning faoliyat ko'rsatish imkoniyatini yo'qqa chiqardi.

1987 yil 1 iyulda Chon Duxvan o'z nutqida Ro Deu tomonidan taklif qilingan islohotlar rejasining rasmiy ma'qullaganini ma'lum qildi. Shu bilan Koreya Respublikasining siyosiy rivojlanishida muhim burilish sodir bo'ldi. Xalqaro hamjamiyat, ayniqsa, AQSh va Yaponiya bu qadamni darhol qo'llab-quvvatladi. 30 iyun kuniyoq AQSh Kongressida maxsus hisobot tinglandi, unda Vashingtonning avtoritar rejimdan demokratiyaga tinch yo'l bilan o'tishni ta'minlashdagi roli ta'kidlandi, shuningdek, hukmron elitaning ham, muxolifat yetakchilari Kim Dejun va Kim Yonsamning ham harakatlari ijobiy baholandi². Boshqacha aytganda, hukumat va muxolifat o'rtasidagi murosa nafaqat ichki, balki xalqaro qonuniylikka ham ega bo'ldi.

Bu jarayonda siyosiy partiyalar hal qiluvchi o'rin tutdi. Ularning ko'cha namoyishlari, parlamentdagi munozaralar va jamoat harakatlardagi ishtiroki Koreya Respublikasi siyosatida partiya vakilligining ahamiyati ortib borayotganini ko'rsatdi. Biroq, shu bilan birga, partiyaviy tizimning tarkibiy zaifliklari, xususan, tarqoqlik va haddan tashqari shaxsiylashtirish ham ochiq namoyon bo'ldi. Ikki Kim - Kim Yonsam va Kim Dejun hamda Li Minu o'rtasidagi raqobat ko'pincha mafkuraviy ixtiloflardan ko'ra shaxsiy ambisiyalar bilan belgilanardi. Shunga qaramay, siyosiy jarayonga o'rta sinf vakillari, kasaba uyushmalari va faol shahar ziyolilarining jalb etilishi demokratlashtirish va siyosiy ishtirokning ijtimoiy bazasini kengaytirish yo'lidagi muhim qadam bo'ldi.

O'tish davrining kulminasiyasi 27 oktyabrda o'tkazilgan yangi Konstitutsiya bo'yicha referendum bo'ldi. Unda saylovchilarning 93 foizdan ortig'i taklif etilgan o'zgarishlarni qo'llab-quvvatladi. Bu jarayon islohotlar va erishilgan siyosiy konsensusning legitimlashuvi sifatida namoyon bo'ldi³. Yangi Konstitutsiya prezidentni to'g'ridan-to'g'ri saylash tartibini joriy etdi va uning vakolat muddatini bitta besh yillik davr bilan chekladi. Davlat rahbarining vakolatlari sezilarli darajada qisqartirildi, jumladan prezident Milliy Assambleyani tarqatish va qonun chiqaruvchi hokimiyat roziligisiz favqulodda holat joriy etish huquqidan mahrum qilindi. Ayni paytda Milliy Assambleyaning vakolatlari ancha kengaytirildi. Parlament har qanday davlat amaldorini, hatto prezidentni lavozimidan chetlatish tashabbusi bilan chiqish, shuningdek, ijro hokimiyati faoliyatining turli faoliyat yo'nalishlari ustidan nazoratni amalga oshirish vakolatiga ega bo'ldi⁴. Joriy etilgan aralash saylov tizimi majoritar va proporsional vakillik elementlarini birlashtirdi, bu esa partiya dasturi va mahalliy okruglar manfaatlarini o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashi kerak edi.

¹ Толстокулаков И.А. Политическая модернизация в Южной Корее. Опыт историко-политологического анализа: Монография. В 2-х ч. 4. 2. / И.А. Толстокулаков. - Владивосток: Изд-во Дальневост.ун-та, 2007. - С. 772-773.

² Update on political development in Korea, June 1987. - Hearing before the subcommittee on Asian and Pacific Affairs of the Committee of Foreign Affairs, House of Representatives, One hundredth Congress, first session, June 30, 1987. - Washington: U.S. Government Printing Office, 1987. - Pp. 1-2.

³ Burton Michael G. South Korea's elite settlement and democratic consolidation / Michael G. Burton, Jai P. Ryu // Journal of Political and Military Sociology - 1997.-Summer - http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3719/is_199707/ai_n8759983

⁴ Конституция Южной Кореи (Constitution of South Korea) // Официальный сайт Национального Собрания Республики Корея. URL: <http://k-orea.na.go.ki/-res/low01read.jsp?boardid=l000000035>

1987 yilgi prezident saylovlarida “Demokratiya va adolat” partiyasi nomzodidan nomzod Ro Deu g‘alabasining asosiy sababi muxolifat yetakchilari Kim Dejun Kim Yonsam o‘zaro murosa qila olmagan bo‘ldi. Kim Dejun “Birlashish va demokratiya” partiyasidan chiqib, saylovlarga bir oy qolganda o‘zining “Tinchlik va demokratiya” partiyasini tuzdi. Bu bo‘linish hukmron partiyaning maqsadli strategiyasi natijasi bo‘ldi. Ular konstitusiyaviy muzokaralar jarayonida Kim Dejuning pozitsiyasini chetga surib, faqat Kim Yonsam bilan ochiq muloqot olib borishga harakat qildi¹. Ro Deuning saylovoldi kampaniyasi esa ma‘muriy resurslar, harbiylar, byurokratiya va biznes doiralarning qo‘llab-quvvatlashiga tayandi, bu esa raqiblariga nisbatan tashkiliy va moliyaviy ustunlik yaratdi².

Saylov natijalari Koreya Respublikasi partiyaviy tuzilmasidagi asosiy muammolarni ochib berdi. Partiyalarning institusional bazasining zaifligi, barqaror mafkuraviy platformalarning yo‘qligi, fraksiyaviylik va shaxsga bog‘liqlik to‘laqonli partiyaviy demokratiyaning rivojlanishini cheklovchi omillar ekanligi yuzaga chiqdi³. Bundan tashqari, saylovlar mahalliy an‘analarning ta’siri saqlanib qolayotganini ko‘rsatdi. Elektorat hududiy belgi bo‘yicha ovoz berib, o‘z hududidan chiqqan nomzodlarni qo‘llab-quvvatlagani kuzatildi.

1988 yil 25 fevralda Ro Deu prezident sifatida lavozimga kirishishi bilan Koreya Respublikasi siyosiy tarixida yangi bosqich - Oltinchi Respublika davri boshlandi. 1988 yilgi saylovlarda parlament ustunligiga urinishlarga qaramay, prezident tarafdori bo‘lgan “Demokratiya va adolat” partiyasi 299 o‘rindan atigi 125 tasini qo‘lga kiritdi. XIII chaqiriq Milliy Assambleyadagi bunday kuchlar nisbati hukmron partiyani muxolifat bilan hisoblashishga va koalitsiyaviy muzokaralarga kirishishga majbur qildi.

Shu fonda Kim Jong-Philning shaxsi, uning maxsus xizmatlardagi o‘tmishiga qaramay, muxolifat ta’sirini kuchaytirishga qaratilgan Kim Dejun va Kim Yonsam bilan tuzilgan ittifoqning bir qismiga aylandi. Siyosiy bahslar asosiy mavzusi 1980 yildagi Kvanchju voqealarini qayta baholash masalasi bo‘ldi. Muxolifat jabrlanuvchilar uchun adolat tiklanishini va aybdorlarni jazolashni talab qildi. Muxolifat bosimi ostida hukumat byudjetni tartibga solish bo‘yicha yon berdi va sobiq prezidentlarning javobgarligi yuzasidan muhokamalar boshlandi. Bu jarayon 1990 yil yanvar oyida uchta yetakchi partiyaning qo‘shilib, “Demokratik liberal” partiyasini tuzishiga olib keldi. Biroq strategik hisob-kitob asosida amalga oshirilgan ushbu birlashish jamoatchilikning hafsalasini pir qildi va Kim Yonsamning demokratik intilishlarining samimiyligini shubha ostiga qo‘ydi⁴. Bu voqea shaxsga asoslangan siyosiy amaliyotlarning mavjudligini ko‘rsatib berdi, shuningdek, demokratiyaga o‘tish bosqichida ideologik to‘siqlardan ko‘ra siyosiy hisob-kitob ustuvor bo‘lgan pragmatik boshqaruv modeliga o‘tish jarayonini ko‘rsatdi.

“Demokratik liberal” partiyasining ichki fraksiyalari o‘rtasidagi liderlik uchun kurash natijasida Kim Yonsam prezidentlikka nomzod sifatida ilgari surildi. Bu, o‘z navbatida, esa uning tarafdorlari orasida bo‘linishga olib keldi. Ayrim deputatlar partiyadan chiqib, Li Gitxek rahbarligida “Demokratik partiya”ni tuzdi. Shu orada “Demokratik liberal partiya” ikki bosqichli

¹ Ефанов Л.Н. Взаимоотношения режима и оппозиции в переходный период (80-е годы) // Республика Корея: становление современного общества / Отв. Ред. А.В. Загорский. - М.: ООД ИМЭМО РАН, 1996. С. 72.

² Мазуров В. М. Республика Корея на этапе перехода к демократии / Республика Корея: опыт модернизации. - М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. - С. 34.

³ Давыдов О.В. Сеульский пасьянс (традиции, мораль и политика в Южной Корее) / О.В. Давыдов, В.В. Михеев // Проблемы Дальнего Востока. - 1990. - №6. - С. 50.

⁴ Crusader for democracy: the life and times of Kim Young-sam. - Seoul: Yonhap News agency, 1993. - P. 87.

ijro hokimiyati, parlament respublikasi va kabinet tizimi kabi variantlar ko'rib chiqib, aniq qarorga kela olmadi.

Mamlakatning iqtisodiy elitasi vakillari homiylik roli bilan cheklanib qolmasdan, o'z manfaatlarini mustaqil ifoda etishga qaror qilishdi¹. 1992 yilgi saylovlarda "Xyonde" konsernining sobiq rahbari Chon Chjuyon tomonidan tuzilgan "Milliy birlashuv" partiyasi kutilmagan holda muvaffaqiyat qozondi². Uning partiyasi 31 ta mandatni qo'lga kiritdi va iqtisodiy elitaning siyosiy da'volari o'sib borayotganini ko'rsatdi. Shunga qaramay, Chon Chjuyonning prezidentlikka nomzod sifatida qatnashishi saylov qonunini buzganlik ayblovi bilan yakunlandi va bu biznes vakillari uchun siyosiy imkoniyatlar cheklanganini ko'rsatdi³.

1992 yilgi prezident saylovlarida Kim Yonsam 42 foiz ovoz to'plab g'alaba qozondi va uzoq yillardan so'ng birinchi harbiy bo'lmagan prezidentga aylandi⁴. U koalisiya qo'llab-quvvatlovi, mahalliy xayrixohlik va aholining kam ta'minlangan hamda kekxa qatlamlaridan iborat elektorat hisobiga g'alabaga erishdi. Saylovlardan so'ng Kim Dejun ma'lum muddat siyosatdan chetga chiqdi, biroq 1995 yilda yangi "Yangi siyosat milliy kongressi" partiyasini tuzib, siyosiy maydonga qaytdi. Shu vaqtda hukmron "Demokratik liberal" partiyada ichki inqiroz yuzaga keldi. Kim Chjonpxil parlament respublikasi shaklidagi boshqaruvni qo'llab-quvvatladi⁵ va natijada partiyadan ajralib chiqib, "Liberal demokratik ittifoq" partiyasini tuzdi.

Kim Yonsam prezidentligi davrida Koreya Respublikasida yirik institusional islohotlar amalga oshirildi. Qabul qilingan qonunlar harbiylarning siyosatdagi ishtirokini chekladi, saylov jarayonini isloh qildi va siyosiy partiyalar faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirdi. Masalan, 1994 yil mart oyida kuchga kirgan "Alternativ saylov tizimi to'g'risida"gi qonunga muvofiq, fuqarolik ma'muriyati lavozimlariga tayinlash faqat ochiq tanlov asosida amalga oshiriladigan bo'ldi⁶. Parallel ravishda korrupsiyaga qarshi choralar kuchaytirilishi natijasida sobiq prezidentlar Chon Duxvan va Ro Deuning hibsga olindi. Mazkur qadam hukmron elitaning va uning partiyaviy merosining legitimligiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Korrupsiya mojarolari, fraksiyaviy kurash va saylovlardagi muvaffaqiyatsizliklar fonida yangi Koreya hukmron partiyasining obro'si pasayishi uning "Buyuk mamlakat partiyasi" deb o'zgartirilishiga olib keldi, ammo bu hokimiyat lageridagi dezintegrasiya jarayonlarini to'xtata olmadi⁷.

Bu vaqtda muxolifat, Kim Dejun boshchiligidagi muxolifat Kim Jongphil bilan strategik ittifoq tuzish orqali birlashishga muvaffaq bo'ldi hamda o'zini institusional va mahalliy qo'llab-quvvatlovga ega bo'ldi. Ushbu alyans Kim Dejunning 1997 yilgi prezidentlik saylovlarida g'alaba qozonishiga asos bo'lib xizmat qildi. U mamlakat tarixida birinchi marta tinch yo'l bilan

¹ Steinberg David I. Politics in developing countries: comparing experience with democracy / ed. by Larry Diamond, Juan J. Linz, Seymour Martin Lipset. - 2nd ed., London: Lynne Rienner Publishers, 1995. - P. 390

² Kirby St. Democratic Politics and Korea today // Democracy in Korea: the Roe Tae Woo Years / ed. by Gr.J. Sigur. - USA: Carnegie Council, 1992. - P. 70.

³ Мазуров В. М. Республика Корея на этапе перехода к демократии / Республика Корея: опыт модернизации. - М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. - С. 44.

⁴ Национальная избирательная комиссия Республики Корея // URL: <https://www.nec.go.kr/site/eng/main.do>

⁵ Nahm Andrew C. Korea: Tradition & Transformation - a History of the Korean People / Andrew C. Nahm. - Western Michigan University: HOLLYM, 1988. - P. 478.

⁶ Толстокулаков И.А. Политическая модернизация в Южной Корее. Опыт историко-политологического анализа: Монография. В 2-х ч. Ч. 2. / И.А. Толстокулаков. - Владивосток: Изд-во Дальневост.ун-та, 2007. - С. 424-428.

⁷ Новая Корея: Президент Ким Ён Сам / Пер. с кор. В. Тихонова. - СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1993.-С. 231.

hokimiyatga kelgan muxolif bo'ldi. Biroq parlament respublikasi shakliga o'tish yuzasidan erishilgan kelishuv yangi koalisiya ichida ichki ziddiyatlarga sabab bo'ldi. Konstitutsiyaviy islohot masalasidagi kelishmovchiliklar va siyosiy tuzilmalarni o'zgartirish jarayonining shaffof bo'lmagani ittifoqchilar o'rtasida ishonchsizlikni keltirib chiqardi. 2000 yilga kelib, mazkur siyosiy ittifoq fuqarolik jamiyatining bosimi hamda Kim Dejunning "Yangi siyosat milliy kongressi" partiyasini bir tomonlama "Yangi mingyillik demokratik partiyasi" deb qayta nomlashi natijasida parchalandi¹. Partiyaning yangi yo'nalishi parlament tizimiga o'tishni rad etdi va saylovlarda mustaqil ishtirok etishini e'lon qildi. Bu ikki Kim o'rtasidagi koalisiyaning uzil-kesil buzilishiga olib keldi va ularning bir yillik siyosiy ittifoqiga yakun yasadi.

2000 yilgi parlament saylovlaridan keyin "Yangi mingyillik demokratik partiyasi" yetakchi pozitsiyasini yo'qotdi, biroq "Liberal demokratik ittifoq" partiyasini bilan qayta tiklangan koalisiya va mustaqil deputatlarni jalb qilish hisobiga vaqtincha parlamentdagi ko'pchilik o'rinlarni qayta qo'lga kiritdi. Bu muxolifat bosimining kuchayishiga qaramay, "Yangi mingyillik demokratik" partiyasiga qonunchilik jarayoni ustidan nazoratni saqlab qolish imkonini berdi. Biroq, koalisiya uzoqqa cho'zilmadi. 2001 yilga kelib, ko'proq avtonomiyaga intilayotgan "Liberal demokratik ittifoq" partiyasidagi ichki kelishmovchiliklar ochiq to'qnashuvga olib keldi. "Liberal demokratik ittifoq" partiyasining "Yangi mingyillik demokratik partiyasi" vakili bo'lgan vazirning iste'fosini qo'llab-quvvatlashi koalisiyaning parchalanishi va ochiq qarama-qarshilikka o'tishini belgilab berdi².

Siyosiy inqiroz korrupsiyaga oid ayblovlar, jumladan prezident Kim Dejun oilasiga nisbatan qaratilgan da'volar ortidan yanada chuqurlashdi va bu holat hukmron partiyaning legitimligiga jiddiy putur yetkazdi. "Yangi mingyillik demokratik partiyasi" rahbarining almashishi va partiyani yangilash urinishlari ham uning legitimligi susayishini to'xtata olmadi. Bunday sharoitda muxolifat kuchlari, ayniqsa, "Buyuk mamlakat partiyasi" o'z pozitsiyasini mustahkamladi va partiyaviy tizim yana siyosiy markazsiz, tarqoq va keskin raqobatli maydonga aylandi.

"Yangi mingyillik demokratik partiya"si ichidagi liderlik inqirozi sharoitida yangi nomzod izlash jarayoni boshlandi. Konservativ "Buyuk mamlakat partiyasi"dan farqli ravishda, hukumat partiyasi nafaqat partiya a'zolari, balki oddiy fuqarolar ham ishtirok etadigan ichki praymeriz o'tkazish amaliyotini joriy etdi. Ilgari partiyada muhim rol o'ynamagan yangi avlod siyosatchisi No Muhen nomzodi ilgari surilishi praymerizning kutilmagan natijasi bo'ldi³. U asosiy ovozlarni an'anaviy ravishda boshqa nomzodlar yetakchilik qilib kelgan hududlarda qo'lga kiritdi. Praymeriz ichkipartiyaviy jarayonlarni demokratlashtirish sari muhim qadam bo'ldi, No Muhyon g'alabasi esa an'anaviy mahalliychilikning susayishini ko'rsatdi.

2002 yilda mamlakatning ishbilarmon elitasi vakili, "Hyonde" kompaniyasi asoschisining o'g'li Chon Monjun tomonidan tuzilgan "Milliy alyans - XXI" partiyasi alohida ahamiyat kasb etdi. Ushbu jarayonni yirik biznesning ommaviy siyosatga qaytishga urinishi sifatida tavsiflash mumkin⁴. Asosiy voqea 2002 yil 24 noyabrda No Muhyonning "Yangi mingyillik demokratik partiya"si va «Milliy alyans - XXI» partiyasidan yagona nomzod sifatida ko'rsatilishi bo'ldi.

¹ Kim Sunhyuk Party Politics in South Korea / Korea in Transition: Three years under the Kim Dae-jung Government / ed. by Chung-in Moon, David I. Steinberg. -Seoul: Yonsei University Press, 2002. - P. 51.

² Толстокулаков И.А. Политическая модернизация в Южной Корее. Опыт историко-политологического анализа: Монография. В 2-х ч. Ч. 2. / И.А. Толстокулаков. - Владивосток: Изд-во Дальневост.ун-та, 2007. - С. 514-515.

³ Kim Choong N. The Korean Presidents: Leadership for nation building / Kim Choong Nam. - USA: EastBridge, 2007.-P. 364.

⁴ Hwang K. The 2002 Presidential Election and Media Politics. – Korea Journal, 2003. – Vol.43. – P.172-173.

Uning asosiy raqibi AQSh tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan konservativ "Buyuk mamlakat partiyasi" vakili Li Xvechxan bo'ldi. Li Xvechxan Koreya Xalq Demokratik Respublikasiga nisbatan keskin siyosat yuritish va AQSh bilan ittifoqni mustahkamlash tarafdori bo'lsa, No Muhyon "quyosh nurlari siyosati"ni davom ettirish va amerika-koreys munosabatlarini teng huquqli sherikchilik asosida qayta ko'rib chiqish tarafdori bo'ldi. Koreya Respublikasi tarixida ilk bor saylov oldi targ'ibot jarayonida televidenie debatlarini muhim rol o'ynadi. Bu siyosatning medialashuv darajasi va saylovchilar bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqotning ahamiyati ortib borayotganining yaqqol belgisi bo'ldi¹.

2002 yil 19 dekabr kuni bo'lib o'tgan prezidentlik saylovlari natijasida No Muhyon 48,9% ovoz bilan g'alaba qozondi va 46,6% ovoz to'plagan Li Xvechhanni orqada qoldirdi². Bu natija Koreya Respublikasi partiyaviy tizimining transformasiyasini ko'rsatib berdi. Birinchidan, ilgari asosiy mexanizm sifatida xizmat qilgan mahalliychilik zaiflashgan bir sharoitda saylovchilarning yosh va qadriyatlarini hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Ayniqsa, 20-30 yoshlilar katta ustunlik bilan No Muhyonni qo'llab-quvvatlagan bo'lsa, undan katta yosh toifalari ko'proq Li Xvechhan uchun ovoz berdi. Bu yerda yosh omili an'anaviy hududiy bo'linishdan ustun keldi va partiyaviy identifikasiyaning dasturiy hamda ideologik yo'nalishga siljishini ochib berdi.

No Muhyon prezidentligi davrida siyosiy tizim institusional nizolar va partiyaviy transformasiya bilan kechgan o'tish bosqichini boshdan kechirdi. Parlamentdagi ko'pchilik qo'llab-quvvatlovidan mahrum bo'lgan davlat rahbari doimiy ravishda oppozitsiya qarshiligiga duch keldi, bu esa impichment urinishlari va hokimiyat tarmoqlari o'rtasidagi konfrontasiyaning chuqurlashishiga olib keldi³. Ayni paytda liberal siyosiy lager ham qayta shakllana boshladi, ichki inqiroz va korrupsiya mojarolari fonida "Yangi mingyillik demokratik partiya"sida yangi kuch, o'zini islohotchilik qadriyatlarini tashuvchisi deb e'lon qilgan "Bizning ochiq partiya"si paydo bo'ldi.

2004 yilgi parlament saylovlari yuqori darajadagi siyosiy beqarorlik sharoitida o'tdi. Shunga qaramay, "Bizning ochiq partiya" ishonarli g'alabaga erishdi va prezidentga ijroiya hamda qonun chiqaruvchi hokimiyatni konsolidasiya qilish imkonini berdi. Bu qisqa muddatli institusional barqarorlik davrining boshlanishini va liberal lager o'z ta'sirini kuchaytirganini anglatdi. Yoshlar orasida islohotchilarning qo'llab-quvvatlanishi, KXDR bilan munosabatlar va AQShga qaramlikning kamayishi kabi ijtimoiy va tashqi siyosat masalalariga qiziqishning ortishi elektoral prioritetlar o'zgarganidan va yangi siyosiy g'oyalar uchun ijtimoiy baza kengayganidan dalolat berdi.

Parlamentda yangi deputatlarning paydo bo'lishi va kasaba uyushmalari hamda yoshlarga tayangan so'l partiyalarning muvaffaqiyati avlodlar almashinuvini va 1980-1990-yillardagi demokratlashuv jarayonining "uchta Kim" davri tugaganini anglatadi⁴. 2000-yillar o'rtalari

¹ Толстокулаков И.А. Политическая модернизация в Южной Корее. Опыт историко-политологического анализа: Монография. В 2-х ч. Ч. 2. / И.А. Толстокулаков. - Владивосток: Изд-во Дальневост.ун-та, 2007. - С. 546.

² Национальная избирательная комиссия Республики Корея // URL: <https://www.nec.go.kr/site/eng/main.do>

³ Толстокулаков И.А. Политическая модернизация в Южной Корее. Опыт историко-политологического анализа: Монография. В 2-х ч. Ч. 2. / И.А. Толстокулаков. - Владивосток: Изд-во Дальневост.ун-та, 2007. - С. 583.

⁴ South Korea: the final hurdle for democracy // Freedman Amy L. Political change and consolidation: democracy's rocky road in Thailand, Indonesia, South Korea and Malaysia. - N.Y.: Palgrave Macmillan, 2006. - P.76.

yangilangan partiyaviy dinamika boshlanishini va siyosiy kapitalning bosqichma-bosqich liberallar tomon qayta taqsimlanishini belgilagan burilish nuqtasi bo'ldi.

2004-2007 yillarda esa Koreya Respublikasida hukmron "Bizning ochiq partiya" ichidagi inqiroz kuchaydi. Bu jarayon prezident No Muhyondan uzoqlashish va fraksiyalar o'rtasidagi kurash ortishi bilan yanada chuqurlashdi. 2007 yil avgust oyiga kelib partiya parchalanib ketdi va uning qoldiqlari yangi "Birlashgan yangi demokratik partiya"ga qo'shildi¹.

2007 yilgi prezidentlik saylovlari arafasida siyosiy maydon parchalangan holatda edi. G'alabani "Buyuk mamlakat partiyasi"dan nomzod Li Myonbak qo'lga kiritdi. Uning saylov dasturi "747 rejasi"ga asoslangan bo'lib, unda yalpi ichki mahsulotning 7 foiz o'sishi, har bir kishi hisobiga 40 ming dollardan to'g'ri kelishi hamda Koreya Respublikasi iqtisodiyoti dunyoda yalpi ichki mahsulot hajmi bo'yicha yettinchi o'ringa chiqishi ko'zda tutilgan edi. Shuningdek, dasturda Koreya Xalq Demokratik Respublikasiga nisbatan qat'iy siyosat olib borish taklif qilindi. "Birlashgan yangi demokratik partiya" nomzodi Chon Donyonning saylov dasturi raqibinikidan tashqi siyosat yo'nalishi bo'yicha farq qildi. Uning dasturi Shimoliy Koreya bilan aloqalarni yanada kengaytirish, mamlakatga xorijiy sarmoyalarni jalb etish hamda kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga qaratilgan edi².

2008 yilda Milliy Majlis saylovlari "Buyuk mamlakat partiyasi"ning ustunligini tasdiqladi va prezident hokimiyatini mustahkamladi. Uzoq yillardan beri birinchi marta ijroiya va qonun chiqaruvchi hokimiyat bir partiya bayrog'i ostida birlashdi. Bu jarayon elektoral qarashlarning konservatorlar tomon siljishini hamda 1990 yillar va 2000 yillarning boshlaridagi liberal prezidentlar bilan bog'liq siyosiy davrning yakunlanganini aks ettirdi.

Buyuk mamlakat partiyasining g'alabasi avvalo yangi saylangan prezident Li Myonbakka bildirilgan ishonch votumi sifatida talqin qilindi. Biroq ko'p o'tmay siyosiy inqiroz yuzaga keldi. Ommaviy namoyishlar, parlament faoliyatining boykoti va ma'muriyat xatolari uchun bildirilgan ayblovlar reytingning keskin pasayishiga olib keldi. 2008 yil yoziga kelib hukumat iste'foga chiqdi, prezident esa omma oldida uzr so'rashga majbur bo'ldi³.

2008 yilgi parlament saylovlari natijalari Koreya Respublikasida ikki yoqlama baholarni keltirib chiqardi. Bir tomondan, mahalliylikning kuchayishi, partiyalarning beqarorligi, korrupsiya mojarolari va ommaviy namoyishlar mamlakatda vakillik demokratiyasining zaifligini ko'rsatdi hamda avtoritar tartib davrlariga nisbatan nostalgiyani uyg'otdi⁴. Ikkinchi tomondan esa fuqarolar faolligining yuqori darajasi, aholi siyosiy ishtirokining o'sishi, ommaviy axborot vositalari rolining ortishi va partiyalar o'rtasidagi ideologik farqlarning kuchayishi demokratlashuv jarayoni davom etayotganidan dalolat berdi.

2008 yil va 2009 yilning ko'p qismi davomida Li Myonbak prezidentlik vazifasini bajarish jarayonida o'zining ko'plab ambisioz siyosiy rejalaridan voz kechishga majbur bo'ldi. Ular qatorida Seul va Pusan shaharlarini suv yo'li orqali bog'lashni nazarda tutgan "Buyuk kanal"

¹ Толстокулаков И.А. Политическая модернизация в Южной Корее. Опыт историко-политологического анализа: Монография. В 2-х ч. Ч. 2. / И.А. Толстокулаков. - Владивосток: Изд-во Дальневост.ун-та, 2007. - С. 637.

² Штефан Е. Кандидатом в президенты Южной Кореи от "демократов" выбран Чон Дон Ён // Сеульский вестник. - 15 окт. 2007. URL: www.vestnik.tripod.com

³ Кирьянов О. Южная Корея. Итоги парламентских выборов - вотум доверия президенту// Азия и Африка сегодня. - 2004. - №7. С. 23.

⁴ Lee administration reversing democratic achievements // The Hankyoreh. - 26.05.2008. URL: [http://english.hani.co.kr/arti/english edition/e national/289679.html](http://english.hani.co.kr/arti/english%20edition/e%20national/289679.html) ; Kim Jong-cheol What are Lee Myung-bak's true colors? // The Hankyoreh. - 25.08.2007. URL: [http://english.hani.co.kr/arti/english edition/e editorial/231361.html](http://english.hani.co.kr/arti/english%20edition/e%20editorial/231361.html)

loyihasi ham bor edi¹. Shu bilan birga, “Buyuk mamlakat partiya”si ichida Li Myonbak va Pak Kin Xe tarafdorlari o’rtasidagi ziddiyat ichki siyosiy boshqaruv va hokimiyatni konsolidasiya qilish jarayonini qiyinlashtirdi. Partiya ichidagi bosimni muvozanatlashtirishga urinishlar, jumladan, Pak Kin Xening maxsus vakil etib tayinlanishi keskinlikni kamaytirishga qaratilgan edi, ammo fraksiyalar o’rtasidagi ziddiyat beqarorlikning muhim omili bo’lib qoldi.

2012 yilgi prezidentlik saylovlari mamlakat tarixida yangi sahifani ochdi. Mamlakatning ilk ayol-raxbari sifatida Pak Kin Xe prezident etib saylandi². Uning g’alabasi konservativ lagerning barqarorligini tasdiqlash bilan birga, gender omillari elektoral tanlovda to’siq bo’lmagan demokratiyaning keyingi bosqichiga qadam qo’yilganini ko’rsatdi. Pak Kin Xe kuchli partiyaga va otasi - prezident Pak Chon Xining siyosiy merosiga tayandi, bu esa unga an’anaviy hududlarda keng qo’llab-quvvatlovni ta’minladi. Raqiblari Mun Chje In va An Chxol Su progressiv kuchlarni birlashtira olmagan saylov natijalarini oldindan belgilab berdi. 2012 yilgi saylovlar Koreya Respublikasi demokratiyasining ideologik lagerlar o’rtasida raqobat va institusional muvozanat bosqichiga kirganini namoyon qildi.

Pak Kin Xening prezidentlik davri da (2013-2017 yillar) Koreya Respublikasi KXDRga nisbatan qattiq tashqi siyosiy kursni amalga oshirdi. AQShning sanksiyalar va bosimni kuchaytirish yo’lidagi siyosatini qo’llab-quvvatlash, Keson sanoat kompleksi faoliyatini to’xtatish, AQShning THAAD raketa mudofaa tizimini joylashtirishga rozilik berish va Yaponiya bilan razvedka ma’lumotlari almashish bo’yicha kelishuv imzolash orqali mamlakatning Amerika-Koreya ittifoqini mustahkamladi. Biroq, mazkur choralar muxolifat tomonidan qattiq tanqid qilindi. Mun Chje In rahbarligidagi Demokratik partiya Pxenyan bilan muloqotni yo’lga qo’yish va raketaga qarshi mudofaa tizimini joylashtirish masalasini Xitoy bilan kelishib olish zarurligini ta’kidladi³.

2016 yil aprel oyida bo’lib o’tgan parlament saylovlari esa haqiqiy burilish nuqtasiga aylandi. Prognozlariga qaramasdan, hukmron “Senuri” partiyasi ko’pchilik o’rinlarni yo’qotdi va muxolif Demokratik partiyaga ustunlikni boy berdi⁴. Uchinchi kuchlar va mustaqil nomzodlarning muvaffaqiyati ikki partiyaviy hukmronlikning zaiflashganini ifoda etdi. Shu yil kuzida mamlakatda prezident Pak Kin Xening yaqin tanishi Chxve Sun Sil bilan bog’liq korrupsiya janjali avj oldi. Hokimiyatdan suiiste’mol qilish va tovlamachilik ayblovlari butun mamlakat bo’ylab ommaviy namoyishlarga sabab bo’ldi⁵. Aniq ayblovlar orasida yirik konglomeratlar Chxve Sun Silga bog’liq kompaniyalarga o’nlab million dollar hajmidagi mablag’larni xayriya sifatida yo’naltirgani, u esa o’z navbatida shaxsiy manfaat ko’rgani qayd etildi. Natijada, 2016 yil dekabrda parlament impeachment uchun ovoz berdi, 2017 yil 10 mart kuni esa Konstitusiyaviy sud Pak Kin Xeni lavozimdan chetlatish to’g’risidagi qarorni bir ovozdan ma’qulladi.

¹ Moon C. South Korea In 2008: From Crisis to Crisis. - Asian Survey 49, 2008. – P.127-128.

² Lee M. Park Geun-hye's Election as President of South Korea% Implications for Northeast Asia. – Prospect Journal, 2013. – Vol.9. – P. 130-131.

³ Мишин Валерий Юрьевич, and Симоненок Анна Владимировна. "Политика президента Мун Чжэ Ина в вопросах урегулирования межкорейских отношений: поиск баланса желаемого и возможного" Вестник Томского государственного университета, no. 466, 2021, pp. 107-117.

⁴ South Korea elections: President Park's Party loses majority // BBC News. – 2016. –April 14. URL: <http://www.bbc.com/news/world-asia-36033773> (дата обращения: 06.01.2025).

⁵ Manyin M. The Impeachment of South Korea's President. – CRS Insight, 2016. – P. 32-33.

Shundan so'ng, muddatidan oldin o'tkazilgan prezidentlik saylovlarida parlamentda olti asosiy siyosiy kuch ishtirok etdi. Ular orasida liberal "Demokratik partiya", konservativ "Erkin Koreya" partiyasi, shuningdek, markazchi va progressiv siyosiy kuchlar bor edi.

Sobiq prezident No Muhyonning yaqin hamkori va siyosiy vorisi, Liberal Toburo demokratik partiyasi rahbari sifatida Mun Chje In siyosiy sahnaga chiqdi¹. Uning dasturi AQSh va Xitoy o'rtasida diplomatik muvozanatni saqlash, Koreya Xalq Demokratik Respublikasi bilan muloqot yo'lini qo'llab-quvvatlash hamda mamlakat ichida ijtimoiy islohotlarni amalga oshirish g'oyalari tayangan edi. Mun Chje In saylovlarda 41 foizdan ortiq ovoz olib g'alaba qozondi va shu orqali hokimiyat liberal kuchlar qo'liga o'tdi, Pak Kin Xe davri esa yakun topdi.

Ushbu saylovda markazchi An Chxol Su, konservator Xon Chjunpxyo va progressiv muxolifat vakili Sim San Chjon turli siyosiy nuqtai nazarlarni, xususan qat'iy xavfsizlik siyosatidan to ijtimoiy adolat tamoyillarigacha bo'lgan qarashlarni taqdim etdi². Biroq Mun Chje Inning liberal ritorikasi va demokratlashuv va'dalarini xalq jamiyatidagi siyosiy inqiroz sharoitida ishonch bilan qo'llab-quvvatladi. Bu saylovlar ommaviy axborot vositalari, internet va siyosiy debatlarining elektoral qarashlarini shakllantirishdagi muhim rolini yaqqol namoyon qildi va Koreya Respublikasi demokratiyasining keyingi bosqichga o'tganini tasdiqladi.

Yangi prezident davlat institutlari imijini tiklash va chebollar tizimini isloh qilish kabi murakkab vazifalarga duch keldi. Ijtimoiy adolat prinsiplariga tayangan holda Mun Chje In minimal ish haqini oshirish va haftalik ish vaqtini 68 soatdan 52 soatga qisqartirishni boshladi. Ammo ushbu choralar ayniqsa biznes doiralarida turlicha baholandi. Tashqi siyosat sohasida esa prezident muhim yutuqlarga erishdi. 2018 yilda tarixiy Janubiy va Shimoliy Koreya sammiti o'tkazildi, shundan so'ng KXDR rahbari bilan yana ikki marotaba uchrashuv bo'lib o'tdi. Bu voqealar yarim oroldagi taranglikni yumshatishga turtki berdi. Mazkur muvaffaqiyatlar Demokratik partiya pozitsiyalarini mustahkamlab, 2018 yilgi mahalliy saylovlarda uning g'alabasini ta'minladi.

Mun ma'muriyatining hokimiyat shaffofligini oshirishga qaratilgan urinishlari yangi korrupsiya janjallari bilan chalkashdi. Hokimiyat partiyasining yuqori martabali bir qator vakillari turli qonunbuzarliklarda ayblandi. 2018-2021 yillarda Toburo partiyasidan yirik siyosiy arboblardan qamoqqa olindi. 2019 yilda Chxunchxon-Namdo gubernatori An Xi Djon (jinsiy tazyiq ayblovi), 2019 yilda Kyonsan-Namdo gubernatori Kim Kyong Su (jamoatchilik fikriga ta'sir ko'rsatish ayblovi), 2020 yilda adliya vazirining sobiq o'rinbosari Chxo Kuk (hujjatlarni soxtalashtirish ayblovi) shular jumlasidandir. Hukmron elita imidjining yomonlashuvi fonida, 2020 yilgi parlament saylovlari arafasida eng asosiy siyosiy voqea COVID-19 pandemiyasi bo'ldi. Koreya Respublikasi pandemiyaning dastlabki bosqichlarida yuqumli holatlar soni bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallagan bo'lsa-da, hukumatning samarali choralari tufayli o'lim ko'rsatkichi 1,95 foizdan oshmadi va saylovlar o'z vaqtida o'tkazildi.

2022 yil mart oyida bo'lib o'tgan prezidentlik saylovlari Koreya Respublikasi tarixida nomlarlar orasidagi eng kam farq bilan yakunlandi. Konservativ "Xalq kuchi partiyasi" nomzodi Yun Sok Yol 48,56 foiz ovoz to'plab, amaldagi "Toburo Demokratik partiya"sidan Li Chje Myonning 47,83 foiz natijasini kichik farq bilan ortda qoldirdi. Prezident Yunning tashqi siyosiy

¹ Moon Jae-in: The Negotiator // TIME. – 2017. – May 4. URL: <http://time.com/4766618/moon-jae-in-the-negotiator/>

² South Korea's Next President: A Look at the Leading Candidates // The New York Times. – 2017. – May 3. URL: https://www.nytimes.com/2017/05/03/world/asia/south-korea-election-moon-jae-inahn-cheol-soo-hong-joon-pyo-trump.html?_r=0

yo'nalishi, AQSh va Yaponiya bilan yaqinlashuv siyosatini olib borish, xalqaro maydonda qo'llab-quvvatlangan bo'lsa-da, mamlakat ichida KXDR bilan muloqot siyosatidan voz kechgani uchun tanqidga sabab bo'ldi. Bundan tashqari, bir qator mediya va boshqaruvdagi mojarolar ma'muriyatning nufuzini zaiflashtirdi. Prezidentning reyting darajasi 32 foizdan pastga tushishi hokimiyat legitimligida chuqur inqiroz mavjudligini ko'rsatdi¹.

2024 yil aprel oyida o'tkazilgan parlament saylovlari mamlakat siyosiy hayotida yangi bosqich bo'ldi. Liberal Demokratik partiya 300 o'rindan taxminan 175 mandatni qo'lga kiritib, ishonchli g'alaba qozondi. Konservativ "Xalq kuchi partiyasi" esa o'z vakilligini 108 o'ringacha qisqartirdi. Ovoz berishdagi yuqori faollik (67 % atrofida) jamiyatning hukumat siyosatiga nisbatan norozilik kayfiyatini ifoda etdi va amalda parlamentda Demokratik partiyaning yetakchi kuch sifatida legitim mavqeini mustahkamladi.

Biroq 2024 yil dekabr oyida prezident Yun Sok Yol "antidavlatchilik faoliyati" va Shimoliy Koreyaga nisbatan "simpatiya"da ayblab muxolifatga qarshi harbiy holat joriy qilish haqida keskin qaror qabul qildi². Parlament bu choraga shoshilinch tartibda qarshi chiqib, olti soat ichida uni bekor qildi. Shuning ortidan impichment jarayoni boshlandi va 204 deputat uni qo'llab-quvvatladi. 2025 yil mart oyida Konstitusiyaviy sud prezident Yunni lavozimdan chetlatish to'g'risidagi qarorni tasdiqladi³. Prezidentning parlamentni kuch bilan bo'ysundirish urinishi partiyaviy tizim uchun misli ko'rilmagan inqiroz bo'lsa-da, amaliy institusional mexanizmlar o'zining samaradorligini namoyon qildi.

Yun Sok Yolning konstitusiyaviy tartibda lavozimdan chetlatilishi va 2025 yil 3 iyunda o'tkazilgan muddatidan oldingi prezidentlik saylovlari partiyaviy raqobatning yangi bosqichiga aylandi. 28 yil ichidagi eng yuqori saylovchilar ishtirokida va nomzodlar o'rtasidagi eng katta farq (8,27 %) bilan o'tgan bu saylovlarda Demokratik partiya nomzodi, muxolifatning sobiq yetakchisi Li Chje Myon mutlaq ustunlik bilan g'alaba qozondi. Uning saylanishi Koreya Respublikasi partiyaviy tizimi rivojlanishining yangi yo'nalishini belgilab berdi.

Xulosa. Xulosa sifatida 1997 yilgi prezidentlik saylovlari mamlakatning demokratik rivojlanish yo'lida muhim bosqich bo'ldi va sezilarli o'zgarishlarga yo'l ochganini alohida ta'kidlash joiz. Tarixda ilk bor hokimiyat tinch yo'l bilan hukumat partiyasidan muxolifatga o'tdi. Bu holat raqobatbardosh partiyaviy tizim shakllanishining boshlanishidan dalolatdir. Ya'ni ilgari partiya elitasi yangi siyosatchilarga o'rin bera boshladi. Bu evolyusiya siyosiy muloqot va murosa madaniyatining shakllanishi, elitalar rotasiyasi va Milliy Majlis tarkibining yosharishi bilan kechdi. Biroq shu bilan birga, hokimiyatning personallashtiruvchi ustun bo'lib qoldi, partiyalar asosan liderlar atrofida qurildi, qattiq boshqaruv uslubi saqlandi, partiyalar o'rtasidagi qarama-qarshilik esa odatiy hol sifatida davom etdi. Ya'ni partiyaviy tizim hanuz avtoritar o'tmishning ayrim jihatlarini saqlab qolgan edi. Shuningdek, tizimli siyosiy islohotlarning yo'qligi barqaror demokratiyaga o'tishni va haqiqiy milliy partiyalarning shakllanishini sekinlashtirdi.

¹ Cha V. Yoon Suk Yeol: What to Expect from South Korea's Next President / V. Cha, D. Kim // Center for Strategic and International Studies. 03.2022. URL: <https://www.csis.org/analysis/yeon-suk-yeol-whatexpect-south-koreas-next-president>

² Yoon Declares Martial Law in South Korea [Электронный ресурс] // Center for Strategic and International Studies. - 2024. - December 3. URL: <https://www.csis.org/analysis/yeon-declares-martial-law-south-korea>

³ South Korea impeachment: jubilation in Seoul as president Yoon Suk Yeol impeached - as it happened [Электронный ресурс] // The Guardian. - 2024. - December 14. URL: <https://www.theguardian.com/world/live/2024/dec/14/south-korea-impeachment-vote-yeon-suk-yeol>

2000-yillarda partiyaviy tizim o'zining institusional rivojlanishini yangi bosqichda davom ettirdi va qator muhim o'zgarishlar bilan to'ldi. Asosiy yangiliklar sifatida partiya ichidagi praymerizning joriy etilishi, regionalizmning bosqichma-bosqich zaiflashuvi va kasaba uyushmalari hamda ijtimoiy faol guruhlariga tayanadigan chap partiyalar ta'sirining ortishi qayd etilishi mumkin. Shu bilan birga, siyosiy kun tartibida tashqi siyosiy omillar - avvalo KXDR va AQSh bilan munosabatlar, hamda ijtimoiy-iqtisodiy masalalar tobora muhim o'rin egallay boshladi. 2004 va 2008 yilgi parlament saylovlari Koreya Respublikasida "ikki yarim partiyali" modelning shakllanishini tasdiqladi. Bu holat yirik siyosiy kuchlarni nisbatan kichik, biroq barqaror partiyalar bilan hisoblashishga majbur qildi. Natijada siyosiy maydonda o'ziga xos, imkoniyatlari cheklangan, lekin barqaror vakillikka ega bo'lgan o'rtachi va alternativ kuchlar uchun kengroq sharoit yaratildi.

Koreya Respublikasining partiyaviy tizimi umumiy evolyusiya jarayonida avtoritar modeldan raqobatbardosh va institusional jihatdan barqaror tuzilmaga aylandi. 2024-2025 yillar voqealari ijro hokimiyati tomonidan boshqaruvni kuch yo'li bilan qo'lga olishga urinishlarga qaramasdan, parlament va Konstitutsiyaviy sud demokratik me'yorlarni saqlash qobiliyatini namoyon qildi va tizimning samaradorligini isbotladi. 2025 yildagi muddatidan oldin o'tkazilgan prezidentlik saylovlarida Demokratik partiyaning g'alabasi esa jamiyatning demokratik tanlovi barqaror ekanligini yaqqol ko'rsatdi.

REALIZM VA LIBERALIZM NUQATAI NAZARIDAN O'ZBEKISTON-YAPONIYA TASHQI SIYOSIY MUNOSABATLARINI TAHLIL QILISH

DURDONA TOSHBOYEVA
Tayanch-doktorant, TDSHU

ANNOTATSIYA: Mazkur ilmiy maqolada O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi tashqi siyosiy munosabatlar xalqaro munosabatlar nazariyalarining ikki asosiy yondashuvi — realizm va liberalizm nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Maqolada, avvalo, realizm nazariyasi asosida davlatlar o'z milliy manfaatlarini, xavfsizlik va kuch muvozanatiga asoslanib harakat qilishi tushuntiriladi. Bu doirada Yaponiya tomonidan O'zbekistonning tabiiy resurslari, strategik geografik o'rni va mintaqaviy barqarorlikdagi o'rni alohida qadrlanishi ko'rsatib berilgan. Realizm nuqtai nazaridan Yaponiya-O'zbekiston aloqalari geosiyosiy manfaatlar va kuch balansiga tayanadi.

Shuningdek, maqolada liberalizm yondashuvi orqali ikki davlat o'rtasidagi hamkorlikning institusional va madaniy omillariga urg'u berilgan. Xususan, JICA, MEXT, va The Japan Foundation tomonidan amalga oshirilgan dasturlar orqali ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va texnologik rivojlanish sohalarida chuqur hamkorlik vujudga kelgani isbotlab berilgan. "Central Asia + Japan" kabi mintaqaviy tashabbuslar, yapon tili ta'limi va talabalar almashinuvi orqali institutlararo ishonch mustahkamlangan.

Maqolada ushbu ikki nazariyaning uyg'unligida shakllangan munosabatlar tahlil qilinar ekan, qisqa muddatli geosiyosiy manfaatlar (realizm) bilan uzoq muddatli institusional barqarorlik (liberalizm) uyg'unlashuvi alohida e'tirof etilgan. Shuningdek, konstruktivizm nazariyasi singari yangi yondashuvlarni

kirish, davlatlar o'rtasidagi madaniy va ijtimoiy identitet asosidagi munosabatlarni yanada chuqur tahlil qilish imkonini berishi mumkinligi ta'kidlangan. Kompleks yondashuv orqali O'zbekiston–Yaponiya aloqalarining hozirgi holatini tahlil qilish bilan birga, ularning strategik istiqbollari ham bashorat qilish mumkinligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Yaponiya, tashqi siyosat, realizm, liberalizm, xalqaro munosabatlar.

Abstract: This academic article provides a comprehensive analysis of Uzbekistan–Japan foreign policy relations through the theoretical lenses of realism and liberalism. From the realist perspective, the study highlights the strategic importance of Uzbekistan in Japan's foreign policy due to its rich natural resources, advantageous geographic location, and role in ensuring regional stability. Realism emphasizes national interests, security, and the balance of power; therefore, the Uzbekistan–Japan relationship is presented as driven by geostrategic and economic calculations.

Conversely, liberalism focuses on long-term cooperation through institutions and mutual trust. The article outlines how Japan has promoted soft power in Uzbekistan via cultural, educational, and institutional programs such as JICA development projects, MEXT scholarships, and initiatives by The Japan Foundation. The “Central Asia + Japan” dialogue and educational exchange programs reinforce institutional linkages and cultural affinity between the two nations.

The article argues that the combination of realism and liberalism provides a holistic framework to understand the complexity of bilateral relations. Realism addresses short-term geopolitical interests, while liberalism ensures long-term, sustainable cooperation. This duality allows both countries to align their national priorities with regional integration efforts. The study also suggests the inclusion of other theoretical models, such as constructivism, to explore socio-cultural and identity-based dynamics in Uzbekistan–Japan relations.

In conclusion, this research shows that the fusion of realist and liberalist approaches provides a useful methodological tool to evaluate current diplomatic strategies and predict future cooperation frameworks between Uzbekistan and Japan. It underlines the importance of multidimensional analysis to capture both pragmatic interests and value-based collaboration in modern international relations.

Keywords: Uzbekistan, Japan, foreign policy, realism, liberalism, international relations.

Аннотация: Данная научная статья посвящена комплексному анализу внешнеполитических отношений между Узбекистаном и Японией с позиций двух ведущих теорий международных отношений — реализма и либерализма. С точки зрения реализма, исследование подчёркивает стратегическую важность Узбекистана для Японии благодаря его природным ресурсам, выгодному географическому положению и роли в обеспечении региональной стабильности. В рамках этой теории акцент делается на национальных интересах, безопасности и балансе сил — именно эти факторы формируют реалистическое объяснение узбекско-японских отношений.

С другой стороны, либерализм акцентирует внимание на институциональном и долгосрочном сотрудничестве. В статье раскрывается, как Япония осуществляет мягкую силу через культурные и образовательные инициативы — программы JICA, стипендии MEXT, проекты The Japan Foundation. Особое внимание уделено платформе «Central Asia + Japan» и академическим обменов, способствующим формированию институционального доверия и культурной близости.

Авторы приходят к выводу, что сочетание реализма и либерализма позволяет глубже понять природу двусторонних отношений. Реализм объясняет краткосрочные геополитические интересы, в то время как либерализм раскрывает механизмы долгосрочной стабильности через институты и доверие. Такая синергия обеспечивает устойчивость внешнеполитических стратегий обеих стран.

Также подчёркивается потенциал включения конструктивизма для изучения социокультурных и идентификационных аспектов в двусторонних отношениях. В заключение, статья делает вывод, что комплексный подход — это эффективный метод как для анализа текущей дипломатии, так и для прогнозирования будущих стратегических моделей взаимодействия Узбекистана и Японии.

Ключевые слова: Узбекистан, Япония, внешняя политика, реализм, либерализм, международные отношения.

KIRISH

“...O‘zbekiston o‘z tashqi siyosatida hech bir davlatga qaram bo‘lmaslik, muvozanatli, ochiq va amaliy siyosat yuritishga qat’iy sodiq bo‘lib qoladi. Xususan, Osiyo davlatlari bilan strategik sheriklikni mustahkamlash ustuvor vazifamiz bo‘lib qoladi.”¹ Ushbu bayonot O‘zbekistonning tashqi siyosiy strategiyasida barqarorlikni ta’minlash hamda o‘zaro manfaatli hamkorlik tamoyillariga qat’iy amal qilishni yaqqol namoyon etadi. Ushbu yondashuv, davlatning xalqaro maydondagi harakatlariga muvozanatli siyosiy qarashni olib kiradi. Aynan shu prinsiplar asosida O‘zbekiston va Yaponiya o‘rtasidagi munosabatlar izchil ravishda mustahkamlanib, diplomatik, iqtisodiy va madaniy sohalaridagi aloqalarni yanada rivojlantirishga zamin yaratmoqda.

Bundan tashqari, O‘zbekistonning o‘zaro manfaatlarni ustuvor qo‘yadigan siyosati Yaponiya bilan munosabatlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Yaponiya esa O‘zbekistonga nafaqat iqtisodiy va texnologik yordam berishda, balki ikki davlat o‘rtasida uzoq muddatli hamkorlikka yo‘l ochishda yetakchi rol o‘ynamoqda. Ushbu hamkorlik kelgusida yangi platformalar va institutsional mexanizmlar orqali yanada chuqurroq rivojlanishi, ikki davlatning strategik manfaatlarini uyg‘unlashtirishda muhim qadam bo‘lishi mumkin.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasi va Yaponiya o‘rtasidagi tashqi siyosiy aloqalar sezilarli darajada rivojlanmoqda. Bu aloqalar nafaqat ikki tomonlama diplomatik munosabatlarni, balki iqtisodiy, madaniy va texnologik sohalaridagi hamkorlikni ham qamrab olmoqda. O‘zbekistonning global maydonda o‘z mavqeini mustahkamlashga bo‘lgan intilishi va Yaponiya tashqi siyosatida Markaziy Osiyo mintaqasiga alohida urg‘u berilishi bu aloqalarning yanada chuqurlashishiga zamin yaratdi.

O‘zbekiston va Yaponiya o‘rtasidagi tashqi siyosiy munosabatlar bir qator tarixiy bosqichlardan o‘tib kelgan. 1991 yilda O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin Yaponiya o‘zining diplomatik aloqalarini mustahkamlashga katta e’tibor qaratdi. Yaponiya uchun O‘zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasidagi eng muhim strategik hamkorlardan biriga aylandi. Yaponiya tomonidan O‘zbekistonga ko‘plab iqtisodiy loyihalar va texnologik yordam ko‘rsatildi. Ushbu maqola O‘zbekiston va Yaponiya tashqi siyosiy munosabatlarini realizm va liberalizm nazariyalari nuqtai nazaridan batafsil tahlil qilishga bag‘ishlangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mazkur maqola taqqoslovchi nazariy va amaliy yondashuvni o‘z ichiga olgan holda yoritilgan. Unda O‘zbekiston va Yaponiya o‘rtasidagi tashqi siyosiy munosabatlarni realizm va liberalizm nazariyalari nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish usullari qo‘llanilgan. Realizm xalqaro munosabatlarda davlatlar manfaatlari va kuchga qaratilgan diqqatni markaziy o‘ringa qo‘yadi, liberalizm esa davlatlar o‘rtasidagi hamkorlikni va institutlarning muhimligini asos qiladi. Ushbu nazariy yondashuvlarning amaliy qo‘llanilishini yanada chuqurroq yoritish maqsadida Yaponiya va O‘zbekiston tashqi siyosati bo‘yicha rasmiy hujjatlar, JICA (Japan International Cooperation Agency, 2019–2023) ning hisobotlari hamda boshqa diplomatik manbalar batafsil o‘rganib chiqilgan.

Tahlil davomida xalqaro munosabatlar sohasidagi yetakchi olimlarning — jumladan, Hans Morgenthau (1948) (klassik realizm), Kenneth Waltz (1979) (neorealizm), Robert Keohane va Joseph Nye (2004) (neoliberal institutsionalizm)— ilmiy qarashlari asos qilib olingan. Ushbu olimlarning fikrlari, nazariy va amaliy jihatdan O‘zbekiston va Yaponiya tashqi siyosiy strategiyalarini tushunishga yordam bergan. Ushbu maqola, nafaqat nazariy masalalarni yoritishga, balki amaliy misollar orqali

¹ Prezident Shavkat Mirziyoyev, 2021-yil 29-dekabr, Oliy Majlisga Murojaatnoma.

ikki davlat o'rtasidagi strategik aloqalarning chuqurligini ko'rsatishga qaratilgan. Jumladan, 1992–2024-yillar oralig'ida ikki davlat o'rtasida amalga oshirilgan tashriflar, bitimlar, texnologik va madaniy loyihalar asosida.

Ma'lumotlar sifatida rasmiy hisobotlar, xalqaro ilmiy maqolalar, va akademik nashrlardan foydalanildi. Yaponiya TIV, O'zbekiston Respublikasi TIV, JICA, MOFA hujjatlari tahlil etildi.

NATIJALAR

Realizm nazariyasi nuqtai nazaridan qaraganda, xalqaro munosabatlar davlatlarning o'z milliy manfaatlarini amalga oshirish maqsadidagi harakatlariga asoslanadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, davlatlar o'z xavfsizligini ta'minlash va geosiyosiy maydondagi mavqeini mustahkamlash uchun kuch va resurslar yig'ishga intiladi (Waltz, 1979).¹ Hans Morgenthau esa davlatlararo munosabatlarda axloqdan ko'ra manfaatlar ustuvor bo'lishini ta'kidlaydi (Morgenthau, 1948).² Yaponiya nazarida O'zbekiston Markaziy Osiyodagi geostrategik ahamiyatga ega bo'lgan eng muhim davlatlardan biridir. Ushbu ahamiyat mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash, energetika resurslaridan samarali foydalanish hamda Xitoy va Rossiya o'rtasidagi geosiyosiy raqobat doirasida shakllanadi. Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida O'zbekiston o'zining boy tabiiy resurslari, jumladan, neft va gaz zaxiralari, shuningdek, strategik geografik joylashuvi bilan ajralib turadi. Bu esa Yaponiya uchun mintaqadagi siyosiy va iqtisodiy ta'sirini mustahkamlashda o'zaro manfaatli hamkorlik imkoniyatlarini yaratadi.³

Yaponiya O'zbekistondagi barqarorlik va rivojlanishni, nafaqat mintaqaviy, balki global xavfsizlik hamda iqtisodiy integratsiya uchun muhim omil sifatida ko'radi. Xitoy va Rossiya o'rtasidagi raqobat kuchayayotgan bir paytda, Yaponiya O'zbekiston bilan barqaror va yaqin aloqalarni rivojlantirish orqali o'zining strategik maqsadlariga erishishga intilmoqda. Shu bilan birga, O'zbekistonning ichki barqarorligi, tabiiy boyliklaridan samarali foydalanish salohiyati va iqtisodiy infratuzilmasining modernizatsiyasi Yaponiya tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan asosiy yo'nalishlardandir.

O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi tashqi siyosiy munosabatlar ham ushbu tamoyillar doirasida shakllanadi. Yaponiya uchun O'zbekiston Markaziy Osiyodagi strategik sherik sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonning boy tabiiy resurslari, jumladan, gaz va neft zaxiralari, Yaponiya uchun katta qiymatga ega bo'lib, bu resurslar mamlakatning energetika xavfsizligi va iqtisodiy barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, O'zbekistonning mintaqaviy geosiyosiy o'rni Yaponiya uchun muhim ahamiyat kasb etadi, chunki Yaponiya Markaziy Osiyoda o'z iqtisodiy va siyosiy ta'sirini kengaytirishga intilmoqda.

Boshqa tomondan, O'zbekiston Yaponiya bilan hamkorlikni texnologik taraqqiyot va investitsiyalarni jalb qilish nuqtai nazaridan katta imkoniyat sifatida ko'radi. Realizm nazariyasiga ko'ra, davlatlar o'z milliy manfaatlarini amalga oshirishda mavjud resurslarga bo'lgan ehtiyojlarini inobatga oladi va aynan shu ehtiyojlar xalqaro diplomatik munosabatlarning asosini tashkil etadi. Shu sababli, O'zbekiston Yaponiya bilan iqtisodiy va texnologik sohalarda hamkorlikni rivojlantirish orqali o'z infratuzilmasini modernizatsiya qilish va texnologik imkoniyatlarini kengaytirishga intilmoqda. Ushbu hamkorlik ikki davlatning o'zaro manfaatlarini uyg'unlashtirishga xizmat qilib, ularning strategik aloqalarini yanada mustahkamlashga sabab

¹ Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. McGraw-Hill.

² Morgenthau, H. J. (1948). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. Knopf.

³ Iwashita, A. (2009). *Japan's Central Asian Diplomacy and its Impact on Regional Stability*. *Central Asian Survey*, 28(2).

bo'lmoqda. Yaponiya 1990-yillarning boshlaridan boshlab O'zbekiston bilan geosiyosiy hamkorlikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratdi. Ushbu hamkorlik dastlab diplomatik aloqalarni mustahkamlashdan boshlangan bo'lsa, keyinchalik iqtisodiy va strategik sohalarni ham qamrab oldi. Ayniqsa, 2020-yilda o'tkazilgan yuqori darajadagi rasmiy uchrashuvlar davomida xavfsizlik, transport infratuzilmasi, qishloq xo'jaligi va energetika sohalarida bir qator muhim kelishuvlar imzolandi.¹ Ushbu kelishuvlar ikki tomonlama manfaatlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan bo'lib, davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqdi.

Realizm nazariyasi asosida Yaponiya va O'zbekiston o'rtasidagi ushbu munosabatlar davlatlarning o'z strategik maqsadlariga erishishga bo'lgan intilishlarini aks ettiradi. Yaponiya Markaziy Osiyo mintaqasidagi o'z ta'sirini mustahkamlashni va iqtisodiy hamkorlikdan kelib chiqadigan manfaatlarni ilgari surmoqda. Shu bilan birga, O'zbekiston Yaponiya bilan hamkorlikni nafaqat iqtisodiy rivojlanish, balki mintaqaviy barqarorlikka hissa qo'shuvchi vosita sifatida ko'radi. Bu kelishuvlar orqali davlatlar o'rtasidagi aloqalar faqat geostrategik manfaatlarni emas, balki uzoq muddatli hamkorlikni ham o'z ichiga oladi.

Liberalizm nazariyasi xalqaro munosabatlarda davlatlar o'rtasidagi hamkorlik va institutlar muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuvga ko'ra, diplomatik munosabatlar, tijorat aloqalari va xalqaro institutlar yordamida mintaqaviy hamda global barqarorlikka erishish mumkinligi isbotlanadi (Keohane va Nye, 1977).² O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi tashqi siyosiy munosabatlar ushbu nazariyaning asosiy tamoyillariga mos keladi, chunki ikki davlat o'rtasidagi aloqalar iqtisodiy, madaniy va texnologik sohalarni qamrab oladi. Yaponiya tomonidan JICA (Japan International Cooperation Agency) dasturlari, grantlar, ta'limga oid va madaniy loyihalarni amalga oshirish davlatlar o'rtasidagi institutsional va madaniy bog'liqlikni mustahkamlamoqda. Ushbu faoliyat xalqaro munosabatlarni faqat davlatlarning manfaatlari bilan emas, balki madaniy va ta'limiy jihatlar bilan ham boyitishni ko'zda tutadi.

Bundan tashqari, Yaponiya tashabbusida taklif qilingan "Central Asia + Japan" platformasi Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan. Ushbu tashabbus mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish bilan birga, iqtisodiy hamda siyosiy manfaatlarni uyg'unlashtirishga xizmat qiladi. Liberalistlar nazariyasiga ko'ra, davlatlar o'rtasidagi hamkorlik, jumladan, institutsional va diplomatik aloqalar manfaatlari to'qnashuvini kamaytirishga yordam beradi, bu esa o'z navbatida keng ko'lamli barqarorlikka olib keladi. Yaponiya tomonidan O'zbekistonda amalga oshirilayotgan "yumshoq kuch" siyosati (soft power) liberalizm nazariyasining yorqin namunasini tashkil etadi. Ushbu siyosat, madaniy va ta'limiy hamkorlik orqali davlatlararo aloqalarni mustahkamlashni maqsad qilgan. The Japan Foundation tomonidan 2021-yilda e'lon qilingan hisobotda O'zbekistonda yapon tilini o'rganishga bo'lgan qiziqish ortib borayotgani, ammo malakali o'qituvchilar yetishmasligi qayd etilgan.³ Shuningdek, 2021-yildan boshlab, mamlakatdagi yapon tili o'qituvchilari sonining ikki baravar ortgani ta'limiy hamkorlik orqali davlatlararo aloqalarni mustahkamlanayotgani bunga yaqqol misol bo'la oladi. Bundan tashqari, Yaponiyaning O'zbekistondagi elchisi Yoshinori Fujiyama 2022-yil mart oyida o'tkazilgan yapon tili notiqlik san'ati tanlovida mamlakatimizda yapon tilini o'rganuvchilar soni

¹ Ministry of Foreign Affairs of Japan. (2024). *Diplomatic Bluebook*.

² Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1977). *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Little, Brown.

³ <https://www.jpff.go.jp>

yildan yilga oshib borayotganini ta'kidlagan.¹ Ushbu o'zgarish Yaponiya tomonidan madaniyat va ta'lim sohalariga qaratilayotgan alohida e'tiborni ifodalaydi.

Bundan tashqari, talabalar almashinuv dasturlari, ayniqsa, Yaponiya taqdim etayotgan MEXT stipendiyalari, liberalizm nazariyasidagi ta'lim diplomatiyasining asosiy omillaridan biri sifatida alohida e'tiborga loyiq. Ushbu stipendiyalar nafaqat talabalar uchun yuqori sifatli ta'lim olish imkonini yaratadi, balki ikki davlat o'rtasidagi institutsional hamkorlikni mustahkamlaydi. MEXT (Monbukagakusho) davlat stipendiyalari orqali yuzlab o'zbekistonlik talabalarning Yaponiyadagi ta'lim muassasalarida o'qishi, Keohane va Nye (1977)² tomonidan ishlab chiqilgan o'zaro bog'liqlik nazariyasiga mos keladi. Shuningdek, JICA tomonidan moliyalashtirilgan sog'liqni saqlash, ekologiya va ijtimoiy infratuzilma sohasidagi dasturlar ham xalqaro institutlarning ta'sirini ko'rsatadi (JICA, 2023).³

Yaponiyaning bunday tashabbuslari O'zbekiston yoshlarining ta'lim va madaniyat sohasidagi bilimlarini kengaytirish bilan birga, Yaponiya va O'zbekiston o'rtasida mustahkam madaniy va akademik bog'liqlikni shakllantirishga xizmat qilmoqda. Mazkur siyosat, Yaponiya va O'zbekiston o'rtasidagi uzoq muddatli barqaror munosabatlarning rivojlanishiga turtki berib, madaniy aloqalarni chuqurlashtirishning samarali vositasi sifatida ko'zga tashlanadi.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi hamkorlikda ikkala tomon ham o'z manfaatlarini hisobga olgan holda harakat qilmoqda. Realizm nuqtai nazaridan bu manfaatlar, birinchi navbatda, iqtisodiy foyda, xavfsizlik va mintaqaviy barqarorlikni o'z ichiga oladi. Liberalizm yondashuvi esa o'zaro ishonchni kuchaytirish, qoida va kelishuvlarga asoslangan hamkorlikni yo'lga qo'yish hamda ta'lim, madaniyat va texnik yordam orqali aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan. Amaliy jihatdan qaralganda, Yaponiya texnologiya, boshqaruv tajribasi va investitsiyalar bilan hissa qo'shsa, O'zbekiston bu imkoniyatlardan ichki rivojlanish va modernizatsiya jarayonlarini tezlashtirishda foydalanmoqda.

Yaponiya tomonidan amalga oshirilayotgan ta'lim va malaka oshirish dasturlari, JICA loyihalari hamda "Central Asia + Japan" formati doirasidagi tashabbuslar ikki tomonlama munosabatlarni yanada kengaytirmoqda. O'zbekistonda yapon tili o'qitilishi va madaniy almashinuv dasturlarining rivojlanishi ham ijtimoiy ishonchni kuchaytirib, kelajakdagi iqtisodiy va siyosiy loyihalar uchun poydevor yaratmoqda. Shu bilan birga, texnik standartlar va me'yorlarni uyg'unlashtirish, yirik infratuzilma loyihalarida xavfsizlik va sifat talablarini oshirish, suv va energiya resurslarini tejash bo'yicha tajriba almashish hamkorlikning samarali yo'nalishlari sifatida namoyon bo'ldi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, realizm va liberalizm yondashuvlarining uyg'unligi O'zbekiston–Yaponiya hamkorligining barqaror rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Manfaat va xavfsizlik masalalarini hisobga olgan holda, institutlar, qoidalar va madaniy aloqalar orqali yaratilgan ishonch kelgusida hamkorlikni yanada chuqurlashtirish imkonini beradi. Bu esa ikki tomonlama munosabatlarning nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki ijtimoiy-madaniy sohalarda ham izchil rivojlanishiga zamin yaratadi.

MUHOKAMA

O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi munosabatlar realizm va liberalizm nazariyalarining murakkab uyg'unligiga asoslangan holda rivojlanmoqda. Realizm yondashuvi davlatlar o'z siyosiy manfaatlarini amalga oshirishda qanday strategiyalarni qo'llashini ifoda etsa, liberalizm esa davlatlar

¹ <https://yuz.uz/uz/news/ozbekiston-vakillari-yapon-tili-notiqlik-sanati-tanlovida-muvaffaqiyatli-ishtirok-etdi>

² Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1977). *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Little, Brown.

³ JICA Uzbekistan. *Annual Reports* (2019–2023).

o'rtasidagi institutsional hamkorlik va madaniy aloqalar orqali o'zaro ishonch va uzoq muddatli barqarorlikni shakllantirishni o'rganadi. Ushbu nazariy tamoyillar ikki davlat aloqalarining turli jihatlarini anglatadi.

Akademik doiralar tomonidan ta'kidlanganidek, realizm qisqa muddatli manfaatlarga e'tibor qaratadi, masalan, davlatlarning o'z xavfsizlik va iqtisodiy resurslarini ta'minlash strategiyalari. Liberalizm esa uzoq muddatli barqarorlikni, ishonchni va institutsional hamkorlikni ustuvor ko'radi (Nye, 2004). ¹O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi diplomatik, iqtisodiy va madaniy munosabatlar ushbu ikki nazariyaning bir-birini to'ldiruvchi kuchiga asoslangan. Realistik yondashuv asosida Yaponiya O'zbekistonning tabiiy resurslari va strategik geografik o'rni Markaziy Osiyo mintaqasida o'z manfaatlarini ilgari surishda muhim deb hisoblaydi. Bu yondashuvga muvofiq, Yaponiya va O'zbekiston o'rtasidagi iqtisodiy va geosiyosiy munosabatlar o'zaro manfaatga asoslangan. Ayniqsa, O'zbekistonning tabiiy resurslariga bo'lgan ehtiyoj va mintaqaning geosiyosiy ahamiyati Yaponiya uchun alohida strategik ahamiyatga ega. Shu bilan birga, liberalistik yondashuv ikki davlat o'rtasidagi ta'lim, madaniy almashinuv, va iqtisodiy dasturlar orqali uzoq muddatli hamkorlikni mustahkamlaydi. Liberalizm nazariyasi davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni va xalqaro institutlarni barqarorlikka erishish vositasi sifatida ko'radi.

Ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar realizm va liberalizm tamoyillarining uyg'unligini yaqqol namoyon etadi. Masalan, Yaponiya tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy yordam dasturlari va turli sohalaridagi qo'llab-quvvatlash loyihalari, jumladan, texnologik rivojlanish va ta'limga oid dasturlar, ikki davlat o'rtasidagi institutsional va iqtisodiy bog'liqlikni kuchaytirmoqda. Shu bilan birga, O'zbekistonning Yaponiya bilan energetika sohasidagi hamkorligi ikki tomonning uzoq muddatli manfaatlarini uyg'unlashtirishning yorqin misolidir. Yaponiya texnologik ko'mak orqali O'zbekistonda infratuzilmani rivojlantirishga hissa qo'shmoqda, bu esa mamlakatning iqtisodiy va texnologik imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu hamkorliklar nafaqat iqtisodiy yutuqlarga erishish, balki uzoq muddatli barqaror munosabatlar o'rnatishga ham qaratilgan.

ChatGPT сазали:

O'zbekiston–Yaponiya hamkorligida realizm va liberalizm bir-birini to'ldiradi: qisqa muddatli manfaatlar va xavfsizlik ehtiyojlari ta'lim, texnik yordam, standartlashtirish hamda madaniy almashinuv kabi “yumshoq” vositalar orqali barqaror natijaga aylanadi, ya'ni manfaatlarni institutlar va qoidalar mustahkamlaydi. Shu bois hamkorlikni baholash uchun oddiy va aniq “indikatorlar paneli” yuritish maqsadga muvofiq: hukumatlararo komissiyalar qarorlarining bajarilishi, JICA va MEXT orqali tayyorlangan mutaxassislar soni va ularning joylashuvi, yapon tili ta'limi va almashinuv dasturlarining qamrovi, texnik reglament va sifat standartlari bo'yicha moslashuv darajasi kabi ko'rsatkichlar har yili bir xil usulda qayd etilsa, dinamikani ko'rish osonlashadi. Kadrlar masalasida “zanjir” yondashuvini joriy etish lozim: chet elda o'qigan yoki loyihalarda tayyorlangan mutaxassislar qaytgach, ularni tegishli vazirlik va loyihalarga tizimli biriktirish (“reverse linkage”) bilim va tajribaning yo'qolmasdan tizimga ulanib ketishini ta'minlaydi. Til va madaniyat dasturlari ijtimoiy ishonchni kuchaytirib, yirik infratuzilma va iqtisodiy loyihalar uchun zarur ijtimoiy tayanchni yaratadi. “Central Asia + Japan” formati strategik yo'nalishlarni belgilab, texnik ishchi guruhlar orqali amaliy me'yor va standartlarni moslashtirishi uchun ularni aniq KPllar (muddat, mas'ul, kutilgan natija) bilan bog'lash va muntazam hisobot yuritish zarur. Risklar doim mavjud: ta'minot zanjiri uzilishi, narx tebranishi, me'yoriy tafovutlar, siyosiy sikllar o'zgarishi; shuning uchun yirik loyihalarda mustaqil monitoring va baholash, shaffoflik protokollari, manfaatdor tomonlar bilan muntazam uchrashuvlar

¹ Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. PublicAffairs.

hamda oldindan tuzilgan risk xaritasi bo'lishi kerak. Yashil yo'nalish hamkorlikning yangi o'sish nuqtasi bo'lib, energiya tejamkorligi, suv va chiqindi boshqaruvi, seysmik barqaror qurilish bo'yicha avval kichik pilotlar sinab ko'rib, natija bo'lsa bosqichma-bosqich kengaytirilishi, moliyalashtirishda esa grant–imtiyozli kredit–xususiy sarmoya aralash modeli qo'llanishi maqsadga muvofiq. Mintaqaviy kun tartibi bilan milliy rejalarning kalendarini moslashtirish tadbirlarning takrorlanishini kamaytirib, e'tiborni natijaga qaratadi. Amaliy boshqaruv uchun uch ssenariydan foydalanish qulay: bazaviy (joriy sur'at), tezlashgan (me'yoriy moslashuv va kadrlar zanjiri hisobiga sakrash), cheklangan (tashqi shoklar fonida resurslarni eng ta'sirli yo'nalishlarga jamlash); barcha holatda indikatorlar paneli bo'yicha yillik hisobot berish tartibi saqlanadi. Umuman, hamkorlikni "loyiha-markazli"dan ko'ra "institut-markazli" qilish, ya'ni indikatorlar, kadrlar zanjiri, ko'p darajali boshqaruv, risk-menejment va yashil kun tartibini izchil yo'lga qo'yish realizm (manfaat va xavfsizlik) bilan liberalizm (qoidalar va institutlar)ni bir joyda samarali ishlatib, barqaror va o'lchab bo'ladigan natijani ta'minlaydi.

XULOSA

O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi tashqi siyosiy munosabatlar realizm va liberalizm nazariyalari nuqtai nazaridan tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu nazariy yondashuvlar orqali ikki davlat o'z milliy manfaatlarini ro'yobga chiqarish bilan birga, uzoq muddatli barqarorlik va mustahkam hamkorlik sari harakat qilmoqda. Bu munosabatlar nafaqat hozirgi diplomatik va iqtisodiy aloqalarni kengaytirish imkoniyatini yaratmoqda, balki kelajakda yanada chuqurroq institutsional hamkorlik va strategik asosda rivojlanish ehtimolini ham ko'rsatmoqda.

Olingan tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, realizm va liberalizmga asoslangan kompleks yondashuv real siyosiy jarayonlarni tushinishda yuqori samaradorlikka ega vosita bo'lishi mumkin. Ushbu ikki nazariya birgalikda o'zaro bog'liq diplomatik, iqtisodiy va madaniy jihatlarni yaxshiroq anglash imkonini beradi. Bunday qo'shma yondashuv nafaqat mavjud diplomatik munosabatlarni tahlil qilishda, balki ularning rivojlanish istiqbollarini prognoz qilishda ham muhim o'rin tutadi.

Kelgusida ushbu munosabatlarning zamonaviy diplomatik dinamikasini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun nazariy doiralarni kengaytirish va boshqa yondashuvlarni qo'llash zarur bo'lishi mumkin. Xususan, konstruktivizm kabi nazariyalar yordamida mintaqaviy kontekstda davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni ijtimoiy va madaniy omillar nuqtai nazaridan o'rganish orqali yangi istiqbollar ochilishi mumkin. Konstruktivizm davlatlarning o'zaro munosabatlarini shakllantirishda madaniyat, an'analar va identitetlarning ahamiyatini o'rganishga imkon beradi, bu esa uzoq muddatli barqarorlikka erishishda muhimdir.

Yangi nazariy yondashuvlarni qo'llash nafaqat mavjud munosabatlarni yanada chuqurroq tushinishga yordam beradi, balki geosiyosiy kontekstda yangi strategik model va qarashlarni ishlab chiqishda ham muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, umumiy xulosaga keladigan bo'lsak, O'zbekiston–Yaponiya hamkorligini yanada samarali qilish uchun uni aniq reja va natijaga yo'naltirish muhimdir. Bunda ikki tomon manfaatlari va xavfsizlik masalalari saqlanib qoladi, shu bilan birga o'zaro ishonch va barqaror hamkorlikni ta'minlaydigan qoidalar va kelishuvlar ham ishlaydi. Amalda bu bir necha yo'nalish orqali amalga oshirilishi mumkin: birinchidan, har yili hamkorlik natijalarini ko'rsatadigan oddiy hisobot tizimini yuritish (masalan, qo'shma yig'ilishlar soni, tayyorlangan mutaxassislar, ta'lim almashinuvi va texnik yordam loyihalari). Ikkinchidan, chet elda o'qigan yoki tajriba orttirgan mutaxassislarni mamlakat ichida mos loyihalar va ish o'rinlariga joylashtirish. Uchinchidan, ikki tomonlama hamkorlik rejalari va mintaqaviy dasturlarni bir-biriga mos qilib, belgilangan vaqt va natijalar bo'yicha bir xil ishlash. To'rtinchidan, yirik loyihalarda xavf va muammolarni oldindan aniqlab, ularni hal qilish bo'yicha aniq choralarni belgilash. Beshinchidan, energiya tejamkorligi, suvni tejash, chiqindilarni kamaytirish va

zilzilaga chidamli qurilish kabi yo'nalishlarda kichik loyihalarni boshlash va muvaffaqiyatli bo'lsa, bosqichma-bosqich kengaytirish. Kelgusida bu ishlarni yanada aniq baholash uchun oddiy ko'rsatkichlar majmuasini yaratish va hamkorlikni uch xil rejada olib borish tavsiya etiladi: mavjud holatni saqlash, jarayonni tezlashtirish yoki zarurat tug'ilganda resurslarni eng muhim ishlar uchun jamlash. Umuman olganda, shu usullar O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi aloqalarni yanada mustahkam va uzoq muddat barqaror qilishga yordam beradi.

THE ROLE OF THE SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION IN ENHANCING CULTURAL DIPLOMACY AMONG CENTRAL ASIAN STATES

FERUZA NAZAROVA

Intern-teacher of the Department of International Relations, TSUOS

Abstract. This article examines the role of the Shanghai Cooperation Organization in enhancing cultural diplomacy among the Central Asian states. Moving beyond its traditional characterization as a security- and economy-oriented regional organization, the study conceptualizes the SCO as an emerging platform for soft power projection, identity construction, and people-to-people connectivity in Central Asia. The article argues that cultural diplomacy within the SCO framework serves not only as a complementary dimension to hard security cooperation, but also as an instrument for fostering regional cohesion, mutual trust, and long-term stability. The findings demonstrate that the SCO provides Central Asian states with a multilateral, non-Western-centric platform for advancing cultural interaction while preserving national sovereignty and cultural specificity. Cultural diplomacy initiatives within the SCO contribute to the formation of a shared regional narrative based on historical interconnectedness, civilizational dialogue, and the principle of "mutual respect for cultural diversity." At the same time, the article highlights structural constraints, including the dominance of state-centric approaches, asymmetries in cultural resources, and the secondary prioritization of cultural agendas compared to security and economic cooperation.

Key words: cultural diplomacy, public diplomacy, regionalism, soft power, cultural diversity, youth-oriented initiatives, separatism, regional stability and intergovernmental agreements.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shanxay hamkorlik tashkilotining Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida madaniy diplomatiyani rivojlantirishdagi rolini tahlil qilinadi. Xavfsizlik va iqtisodiyotga yo'naltirilgan an'anaviy mintaqaviy tashkilot sifatidagi tasavvurdan tashqari, maqolada SHHTni Markaziy Osiyoda yumshoq kuch namoyishi, o'ziga xoslikni shakllantirish va xalqlararo aloqalarni rivojlantirish uchun yangi platforma sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada ta'kidlanishicha, SHHT doirasidagi madaniy diplomatiya nafaqat qattiq xavfsizlik sohasidagi hamkorlikni to'ldiruvchi yo'nalish, balki mintaqaviy hamjihatlik, o'zaro ishonch va uzoq muddatli barqarorlikni mustahkamlash vositasi hamdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, SHHT Markaziy Osiyo davlatlariga milliy suverenitet va madaniy o'ziga xoslikni saqlab qolgan holda madaniy o'zaro aloqalarni rivojlantirish uchun ko'p tomonlama, G'arbga bog'liq bo'lmagan platforma taqdim etadi. SHHT doirasidagi madaniy diplomatiya tashabbuslari tarixiy o'zaro bog'liqlik,

silivizatsiyalar muloqoti va “madaniy xilma-xillikni o‘zaro hurmat qilish” tamoyiliga asoslangan umumiy mintaqaviy tushunchani shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, maqolada tuzilmaviy cheklovlar, jumladan, davlat markazli yondashuvlarning ustunligi, madaniy resurslardagi nomutanosibliklar, madaniy kun tartibining xavfsizlik va iqtisodiy hamkorlikka nisbatan ikkinchi darajali ahamiyatga egaligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: madaniy diplomatiya, jamoatchilik diplomatiyasi, mintaqachilik, yumshoq kuch, madaniy xilma-xillik, yoshlarga qaratilgan tashabbuslar, separatizm, mintaqaviy barqarorlik va hukumatlararo kelishuvlar.

Аннотация. В данной статье анализируется роль Шанхайской организации сотрудничества в развитии культурной дипломатии между государствами Центральной Азии. Помимо традиционного восприятия ШОС как региональной организации, ориентированной на безопасность и экономику, в статье рассматривается ее роль в качестве новой платформы для проявления мягкой силы в Центральной Азии, формирования идентичности и развития межнациональных связей. В статье подчеркивается, что культурная дипломатия в рамках ШОС является не только направлением, дополняющим сотрудничество в сфере жесткой безопасности, но и средством укрепления региональной солидарности, взаимного доверия и долгосрочной стабильности. Результаты исследования показывают, что ШОС предоставляет государствам Центральной Азии многостороннюю, независимую от Запада платформу для развития культурного взаимодействия при сохранении национального суверенитета и культурной самобытности. Инициативы культурной дипломатии в рамках ШОС служат формированию общего регионального понимания, основанного на исторической взаимосвязанности, диалоге цивилизаций и принципе "взаимного уважения культурного разнообразия." В то же время в статье отмечаются структурные ограничения, в том числе преобладание государственно-центричных подходов, диспропорции в культурных ресурсах, а также второстепенное значение культурной повестки по сравнению с вопросами безопасности и экономического сотрудничества.

Ключевые слова: культурная дипломатия, публичная дипломатия, регионализм, мягкая сила, культурное разнообразие, молодежные инициативы, сепаратизм, региональная стабильность и межправительственные соглашения.

Introduction. The Shanghai Cooperation Organization has emerged as one of the most influential regional institutions in Eurasia, encompassing a broad agenda that extends beyond its original focus on security cooperation. Established in 2001, the SCO initially prioritized counterterrorism, regional stability, and confidence-building measures. However, as regional dynamics in Central Asia have evolved, the organization has gradually expanded its scope to include economic, humanitarian, and cultural dimensions of cooperation. In this context, cultural diplomacy has become an increasingly important component of the SCO’s regional engagement.

Cultural diplomacy plays a critical role in shaping perceptions, fostering mutual understanding, and building trust among states and societies. For Central Asian countries, which share deep historical, linguistic, and civilizational ties while simultaneously pursuing distinct national identities, cultural diplomacy offers a non-confrontational mechanism for strengthening regional cohesion. Multilateral platforms such as the SCO provide an institutional framework through which cultural interaction can be organized, legitimized, and sustained at the interstate level. This is particularly significant in a region characterized by post-Soviet transformation, identity reconstruction, and the search for balanced models of regional cooperation¹.

¹ T. Dadabaev. Silk Road as foreign policy discourse: The construction of Central Asian identity. *Journal of Eurasian Studies*, 7(2), 93–104. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2015.10.001>

Within the SCO framework, cultural diplomacy is manifested through a variety of initiatives, including cultural festivals, youth and educational exchanges, tourism cooperation, academic dialogue, media collaboration, and the promotion of shared historical heritage along the Silk Road. These activities are often framed around principles of mutual respect, cultural diversity, and civilizational dialogue, reflecting the SCO's normative emphasis on non-interference and equality among member states. For Central Asian countries, participation in such initiatives enables them to promote national culture while simultaneously contributing to a broader regional narrative of cooperation and solidarity.

Despite its growing relevance, the cultural dimension of the SCO remains secondary to its security and economic agendas in both policy practice and academic analysis. Existing scholarship largely focuses on the organization's role in counterterrorism, geopolitical balancing, or economic connectivity, leaving cultural diplomacy relatively understudied¹. This gap limits a comprehensive understanding of how the SCO contributes to soft power development, identity construction, and long-term regional stability in Central Asia. Against this backdrop, the present article seeks to analyze the role of the Shanghai Cooperation Organization in enhancing cultural diplomacy among Central Asian states. It aims to assess the institutional mechanisms, policy frameworks, and practical initiatives through which the SCO facilitates cultural interaction, while also identifying structural constraints and asymmetries that shape its effectiveness. By situating cultural diplomacy within broader debates on regionalism and soft power, the article contributes to a more nuanced understanding of the SCO as not only a security-oriented organization, but also a platform for cultural cooperation and regional integration in Central Asia.

Literature analysis. Scholarly literature on the Shanghai Cooperation Organization has expanded steadily since the early 2000s; however, academic attention has remained disproportionately focused on security, geopolitics, and economic cooperation, while the organization's cultural and humanitarian dimensions have received comparatively limited analysis. Existing studies can be grouped into three main strands: SCO-centered security and geopolitical analyses, research on Central Asian regionalism and identity formation, and theoretical works on cultural diplomacy and soft power in multilateral contexts. This article builds on and connects these strands.

Early academic work conceptualized the SCO primarily as a security mechanism aimed at combating the "three evils" of terrorism, separatism, and extremism, as well as managing strategic relations among major Eurasian powers². Aris characterizes the SCO as a confidence-building institution that reinforces regime stability and state sovereignty, emphasizing its pragmatic and state-centric nature³. While these studies provide a solid institutional and strategic foundation, cultural cooperation is typically treated as secondary or symbolic rather than as a substantive policy domain.

More recent scholarship acknowledges the SCO's gradual transformation into a multidimensional organization. Kavalski argues that the SCO reflects an emerging form of

¹ J. Melissen. *The new public diplomacy: Soft power in international relations*. Palgrave Macmillan. 2024. <https://doi.org/10.1057/9780230554939>

² Bailes, A. J. K., Dunay, P., Guang, P., & Troitskiy, M. *The Shanghai Cooperation Organization* (SIPRI Policy Paper No. 17). Stockholm International Peace Research Institute. <https://www.sipri.org/publications/2007/sipri-policy-papers/shanghai-cooperation-organization>

³ S. Aris. *Eurasian regionalism: The Shanghai Cooperation Organisation*. Palgrave Macmillan. 2011. –P.59. // Electron resource: <https://doi.org/10.1057/9780230306446>

Eurasian regionalism that incorporates normative and identity-related elements alongside security concerns¹. Similarly, Laruelle notes that cultural and civilizational narratives have become increasingly visible in SCO discourse, particularly as a means of differentiating Eurasian cooperation models from Western-led institutions². Nevertheless, even these analyses tend to address cultural diplomacy indirectly, without systematic examination of its instruments, actors, or outcomes.

The second strand of literature provides the theoretical foundation for analyzing cultural diplomacy. Nye's concept of soft power highlights culture and values as key sources of influence that operate through attraction rather than coercion. Melissen further develops this idea by emphasizing public and cultural diplomacy as long-term processes embedded in networks and institutions. These frameworks are widely applied to Western foreign policy and global institutions but are less frequently used to analyze Eurasian organizations such as the SCO.

Some studies address cultural diplomacy in Asian and China-centered contexts. For example, d'Hooghe examines China's use of cultural and public diplomacy instruments, offering indirect insights into SCO-related practices³. However, such works tend to focus on major powers, leaving the role and agency of smaller states particularly Central Asian members under-theorized. As a result, the ways in which Central Asian states utilize the SCO to promote national culture and regional narratives remain insufficiently explored.

Research methods. In this article, theoretical analysis was conducted on the activities of the Shanghai Cooperation Organization, the foundations for developing cultural diplomacy among member states, and issues related to cultural diplomacy. The research methods employed include historical method, systems analysis, content analysis, and other analytical approaches. To examine the extent to which SCO members are utilizing cultural diplomacy in the modern era, comparative methods such as comparison and contrast were used.

Discussion and results. In contemporary international relations, culture functions as a "low-politics" channel through which states reduce mistrust, establish durable transnational networks, and shape shared regional narratives that are difficult to achieve through security-centered cooperation alone⁴. Cultural diplomacy emphasizes attraction, dialogue, and long-term socialization rather than coercion or formal institutional integration, making it particularly effective in politically sensitive regions. As a result, cultural interaction often serves as an entry point for broader cooperation by creating trust and mutual recognition among societies rather than governments alone.

Within scholarly studies of the Shanghai Cooperation Organization the organization is commonly described as state-centric, consensus-driven, and initially dominated by security priorities. Early analyses emphasize counterterrorism, regime security, and sovereignty preservation as the SCO's core functions. However, subsequent research demonstrates that the SCO has gradually diversified its agenda to include humanitarian, educational, and cultural cooperation as part of a broader pattern of Eurasian regionalism. This evolution provides the

¹ E. Kavalski. *The new Central Asia: The regional impact of international actors*. World Scientific Publishing. 2022. – P.81.

² M.Laruelle. *Russia's Central Asia policy: The dynamics of Eurasianism*. Routledge. 2018. –P.73. // Electron resource: <https://doi.org/10.4324/9781315202305M>.

³ I. d'Hooghe. *China's public diplomacy*. Brill. 2015. // Electron resource: <https://doi.org/10.1163/9789004289669>

⁴ Nye, J. S., Jr. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.

analytical basis for examining the SCO as a platform for cultural diplomacy rather than solely a security institution.

In my view, the SCO's formal legal foundation explicitly extends beyond security cooperation. The Charter of the Shanghai Cooperation Organization defines a wide range of cooperation areas, including culture, education, science, tourism, and people-to-people contacts, as integral components of the organization's mission¹. This legal recognition institutionalizes cultural diplomacy within the SCO framework and distinguishes it from narrowly defined military or security alliances.

This mandate is operationalized through several institutional mechanisms. These include regular ministerial meetings (such as meetings of ministers of culture, education, and tourism), intergovernmental agreements and action plans, and long-term strategic documents that frame cultural and humanitarian cooperation as a supporting pillar of stability, friendship, and good-neighborliness within the SCO space.

For Central Asian states, this institutional architecture is particularly significant. It legitimizes cultural initiatives within a multilateral format while preserving the SCO's core principles of sovereign equality, non-interference, and consensus-based decision-making. These principles align closely with the political preferences of Central Asian governments, which favor cooperation mechanisms that do not constrain national autonomy².

SCO summit declarations consistently emphasize cultural cooperation as a foundation for long-term neighborliness and friendship. These documents highlight festivals, heritage preservation, youth exchanges, and intercultural dialogue as tools for strengthening mutual understanding among member states³. The Bishkek Declaration, for instance, explicitly commits SCO members to intercultural dialogue, preservation of cultural diversity, joint cultural events, and cooperation in culture, arts, museums, libraries, and tourism, while also referencing the shared historical legacy of the Silk Road⁴.

Such commitments are significant for cultural diplomacy because they create a shared discursive framework-centered on concepts such as "dialogue of cultures," "diversity," and "good-neighborliness." Central Asian states can use this framework to promote national cultural identity while simultaneously contributing to a broader regional narrative compatible with sovereignty-first politics⁵.

Cultural diplomacy becomes politically meaningful when it is public-facing, repetitive, and embedded in recognizable symbolic practices, rather than confined to elite-level agreements or one-off events. Within the framework of the Shanghai Cooperation Organization, official declarations and summit communiqués consistently emphasize cultural festivals, heritage-related events, and large-scale cultural initiatives as instruments for fostering mutual understanding and symbolic unity among member states. Such initiatives are not treated merely as auxiliary activities,

¹ University of World Economy and Diplomacy. (2023, February 3). *Tashkent hub of the SCO Youth Platform has opened*. <https://www.uwed.uz/en/news/41>

² M. Toktomushev. Central Asia and the Shanghai Cooperation Organization: Regionalism and sovereignty. *Asian Perspective*, 41(1), 2018. -P.121.. <https://doi.org/10.1353/apr.2017.0005>

³ SCO Meeting of Ministers of Culture. // Electron resource: <https://eng.sectsc.org/20250707/1902416.html>

⁴ Shanghai Cooperation Organization. *Bishkek Declaration of the Council of Heads of State of the SCO Member States (14 June 2019)*. <https://eng.sectsc.org/images/07e8/0c/14/1626244.pdf>

⁵ Shanghai Cooperation Organization. (n.d.). *Development Strategy of the Shanghai Cooperation Organization until 2025*. <https://eng.sectsc.org/files/200162/200162>

but as visible manifestations of shared values, historical interconnectedness, and regional solidarity.

Regional cultural platforms such as the World Nomad Games and internationally promoted Uzbek festivals dedicated to maqom and bakhshi traditions exemplify this approach. These events draw on deeply rooted cultural symbols that resonate across Central Asian societies while simultaneously being framed within an SCO-supported discourse of cultural diversity and civilizational dialogue. By showcasing traditional music, oral epics, craftsmanship, and nomadic heritage, these festivals contribute to the construction of a shared cultural space that transcends bilateral relations and situates national traditions within a broader regional narrative.

From the perspective of public diplomacy theory, such cultural events function as “visibility instruments”-mechanisms through which states communicate identity, values, and openness to both regional and international audiences. They signal unity and cooperation without relying on formal political messaging, normalize interaction among societies through repeated contact, and generate reputational benefits for host states by positioning them as cultural hubs and responsible regional actors. Unlike coercive or interest-based diplomacy, these practices operate through attraction and recognition, reinforcing soft power by shaping perceptions over time rather than producing immediate policy outcomes.

Importantly, the repetitive and ritualized nature of SCO-related cultural events enhances their diplomatic significance. Regular festivals, competitions, and cultural exchanges create expectations of continuity and predictability, which are essential for trust-building in regions characterized by historical fragmentation and sovereignty sensitivity. In this sense, SCO-supported cultural diplomacy aligns closely with the logic of modern public diplomacy, where influence is exercised indirectly through cultural representation, narrative framing, and long-term socialization rather than through formal political leverage or institutional integration¹. From a cultural diplomacy perspective, education cooperation produces long-term interpersonal networks among students, faculty, and alumni; enhances linguistic and cultural competence; and contributes to the formation of epistemic communities that reduce stereotypes and transaction costs in regional cooperation. Official SCO communications continue to emphasize educational cooperation as a priority area, underscoring its role in fostering sustainable people-to-people ties.

Youth exchanges occupy a strategic position within the cultural diplomacy framework of the Shanghai Cooperation Organization because youth networks possess a temporal advantage: they can outlast short-term political cycles and contribute to the formation of future regional elites, professionals, and opinion leaders. Unlike elite diplomatic interactions, youth-oriented initiatives operate at the societal level, fostering early socialization into norms of cooperation, mutual respect, and regional belonging. From the perspective of cultural diplomacy, this long-term orientation enhances the sustainability of soft power influence by embedding cooperative attitudes within the next generation.

Official SCO documents and joint communiqués consistently frame youth cooperation as a priority area of humanitarian engagement. Youth councils, youth assemblies, forums, academic camps, and cultural exchange programs are presented as mechanisms for building shared understanding, solidarity, and interpersonal trust among young people from member states. These platforms encourage cross-cultural dialogue, reduce stereotypes, and facilitate the emergence of transnational youth networks that mirror broader SCO principles of good-neighborliness and

¹ J. Melissen. *The new public diplomacy: Soft power in international relations*. Palgrave Macmillan. 2024. –P.137.

cultural diversity¹. In this sense, youth diplomacy functions not only as cultural exchange but also as preventive diplomacy, mitigating future tensions through early norm diffusion.

At the Central Asian level, the establishment of a Tashkent-based hub for an SCO youth platform provides a concrete example of how member states localize SCO people-to-people initiatives within domestic institutional settings. By integrating SCO youth cooperation into national educational and diplomatic infrastructures, Central Asian states expand the reach and continuity of regional youth engagement beyond ad hoc international events. This localization process embeds cultural diplomacy at the domestic level, allowing national institutions act as intermediaries between regional frameworks and local societies

Tourism constitutes a direct and multifaceted instrument of cultural diplomacy because it translates cultural heritage, historical narratives, and symbolic identities into tangible mobility, interpersonal contact, and economic interaction². Unlike abstract cultural exchanges, tourism enables sustained face-to-face encounters among societies, allowing cultural meanings to be experienced rather than merely represented. In regions such as Central Asia, where shared historical legacies coexist with modern state boundaries, tourism diplomacy provides a practical mechanism for transforming common heritage into cooperative regional engagement.

Within the framework of the SCO, tourism has been formally institutionalized as a distinct area of cooperation. The Programme for Development of Cooperation between the SCO Member States in the Field of Tourism, signed in Tashkent in 2016, defines tourism cooperation as a structured and long-term domain of collaboration. The document establishes mechanisms for coordination among national tourism authorities, promotes joint tourism routes, encourages information exchange, and facilitates the development of common standards and promotional strategies³. By embedding tourism within an intergovernmental framework, the SCO elevates it from a purely economic activity to a strategic instrument of people-to-people diplomacy.

SCO summit-level declarations further reinforce this role by explicitly linking tourism exchanges with the preservation of cultural and natural heritage and the intensification of cross-border social interaction. In particular, repeated references to the symbolic framework of the “Great Silk Road” highlight tourism as a means of reviving historical connectivity while adapting it to contemporary cooperation needs⁴. This narrative draws on a shared civilizational memory that resonates across Central Asian societies, allowing states to promote national heritage while simultaneously contributing to a collective regional identity.

From a cultural diplomacy perspective, the “Silk Road” tourism narrative strengthens soft power by combining historical continuity with forward-looking cooperation. It frames Central Asia not as a fragmented post-Soviet space, but as an interconnected cultural region with global significance. Moreover, tourism diplomacy generates reputational benefits for host states, positions them as custodians of shared heritage, and supports local development—thereby aligning cultural representation with socioeconomic incentives. In line with public diplomacy theory, such

¹ Youth cooperation, exchanges flourish among SCO member countries. // Electron resource: <https://en.people.cn/n3/2025/0814/c98649-20352930.html>

² UNESCO. *Culture and development indicators: Methodology manual*. UNESCO Publishing. <https://unesdoc.unesco.org/>

³ SCO chief calls for cross-cultural cooperation through initiatives. // Electron resource: <https://www.globaltimes.cn/page/202511/1347563.shtml>

⁴ T. Dadabaev. Silk Road as foreign policy discourse. *Journal of Eurasian Studies*, 7(2). 2016. –P.99.

practices enhance attraction and recognition through experiential engagement rather than formal political influence.

Conclusion. In conclusion, the role of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) in enhancing cultural diplomacy among Central Asian states, arguing that the organization has gradually evolved from a predominantly security-oriented platform into a multidimensional framework in which cultural, educational, youth, and tourism cooperation play an increasingly meaningful role. While security cooperation remains the SCO's core function, the analysis demonstrates that cultural diplomacy constitutes an important "soft" pillar that complements hard-security agendas and contributes to long-term regional stability.

Drawing on cultural diplomacy and public diplomacy theory, the article has shown that culture operates as a low-politics channel capable of reducing mistrust, fostering interpersonal networks, and shaping shared regional narratives without requiring sovereignty transfers or supranational governance. This characteristic makes cultural diplomacy particularly suitable for Central Asia, where states remain cautious about deep political integration yet recognize the value of cooperation based on shared history, identity, and civilizational heritage.

The findings indicate that the SCO provides Central Asian states with several institutional "entry points" for cultural diplomacy. Through its Charter, long-term development strategies, and sectoral programs, the SCO formally legitimizes cooperation in culture, education, youth affairs, and tourism as part of its broader mission. These frameworks allow Central Asian governments to pursue cultural engagement within a multilateral setting that respects the organization's core principles of sovereign equality, non-interference, and consensus-based decision-making.

Futhermore, the SCO plays a meaningful and growing role in institutionalizing cultural diplomacy in Central Asia. By providing a sovereignty-friendly, non-Western multilateral platform for cultural interaction, the organization enables Central Asian states to advance national cultural interests while simultaneously contributing to regional cohesion. Strengthening this role will require greater continuity in cultural-humanitarian programming, broader involvement of non-state actors such as universities and cultural institutions, and more systematic impact assessment mechanisms aligned with international best practices.

RUSSIA'S INTERESTS IN THE ENERGY SECURITY SYSTEM OF CENTRAL ASIAN STATES

ULUGBEK SHUKURILLAEV

Independent researcher, TDUOS

ORCID: 0000-0002-0311-4996

Abstract. In the article, author analyzes Russia's strategic, economic, and geopolitical interests in shaping the energy security system of Central Asian states, emphasizing the region's significance as both a transit corridor and a reservoir of hydrocarbon resources. The author also argues that Russia seeks to preserve its traditional influence through control over pipeline infrastructure, long-term energy contracts, and the activities of state-owned companies such as Gazprom and Rosneft. A key theme is Russia's intention to maintain its role as the primary transit route for Central Asian oil and gas exports, thereby

sustaining geopolitical leverage and limiting alternative export corridors that might weaken Moscow's strategic position. The article also expresses Russia's economic motives, including securing access to affordable gas from Turkmenistan and Uzbekistan for re-export and supporting joint ventures in Kazakhstan's major oil fields. From a security perspective, the author notes that Russia uses institutions such as the CSTO to frame regional energy infrastructure protection as part of collective security against terrorism and instability. At the same time, rising Chinese economic influence in the region-particularly through the Central Asia-China Gas Pipeline-is presented as a major challenge to Russia's dominance, prompting Moscow to recalibrate its strategies. Overall, the article concludes that while Russia's influence is no longer absolute, it remains a central actor in Central Asia's energy security architecture due to historical interconnectedness, infrastructural dominance, and continued political and security engagement.

Key words: Caspian Pipeline Consortium, Gazprom, main transit corridors, energy cooperation, energy infrastructure, embargoes, Transneft, pipeline expansion projects, geopolitical mobility, sanctions and Energy dependency.

Annotatsiya. Maqolada muallif Rossiyaning Markaziy Osiyo davlatlari energetika xavfsizligi tizimini shakllantirishdagi strategik, iqtisodiy va geosiyosiy manfaatlarini tahlil qiladi. Bunda mintaqaning ham tranzit yo'lak, ham uglevodorod resurslari manbai sifatidagi ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Muallif Rossiyaning o'z an'anaviy ta'sirini quvur infratuzilmasi, uzoq muddatli energiya shartnomalari hamda "Gazprom" va "Rosneft" kabi davlat kompaniyalari faoliyati ustidan nazorat orqali saqlab qolishga intilayotganini ko'rsatadi. Asosiy e'tibor Rossiyaning Markaziy Osiyo neft va gaz eksporti uchun asosiy tranzit yo'nalishi sifatidagi o'rnini saqlashga, shu orqali geosiyosiy ta'sirni ushlab turishga va Moskvaning strategik mavqeini zaiflashtirishi mumkin bo'lgan muqobil eksport yo'nalishlarini cheklashga qaratilgan. Shuningdek, maqolada Rossiyaning iqtisodiy manfaatlari, jumladan, qayta eksport uchun Turkmaniston va O'zbekistondan arzon gaz olish, Qozog'istonning yirik neft konlaridagi qo'shma korxonalarni qo'llab-quvvatlash kabi masalalar ham yoritilgan. Xavfsizlik nuqtai nazaridan, muallif Rossiyaning KXSHT kabi tashkilotlardan mintaqaviy energiya infratuzilmasini himoya qilishni terrorizm va beqarorlikka qarshi jamoaviy xavfsizlikning bir qismi sifatida ko'rsatish uchun foydalanayotganini ta'kidlaydi. Bunda Xitoyning mintaqadagi iqtisodiy ta'sirining kuchayishi, ayniqsa "Markaziy Osiyo – Xitoy" gaz quvuri orqali, Rossiyaning hukmronligiga asosiy tahdid sifatida baholanmoqda. Bu esa Moskvani o'z strategiyalarini qayta ko'rib chiqishga majbur etmoqda. Xulosa qilib aytganda, maqolada Rossiya ta'siri endi mutlaq bo'lmasa-da, tarixiy o'zaro bog'liqlik, infratuzilmaviy ustunlik va davom etayotgan siyosiy hamda xavfsizlik aloqalari tufayli Markaziy Osiyoning energetika xavfsizligi tizimida markaziy o'rin egallab turishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Kaspiy quvur konsorsiumi, Gazprom, asosiy tranzit yo'laklari, energetika sohasidagi hamkorlik, energetika infratuzilmasi, embargo, Transneft, quvurlarni kengaytirish loyihalari, geosiyosiy harakatchanlik, sanksiyalar va energetikaga qaramlik.

Аннотация. В статье автор анализирует стратегические, экономические и геополитические интересы России в формировании системы энергетической безопасности государств Центральной Азии, подчеркивая значимость региона как транзитного коридора и резервуара углеводородных ресурсов. Автор также утверждает, что Россия стремится сохранить свое традиционное влияние путем контроля над трубопроводной инфраструктурой, долгосрочными энергетическими контрактами и деятельностью государственных компаний, таких как "Газпром" и "Роснефть". Ключевая тема - намерение России сохранить свою роль основного транзитного маршрута для экспорта нефти и газа из Центральной Азии, тем самым поддерживая геополитические рычаги влияния и ограничивая альтернативные экспортные коридоры, которые могли бы ослабить стратегическую позицию Москвы. В статье также освещаются экономические мотивы России, включая обеспечение доступа к недорогому газу из Туркменистана и Узбекистана для реэкспорта и поддержку совместных предприятий на крупных нефтяных месторождениях Казахстана. С точки зрения безопасности автор отмечает, что Россия использует такие организации, как ОДКБ, чтобы представить защиту региональной энергетической инфраструктуры как часть

коллективной безопасности против терроризма и нестабильности. В то же время растущее экономическое влияние Китая в регионе, особенно через газопровод “Центральная Азия – Китай”, представлено как серьезный вызов доминированию России, что побуждает Москву пересматривать свои стратегии. В целом, в статье делается вывод, что, хотя влияние России больше не является абсолютным, она остается центральным действующим лицом в архитектуре энергетической безопасности Центральной Азии благодаря исторической взаимосвязанности, доминированию в инфраструктуре и продолжающемуся политическому взаимодействию и сотрудничеству в сфере безопасности.

Ключевые слова: Каспийский трубопроводный консорциум, “Газпром”, основные транзитные коридоры, энергетическое сотрудничество, энергетическая инфраструктура, эмбарго, “Транснефть” проекты расширения трубопроводов, геополитическая мобильность, санкции и энергетическая зависимость.

INTRODUCTION

Energy security has emerged as one of the most strategically significant dimensions of interstate relations in Eurasia, where the Central Asian region occupies a critical geopolitical position. Rich in hydrocarbon resources and located at the crossroads of major energy transit routes, Central Asia plays a decisive role in shaping the energy balance of both regional and global markets¹. Among external actors, the Russian Federation has historically been, and continues to be, a dominant force influencing the development, orientation, and management of the region's energy security system. Russia's interests are rooted in a combination of geopolitical strategy, economic interdependence, infrastructure legacy, and security considerations that stem from its post-Soviet engagement with the region.

Since the dissolution of the Soviet Union, Russia has sought to maintain a leadership position in Central Asia by preserving its control over energy infrastructure and transit networks. During the 1990s and early 2000s, almost all Central Asian oil and gas exports relied on Russian pipelines, allowing Moscow to exercise significant political leverage and revenue control. Although diversification initiatives- particularly the development of the Central Asia–China Gas Pipeline and Kazakhstan-China Oil Pipeline-have reduced Russia's monopoly, the Kremlin remains a critical actor due to sustained involvement of its state-owned companies, such as Gazprom, Rosneft, and Transneft, in regional extraction, transportation, and commercialization processes². This infrastructural legacy not only reinforces Russia's economic interests but also supports its broader ambition to preserve influence in the post-Soviet space.

In addition to economic and infrastructural motives, Russia's approach to Central Asian energy security is deeply embedded in its geopolitical strategy. Moscow views the region as a buffer zone essential to its national security, particularly in the context of rising instability in Afghanistan, cross-border security threats, and competition with external powers, especially China and Western states³. The growing presence of China-now the largest importer of Central Asian natural gas-poses a strategic challenge to Russia's regional leadership. While Moscow publicly endorses Sino-Russian cooperation, analysts note that the rapid expansion of Chinese economic influence has compelled Russia to adapt its policies and strengthen political and security ties with Central Asian governments to retain its role as a key energy actor⁴.

¹ Toktomushev K. (2020). *Central Asia and the Geopolitics of Energy*. Lexington Books. –P.207.

² Laruelle M. (2022). *Russia and Central Asia: Security Interdependencies*. Central Asia Program. –P.187.

³ Laruelle M. (2022). *Russia and Central Asia: Security Interdependencies*. Central Asia Program. –P.133.

⁴ Lo, B. (2021). *A Wary Embrace: Russia and China in the 21st Century*. Lowy Institute. –P.59.

Energy relations, therefore, serve as a cornerstone of Russia's broader regional strategy. By influencing production volumes, transit routes, export markets, price formation, and institutional frameworks, Russia aims to shape the energy security architecture of Central Asia in ways that reinforce its geopolitical power and economic advantages. This article examines the multidimensional nature of Russia's interests in the Central Asian energy security system, analyzing the interplay between infrastructure control, economic motivations, geopolitical competition, and security dynamics. Through this analysis, the paper seeks to explain the persistence of Russian influence in a region undergoing significant transformation due to diversification efforts and rising Chinese involvement.

Literature Review

The study of Russia's role in ensuring the energy security of Central Asian states builds on a well-established body of research in geopolitics, international political economy, and post-Soviet regional studies. A substantial corpus of Russian scholarship emphasizes the historical and infrastructural foundations of Russia–Central Asia energy relations. Researchers such as Vladimir Paramonov, Alexei Kazantsev, and Andrei Konoplyanik were among the first to highlight that the Soviet-era integrated energy system –comprising unified pipelines, shared gas fields, and coordinated electricity grids – continues to shape post-1991 cooperation¹. These studies underscore that Russia's role is not merely geopolitical but also systemic, as Moscow remains deeply embedded in the management, modernization, and operation of Central Asia's legacy energy infrastructure. Konoplyanik argues that Russia's pipeline network and technological expertise provide structural advantages that no other external actor, including China or the EU, can easily replicate². For this reason, Russia's influence in the energy sector of Central Asian countries is considered crucial.

Another strand of Russian literature focuses on the strategic logic of energy cooperation. Analysts such as Artyom Malashenko and Alexander Lukin stress that energy is a key tool of Moscow's regional policy, functioning simultaneously as an economic asset and a mechanism for maintaining political stability across the post-Soviet space³. Russian scholars maintain that Moscow's engagement is rooted in a logic of mutual benefit rather than dominance: Russia guarantees demand for Central Asian hydrocarbons, provides transit to global markets, and supports regional energy balancing during winter shortages, especially for Kyrgyzstan and Tajikistan⁴. This view diverges from Western narratives of "Russian coercion," asserting instead that interdependence – rooted in shared infrastructure and synchronized energy systems- is the backbone of regional security.

The literature on energy security itself adds additional analytical depth. Authors such as Andrei Cherp, Andreas Goldthau, and Benjamin Sovacool provide robust conceptual tools for understanding supply security, diversification, and the resilience of energy corridors. Russian scholars draw on their typologies to argue that the Russia–Central Asia energy relationship enhances regional stability by ensuring predictable flows, shared risk management, and crisis coordination mechanisms⁵. From a Russian analytical standpoint, Central Asian states benefit from

¹ Kazantsev A. (2015). *Energy and Geopolitics in Central Asia*. MGIMO Press. – P.45.

² Konoplyanik A. (2019). "Eurasian Energy Space and Transit Systems" *Energy Strategy Reviews*, 25, – P.117.

³ Lukin A. (2025). *Russia, China and the Emerging World Order*. Brookings Institution Press. –P.96.

⁴ Malashenko, A. (2025). *Central Asia: The Challenges of a New Energy Reality*. Carnegie Moscow Center. –P.19.

⁵ Cherp A, Jewell J. (2024). "The Concept of Energy Security: Beyond the Four As." *Energy Policy*, 75, –P.417.

participation in a wider Eurasian energy space, which reduces their vulnerability to market volatility and infrastructural isolation.

Kazakh researchers such as Satpayev and Bekenov examine the significance of Russian investment in Kazakhstan's oil sector and the strategic importance of the Caspian Pipeline Consortium, which remains the main export channel for Kazakh oil¹. Uzbek scholars argue that Russia's involvement in natural gas processing, modernization projects, and electricity interconnections continues to play a stabilizing role, especially after Uzbekistan's shift toward energy diversification. Turkmen researchers acknowledge that although China has become Turkmenistan's primary gas importer², Russia still retains a stabilizing function as an alternative buyer and a key geopolitical counterweight restraining extreme dependence on Beijing.

RESEARCH METHODS

The author employed a comprehensive set of qualitative research methods to analyze Russia's interests in the energy security system of Central Asian states. The historical method was applied to trace the evolution of Russia–Central Asia energy relations from the Soviet period to the present, allowing the study to identify how legacy infrastructure, institutional arrangements, and long-term interdependence continue to shape contemporary policies. This approach made it possible to contextualize Russia's strategic behavior within broader geopolitical and economic transformations that have unfolded over several decades. A systematic analysis method was used to examine the structural components of the regional energy system, including pipelines, transit routes, regulatory frameworks, and key market actors. Through this approach, the author assessed how Russia's institutional mechanisms - such as energy agreements, pricing strategies, and participation in regional organizations like the EAEU and CSTO-affect the energy security priorities of Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. By integrating these elements, the article provides a holistic understanding of Russia's multifaceted role as a supplier, transit state, and geopolitical actor.

To capture the complexity of regional dynamics, the study utilizes comparative and contrastive methods to evaluate the differing responses of Central Asian states to Russian influence, particularly during the period of intensified Western sanctions against Russia. This comparative framework allows the author to distinguish between states that maintain high levels of energy interdependence with Russia-such as Kazakhstan and Kyrgyzstan-and those that have diversified supply channels or shifted toward alternative partners, especially China and Turkey. By contrasting these varying trajectories, the study identifies structural factors and national strategies that either reinforce or diminish Russia's leverage in the region.

DISCUSSION

A key insight emerging from the analysis is the enduring influence of Soviet-era infrastructural interdependence, which continues to form the structural foundation of Russia–Central Asia energy relations more than three decades after the dissolution of the USSR. Scholars widely note that the Soviet energy system was designed as a highly integrated network, characterized by unified pipeline routes, centralized dispatching mechanisms, and shared resource extraction zones³. This legacy infrastructure did not simply disappear with independence; instead, it created a long-term

¹ Satpayev D. (2025). "Kazakhstan's Energy Diplomacy." Kazakhstan Institute for Strategic Studies. –P.73.

² Annamuradov M. (2019). *Energy Policy of Turkmenistan*. Ashgabat University Press. –P.154.

³ Balmaceda M. (2023). *Politics of Energy Dependency*. University of Toronto Press. –P. 202.

path dependency in which Russia retained control over the main transit corridors, export infrastructure, and technical standards used across the region.

Central to this enduring interdependence is Russia's control over major pipelines such as the Central Asia–Center (CAC) gas pipeline system, one of the largest integrated gas transport corridors developed during the Soviet era. The CAC system has historically routed Turkmen, Uzbek, and Kazakh gas northward through Russian territory, enabling Moscow to exert considerable influence over export volumes, pricing mechanisms, and transit tariffs¹. Similarly, Russia's dominant share in the Caspian Pipeline Consortium (CPC)-the primary export route for Kazakhstan's Tengiz oil – has reinforced its leverage in the region's oil sector. Through CPC, Moscow maintains partial control over the physical movement of Kazakh crude to global markets, a factor highlighted by multiple scholars as a critical instrument of Russian geopolitical and commercial influence².

These infrastructural legacies have allowed Russia to remain deeply embedded in the transit, processing, and export networks of Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan. Moscow's energy companies especially Gazprom and Transneft-continue to dominate the operation, maintenance, and modernization of key routes, ensuring that Central Asian states often rely on Russian technical expertise, regulatory frameworks, and interconnection systems³. Even in periods of political tension, these shared systems foster a form of “institutionalized interdependence” that reinforces Russia's strategic presence in the regional energy architecture.

However, the durability of this influence is increasingly contested by new infrastructure projects led by external actors-most notably China. The construction of the Central Asia–China Gas Pipeline, completed in multiple stages since 2009, fundamentally altered the regional energy landscape. Scholars argue that this eastward corridor represents the most significant diversification in Central Asian export options since independence, reducing reliance on Russia and enabling Turkmenistan, Uzbekistan, and Kazakhstan to access a rapidly expanding Chinese energy market⁴. China's ability to provide large-scale financing, rapid construction capabilities, and long-term purchase agreements further strengthens its position as an alternative to Russian-controlled routes.

The implications of this shift extend beyond economic diversification. Analysts observe that China's infrastructure expansion challenges the geopolitical equilibrium Moscow traditionally enjoyed, as the new pipelines disrupt Russia's “transit monopoly” and diminish its ability to set terms for regional energy flows. Moreover, China's integration of energy corridors into the broader Belt and Road Initiative (BRI) amplifies the strategic importance of these links, embedding energy cooperation within a larger framework of political influence and regional connectivity.

Russia retains several structural advantages that moderate the effect of Chinese competition. Its geographic proximity, long-standing technical expertise, and role in balancing regional electricity and gas systems continue to underpin its relevance in Central Asia⁵. Furthermore, scholars note that the persistence of Soviet-designed interdependence-particularly in grid interconnections and

¹ Henderson, J, Pirani S. (2022). *The Russian Gas Matrix*. Oxford Institute for Energy Studies. –P. 85.

² Kalyuzhnova, Y. (2019). “Kazakhstan's Energy Export Structure”. *Energy Policy*. –P.139.

³ Koranyi D, Sartori N. (2021). *Russian Energy and Power in Eurasia*. Palgrave. –P.75.

⁴ Peyrouse, S. (2020). “Central Asia's Energy Geopolitics After China's Rise”. *Journal of Eurasian Studies*, 11(2). –P.129.

⁵ Stern J. (2020). *The Future of Russian Gas and Gazprom*. Oxford University Press. –P.325.

gas storage facilities—ensures that Moscow remains a major actor in shaping the region’s energy security agenda¹.

While China’s infrastructural expansion has undeniably diversified Central Asia’s export pathways, the deep-rooted infrastructural interdependence with Russia remains a defining feature of the region’s energy landscape. The interplay between these competing systems-Soviet legacy networks and new eastward corridors—constitutes a central axis of contemporary energy geopolitics in Central Asia and will continue to influence the strategic calculations of both Moscow and regional governments.

Moreover, we need to highlight the deeper geopolitical logic underpinning Russia’s approach to energy security in Central Asia, a region Moscow has historically regarded as both a zone of privileged interests and a strategic frontier. Russian policymakers perceive Central Asia as more than an energy-producing periphery; it functions as a critical buffer zone that helps protect Russia’s southern borders from security threats-including extremism, uncontrolled migration, and foreign military presence-and from geopolitical encroachment by rival powers². This perspective aligns with long-standing Russian strategic thought, where control over the “near abroad” is viewed as essential for ensuring national security and preserving regional stability.

Within this framework, energy cooperation serves as one of Moscow’s most effective tools for sustaining influence. Russia leverages its energy superpower status through a combination of investment flows, preferential pricing strategies, and infrastructural integration, allowing it to maintain leverage over the energy policies of Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan. Participation in regional organizations –such as the Eurasian Economic Union (EAEU), the Collective Security Treaty Organization (CSTO), and the Commonwealth of Independent States (CIS) –further reinforces these ties by establishing institutional frameworks that link energy, trade, and security interests³. Scholars argue that Russia uses these platforms to institutionalize interdependence, harmonize regulations, and ensure that energy cooperation is embedded within broader mechanisms of regional governance.

However, the geopolitical equilibrium that traditionally favored Russia is gradually being reshaped by the rapid ascent of China as the dominant external economic actor in Central Asia. China’s emergence as the leading financier and developer of regional energy infrastructure imposes new constraints on Russia’s geopolitical mobility and challenges its long-standing position as the primary external power in the region⁴. Beijing’s capacity to deliver large-scale investment, rapid infrastructure construction, and long-term energy purchase agreements-most visibly through the Central Asia–China Gas Pipeline and *Belt and Road Initiative (BRI)* energy corridors-has significantly diversified Central Asian export options and reduced dependence on Russian transit routes⁵.

Moreover, China’s approach differs fundamentally from Russia’s. While Moscow relies on historical ties, security arrangements, and institutional integration, Beijing emphasizes economic statecraft, offering competitive financial packages, soft loans, and development financing through

¹ Mankoff J. (2022). *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics*. Rowman & Littlefield. –P.21

² Tsygankov, A. (2019). *Russia’s Foreign Policy: Change and Continuity*. Rowman & Littlefield. –P.63.

³ Dragneva R, Wolczuk. K. (2017). *The Eurasian Economic Union: Deals, Rules, and the Exercise of Power*. Chatham House. –P.77.

⁴ Cooley A, & Nexon D. (2020). *Exit from Hegemony*. Oxford University Press. –P.97.

⁵ Peyrouse S. (2020). The Impact of China on Central Asian Energy Markets. *Journal of Eurasian Studies*. –P.97.

institutions such as the China Development Bank and the Asian Infrastructure Investment Bank¹. These instruments enable China to undercut Russian pricing schemes and establish itself as a more predictable and commercially attractive partner. As a result, the balance of influence in Central Asia is shifting toward a multipolar structure in which energy cooperation is shaped by competing interests of Russia, China, and increasingly other actors such as the EU, Turkey, and Gulf states.

From Moscow's standpoint, China's growing footprint presents strategic dilemmas. On one hand, Russia benefits from cooperation with Beijing within broader frameworks such as the Shanghai Cooperation Organization (SCO), where both powers seek to maintain regional stability². On the other hand, China's fast-expanding leverage threatens Russia's long-standing infrastructural dominance, erodes its pricing power, and challenges its ability to act as the region's primary energy gatekeeper. The result is a complex geopolitical landscape in which Russia must recalibrate its policies to maintain relevance while navigating increasingly competitive regional dynamics.

To me, another critical dimension of this issue concerns the profound impact of Western sanctions—initially imposed after Russia's annexation of Crimea in 2014 and dramatically intensified following the 2022 escalation of the conflict in Ukraine—on Moscow's capacity to advance its regional energy interests in Central Asia. These sanctions have targeted multiple pillars of Russia's energy sector, including state-owned companies, technological imports, financial operations, and major pipeline expansion projects, fundamentally reshaping the strategic environment in which Russia engages with Central Asia.

After 2014, U.S. and EU sanctions restricted the access of leading Russian energy firms, such as Rosneft, Gazprom Neft, Transneft, and Novatek - to global capital markets and prohibited the export of advanced drilling, liquefaction, and deep-water technologies necessary for modernizing Russia's upstream and LNG segments³. These restrictions not only constrained Russia's technological modernization but also weakened its ability to maintain energy infrastructure that extends into Central Asia, where Russian companies previously relied on Western equipment for pipeline diagnostics, gas compression systems, and high-efficiency turbines.

The post-2022 sanctions regime further tightened financial and technological isolation, blocking Russian banks from SWIFT, freezing assets abroad, banning energy consultancy services, and imposing embargoes on crude oil and petroleum products. Analysts note that these measures dramatically reduce Russia's fiscal space and investment capacity, thereby limiting its ability to fund new projects, extend credit lines to Central Asian partners, or modernize parts of the Central Asia–Center (CAC) pipeline system⁴. As a result, Central Asian states increasingly turn to Chinese and Middle Eastern investors for financing energy infrastructure, further eroding Russia's economic leverage.

Another important dimension is the sanctions' impact on pipeline diplomacy. The ban on Western services for offshore and Arctic projects has forced Russia to redirect attention from global energy markets toward regional and domestic spheres. This reorientation diminishes Russia's ability to act as a reliable investor in joint ventures in Kazakhstan's and Uzbekistan's upstream sectors, which traditionally relied on Western-Russian technological cooperation⁵.

¹ Downs E. (2019). China's Energy Engagement with Central Asia. Brookings Institution. –P. 312.

² Lukin A. (2018). China and Russia: The New Rapprochement. Polity Press. –P. 54.

³ Connolly R. (2018). *Russia's Response to Sanctions*. Cambridge University Press. –P.23.

⁴ Wehrle F., & Lakatos, C. (2022). Sanctions and Russia's economic resilience. World Bank Policy Papers. –P.35.

⁵ Mitrova T., & Yermakov, V. (2019). Russia's energy sector under sanctions. *Carnegie Moscow Center*. –P.99.

Furthermore, sanctions on oil tanker insurance and price caps¹ imposed by the G7 complicate Russia's export logistics, reducing the profitability of pipeline investments abroad and undermining Moscow's ability to finance energy corridors that underpin its Central Asian influence.

The sanctions have also accelerated technological decoupling, forcing Russia to replace or domestically replicate Western technologies used in energy extraction and pipeline maintenance. However, Russian experts acknowledge that substitution efforts have been slow and insufficient, particularly in areas requiring high-precision equipment². This technological lag weakens Russia's bargaining power in Central Asia, where China offers more competitive technology and financing through the Belt and Road Initiative.

Sanctions also amplify Russia's vulnerability to intensifying Chinese competition throughout the region. As Western financial and technological limitations undermine Russia's ability to sustain energy infrastructure and subsidize regional energy cooperation, China has cemented its role as the dominant buyer of Turkmen gas and a major consumer of Uzbek and Kazakh hydrocarbons³. (Beijing's long-term purchase agreements, stable financing, and rapid construction capabilities-epitomized by the Central Asia–China Gas Pipeline—have further eroded Moscow's bargaining power. Scholars argue that the sanctions-induced contraction of Russia's economic flexibility accelerates a structural shift in energy alignment toward China, resulting in a recalibration of regional power dynamics. This shift limits Moscow's influence over regional energy flows and undermines its traditional ability to dictate transit regimes, particularly in Turkmenistan's gas export strategy, which has become overwhelmingly oriented toward the Chinese market.

Paradoxically, sanctions have generated dual effects on Russia's political influence in Central Asia. Economically, Russia's capacity to invest, lend, and subsidize energy cooperation has diminished, contributing to a decline in its leverage over regional governments⁴. Yet politically and in the security domain, Russia's influence remains considerable. Central Asian states, concerned about instability in Afghanistan, cross-border extremism, and broader geopolitical uncertainty, have strengthened cooperation with Russia through the Collective Security Treaty Organization (CSTO) and bilateral defense arrangements⁵. Moscow's ability to serve as a security provider—even as its economic role weakens—creates a strategic paradox: Russia's economic leverage diminishes, but its security relevance endures, allowing it to retain a significant role in regional governance⁶. Russia's involvement in crisis management, intelligence sharing, and border security continues to be valued by Central Asian governments, who see Moscow as an essential stabilizing force amid rising multipolar competition.

CONCLUSION

In conclusion, the enduring significance of Soviet-era infrastructural interdependence, which continues to underpin Russia's influence over regional energy flows. The Central Asia–Center (CAC) gas pipeline network, the Caspian Pipeline Consortium (CPC), and other historically embedded systems provide Moscow with long-term structural advantages. These infrastructural

¹ Vakulchuk, R., & Overland, I. (2022). Oil price cap and sanctions impacts. *Energy Economics*. –P.157.

² Mitrova T. (2022). Russia's technological isolation. *Energy Research & Social Science*. –P.453.

³ Lelyveld M. (2021). China's Diversification Strategy in Central Asia. *RFE/RL*. –P.12.

⁴ Greene T, & Rumer E. (2019). *Russia's Global Ambitions in Perspective*. Carnegie Endowment.

⁵ Kourmanova A. (2022). The CSTO and regional security. *Central Asian Affairs*.

⁶ Wilson Rowe, E., & Torjesen, S. (2019). *Russia's Network Power in Eurasia*. Edward Elgar. –P.191.

legacies allow Russia to retain a pivotal position in the transport, processing, and regulatory architecture of Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan, ensuring that energy remains a key instrument of Russian power projection.

However, the longevity of Russia's dominance is increasingly challenged by the rise of China as a major investor, buyer, and infrastructure developer in Central Asia. The emergence of the Central Asia–China Gas Pipeline, Beijing's ambitious Belt and Road Initiative (BRI), and China's growing financial and technological resources have allowed Central Asian states to diversify export options and reduce dependence on Russian-controlled routes. As a result, the regional energy landscape is becoming more competitive and multipolar, with China's influence expanding at the expense of Russia's traditional monopoly.

Western sanctions have critically weakened Russia's economic and technological capabilities in the region. Restrictions on financing, technology transfers, and participation in global energy markets have constrained Russia's ability to modernize its energy infrastructure, initiate joint ventures, and sustain investment commitments in Central Asia. Sanctions have also accelerated China's rise by diminishing Russia's economic flexibility, thereby enabling Beijing to consolidate its position as the region's primary energy patron. This shift has profound implications for regional geopolitics, as Central Asian states increasingly rely on Chinese financing, Gulf-state capital, and diversified export corridors rather than Russian investment.

I also state that Russia maintains significant security and political influence in Central Asia. Moscow's continued leadership role within the Collective Security Treaty Organization (CSTO), ongoing bilateral security partnerships, and its historical role as a guarantor of regional stability allow it to retain strategic relevance. This creates a paradoxical situation in which Russia's economic leverage declines due to sanctions and competition, while its security role remains robust. This duality underscores the need to treat Russia's regional influence as differentiated across policy domains: eroding in energy and investment but durable in security and political spheres. Nowadays, Central Asian states are pursuing multi-vector foreign policies aimed at balancing Russian, Chinese, Western, and Gulf interests. Kazakhstan's efforts to develop the Trans-Caspian corridor, Uzbekistan's cooperation with Turkey and Gulf countries, and Turkmenistan's deepening gas partnership with China all demonstrate a strategic recalibration toward greater autonomy and diversification. These regional strategies further complicate Russia's ability to exert unilateral influence over energy flows and policy decisions.

POST-SOVIET DAVLATLARI PARTIYAVIY TIZIMLARINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

DONIYOR BOTIROV

Tayanch doktoranti, TDSHU
ORCID: [0009-0004-2496-5226](https://orcid.org/0009-0004-2496-5226)

Annotatsiya. Muallif o'z maqolasida post-sovet davlatlaridagi partiyaviy tizimlarning inqirozi va ularning kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini tahlil qilgan. Sovet Ittifoqi parchalanganidan so'ng, ushbu mamlakatlarda ko'p partiyali tizimlar shakllanishi demokratik islohotlarning muhim qismi sifatida ko'rildi. Biroq, ko'plab post-sovet davlatlarda partiyaviy tizimlar samarali faoliyat yurita olmadi. Maqolada inqirozning asosiy sabablari – siyosiy institutlarning zaifligi, iqtisodiy beqarorlik, avtoritar boshqaruv tendensiyalari va fuqarolar o'rtasida siyosiy ishtirokning pastligi – muhokama qilinadi. Shuningdek, maqola partiyaviy tizimlarni rivojlantirishning mumkin bo'lgan yo'nalishlariga e'tibor qaratadi. Demokratik islohotlar, siyosiy madaniyatni oshirish, mustaqil ommaviy axborot vositalarini qo'llab-quvvatlash va xalqaro hamkorlik kabi omillar tizimni barqarorlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Maqolada Markaziy Osiyo, Kavkaz va Sharqiy Yevropa mamlakatlaridagi turli tajribalar solishtirilib, har bir mintaqaning o'ziga xos muammolari va yechimlari ko'rib chiqiladi. Kelajakda partiyaviy tizimlarning muvaffaqiyati fuqarolar ishonchini oshirish, shaffof saylov tizimlarini joriy etish va siyosiy pluralizmni mustahkamlashga bog'liq. Shuningdek, post-sovet mamlakatlarida barqaror demokratik tizimlar qurish uchun partiyaviy tizimlarning islohotlarga muhtojligini ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: partiyaviy tizim, pluralizm, siyosiy barqarorlik, “hokimiyat partiyalari”, avtoritarizm, Freedom House, proporsional saylov tizimi, “Birdamlik” harakati, siyosiy mafkura, siyosiy muxolifat va modernizatsiya.

Аннотация. В данной статье автор анализирует кризис партийных систем в постсоветских государствах и перспективы их дальнейшего развития. После распада Советского Союза формирование многопартийной системы в этих странах рассматривалось как важная составляющая демократических реформ. Однако во многих постсоветских государствах партийные системы не смогли эффективно функционировать. В статье обсуждаются основные причины кризиса – слабость политических институтов, экономическая нестабильность, тенденции к авторитарному управлению и низкий уровень политического участия граждан. Кроме того, в статье рассматриваются возможные направления развития партийных систем. Такие факторы, как демократические реформы, повышение политической культуры, поддержка независимых СМИ и международное сотрудничество, определены как играющие решающую роль в стабилизации системы. В статье сравнивается различный опыт стран Центральной Азии, Кавказа и Восточной Европы, исследуются конкретные проблемы и решения каждого региона. В будущем успех партийных систем будет зависеть от повышения доверия общества, внедрения прозрачных избирательных систем и укрепления политического плюрализма. Также было подчеркнуто, что партийным системам необходимы реформы для построения стабильных демократических систем в постсоветских странах.

Ключевые слова: партийная система, плюрализм, политическая стабильность, “партии власти”, авторитаризм, Freedom House, пропорциональная избирательная система, движение “Солидарность”, политическая идеология, политическая оппозиция и модернизация.

Abstract. In this article, the author analyzes the crisis of party systems in post-Soviet states and the prospects for their future development. After the collapse of the Soviet Union, the formation of multi-party

systems in these countries was viewed as an essential component of democratic reforms. However, in many post-Soviet states, party systems have failed to function effectively. The article discusses the main causes of the crisis - the weakness of political institutions, economic instability, tendencies towards authoritarian governance, and low levels of political participation among citizens. Furthermore, the article explores possible directions for the development of party systems. Factors such as democratic reforms, enhancing political culture, supporting independent media, and international cooperation are identified as playing a crucial role in stabilizing the system. The article compares various experiences in the countries of Central Asia, the Caucasus, and Eastern Europe, examining the specific problems and solutions of each region. In the future, the success of party systems will depend on increasing public trust, introducing transparent electoral systems, and strengthening political pluralism. It was also emphasized that party systems need reforms to build stable democratic systems in post-Soviet countries.

Keywords: party system, pluralism, political stability, "power parties," authoritarianism, Freedom House, proportional electoral system, Solidarity movement, political ideology, political opposition, and modernization.

KIRISH

1991-yilda Sovet Ittifoqining parchalanishi Yevrosiyo siyosiy manzarasini tubdan o'zgartirib, mustaqil siyosiy tizimlarni barpo etish vazifasiga duch kelgan o'n besh yangi davlatning shakllanishiga sabab bo'ldi. Bu jarayonda eng muhim masalalardan biri siyosiy partiyalar tizimini shakllantirish va rivojlantirish bo'lib, ular siyosiy vakillik, raqobat va boshqaruvning muhim mexanizmlari sifatida ko'rilgan edi. Biroq, postsovet mamlakatlarida partiyaviy tizimlarning rivojlanish yo'li bir xil kechmadi, balki turli xil siyosiy, tarixiy, madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o'ziga xosligi bilan belgilanmoqda.

Ko'plab hollarda siyosiy partiyalar keng ijtimoiy manfaatlarni ifodalovchi ommaviy harakat sifatida emas, balki hukmron elitalarning hokimiyatni mustahkamlash yoki davlat resurslarini nazorat qilish vositasi sifatida shakllandi. Natijada, siyosiy tizimlarda zaif institutsionallashtirish, cheklangan plyuralizm va ayrim hollarda hukumat apparatining davomiga aylangan "hokimiyat partiyalari" modeli ustunlik qilmoqda. Shu bilan birga, ayrim davlatlarda partiyalararo raqobat nisbatan jonliroq kechmoqda. Bunga demokratlashtirish tashabbuslari, fuqarolik jamiyati faolligi hamda xalqaro tashkilotlarga integratsiya kabi tashqi omillar ta'sir ko'rsatmoqda.

Post-sovet davlatlarida partiya tizimlarini o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bu jarayon demokratlashuv, avtoritarizmning barqarorligi va siyosiy modernizatsiya kabi kengroq masalalarga oydinlik kiritadi. Siyosiy partiyalarning bugungi holati, ular duch kelayotgan tuzilmaviy muammolar va rivojlanish istiqbollari tahlil qilish mintaqaning siyosiy kelajagini tushunishda muhim manba hisoblanadi. Mazkur maqolada post-sovet davlatlaridagi partiya tizimlarining shakllanishi va evolyutsiyasi ko'rib chiqilib, ularning inqirozli jihatlari va cheklovlari yoritiladi hamda kelajakdagi rivojlanish istiqbollari haqida tahlillar olib boramiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Partiyaviy tizimning shakllanishi va rivojlanishi uzoq va murakkab jarayon hisoblanadi. Bu jarayon davlatning konstitutsiyaviy tuzilishiga, xalqning qadriyatlari va siyosiy tafakkuri, shuningdek, mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy sharoitlarga bevosita bog'liq bo'ladi. Aynan yangi demokratik davlatlarda siyosiy tizim va partiyalarning qaror topishi haqida bir qator olimlar o'z ilmiy tadqiqotlarini olib borganlar. Jumladan, atoqli g'arb olimi Gerbert Kitchelt uzoq yillar mobaynida "Yevropa ijtimoiy demokratiyasining transformatsiyasi", "G'arbiy Yevropadagi

radikal o'ng oqim", "Postkommunistik demokratiyalarning turli yo'nalishlari"¹ va Zdenka Mansfeldova, Radoslav Markovskiylar bilan hammualliflikda "Postkommunistik partiyaviy tizimlar: raqobat, vakillik va partiyalararo hamkorlik"² kabi asarlarini yozgan. Shuningdek, post-kommunistik davlatlarda siyosiy partiyalarning inqirozi va partiya tashkilotlari duch kelayotgan muammolar, partiya tashkilotlarining ichki tuzilishi tartibga solish, moliyalashtirish, a'zolik va boshqa jihatlardan tobora murakkablashib borishi, partiyaviy tizimning o'zgarishlari tobora tez-tez sodir bo'lishi kabi jarayonlarni o'rganuvchi *Routledj tadqiqotlari markazi*³ muhim ahamiyat kasb etadi. Taniqli siyosatshunos Andrey Meleshevichning "Post-sovet mamlakatlarda partiyaviy tizimlar: Boltiq davlatlari, Rossiya va Ukrainada siyosiy institutlashuvning qiyosiy tahlili"⁴ asarida ham mustaqillikka erishgan davlatlar siyosiy tizimidagi muammolar va qiyinchiliklar, alohida davlatlarning tajribalari o'rganilgan. Tomas Karozersning "Eng zaif bo'g'inga qarshi turish: Yangi demokratiyalardagi siyosiy partiyalarni qo'llab-quvvatlash"⁵ asarida MDH davlatlarining ayrimlarida siyosiy partiyalar inqirozi va partiyaviy tizimdagi muammolar atroflicha tahlil qilingan. P.Kopeskiyning 2007-yil chop etilgan "Post-kommunist Yevropada davlatlar va siyosiy partiyalar"⁶ asarida Sharqiy Yevropa va Boltiq bo'yi davlatlari partiyaviy tizimi va saylov tizimi haqida tanqidiy-tahliliy fikr-mulohazalar keltirib o'tilgan.

TADQIQOT USULLARI

Ushbu maqolani yozish davomida bir qator tadqiqot usullari va metodlardan foydalanilgan. Jumladan, post-sovet davlatlarida yangicha partiyaviy tizimni shakllanishi va unga oid voqealarni tadqiq qilishda tizimli tahlil, event tahlil, tarixiylik metodlaridan foydalandik. Ushbu davlatlarda siyosiy partiyalarning huquqiy-normativ asoslarining mustahkamlanishi, konstitutsionlashuvi va institutsionlashuvi jarayonini o'rganishda tarixiy institutsionalizm metodidan foydalanganmiz. Partiyaviy tizimlarni takomillashtirishda biz boshqa post-sovet davlatlari partiyaviy tizimini qiyoslash, taqqoslash kabi metodlarga murojaat qilganmiz.

MUHOKAMA

Bugungi kunda, ko'plab tadqiqotchilar va olimlar post-sovet davlatlari siyosiy partiyalar va partiyaviy tizimlarini tadqiqotlar olib bormoqda. Jumladan, Grigoriy Golosovning fikricha, ayrim post-sovet mamlakatlarida, xususan Rossiya hamda Markaziy Osiyoning ko'plab respublikalarida siyosiy raqobat erkin emas, balki avtoritar yoki "boshqariladigan" shaklda namoyon bo'ladi. Bu holat esa haqiqiy muxolifat partiyalarining siyosiy maydonda faoliyat yuritishini keskin

¹Herbert Kitschelt. Divergent paths of postcommunist democracies // Elektron manba:

https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/410808/mod_resource/content/1/Kitschelt%20Parties%20in%20Post%20Communist%20Demo_from%20Diamond%2C%20Gunther%20%28eds.%29-Political%20Parties%20and%20Democracy-Johns%20Hopkins%20University%20Press%20%282001%29.pdf

²Herbert Kitschelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslav Markovski. Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation // Elektron manba:

https://www.researchgate.net/publication/269649519_PostCommunist_Party_Systems_Competition_Representation_and_Inter-Party_Cooperation

³Routledge Studies on Political Parties and Party Systems. //Elektron manba: <https://www.routledge.com/Routledge-Studies-on-Political-Parties-and-Party-Systems/book-series/PPPS>

⁴Andrey Meleshevich. Party Systems in Post-Soviet Countries, A Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia, and Ukraine // Elektron manba:

https://www.researchgate.net/publication/316557957_Party_Systems_in_PostSoviet_Countries_A_Comparative_Study_of_Political_Institutionalization_in_the_Baltic_States_Russia_and_Ukraine

⁵Carothers. T. Confronting the Weakest Link: Aiding Political Parties in New Democracies. Carnegie Endowment for International Peace. 2006.

⁶Kopecký, P. (Ed.). Political Parties and the State in Post-Communist Europe. 2007. –P. 129.

cheklaydi¹. Amalda mavjud bo'lgan turli mexanizmlar – qat'iy huquqiy cheklovlar, saylov jarayonlarini maqsadli ravishda buzib ko'rsatish va manipulyatsiya qilish, ommaviy axborot vositalarini hukumat nazoratiga olish, shuningdek, fuqarolik jamiyatini hukmron tuzum manfaatlariga bo'ysundirish – natijada raqobatbardosh va institutsionallashtirilgan partiya tizimlarining shakllanishiga to'sqinlik qiladi. Shu sababli siyosiy maydonda mazmunli bahs-munozaralardan yiroq, tashqi ko'rinishda ko'ppartiyaviylikka o'xshash, ammo aslida rasmiy va dekorativ tusdagi siyosiy tizim shakllanadi.

Post-sovet mamlakatlarida avtoritarizm va tarixiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarga bog'liq bir qancha sabablar tufayli ildiz otgan. Birinchidan, sovet tuzumining merosi bu davlatlardagi siyosiy madaniyat va boshqaruv tizimida chuqur iz qoldirgan. Sovet tizimi markazlashgan nazorat va siyosiy muxolifatni bostirish asosiga qurilgan edi, bu esa demokratiya va fuqarolik jamiyati an'alarining shakllanishiga to'sqinlik qildi². Ikkinchidan, ko'plab sobiq sovet davlatlari o'tish davrida jiddiy iqtisodiy va ijtimoiy qiyinchiliklarga duch keldi. Iqtisodiy inqirozlar, yuqori darajadagi ishsizlik va turmush sharoitlarining yomonlashuvi siyosiy beqarorlikni kuchaytiradigan vaziyatni yuzaga keltirdi. Bunday sharoitda avtoritar rahbarlar o'zlarini tartib va barqarorlikni ta'minlovchi kuchlar sifatida namoyon etishlari mumkin edi³. Bu esa ularning xalq orasida obro'-e'tiborini oshirishga xizmat qildi.

Avtoritarizmning barqarorligida madaniy va tarixiy xususiyatlar ham muhim o'rin tutadi. Ba'zi mamlakatlarda kuchli markaziy hokimiyat va fuqarolarning siyosiy hayotda cheklangan ishtiroki bo'yicha uzoq yillik an'analar mavjud. Bu kabi an'analar jamiyatning avtoritar usullarga nisbatan murosasini oshirishi va demokratik o'zgarishlarga qarshiligini kuchaytirishi mumkin⁴.

Post-sovet respublikalarida siyosiy tizim va partiyalarning shakllanish jarayoni qiyin va mashaqqatli bosqichlarni boshdan o'tkazdi. Bunga bir qator omillar sabab bo'lgan. Mashhur siyosatshunos va davlat arbobi Z. Bjezinskiy sobiq sovet respublikalarida totalitarizmdan demokratiyaga o'tish davri kamida 15-20 yil davom etishi muqarrar degan xulosaga keladi. Uning fikricha, ko'ppartiyaviylikka asoslangan demokratiya faqat “erkin raqobatga asoslangan iqtisodiy tizim sharoitidagina mavjud bo'ladi va o'z navbatida bunday iqtisodiy tizim esa xususiy mulkchilikka asoslanadi. Aksincha, kollektivizmning qo'li baland kelgan joyda demokratiya butunlay barbod bo'ladi”⁵. Z. Bjezinskiy fikrlari naqadar to'g'ri ekanligini post-sovet respublikalari siyosiy va ijtimoiy hayotidagi jarayonlar orqali bilib olishimiz mumkin.

Post-sovet davlatlarda o'tish davrining dastlabki yillarida siyosiy partiyalar soni jadal sur'atda ortib borgan bo'lsa-da, bu siyosiy tashkilot va guruhlar aholini siyosiy partiyalarga samarali jalb eta olmadi. **Asosiy muammo** shundan iborat ediki, ko'pchilik partiyalar aniq muqobil taklif kiritmasdan, faqatgina avvalgi tuzumga qarshi turish yo'lini tutgan edilar. Dastlabki siyosiy faollarning aksariyati esa uzoq muddatli strategiya, dastur va ichki tuzilmasiz, qisqa muddatli manfaatlar va maqsadlarga asoslangan partiyalarni tuzdilar. Bu ko'p sonli siyosiy partiyalar “**divan**

¹Golosov, G. V. The five shades of grey: party systems and authoritarian institutions in post-Soviet Central Asian states. *Central Asian Survey*, 2018. 39(3), -P.293. <https://doi.org/10.1080/02634937.2018.1500442>

²Hale, H. E. “Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia”. *World Politics*. 2005. Vol. 58, No. 1, pp. 133-165.

³Aslund, A. *How Capitalism Was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia*. Cambridge University Press. 2007. –P.45.

⁴Radnitz, S. *Revealing Schemes: The Politics of Conspiracy in Russia and the PostSoviet Region*. Oxford University Press. 2020. –P.28.

⁵Brzezinski, Z. *Strategic vision: America and the crisis of global power*. New York: Basic Books. 2012. –P.87.

partiyalari” deb nom oldi, chunki ularning barcha a’zolari bitta divanga bemalol joylashishi mumkin edi. Siyosiy partiyalarning mafkuraviy asoslarining bir-biriga yaqinligi sababdan yuqoridagi atama keltirilgan.

Kommunistik tuzum 70 yil hukmron bo’lgan mamlakatda demokratik tartiblarni joriy qilishga **to’sqinlik qiluvchi yana bir muhim omil** yangi mustaqil davlatlarning **demokratik tajribaga ega emasligi** edi.

*Siyosiy partiya*ga nisbatan *ishonchsizlik* nafaqat Rossiya fuqarolari, balki barcha sobiq mustamlakalari aholisining siyosiy madaniyatiga chuqur singib ketgan edi. Ular uchun siyosiy partiya ko’pchilik rivojlangan demokratiyalardagi kabi qadriyat va obro’ga ega emasdi. Sovet davrida KPSSning roli va hokimiyati Rossiyadagi siyosiy partiya tushunchasini asl mohiyatidan o’zgartirib yubordi. Bu esa partiyalarning o’z saylovchilari manfaatlarini himoya qilish va ularning vakili sifatida harakat qilish qobiliyatiga bo’lgan ishonchning susayishiga olib keldi. Shu o’rinda, siyosatshunos olim Maykel McFaul Rossiya Federatsiyasida va boshqa post-sovet davlatlarida ma’lum davr mobaynida “siyosiy partiyalarga allergik kayfiyat”¹ avj olganini ta’kidlaydi. Yuqorida keltirilgan sabablar partiyalarga nisbatan munosabatlarni tarang holatga keltirildi.

70 yildan ortiq davom etgan kommunistik boshqaruvdan so’ng xalq ongida qolgan yana bir muhim siyosiy taassurot - bu siyosiy partiyaning inson hayotining har bir jihatini nazorat qiluvchi zolim, barchasini qamrab oluvchi va totalitar tizim sifatidagi tasavvuri edi. KPSS shunchaki oddiy siyosiy partiya emas, balki o’sha davrda Rossiyadagi har qanday vaziyat, voqea yoki taraqqiyotni qamrab olgan, nazorat qilgan va yo’naltirgan murakkab tizim edi. Bu esa barcha Sovet Ittifoqi tarkibidagi 15 ta davlat siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ham chuqur iz qoldirgan voqelik edi.

Siyosatshunos Evguenia Lenkevitchning fikricha, post-sovet respublikalarida vakillik demokratiyasi asoslarini yetarlicha tushunmaslik 1991-yildan keyingi davrda siyosiy partiyalarning zaifligiga olib kelgan asosiy sabablardan biri hisoblanadi². Olimaning ushbu fikrlari ilmiy asosga ega, chunki o’tish davrida davlatlar siyosiy hayotida tushkunlik va beqarorlik kuzatilishi tabiiy xoldir.

Garchi tarixiy taraqqiyot post-sovet respublikalaridagi demokratik jarayonlarga ta’sir ko’rsatgan bo’lsada, amerikalik tadqiqotchi M.Roskin “MDH davlatlarining yaqin o’tmishi kelajak taraqqiyot uchun asos bo’la olmaydi”³, degan xulosaga keladi. Ya’ni davlatlarning tarixi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy rivojlanishiga asosiy rol o’ynamaydi. Ionesku va de Madariaga singari olimlar muxolifatning boshqaruv, siyosat ishlab chiqish va jamiyatdagi o’zgarishlarni shakllantirishdagi hal qiluvchi rolini yaqqol tavsiflab beradilar. Ular qarama-qarshilik inson tabiatiga xos bo’lgan tug’ma xususiyat ekanligini ta’kidlab, uni “mantiqiy va morfologik jihatdan siyosiy ziddiyatning eng rivojlangan va institutlashgan shaklida hokimiyatning asosiy muqobili bo’ladi”⁴- deb hisoblaydilar.

Post-sovet davlatlarining ko’pchiligi avtoritar tizim hukronlik qilgan, bunday tipdagi siyosiy tuzumda chinakam siyosiy muxolifat haqida gapirish birmuncha qiyindir. Avtoritar rejimlar tomonidan tez-tez qo’llaniladigan majburlov choralariga qaramasdan, siyosiy muxolifat o’z

¹Michael McFaul, “Explaining party formation and non-formation in Russia: actors, institutions, and chance”, *Comparative Political Studies*, Volume 34, Issue 10, (2001): 1170

²Evguenia Lenkevitch. “Post-soviet political party development in Russia: obstacles to democratic consolidation”. Diss... Simon Fraser University Library Burnaby 2005. –P.16.

³Roskin, M. Siyosiy fanlar: Davlatlar va ularning taraqqiyoti. Academic Press. 2020. –B.59.

⁴Maia Machavariani. Political Opposition versus Sources of Power in Central Asia: A Case Study of Kazakhstan. Dublin City University Press. 2025. –P.1.

faoliyatini muqobil, norasmiy va yashirin shakllarda davom ettirmoqda. Ular turli ko'rinishlarda bo'lsa-da, siyosiy faolligini saqlab qolishga erishmoqda. Chinakam siyosiy muxolifatni shakllanishi O'zbekiston va Qozog'iston davlatlarida qiyinchiliklarga duch kelmoqda.

Mustaqillikka erishgandan so'ng, Sobiq Sovet davlati tarkibida bo'lgan O'zbekiston va Qozog'iston davlatlarida ham boshqa post-sovet davlatlariga xos xususiyatlar namoyon bo'lgan. Totalitar tuzumda yashagan davlatlar va xalqlarning demokratik tuzumga o'tish davri birmuncha ziddiy va mashaqqatli yo'lni bosib o'tdi.

Davlatlarning demokratik mavqeini belgilaydigan Freedom House indeksining Nations in Transition yo'nalishi 2024-yil ma'lumotlariga binoan, O'zbekistonda demokratiyaning taraqqiyoti 3 ball bilan belgiladi¹, bu ko'rsatkich Qozog'istonda esa 5 ballni tashkil qiladi². (Reytinglar 1 dan 7 gacha bo'lgan shkalaga asoslanadi, bunda 7 demokratik rivojlanishning eng yuqori darajasini, 1 esa eng past darajasini anglatadi.) Bu ko'rsatkichlar shuni ko'rsatadiki, ushbu ikki davlatda ham fuqarolik jamiyati institutlari va demokratik institutlari faoliyati takomillashtirish zarurati mavjud. Bu bevosita demokratiyaning asosiy elchilari bo'lgan siyosiy partiyalar faoliyatining ravnaqi bilan bog'liq.

NATIJALAR

Rivojlanayotgan demokratik davlatlarda siyosiy partiyalar, partiyaviy tizim va davlatning partiya siyosatini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Post-sovet respublikalarida siyosiy partiyalar va partiya tizimlarini rivojlantirish tarixiy meros, institutsional tuzilmalar hamda ijtimoiy-siyosiy dinamikalar ta'sirida shakllanadigan murakkab jarayondir. Ushbu mamlakatlar partiyaviy tizimlarini yuqori darajaga olib chiqishga doir takliflar quyidagilardan iborat:

Totalitar va avtoritar tizimda yashagan mamlakatlarning *saylov tizimini o'zgartirish* partiya taraqqiyotiga yo'l ochadi. Ya'ni proporsional saylov tizimi, ko'pchilik ovozigga asoslangan tizimlardan farqli o'laroq, keng qamrovli vakillikni ta'minlash va bitta partiyaning ustunligini kamaytirish imkonini beradi. Shu bilan birga, aralash saylov tizimlari (proporsional va ko'pchilik ovozigga asoslangan elementlarni o'z ichiga olgan) mahalliy va milliy manfaatlar o'rtasidagi muvozanatni saqlashga yordam beradi. Bu tajribani ko'plab davlatlar jumladan, Gruziya, Polsha, Qozog'iston va O'zbekistonda aralash saylov tizimiga o'tilgan. Aralash saylov tizimining siyosiy partiyalarning ayniqsa, kichik siyosiy partiyalar oliy va mahalliy vakillik organlariga o'z nomzodlarini saylashga erishadi. Bu o'z navbatida kichik va kuchsiz siyosiy partiyalar uchun katta imkoniyatlar yaratdi. Aralash saylov tizimida yagona okrugdan va yakka deputatlar asosida saylov o'tkaziladi. Ammo aralash saylov tizimida ham ma'lum kamchiliklarni ko'zga tashlanadi. Bu saylovda bo'linish tartibi bilan bog'liq bo'adi. Masalan, Qozog'iston Respublikasida parlament saylovlari 70 foiz proporsional va 30 foiz majoritar tartibda o'tkaziladi, O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich 50%/50% hisoblanadi. Ayrim post-sovet davlatlarida bu ko'rsatkich 80%/20% hisoblanib, bu o'z navbatida noroziliklar va ijtimoiy lahzalarni keltirib chiqardi. Shu sababli ham aralash saylov tizimining 50%/50% tartibi eng maqbul usul deb hisoblaymiz.

Ikkinchi asosiy jihat bu *partiya tashkil qilish va uni davlat ro'yxatidan o'tkazish talablarini soddalashtirish*. Ayrim Markaziy Osiyo va Sharqiy Yevropa davlatlarida, jumladan Qozog'iston, Rossiya, Turkmaniston kabi davlatlarda avtoritar tizim hukmron bo'lib, siyosiy partiyalar tashkil etishda sun'iy to'siqlarning mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Yuqorida keltirilgan taklifni real

¹ Freedom House index // Electron resurs: https://freedomhouse.org/country/uzbekistan/nations-transit/2024#footnote1_toMFX-MRysOec-zJhMt4ys4nyQpWPxTyzCcO4TzSDI_iK0Q7MIQbutK

² Freedom House index // Electron resurs: <https://freedomhouse.org/country/kazakhstan/nations-transit/2024>

hayotga tadbiq etish orqali ko'ppartiyaviylik va siyosiy pluralizmni ta'minlashga xizmat qiladi. Bir partiyali tizimdan ko'ppartiyali va pluralistik tizimga o'tish davrida ko'plab muammolarga duch kelindi. Bu davlatlar qonunchiligida siyosiy partiyalar tuzish va ularni ro'yxatdan o'tkazish shunchalik qiyinlashtirilgan ediki, partiya tuzish uchun mamlakatning har bir hududidan aholi partiya tuzish uchun 50-80 ming kishilarning imzolarini yig'ish va buning ham ma'lum tartiblari belgilangan. Bu kabi cheklovlar nafaqat siyosiy partiya tuzish balki uni qonuniy ro'yxatdan o'tkazishni ham murakkablashtiradi. Shuningdek, davlatlar qonunchiligida etnik, tizimga qarshi va muxolif partiyalarni tuzish qat'iyan taqiqlangan. Bu esa siyosiy spektrumda faqatgina hukumat va siyosiy rahbar manfaatlari va xohish-irodasiga xizmat qiladigan siyosiy partiyalarning shakllanishiga olib keladi. Shu sababli ham siyosiy partiyalar tuzish va ularni samardor faoliyat yuritish talablarini osonlashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Uchinchi muhim yechim sifatida *siyosiy partiyalar mafkurasini aniqlashtirish*. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov "XXI asrda mafkuraviy poligonlarning yadro poligonlaridan kuchli ekanligini"¹ bejizga ta'kidlab o'tmaganlar. Siyosiy mafkurani takomillashtirish orqali jamiyatda mafkuraviy pluralizm shakllanadi, bu esa tarafdorlarning partiyalar nisbatan aniq pozitsiyasini shakllantiradi. Partiyalarni siyosiy maydonda ishonch bilan harakat qilishga chorlaydi. Dunyo tajribasiga nazar soladigan bo'lsak, siyosiy partiya ilgari surgan mafkura bu siyosiy partiyaning jozibadorligini oshiruvchi asosiy vosita hisoblandi. Ya'ni, ilgari surayotgan siyosiy mafkuraga qarab aholini ma'lum qatlami siyosiy partiyalarga a'zo bo'ladi, qo'llab-quvvatlaydi va saylovlarda tarafdor bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, siyosiy mafkura asosiy harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. GFRning Germaniyaga muqobil partiyasi, Germaniya sotsial-demokratik partiyasi, Turkiyaning Adolat va Taraqqiyot partiyasi va Respublika xalq partiyasi aynan mafkuraviy platformasi kuchli bo'lganli sababli parlament va siyosiy jarayonlarda yetakchi o'rinni egallab kelmoqda.

To'rtinchi jihat bu *sovet davridagi kuchli, markazlashgan rahbarlikka asoslangan tendensiyadan voz kechish*. Chinakam demokratik tamoyillar asosida rivojlanishni xohlagan davlatlarda hokimiyatning bo'linish ta'moyili amal qilish joizdir. Kuchli rahbarning mavjud bo'lishi fuqarolik jamiyati va siyosiy institutlar faoliyatini chegaralashga olib keladi. Bu esa o'z navbatida, NNT, jamoat birlashmalari, manfaat guruhlari va siyosiy partiyalar rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Biz kuchli, markazlashgan rahbarlik mavjud ayrim post-sovet davlatlarida siyosiy partiyalar ko'pincha siyosiy rahbar manfaatlariga xizmat qilishini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Qozog'istonda Prezident Nursulton Nazarbayev tashabbusi bilan tuzilgan Nur Otan partiyasi nafaqat siyosiy spektrumda yetakchilikni qo'lga olgan, balki, siyosiy jarayonlarda va qonunchilik tashabbusida asosiy rolni o'ynaydi. Bu ko'rinishdagi partiyalarning mavjud bo'lishi boshqa siyosiy partiyalarga o'rin qoldirmaydi. 2007-2011-yillar davomida Nur Otan partiyasi Majilisdagi 98 ta deputatlik o'rinlarining barchasini egallab olgan. Siyosiy rahbarning mavqei partiya taraqqiyotiga xizmat qilgan. Bu ko'rinishdagi tizimdan voz kechmas ekanmiz, siyosiy partiyalarning chinakam rivojlanishiga umid qilmasligimiz kerak.

Sovet Ittifoqi qulashi natijasida vujudga kelgan davlatlarning ayrimlarida siyosiy partiyalar va partiyaviy tizim ravnaq topganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, Estoniya 1991-yildan keyin proporsional saylov tizimini joriy etish, kuchli davlat institutlarini shakllantirish va Yevropa tuzilmalariga qo'shilish orqali barqaror, raqobatbardosh ko'ppartiyaviy tizimni rivojlantirdi. Mamlakatning bu boradagi muvaffaqiyati aniq huquqiy asoslar, korrupsiyaga qarshi samarali

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent. O'zbekiston. 1997. –B.45.

choralar va fuqarolarning faol ishtiroki tufayli erishildi¹. Sobiq sovet respublikalari Estoniya tajribasidan ibrat olib, institutlararo shaffoflik, raqamli boshqaruvga (masalan, fuqarolar ishtirokini kuchaytirish uchun elektron ovoz berish tizimiga) e'tibor qaratishlari va G'arb demokratik mezonlariga moslashishlari mumkin. Estoniyaning Islohotlar partiyasi va Markaz partiyasi misolida ko'rish mumkinki, g'oyaviy aniqlik va tashkiliy salohiyat partiyaviy tizimlarning barqaror faoliyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Yana bir Sharqiy Yevropa davlati Polsha tajribasidan ham o'rnak maqsadga muvofiq bo'ladi. Polshaning kommunizmdan o'tish jarayoni jo'shqin ko'ppartiyaviy tizimning shakllanishini o'z ichiga oldi. Bu davrda "Birdamlik" harakati siyosiy kuchga aylandi va boshqa partiyalar aniq mafkuraviy yo'nalishlar atrofida tashkil topdi. Kuchli fuqarolik jamiyati va Yevropa Ittifoqiga integratsiyalashuv jarayonlari bu o'zgarishlarda hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi². Polshaning tajribasi fuqarolik jamiyatining partiyalarni shakllantirishdagi muhim ahamiyatini, proporsional saylov tizimining ko'p partiyaviylikni rag'batlantirishdagi rolini va partiyalarning xarizmatik yetakchilikdan institutsional tuzilmalarga o'tish zarurligini yaqqol namoyon etadi.

XULOSA

Sirasini aytganda, post-sovet davlatlarida partiyaviy tizimlarning shakllanishi va rivojlanishi murakkab va qarama-qarshi jarayon bo'lib, ularning inqiroz holati bir qator siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Mustaqillikdan so'ng ushbu mamlakatlarda partiyalar siyosiy raqobat, demokratik institutlar va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynashi kutilgan edi. Biroq amalda, ko'plab hollarda hukmron partiyalar ustuvor mavqega ega bo'lib, muxolifatning faoliyatini cheklash, saylov jarayonlarini nazorat ostiga olish va partiyaviy pluralizmni susaytirish kabi muammolar yuzaga chiqdi. Bu esa siyosiy tizimlarning to'laonli demokratiyalashuviga to'sqinlik qildi.

Shu bilan birga, partiyaviy tizimning inqirozi faqat siyosiy cheklovlar bilan emas, balki ijtimoiy ishonchning pastligi, partiyalarning aniq mafkuraviy dastur va maqsadlarga ega emasligi, hamda fuqarolarning siyosiy faolligining sustligi bilan ham izohlanadi. Natijada, jamiyatda partiyalarga bo'lgan ishonch kamayib, ularning siyosiy jarayonlardagi roli ko'pincha formal tusda qolmoqda.

Rivojlanish istiqbollari esa partiyaviy tizimlarni modernizatsiya qilish, ularning ichki demokratik tuzilishini mustahkamlash, fuqarolik jamiyati bilan hamkorlikni kuchaytirish va yoshlar hamda yangi ijtimoiy guruhlarini siyosiy maydonga jalb qilish bilan chambarchas bog'liqdir. Shuningdek, xalqaro tajribadan foydalanish, siyosiy raqobat uchun huquqiy shart-sharoitlarni kengaytirish va saylov jarayonlarining shaffofligini ta'minlash partiyaviy tizimlarni barqaror va samarali rivojlantirish uchun muhim omillardan hisoblanadi.

¹ E.Mikkel "Patterns of Party Formation in Estonia: Consolidation Unaccomplished". In S. Berglund et al. The Handbook of Political Change in Eastern Europe. Edward Elgar Publishing. 2006. –P.85.

²A.Gwiazda. "Party System Institutionalization in Poland". East European Politics and Societies, 2008. 22(4). –P.779.

MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI TRANSPORT TIZIMINI RIVOJLANTIRISH SIYOSATINING XUSUSIYATLARI

NO‘MONXON MELIYEV

Tayanch doktoranti, Toshkent kimyo texnologiya instituti

ORCID: 0009-0007-1768-1790

Annotatsiya. Markaziy Osiyo davlatlari (O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston) iqtisodiy rivojlanish va global iqtisodiyotga integratsiyalashuvda transport tizimining muhim o‘rni tobora ortib bormoqda. Ushbu maqola mintaqa davlatlarining transport sohasini rivojlantirish siyosatining asosiy xususiyatlarini tahlil qiladi. Maqolada transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish, xalqaro transport yo‘laklarini rivojlantirish va mintaqaviy hamkorlikni kengaytirishga qaratilgan strategiyalar ko‘rib chiqiladi.

Markaziy Osiyo mintaqasi Yevroosiyo transport tarmog‘idagi strategik o‘rni tufayli global tashabbuslarda muhim ishtirokchiga aylanib bormoqda. Maqola davlatlarning milliy siyosatlarini, xususan, temir yo‘l hamda avtomobil yo‘llarini rivojlantirishdagi yondashuvlarini solishtiradi. Shu bilan birga, xalqaro moliyaviy institutlar va qo‘shni davlatlar bilan hamkorlikdagi loyihalar, masalan, Xitoy-Markaziy Osiyo transport koridorlari tahlil qilinadi.

Muallif mintaqa davlatlarining transport siyosatidagi o‘ziga xos xususiyatlarni, jumladan, geosiyosiy omillar, iqtisodiy resurslar va ekologik barqarorlikka e‘tiborni ko‘rib chiqadi. Siyosatning muvaffaqiyatli tomonlari qatori infratuzilma sarmoyalarining o‘sishi va logistika samaradorligining yaxshilanishi keltiriladi. Biroq, moliyaviy cheklovlar, muvofiqlashtirishdagi qiyinchiliklar va infratuzilma sifatidagi nomuvofiqlik kabi muammolar ham yoritiladi. Maqola xulosa sifatida Markaziy Osiyo davlatlari transport tizimini rivojlantirishda mintaqaviy hamkorlikni chuqurlashtirish va innovatsion yechimlarni joriy etish zarurligini ta‘kidlaydi. Ushbu tadqiqot soha mutaxassislari, siyosatchilar va xalqaro tashkilotlar uchun mintaqaviy transport tizimining kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlashda muhim yo‘l-yo‘riq bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar. Markaziy Osiyo, transport tizimi, infratuzilma, Yangi Ipak yo‘li, mintaqaviy hamkorlik, transport siyosati, geosiyosiy omillar, iqtisodiy integratsiya, logistika, modernizatsiya, xalqaro transport yo‘laklari, ekologik barqarorlik.

Аннотация. Важная роль транспортной системы в экономическом развитии и интеграции стран Центральной Азии (Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан и Туркменистан) в мировую экономику возрастает. В данной статье анализируются основные особенности политики развития транспортной сферы государств региона. В статье рассматриваются стратегии, направленные на модернизацию транспортной инфраструктуры, развитие международных транспортных коридоров и расширение регионального сотрудничества.

Центральноазиатский регион становится важным участником глобальных инициатив благодаря своему стратегическому положению в Евразийской транспортной сети. В статье сравниваются подходы стран к национальной политике, в частности, к развитию железных и автомобильных дорог. Кроме того, будут проанализированы совместные проекты с международными финансовыми институтами и соседними странами, такие как транспортные коридоры Китай-Центральная Азия.

Автор рассматривает особенности транспортной политики стран региона, включая внимание к геополитическим факторам, экономическим ресурсам и экологической устойчивости. Среди успешных аспектов политики - рост инфраструктурных инвестиций и улучшение эффективности логистики. Однако также освещаются такие проблемы, как финансовые ограничения, трудности в координации и несоответствие качества инфраструктуры. В заключение статьи подчеркивается необходимость углубления регионального сотрудничества и внедрения инновационных решений в развитие транспортной системы стран Центральной Азии.

Данное исследование послужит важным руководством для специалистов отрасли, политиков и международных организаций в определении будущих направлений развития региональной транспортной системы.

Ключевые слова: Центральная Азия, транспортная система, инфраструктура, Новый Шелковый путь, региональное сотрудничество, транспортная политика, геополитические факторы, экономическая интеграция, логистика, модернизация, международные транспортные коридоры, экологическая устойчивость.

Abstract. The important role of the transport system in the economic development and integration of the countries of Central Asia (Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan) into the world economy is increasing. This article analyzes the main features of the transport sector development policy of the region's states. The article examines strategies aimed at modernizing transport infrastructure, developing international transport corridors, and expanding regional cooperation.

The Central Asian region is becoming an important participant in global initiatives due to its strategic position in the Eurasian transport network. The article compares countries' approaches to national policy, particularly the development of railways and highways. In addition, joint projects with international financial institutions and neighboring countries, such as China-Central Asia transport corridors, will be analyzed.

The author examines the specifics of the region's countries' transport policy, including attention to geopolitical factors, economic resources, and environmental sustainability. Among the successful aspects of the policy are the growth of infrastructure investments and the improvement of logistics efficiency. However, financial constraints, coordination difficulties, and infrastructure inadequacy are also highlighted. In conclusion, the article emphasizes the need to deepen regional cooperation and implement innovative solutions in the development of the transport system of the Central Asian countries. This research will serve as an important guide for industry specialists, politicians, and international organizations in determining future directions for regional transport system development.

Keywords: Central Asia, transport system, infrastructure, New Silk Road, regional cooperation, transport policy, geopolitical factors, economic integration, logistics, modernization, international transport corridors, environmental sustainability.

KIRISH. Markaziy Osiyo davlatlari transport tizimini rivojlantirish siyosati mintaqaning tabiiy resurslarga boyligi va geosiyosiy muvozanatga intilishi, shuningdek quruqlik ichida joylashganligi bilan belgilanadi. Ushbu siyosat xalqaro bozorlarga samarali chiqish yo'llarini ta'minlash, logistika xarajatlarini kamaytirish va mintaqaviy integratsiyani mustahkamlashga qaratilgan. O'zbekistonning Afg'oniston orqali Janubiy Osiyoga temir yo'l loyihalari, Qozog'istonning Trans-Kaspiy yo'lagi va Turkmanistonning Lapis Lazuli yo'nalishi ushbu siyosatning muhim misollaridir. Biroq, Afg'onistondagi xavfsizlik muammolari va infratuzilmaning cheklanganligi transport siyosatining samaradorligiga to'siq bo'lib qolmoqda. Shu sababli, Markaziy Osiyo davlatlari xalqaro hamkorlik va zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish orqali ushbu muammolarni yechishga harakat qilmoqda.

Hozirda Markaziy Osiyo mamlakatlari mintaq uchun umumiy bo'lgan muammolarga yakdil javob qaytarish yo'lida ancha dadilroq harakat qila boshladilar. Ayniqsa, so'nggi yillarda O'zbekiston yetakchisining qat'iy say harakatlari tufayli ilgari ancha tarqoq va o'ta ziddiyatli ichki munosabatlarga ega bo'lgan Markaziy Osiyo xalqaro maydonda yagona va yahlit jo'g'rofiy-siyosiy makon sifatida gavdalana boshladi ¹. Buni Markaziy Osiyodagi siyosiy munosabatlarning ijobiy tarafga o'zgarayotganidan bilishimiz ham mumkin bo'ladi. Markaziy Osiyo dunyoning muhim transport

¹ Жўраев Қ. Ўзбекистон Республикаси ва жаҳон ҳамжамияти (мақолалар тўплами). – Т.: “Oltin meros press”, 2024. – Б. 374.

logistika markazlaridan biri hisoblanadi. Mintaqa Osiyo va Yevropa qit'alari, shuningdek, shimoliy va janubiy yo'nalishlar o'rtasida asosiy transport koridorlarini bog'lovchi hudud bo'lib, avtomobil va temir yo'llar ushbu aloqada muhim o'rin tutadi. Bugungi kunda jahonning nufuzli strategik aql markazlarida Markaziy Osiyo mintaqasi transport yo'llari tarmoqlari integratsiyasi, o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirish, savdo-tashish operatsiyalarini soddalashtirish, harakat tarkibi vositalarini modernizatsiyalash, infratuzilmani takomillashtirishda xalqaro moliya institutlari va xususiy sektor ishtirokini kengaytirish, transport tizimida ekologik toza texnologiyalarni joriy etish kabi masalalar tadqiq etilmoqda¹.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Markaziy Osiyo davlatlarida transport tizimi rivojlanishi haqida bir qator olimlar o'z ilmiy tadqiqotlarini olib borganlar. Xususan, O'zbekistonlik olimlar Artikov J "O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosati va transkommunikatsiya muammolari"ni², Qodirov I "O'zbekiston Respublikasi transport diplomatiyasi: muammolar va ularning yechimlari"ni³, Kucharov Ch "Markaziy Osiyoning mintaqaviy integratsion jarayoni muammolari"ni⁴, Sirojov O "Markaziy Osiyodagi mintaqaviy hamkorlik jarayonlarida O'zbekiston manfaatlari"ni⁵, Zohidov A "Markaziy Osiyo transport tizimini samarali boshqarish mexanizmini takomillashtirish"ni⁶, Bo'ronov S "Afg'onistonda vaziyatni barqarorlashtirish jarayonida O'zbekiston ishtirokining geosiyosiy jihatlari"ni⁷ tadqiq qilganlar. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi olimlari Saydaliyev U, Kazanseva E, Artiqbayev A lar o'z ilmiy ishlarida Markaziy Osiyo geosiyosiy jarayonlarida tashqi omillarning o'rnini o'rgangan bo'lsa⁸, V.Mixeev, S.Kushkumbayev, V.Alchinovlar o'zaro hamkorlik konsepsiyalarini, Aliboyeva M, Mirzayev R, Kurganbayev J lar Markaziy Osiyo transport tizimlari muammolarini tadqiq qilishgan. Xorijlik olimlar F.Starr, M.Reyzer, F.Yildiz Markaziy Osiyodagi transport tizimini⁹, Sh.Akiner, H.Malik, S.Xantingtonlar mintaqaviy siyosiy-iqtisodiy jarayonlarni¹⁰,

¹ Раджабов О. Марказий Осиёда темир йўллар тизими: ҳолат, муаммолар ва ривожланиш истиқболлари (1991–2022-йиллар): тар. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2025. – Б. 5.

² Артиков Ж.Й. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати ва транскommunikация муаммолари. Сиё. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2005.

³ Қодиоров И. Ўзбекистон Республикаси транспорт дипломатияси: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Сиё. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2005.

⁴ Кучаров Ч. Марказий Осиёнинг минтақавий интеграцион жараёни муаммолари (геосиёсий таҳлил тажрибаси). Сиё. фан. док. дисс. – Тошкент, 2009. – 323 б.

⁵ Сирожов О. Марказий Осиёдаги минтақавий ҳамкорлик жараёнларида Ўзбекистон манфаатлари. Сиё. фан. док. дисс. – Тошкент, 2018. – 209 б.

⁶ Зоҳидов А.А. Марказий Осиё транспорт тизимини самарали бошқариш механизмини такомиллаштириш. Иқт. фан. док. (Doctor of Science) дисс. – Тошкент, 2018. – 242 б.

⁷ Бўронов С.М. Афғонистонда вазиятни барқарорлаштириш жараёнида Ўзбекистон иштирокининг геосиёсий жиҳатлари. Сиё. фан. фал. док. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2020. – 54 б.

⁸ Сайдалиев У. Международная антитеррористическая операция в Афганистане и ее влияние на геополитику Центральной Азии. Автореф. дисс. канд. пол. наук. – Бишкек, 2009. – 21 с; Казанцева Е.В. Геополитические и геостратегические процессы в Центральной Азии и Закавказье на рубеже XX и XXI века. Автореф. дисс. канд. пол. наук. – Ростов-на-Дону, 2012. – 191 с; Артыкбаев А.М. Геополитические процессы в Центральной Азии в эпоху глобализации. Автореф. дисс. канд. пол. наук. – Москва, 2014. – 151 с.

⁹ F Starr, F Yildiz, M Reiser. The New Silk roads: Transport and trade in Greater Centarl Asia, Monograph, Central Asia-caucasus institute & Silk Road Studies Programm, Johns Hopkins University-SAIS, Washington, D.C., 2007. – 510 p; Starr F. Afghanistan Beyond the Fog of Nation Building: Giving Economic Strategy a Chance. 2011. – Singapur: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2011. – 29 p.

¹⁰ Akiner Sh, "On its Own. Islam in Post Soviet Central Asia". Harward International Review, Vol. XV. No.3, (Spring 1993). – pp. 18-21; Malik H, "Centarl Asia and It's Strategic Importance and Future Prospects", – London, 1994. – 325 p; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – Москва, 1996. – 603 с.

A.Rashid, S.Shahzad, L.Goodson, K.Gannon, A.Tellis, S.Tanner va Robert Crews “Tolibon” harakatining vujudga kelishi, uni Afgʻoniston, Markaziy va Janubiy Osiyo geosiyosiy jarayonlariga taʼsiri bilan bogʻliq masalalarni ochib berishda tadqiqotlar olib borgan mutaxassislar sifatida maʼlumdir¹.

TADQIQOT USULLARI. Ushbu maqolani yozish davomida bir qator tadqiqot usullari va metodlardan foydalanilgan. Jumladan, Markaziy Osiyo davlatlarida transport tizimi siyosatini shakllanishi va unga oid voqealarni tadqiq qilishda tizimli tahlil, event tahlil, tarixiylik metodlaridan foydalandik. Ushbu davlatlarda transport tizimining huquqiy-normativ asoslarining mustahkamlanishi hamda rivojlanishi jarayonini oʻrganishga doir metodlardan foydalanganmiz. Transport tizimlarni takomillashtirishda mintaqa davlatlari transport tizimini qiyoslash, taqqoslash kabi metodlarga ham murojaat qilganmiz.

MUHOKAMA. Xalqaro munosabatlarda transport tizimi alohida oʻrin tutadi. Har bir davlat hamda mintaqaning dunyo iqtisodiyoti va siyosatiga integratsiyalashuvining imkoniyatlari, shuningdek, samaradorligi uning transport tizimi holatiga bogʻliq. Transport tizimi rivojlanish darajasi nafaqat savdo hajmiga balki davlatning hududiy, iqtisodiy yoki demografik xususiyatlariga, shuningdek, mamlakat rivojlanishining tarixiy sharoitlariga ham bogʻliq. Tranzit imkoniyatlaridan samarali foydalanish Oʻzbekistonda yangi kasblar va daromadlar manbaini yaratadi. Respublikamiz hududidagi tranzit yoʻllarni tranzit va xalqaro yuk tashish bilan shugʻullanuvchi tashuvchilar uchun barcha zarur sharoitlar bilan taʼminlash zarur. Chunki aynan shundagina iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkin boʻladi². Markaziy Osiyo mintaqasidagi kechayotgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar mintaqa hamda dunyo olimlari tomonidan doimiy oʻrganilib tadqiq etib kelinmoqda. Bunda mintaqadagi har bir davlatning ichki va tashqi transport xususiyatlari, imkoniyatlari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Markaziy Osiyo mamlakatlarida transport tizimini rivojlantirish siyosatining nazariy va kontseptual asoslari mintaqaning oʻziga xos geosiyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy kontekstini aks ettiruvchi bir qancha tamoyillar asosida shakllantiriladi. Ushbu asoslar milliy maqsadlarni mintaqaviy va xalqaro tendensiyalar bilan birlashtirgan strategik, tizimli va rivojlanishga yoʻnaltirilgan yondashuvlarga tayanadi. Markaziy Osiyoda transport tizimi rivojlanishining nazariy va kontseptual asoslarining muhim xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Geostrategik xususiyatiga koʻra – Markaziy Osiyoning geografik joylashuv xolatiga koʻra dengizga chiqa olmaganligi transport siyosatining nazariy asoslarini maʼlum darajada namoyon qiladi. Bu ularni Sharqiy Osiyo, Yevropa va Yaqin Sharqni bogʻlovchi quruqlikdagi mintaqaviy tranzit markazlariga aylantirishga koʻproq eʼtibor qaratishi lozimligini anglatadi. Markaziy Osiyoda transport tizimini rivojlantirish konsepsiyasiga Xitoyning “Bir kamar bir yoʻl” tashabbusi

¹ Rashid A. **Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia.** – London: Yale University Press, 2001. – 274 p; Larry P. Goodson. **Afghanistan's Endless War: State Failure, Regional Politics, and the Rise of the Taliban.** – Washington: University of Washington Press, 2001. – 279 p; Kathy Gannon. **I is for Infidel: From Holy War to Holy Terror in Afghanistan.** – New York: PublicAffairs, 2005. – 208 p; Ashley J Tellis. **Reconciling with the Taliban? Toward an Alternative Grand Strategy in Afghanistan.** – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2009/ - 114; Stephen Tanner. **Afghanistan: A Military History from Alexander the Great to the War against the Taliban.** – Massachusetts, Da Capo Press, 2009/ - 392 p; Robert D. Crews. **“The Taliban and the Crisis of Afghanistan”.** – California: University of California Press, 2009. – 448 p; Syed Saleem Shahzad. **“Inside Al-Qaeda and the Taliban: Beyond Bin Laden and 9/11”.** – London: Pluto Press, 2011. – 280 p.

² Muqimova D., Nurdinov M. Compliance with responsibility and work regimes of drivers in legal regulatory documents due to accidents in the transportation of international goods by trucks // *Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences.* – 2002. – T. 1. – № 2. – pp. 15-25.

chuqur ta'sir ko'rsatadi. Uning maqsadi Xitoy, Markaziy Osiyo va Yevropa o'rtasidagi modernizatsiya qilingan transport infratuzilmasi orqali aloqani kuchaytirishga qaratilgan. Markaziy Osiyo transport siyosatida muammosiz, samarali va integratsiyalashgan tizimni yaratish uchun temir yo'l, avtomobil, havo va dengiz kabi turli usullarni birlashtirgan multimodal transport konsepsiyasini yaratish zaruriyati paydo bo'ladi.

Geoiqtisodiy xususiyatiga ko'ra – mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish uchun transport va kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish geoiqtisodiy maqsadlarga erishishda muhim vositalardan hisoblanadi. Bu nazariya Markaziy Osiyo davlatlari mintaqada iqtisodiy ustunlik yoki geosiyosiy ta'sirni ta'minlash vositasi sifatida infratuzilma loyihalardan qanday foydalanishni tushuntirishga yordam beradi. Bu dunyoning qudratli davlatlaridan bo'lgan va mintaqaga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qila oladigan AQSH, Rossiya, Xitoy, Hindiston, Pokiston va Eron kabi davlatlar Markaziy Osiyo orqali transport tarmoqlarini qurish, shuningdek Afg'onistonning ushbu mintaqalarni bog'lashdagi strategik ahamiyatini o'rgatadi.

Mintaqaviylik xususiyatiga ko'ra – bu xususiyat ma'lum bir mintaqadagi davlatlar o'zaro iqtisodiy yoki siyosiy manfaatlarni ifoda etishda nima uchun va qanday hamkorlik qilishni yoki qanday ittifoqlar tuzishni tushuntiruvchi nazariyalarni o'z ichiga oladi. Markaziy Osiyo siyosiy va madaniy jihatdan o'zaro o'xshash bo'lishi bilan birgalikda kuchli iqtisodiyot va transport aloqalariga ega va mintaqaviylik nazariyalari bu mamlakatlar nega transport infratuzilmalarini birgalikda rivojlantirish bilan shug'ullanayotganligi haqida tushuncha berishi mumkin. Qolaversa, Afg'onistonning bugungi mavqeidan mintaqaviy hamkorlikka qanday ta'sir o'tkazishi mumkinligini anglash mumkin bo'ladi.

Xavfsizlik xususiyatiga ko'ra – resurslar, strategik infratuzilma yoki hududiy nazorat uchun raqobat qanday qilib mojaro yoki hamkorlikka olib kelishiga qaratilgan. Nazariyaning muhimlik jihati shundaki Afg'onistondagi urushlar tarixi, shuningdek, mintaqaviy yetakchilik uchun kurashlar, xavfsizlik muammolari, transport tizimi loyihalarini qanday shakllantirishni tushunish uchun yordam beradi. Biz Markaziy Osiyo davlatlarining Afg'oniston hududini kesib o'tuvchi infratuzilma loyihalariga sarmoya kiritish yoki ularga tayanish istagiga qanday ta'sir qilishini va bu loyihalar mintaq xavfsizligi va barqarorligini ta'minlash uchun qanday mo'ljallanganligini tahlil qilishimiz mumkin.

Markaziy Osiyo mamlakatlari transport tizimini rivojlantirish siyosatining nazariy va kontseptual asoslari mintaqaning iqtisodiy rivojlanishini ta'minlaydigan, uning xalqaro savdodagi mavqeini yaxshilash hamda ijtimoiy va ekologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiluvchi samarali va yaxlit transport tarmoqlarini ekanligini anglatadi. Bu asoslar nafaqat infratuzilmani modernizatsiya qilish, balki mintaqaviy siyosatni muvofiqlashtirish, texnologik taraqqiyot va aholi turmush darajasini oshirish sohalarida chuqur o'zgarishlarni ham o'z ichiga oladi.

Tarixiy adabiyotlardan ma'lum bo'lishicha, Buyuk ipak yo'li tashkil topmasdan ancha ilgariroq Qadimgi Sharq va O'rta Osiyo hududlarida o'zaro almashinuv yo'llari mavjud bo'lgan¹. Mesopotamiyadagi Shumer shaharlari Ur, Uruk bilan Hindiston yarim orolidagi Harappa va Moxenjodaro sivilizatsiyalari o'rtasida, O'rta Osiyodagi Baqtriya, Marg'iyona davlatlari hamda Elam va Mesopotamiya o'rtasida, Afg'onistonning Badaxshon mintaqasi va Qadimgi Misr, Mesopotamiya va Indus vodiysi o'rtasida, Xitoyning Shan davlati va O'rta Osiyo o'rtasida savdo

¹ Зоҳидов А. А. Марказий Осиё транспорт тизимини самарали бошқариш механизми такомиллаштириш: икт. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 54.

karvonlari o'zaro borib kelib turgan. Ushbu tarmoqlar Buyuk Ipak yo'li paydo bo'lishidan oldin xalqlar o'rtasida iqtisodiy, madaniy va savdo aloqalarni ta'minlagan.

Markaziy Osiyo mintaqasi zamonaviy xalqaro munosabatlarda ham muhim o'rin egallab kelmoqda. Mintaqa joylashgan geografik makon O.Makkinder ta'biricha "Hartlend" hisoblanib, kimki unda hukmronlik qilsa, dunyoning eng ulkan kontinentiga hukmronlik qiladi, bu esa unga dunyoni boshqarishda qo'l keladi degan nazariyani ilgari suradi¹. Shuningdek, "Yumshoq kuch" nazariyasi ham mintaqada kechayotgan manfaatlar to'qnashuvini o'rganish va tahlil qilishga yordam beradi.

Bugungi kunda mintaqa davlatlari o'z muammolarini nafaqat o'ziga balki mintaqaga xos bo'lgan muammo sifatida tahlil qilmoqda va uni yechishning samarali yo'llarini qidirishmoqda. Bu ularga jahon bozorida raqobatbardosh bo'lishga, doimiy tashqi investitsiyalarga bog'liq bo'lib qolmaslikka yordam beradi. Markaziy Osiyoda transport tizimi masalalarida mintaqadagi davlatlarning o'zaro munosabatlari holatini, shuningdek, umumiy manfaatlarni, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi munosabatlarda yetakchi davlatlar bilan hamkorlik qilish uchun resurs va mexanizmlarning imkoniyatlarini o'rganish muhimdir. Mintaqaning geografik jihatdan katta makonni egallaganligini va tabiiy boyliklari ko'pligini inobatga olgan holda uning geoiqtisodiy rivojlanish imkoniyatlari yuqori baholanadi. Geografik joylashuvi Janubi-Sharqiy va Janubiy Osiyo, Yaqin va Yaqin Sharq, Kavkaz, Rossiya va Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga chiqish imkonini beradi. Sharq-G'arb yoki Shimol-Janub yo'nalishlarida hamkorlik qilishda mintaqani chetlab o'tish deyarli mumkin emas, bu transport salohiyatining kuchli tomonlarini belgilaydi. Shu bilan birga, rivojlangan infratuzilmalarning mavjudligi, shuningdek, temir yo'l va avtomobil yo'llarining xalqaro standartlar va xavfsizlik standartlariga javob beradigan texnik tavsiflari boshqa davlatlar tomonidan yuklarni tranzit qilishda Markaziy Osiyoning geografik joylashuvidan foydalanish imkoniyatidan dalolat beradi². Aslida esa bu imkoniyatlardan to'laligicha va ratsional foydalanmaslik oqibatida mintaqaviy integratsiyaga to'sqinlik qiladigan geoiqtisodiy muammolarning bir qator yo'nalishlari yuzaga keltiradi³. Shu o'rinda aytish kerakki mintaqadagi zamonaviy transport tizimi XIX asr o'rtalarida, ya'ni ilk temir yo'lining yotqizilishi va eski karvon yo'llarining o'rnida avtomobil yo'llarining barpo qilinishi bilan kechdi.

Markaziy Osiyo davlatlarining transport tizimini rivojlantirish siyosati asosan mintaqaviy aloqalarni yaxshilash, iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash va infratuzilma barqarorligini oshirishga qaratilgan. Markaziy Osiyo davlatlari avtomobil, temir yo'l aloqalarini ham mamlakat ichida, ham Xitoy, Rossiya va Yaqin Sharq kabi qo'shni mintaqalar bilan yaxshilash uchun keng ko'lamli infratuzilma loyihalariga e'tibor qaratmoqda. Bir qancha davlatlar Xitoy-Yevropa temir yo'l va avtomobil yo'llari kabi quruqlikdagi yo'laklarga e'tibor qaratib, tarixiy Ipak yo'li savdo yo'llarini jonlantirishga urg'u bermoqda. Markaziy Osiyo davlatlari Xitoy, Rossiya, Yevropa va Yaqin Sharq o'rtasidagi savdo tranzit markazlariga aylanish niyatida. Bunda transport infratuzilmasi iqtisodiyotni rivojlantirishning, ayniqsa, savdo yo'llarini yaxshilash va xalqaro bozorlarga chiqishning asosiy omili sifatida qaralmoqda. Markaziy Osiyo davlatlari asosiy e'tiborni eskirgan transport tarmoqlarini modernizatsiya qilishga qaratayotgani maqsadga

¹ Bo'ronov S. O'zbekiston geosiyosati. O'quv qo'llanma. – T.: "EFFECT-D", 2021. 10-bet.

² Nurdinov M., Erkinjonov A. Analysis of the growth of existing transit routes in the Republic of Uzbekistan and the duplication of highways in transit routes // *International Bulletin of Applied Science and Technology*. – 2022. – T. 2. – № 10. – pp. 159-168.

³ Kucharov Ch. Sh. *Markaziy Osiyo mintaqaviy integratsion jarayoni muammolari: siyosiy fan. dok. ... diss.* – Toshkent, 2008. 45-bet.

muvofigidir. Qolaversa mintaqaning siyosiy beqaror hududlarga yaqinligini hisobga olib, transport yo'llari xavfsizligi va infratuzilmani himoya qilishga alohida e'tibor lozim.

Ekspertlarning fikriga ko'ra, Osiyo va Yevropa o'rtasidagi qit'alararo savdo yuklarining 90% dengiz orqali tashilmoqda. Dengizga chiqish imkoni bo'lmagan rivojlanayotgan davlatlar eksport daromadlarining taxminan 18% ni transport xizmatlari uchun sarf qiladi, rivojlangan davlatlarda esa bu qiymat 9 % ni tashkil qiladi¹. Mintaqa davlatlari o'zining siyosiy, iqtisodiy va boshqa vazifalarini amalga oshirishga to'laqonli ko'mak bera oladigan transport tizimini shakllantirishga intilmoqda. Markaziy Osiyo davlatlarining statistik ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda mintaqadagi avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 260ming kilometrdan, temir yo'l esa 20 ming kilometrdan ortiqni tashkil etadi. Bundan tashqari, mintaqa mamlakatlarida 75 dan ortiq aeroport mavjud bo'lib, ulardan 30 tasi xalqaro reyslarga xizmat ko'rsatadi, 9 tasi dengiz va daryo portlaridir. Quvurlarning umumiy uzunligi 40000 kmga yetadi, shu jumladan gaz quvurlari 27500 km va neft quvurlari 12500 km. Bugungi Markaziy Osiyodagi siyosiy kayfiyat shuni ko'rsatmoqdaki mamlakatlar yetakchilari ham mintaqaviy transport tizimi integratsiyasiga qarshi emas. Hozirda mintaqa mamlakatlari o'zaro siyosiy, iqtisodiy, madaniy-gumanitar, transport-kommunikatsiya, logistika, energetika va boshqa sohalaridagi aloqalarni yanada chuqurlashtirishga va yangi bosqichga olib chiqishga harakat qilmoqda. Bu Markaziy Osiyo mintaqaviy integratsiya jarayonlarida juda muhim hisoblanadi.

Mintaqadagi transport tizimini holatini yaxshilash va uning samarali faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish, imkoniyatlarini doimiy oshirib borish bo'yicha O'zbekiston mintaqadagi asosiy qadamlarni tashlayotgan davlat desak mubolag'a bo'lmaydi. O'zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti Islom Karimov "Markaziy Osiyoda jug'rofiy-siyosiy jihatdan markaziy o'rin tutgan O'zbekiston kuchlar tengligi va muvozanatini ta'minlash, strategik muhim bo'lgan ushbu mintaqada hamkorlikka mustahkam zamin yaratish jarayonida sezilarli rol o'ynash uchun hamma imkoniyatlarga ega" - deb ta'kidlagan edi². Bugungi kunda respublika hududida temir yo'llarning uzunligi 6,5 ming km ni, avtomobillar yo'llariniki esa 42.9 ming km ni tashkil qiladi. O'zbekiston rahbari Shavkat Mirziyoyev "Markaziy Osiyo xalqaro transport yo'laklari tizimida: strategik istiqbollar va amalga oshirilmagan imkoniyatlar" konferensiyasi ishtirokchilariga murojaatida "Markaziy Osiyo mamlakatlari transport kommunikatsiyalari bo'yicha mintaqaviy kengashni tashkil etish maqsadga muvofiq, u transport-logistika sohasi muammolarini hal qilishda muvofiqlashtiruvchi tuzilmaga aylanadi", - deyiladi³. Davlat rahbari 2021-yil 6-avgustda Turkmanistondagi "Avaza" milliy sayyohlik zonasida Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining uchinchi maslahatlashuv uchrashuvida "Markaziy Osiyoning transport-tranzit salohiyatini samarali ishga solish mintaqa mamlakatlarining umumiy strategik manfaatlariga mos keladi. Keng rivojlangan va integratsiyalashgan transport tizimi Yevroosiyo qit'asining muhim tranzit "xab"iga aylanishga qodir", — deb ta'kidlaydi⁴. Darhaqiqat bunday imkoniyatlardan foydalana

¹ Taraqqiyot strategiyasi markazi. Markaziy Osiyo: transport-logistika sohasiga yangicha nazar // Strategy.uz, 2019. <https://strategy.uz/index.php?news=670&lang=uz>

² Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. — Т.: Ўзбекистон, 1998. — Ж. 6. — Б. 191.

³ Президент Республики Узбекистан. Обращение к участникам международной конференции «Центральная Азия в системе международных транспортных коридоров: стратегические перспективы и нереализованные возможности». Ташкент, 2022 г.

⁴ Президент Республики Узбекистан. (2021). Выступление на третьей Консультативной встрече глав государств Центральной Азии. Аваза, Туркменистан, 2021 г. <https://president.uz/ru/lists/view/4530>

olmaslikning o'zi noto'g'ri bo'ladi. Transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish va rivojlantirish, yangi transport yo'laklarini yaratish xorijiy sarmoyalarni jalb etishda muhim omil bo'lmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev "Xalqaro va mintaqaviy bozorlarga olib chiqadigan muqobil yo'nalishlar bo'ylab joylashgan mamlakatlar bilan tranzit yuk tashuvlarni soddalashtirish va erkinlashtirish, chegaralarda undiriladigan yig'implarni o'zaro tenglik asosida kamaytirish yoki bekor qilish choralari ko'rish kerak" deydi¹.

Bugungi kunda Qozog'iston Respublikasi hududida temir yo'llarning foydalaniladigan uzunligi 16 ming kmni, avtomobil yo'llariniki esa 94.8 ming km ni tashkil qiladi. Mintaqaning iqtisodiy rivojlangan davlati hisoblanmish Qozog'iston ham mintaqaviy transport integratsiyasiga qarshi emasligini o'zining amaliy harakatlari bilan ko'rsatib kelmoqda. Xususan Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining VI Maslahatlashuv uchrashuvida Qozog'iston davlat rahbari "Katta qo'shma infratuzilma va transport loyihalari mamlakatlarimiz iqtisodiyoti uchun yangi o'sish nuqtalariga aylanishi mumkin. Mintaqada bunday o'zaro manfaatli hamkorlikning yaxshi namunalari allaqachon mavjud. Gap Qirg'izistondagi Qambarota-1 GESi, Tojikistondagi Rog'un GESi, Qozog'iston, O'zbekiston va Turkmanistondagi gaz loyihalari, yangi transport yo'laklarini qurish va boshqa qator muhim loyihalar haqida bormoqda. Chegara hududlarida savdo, logistika va sanoat markazlari tarmog'ini rivojlantirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi, logistika, to'qimachilik va kimyo sanoati, qurilish kabi istiqbolli tarmoqlarda har tomonlama hamkorlikni yangi shartnomalar bilan mustahkamlash zarur" deya ta'kidladi². Qolaversa Qozog'iston "Transport va logistika sohasida Yevroosiyoning asosiy tranzit markazi sifatidagi mavqeini mustahkamlashni maqsad qilgan" ini bildirgan prezident Q.Tokayev Xorijiy investorlar kengashining 36-yalpi majlisida³.

Qirg'iziston Respublikasi ham mintaqaviy transport tizimini rivojlantirishda faol harakat qilmoqda va o'z hissasini qo'shmoqda. Bugungi kunda Respublika hududida temir yo'llarning foydalaniladigan uzunligi 0.5 ming km ni, avtomobil yo'llari esa 34 ming km ni tashkil qiladi. Mintaqaviy transport tizimi integratsiyasidan Qirg'iziston ham birdek manfaatdor. "Xitoy – Qirg'iziston – O'zbekiston" temir yo'l tarmog'i ochilishida "Bu temir yo'l shunchaki transport yo'lagi emas, balki Sharq va G'arb o'rtasidagi strategik ko'prikdir", deya ta'kidlaydi Qirg'iziston prezidenti⁴. Davlat rahbari ta'kidlashicha "Yangi magistral yo'l Yevroosiyo kontinental ko'prigining janubiy bo'g'iniga aylanadi, bu esa Janubi-Sharqiy va G'arbiy Osiyo, shuningdek, Yaqin Sharq bozorlariga chiqish imkonini beradi. Uning qayd etishicha, ushbu yo'nalish Xitoydan Qirg'iziston, Markaziy Osiyo, Turkiya va Yevropa Ittifoqiga yuklarni yetkazib berish imkonini beradi"⁵. Ushbu loyiha yakunida Sharq va G'arb xalqlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar yanada

¹ Prezident Shavkat Mirziyoyev. Transport sohasidagi vazifalar ko'rsatib o'tildi // [president.uz. https://president.uz/oz/lists/view/7807](https://president.uz/oz/lists/view/7807)

² Под председательством Касым-Жомарта Токаева состоялась VI Консультативная встреча глав государств Центральной Азии // [Akorda.kz. https://www.akorda.kz/ru/pod-predsedatelstvom-kasym-zhomarta-tokaeva-sostoyalas-vi-konsultativnaya-vstrecha-glav-gosudarstv-centralnoy-azii-971327](https://www.akorda.kz/ru/pod-predsedatelstvom-kasym-zhomarta-tokaeva-sostoyalas-vi-konsultativnaya-vstrecha-glav-gosudarstv-centralnoy-azii-971327)

³ Президент Республики Казахстан. Послание Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-01092023>

⁴ Президент Кыргызской Республики. Выступление на церемонии начала строительства железной дороги «Китай — Кыргызстан — Узбекистан». Джалал-Абад, 2024 г.

https://ru.wikipedia.org/wiki/Железнодорожная_магистраль_Китай_—_Кыргызстан—_Узбекистан

⁵ Жапаров: Великий Шелковый путь возрождается // TRT Russian. 2024 г.

<https://www.trtrussian.com/novosti/zhaparov-velikij-shelkovyj-put-vozhrozhaetsya-18247878>

mustahkamlanib, Buyuk Ipak yo'li ruhi jonlanishiga umid bildirgan prezident. Qirg'iziston Respublikasining bir qancha yirik transport yo'nalishlari chorrahasida joylashganligi, Xitoy Xalq Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi va Qozog'iston Respublikasiga yaqinligi, shuningdek, Markaziy Osiyoning qolgan qismiga nisbatan qulay kirish imkoniyati mamlakatimizni savdo va transport uchun ideal markazga aylantiradi – deydi, Qirg'iziston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi raisi – Prezident Administratsiyasi rahbari Oqilbek Japarov¹.

Mintaqadagi asosiy hududi tog'li hududlardan (93%) iborat bo'lgan Tojikiston transport tizimi joylashuvida o'ziga xos murakkablikka ega. Bu esa davlatning transport tizimi rivojida tizimli va samarali islohotlarni talab qiladi. Bugungi kunda respublika hududida temir yo'llarning foydalaniladigan uzunligi 490 km ni, avtomobil yo'llariniki esa 13000 km ni tashkil qiladi. Shu asnda 2024-yil oktabr oyida Tojikiston transport vazirligi huzurida Transport sohasini raqamlashtirish markazi, Mintaqaviy transport diplomatiyasi markazi va Transport obyektlarini loyihalash ilmiy-tadqiqot instituti davlat unitar korxonasi ochildi². Bu Markaziy Osiyo bilan o'zaro manfaatli aloqalarni yo'lga qo'yish va mintaqada transport tizimini rivojlantirishga yanada yaxlit yondashuvni ta'minlashga xizmat qiladi. 2019-yil Toshkentda bo'lib o'tgan maslahat uchrashuvida Markaziy Osiyo davlatlari prezidentlari suvdan foydalanish, transport infratuzilmasini rivojlantirish, chegaralarni tartibga solish va mintaqaviy xavfsizlik masalalarida Tojikiston davlat rahbari yangi mintaqaviy transport-tranzit yo'laklarini yaratish va eskisini tiklash orqali mintaqaning transport-kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish zarurligini ta'kidlab, bu borada ko'p tomonlama shartnoma tayyorlashni taklif qildi³.

Mintaqa davlatlari ichida Turkmaniston o'ziga xos bo'lgan davlat boshqaruviga ega. Bugungi kunda respublika hududida temir yo'llarning foydalaniladigan uzunligi 3,6 ming km ni, avtomobillar yo'llariniki esa 24 ming km ni tashkil qiladi. O'z davlat boshqaruvida "betaraflik"⁴ maqomini e'lon qilgan bo'lsada bugungi kunga kelib tashqi siyosatda, ayniqsa mintaqaviy munosabatlarda faollashganini qayd etish mumkin. Ushbu faollashuvning sababalaridan biri sifatida xalqaro vaziyatning keskinlashuvi va Eron, Xitoy hamda Rossiya o'rtasidagi hamkorlikning kuchayishi munosabati bilan Turkmaniston geografik jihatdan bevosita transport yo'llari kesishgan joyda joylashganligini ko'rsatish mumkin bo'ladi. "Turkmaniston bugungi kunda Markaziy Osiyo davlatlarining savdo-iqtisodiy va sarmoyaviy hamkorligi strategik yo'nalishga ega bo'lishi, ya'ni uni Yevroosiyoning yangi geoiqtisodiy landshaftini shakllantirish asoslaridan biriga aylantirishi kerak deb hisoblaydi" deb ta'kidlaydi Prezident Serdar Berdimuhamedov Qirg'iziston Respublikasida bo'lib o'tgan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining to'rtinchi maslahat uchrashuvidagi nutqida⁵. Davlat rahbari qayd etishicha

¹ Акылбек Жапаров: Расположение Кыргызстана на перекрестке нескольких основных транспортных путей делает страну идеальным центром торговли и транспорта // Кабинет Министров Кыргызская Республика, 2023 г. <https://www.gov.kg/ru/post/s/22675-akylbek-zhaparov-kyrgyzstandyn-bir-neche-negizgi-transporttuk-tyndrdn-kesilishinde-zhaygashuusu-lkn-sooda-zhana-transporttun-idealduu-borboru-bolusuna-shart-tzt>

² Аслонова Н. Эмомали Рахмон запустил работу регионального Центра транспортной дипломатии в Душанбе // Asia-Plus, 2024 г. <https://asiaplustj.info/ru/node/342037>

³ Президент Республики Таджикистан. Выступление на втором Консультативном совещании глав государств Центральной Азии. Ташкент, 2019 года. <https://president.tj/ru/node/21995>

⁴ Организация Объединённых Наций. Генеральная Ассамблея. Резолюция A/RES/50/80 от 12 декабря 1995 года «Постоянный нейтралитет Туркменистана». https://digitallibrary.un.org/record/431463/files/A_55_732-EN

⁵ Президент Сердар Бердимухамедов: Транспорт и логистика – основа формирования нового геоэкономического ландшафта Евразии // Turkmenistan.gov.tm, 2024 г.

Turkmanistonning sa'y-harakatlari muhim maqsadga – Markaziy Osiyo, Yevropa, Yaqin Sharq va Osiyo-Tinch okeani mintaqasi transport tizimlarini birlashtirishni ta'minlaydigan qudratli va zamonaviy infratuzilmani yaratishga yo'naltirilishi kerak. Mamlakat transportning barcha turlarini rivojlantirish uchun o'zining ulkan salohiyatidan foydalanmoqda. Davlat tomonidan Turkmaniston Prezidentining "2022-2025 yillarga mo'ljallangan transport diplomatiyasini rivojlantirish dasturi" qabul qilindi¹. Ashxobodning transport diplomatiyasi mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishning samarali vositasidir.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, transport tizimining barqaror va samarali ishlashi iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari, mamlakat hududiy yaxlitligi, milliy xavfsizligini ta'minlash hamda mintqa va jahon transport tizimiga integratsiyalashuvi uchun shartdir. Aniqroq qilib aytganda, bir necha davlat hududidan o'tuvchi transport koridorlarining samarali ishlashi uchun tegishli mintaqada transport sohasidagi integratsiyalashuv talab etiladi. Transport tizimini samarali boshqarishda tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun sohada muntazam monitoring olib borilishi va monitoring natijalari boshqaruv apparatiga taqdim etilishi lozim. Markaziy Osiyo mintaqasining ulkan strategik ahamiyatga ega transport va tranzit salohiyatidan yanada unumli foydalanish, Osiyodagi global bozorlarga chiqish imkoniyatini kengaytirish maqsadida Markaziy Osiyo hududida transport yo'laklari, shuningdek, Afg'oniston orqali Janubiy Osiyo hamda jahon bozorlariga eltuvchi yo'nalishlarni rivojlantirish, logistika infratuzilmasini kengaytirish bo'yicha yirik loyihalarni amalga oshirish, mintqa hukumatlari transport strategiyasi mintaqaviy strategiyaga mos kelishi bugungi kundagi mintqa oldida turgan eng muhim masalalardan hisoblanadi. Qolaversa globallashuv jarayonlari kuchayib borayotgan va tashqi iqtisodiy aloqalar faollashayotgan bir sharoitda mintqa transport tizimlarini mustahkamlash va rivojlantirish zarurati, shuningdek, transport komplekslarini xalqaro transport yo'laklari bilan integratsiyalash masalasi birinchi o'ringa chiqmoqda.

Oxirgi besh yilda Markaziy Osiyo siyosiy manzarasi sezilarli darajada ijobiy tarafga o'zgardi. Mintaqa davlatlari tomonidan bu borada olib borilayotgan ishlar esa G'arb va Sharq, Shimol va Janub aloqalarini mustahkamlashda mustahkam ko'prik yaratilishiga ko'mak beradi. Mintaqa davlatlari xalqaro transport yo'laklari doirasida yo'l infratuzilmasini, xususan, chegara punktlari va yo'llarini faol ravishda modernizatsiya qilmoqda, bu esa ular orqali o'tadigan transport oqimlarining iqtisodiy ahamiyati ortib borayotganidan dalolat beradi.

<https://turkmenistan.gov.tm/ru/post/65317/prezident-serdar-berdymuhamedov-transport-i-logistika-osnova-formirovaniya-novogo-geoekonomicheskogo-landshafta-evrazii>

¹ Президент Туркменистана. Программа развития транспортной дипломатии Президента Туркменистана на 2022–2025 годы. 2022 г. <https://turkmenistan.gov.tm/index.php/en/post/60181/program-transport-diplomacy-development-president-turkmenistan-2022-2025-has-been-approved>